

83.3(5)43
А37

АРХИВТІК
ҚОР

Сарбас Ақтаев

Алтын
қалам

Сарбас Ақтаев

83.3(54a3)+

A37

АЛТЫН ҚАЛАМ

Шығармашылық шырай

АЛМАТЫ
“ЖІБЕК ЖОЛЫ”
2004

844 642-4

ББК 84 ҚАЗ 7

А 37

*Қазақстан Республикасы Ақпарат министрлігінің
бағдарламасы бойынша шығарылып отыр*

Пікір жазған
Талғат Кіршібаев

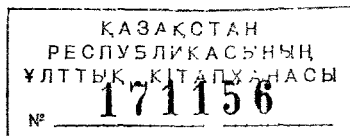
Ақтаев С.

А 37 Алтын қалам. — Алматы: “Жібек жолы” баспа үйі,
2004. — 352 бет.

ISBN 9965-637-37-7

Қаламгерлер жайында жиі қалам тербеп жүрген көрнекті жазушы Сарбас Ақтаевтың бұл еңбектері біраз жылдардың жемісі. Автор онда әрбір қалам еңбеккерінің шығармашылық шырайын жасап, әдебиетіміз бен мәдениетімізде алар орнын айқындап, айшықтап беруге талпынған. Шығармалардың пікірі байыпты да ұстамды, тілі көркем де кестелі.

ББК 84 ҚАЗ 7

А $\frac{4702250200}{430 (05) 04}$ хабарланбаған — 2004

ISBN 9965-637-37-7

©Ақтаев С., 2004

I. Асыл сөздің арнасы

Абай Құнанбаев

Жамбыл Жабаев

Мұхтар Әуезов

Науан хазірет

Есенбай Сасанұлы

Ғабит Мүсірепов

Жақан Сыздықов

Мұхит Мерәліұлы

Нарманбет Орманбетов

ДАЛАНЫҢ ДАРА ДАНАСЫ

Ұлттың екінші атауы іспетті ерекше бір тарихи тұлғалар болса керек. Қазақ халқының сондай дара тұлғасы, дана тумасы ұлы Абай екенінде дау жоқ. Қазақ десе – қазір айдай әлем алдымен аузына Абайды алады, Абай десе әркімнің-ақ ойына оның қалың елі – қазағы оралады. Бүгінде бұлар бір сабаққа сықаса өскен екі гүлдей жарыса көз тартып, біте қайнасып кеткен егіз ұғым. Абайсыз – қазақты, қазақсыз Абайды көз алдына келтірудің өзі қиын. Өйткені Абай жалпақ жұртты жақсылыққа үйретіп, жамандықтан жиренткен өз халқының кемеңгер ақын-шешені, кең толғар дана көсемі.

Оның шалқар дария шабытынан туған таңғажайып шығармалары ондаған ұрпақтың саяз тартып, сарқылуды білмес жан азығының көусар бұлағы, сөнбес шырағы. Абайдың асыл сөзі, ақыл сөзі қазақ баласының санасына ана сүтімен сіңіп, бірі ойын, бірі бойын өсіретін қасиет қайнары. Айлар ағып, жылдар жүйткіп, заманалар өзгеріп қоғамдық санада күрт сапырылыстар пайда болған сайын алып ақынның терең мәнді туындылары жақұттай алуан қырымен жарқырап, бағдар тұтар темірқазығындай тың биіктерге шақырады да тұрады.

Абай қазақтың ақыл-ойы талай ғасыр тебірене толғатып, емірене толғанып, өмірге бір-ақ әкелген бірегей тұлға. Ол біртуар ұлы ақын ғана емес, кемел ойлы ғалым, кенен дарынды жазушы, терең білімді тарихшы, әуез әлемін жаңғыртқан сазгер, құқық қағидасын қалыптастырған заңгер, халық қамын жеген қайраткер, яғни сегіз қырлы, бір сырлы бітімі бөлек дария.

Баурайында тұрған таудың биіктігі, жанында жүрген жанның ұлықтығы білінген бе! Тындаушысынан тұтас бір дәуір бұрын туып, жұрттың ойы жетпеген жерге көзі жеткен оны заңғар биікте тұрға-

нын кезінде замандастары жыға тани алған жоқ. “Мыңмен жалғыз алысып, соқтықпалы соқпақсыз жерде өскен” оның тыңнан жол тартуына тура келді. Қанау мен тонаудың тұзағына ілініп, қорлық пен зорлықтан запы шеккен қайран жұртын қанды шенгелден құтқарудың амалын іздеп, елінің арайлы ертеңін көксеріп, көкірегі қарс айырылып, терең толғанды! Қапас құрсауынан құтқарар күш халықтың өз ақыл-ойы, қайрат-жігері, қарекет-қимылы екенін біліп, оны алтыбақан алауыз болмай, бір жағадан бас, бір жеңнен қол шығаруға шақырып, бірлікке, тірлікке үндеді ұдайы. Құлдықтың қыл бұғауынан құтылудың бір жолы – отарлап тізе батырып отырған елдің өнер-білімін, тілін менгеріп, өзін енді қайтып қорлатпайтын деңгейге көтерілу керек деп ұқты. Абайдың сол ақылы қандай көрегендік десенізіші. Ал оның елді адал еңбекке, оқу-білімге, елдікке үндеген ақыл-кеңесі өз алдына бір төбе.

Ең алдымен Абай – қазақтың қазіргі ұлттық әдебиетінің іргетасын қалаған классик. Ол қазақ жырын жаңа мазмұнмен байытып қана қоймай, оған тыңнан түр енгізіп, екпін-ырғағын өзгертіп, соны серпін әкелді. Бунақ бұзып, ырғақ қуып, қыздырмалы қызыл сөзге салынып кетпей, қашан да өмір шындығына тура қарап, ақиқатты ашып айтып отырды. Даланың дара данасын орыс, қазақ оқырмандарына түнгыш таныстырған Әлихан Бөкейхановтан кейін оның ақындығы туралы пікір білдірген Ахмет Байтұрсынов айтқандай, Абайдың өлеңдері қазақтың басқа ақындарының өлеңдерінен артықтығы өрнәрсенің бергі жағын алмай, арғы асылын қарап сөйлеген... Сөздің ажарына қарамай, сыпайылығына қарамай, өрнәрсенің бар қалыбын сол қалпында дұрыс айтуды сүйген. Яғни кез келген сөзді шырайлы, ажарлы етуге ойдың тереңдігі, оралымның шеберлігі керек. Ұлы ақынның ойлы, отты жырларын қайта оқығанда заман ауанынан аса алмай, саясат сойылын соғып, әсіре қызылға өуестеніп, кезінде бәрін боямалап көрсетуге тырысқанымыз үшін бетімізден отымыз шығады.

Абай кемел суреткерлікті терең ойшылдықпен, арынды ақындықты ақылман даналықпен астастырған айтулы кемеңгер. Мейлі ол өскен ортасының мұнын мұндасын, не жалындаған жастық шағын жырласын, мейлі туған табиғатының таңғажайып сырына үңілсін, не жаратқан ие – жаппархакқа жүгінсін, мейлі халқының өткені мен ертеңіне көз жүгіртіп, қоғам мен адам арасындағы алуан түрлі қарым-қатынасты зерде елегінен өткізсін, – соның бәр-бәрінде оның ой тереңдігі, пікір кемелдігі мен мұңдалап тұрады. Сондықтан оның ең алдымен ақын екендігін айта отырып, дүние

танымында сананың орны ерекше екенін мойындау ләзім. Оның дүниеге көзқарасы өзін қоршаған ортаны бөле-жармай тұтас қабылдауынан көрінеді. Ол өз дәуірінің тұнып тұрған әлеуметтік қайшылықтарын көзімен көріп, ауыртпалығын көңілімен көтере отырып, қоғамның рухани өмірінде төңкеріс жасар, сапалы өзгерістер енгізуге ден қойған дауылпаз ақын.

Рухани даму қоғамдағы түбегейлі өзгерістерді, тың сілкіністерді қажет етіп отырғанын қазақ қырында жұрттың бәрінен бұрын түйсініп, қарекет жасаған да Абай. “Менсінбеуші ем наданды, ақылсыз деп қор тұтып, түзетпек едім заманды, өзімді тым-ақ зор тұтып” деуі тіпті де тегін емес. Кесек айтқанмен кекірт сөйлемей, халқының камын күнірене толғауды, күні-түн ойлауды ол азаматтық борышым деп білді. Жалпақ сахара сөзіне жаппай құлақ түрген ел данасы, ер дарасы Абайдың халқы үшін қабырғасы қайысып, дүниедегі жақсы мен жаманды саралап, замана дертінің емін іздеген тұста осылай торығатын да сәті баршылық. Себебі ол өзі өскен елін, кіндік кескен жерін қалтқысыз сүйіп, оның суығына тоңып, ыстығына күйіп дамыл-тыным тапқан жоқ.

Ұлы Абай мұрасы кейінгі кенже ұрпақ үшін қазақ халқының қатпар-қатпар тарихы тәрізді, зерттеушілер ой түренін әлі де терең қарпып сала алмай, қойнау-қыртысы ашылмай жатқан тың іспетті. Оның азды-көпті зерттелгені негізінен өлеңдері десек, соның да терең түбіне, қатпарлы қойнауына еркін бойламай, күні бүгінге дейін сырт бітімін, түр өрнегін, тіл мәнерін ғана қызықтап жүрген тәріздіміз. Жетпеген жеріміз, шықпаған шебіміз қаншама! Абай — қазақ жырында төңкеріс жасаған жаңашыл ақын, яғни реформатор. Жеті және он бір буынды өлең жолдарын тың мазмұнмен толыстырып, көркемдігін кемелдендіре отырып, қыруар жаңа түр тапты. Алтыаяқ, сегізаяқ сияқты әуенге де, әуезге де бейімді ырғақтар мен ұйқастар жасады. Өкінішке орай, өлеңге Абай енгізген сол жаңа түрді ой айтуға ыңғайсыз деген желеумен кейінгі толқын ақындар пайдаланбай жүр. Өйткені оны жете зерттеп, мәнін ашып, әрін енгізу жағы жеткіліксіз.

Зерделеп зерттесе бұлардан басқа да жаңалық табуға болады. Мәселен, ақынның барлық жинақтарында Лермонтовтан аударған “Әм жабықтым, әм жалықтым” атты өлең күні осы уақытқа дейін алты жолмен ғана беріліп келеді. Ал жітірек зер салып, үңіле қарасақ, бұл сегізаяқтың екпін-ырғағы бөлекше тың бір түрі екеніне көз жеткізесің. Бірінші, төртінші жолдарын екіге бөліп жазса, ырғағы

да, ұйқасы да өзгеше сегізаяқтың жаңа бір түрі жарқырап шыға келеді.

Нанбасаңыз, оқып қараңыз:

*Әм жабықтым,
Әм жалықтым
Сүйеу болар кай жігіт,
Көңілден кеткен соң тыным?
Әм сүйіндім,
Әм түңілдім,
Үнемі кеткен үміт,
Өткен соң бар жақсы жылым?*

Күні кешеге дейін Абайдың ғақлия қара сөздері зерттелмей жатты. Кейбіреулер оны құрғақ уағызға жорыса, енді біреулері мақал-мәтелдің жиынтығы деп ұқты. Ой көзін сап, енді бағамдар болсақ, оның қырық бес сөзінің әрқайсысы бөлек-бөлек, көлемді-көлемді еңбектерге арқау болғандай ұлы ойлар екен. Былайша айтқанда, тұнып тұрған философия. Қазіргідей әр сөзіне түсініктеме берумен тынып қалсақ, келер ұрпақтың бетіне қалай қарарымыз неғайбыл. Ал енді “Қарамола ережесін” жазып, қазақтың “Қасым салған қасқа жолын”, “Есім салған ескі жолын”, Әз Тәукенің “Жеті жарғысын” ой сүзгіден қайта өткізіп, өз заманына орай жаңадан өмір қағидасын жасақтап берген Абайдың заң шығарушылық қызметі бертінге дейін ауызға алынған жоқ. Мысалға, сол Ереженің 32-ші бабын алайықшы. Онда “Суға кетіп бара жатқандарға, өрт уақытында немесе сол тәрізді апатқа ұшырағандарға көмектеспегендер бір тоғызбен айыпталады” деп жазылған. Біз болсақ қой, бүгінде көз алдымызда біреуді біреу пышақтап жатса, “пәледен машайық та қашқан” деп жалт беріп тайып тұрамыз. Болмаса үндемей қаламыз. Асылы, немқұрайдылық ең зарарлы зауал. Абай әзірлеген сол заң Ережелерін бүгінгі таңның талабы тұрғысынан екшеп, ой елегінен және бір өткізіп, жаңғыртар болсақ, бөлек кітап етіп басып шығарсақ, заңға шөліркеп отырған замандастарымызға қанша пайда тигізер едік.

Қазір кез келген жерде “Бағыт-бағдарымыз айқын емес, идеология атымен жоқ” деп байбалам салушылар аз ұшыраспайды. Ал Абай шығармалары қалай өмір сүріп, еңбек стуге үйрететін өмір оқулығы емес пе! Елбасымыз Нұрсұлтан Назарбаев айтқандай, қазір біз халықтардың, мемлекеттердің бірлігі жөнінде жиі айтып, демократиялық қоғам мен нарықты экономиканың негізін қалап жатырмыз. Осылардың көбі жайында өз кезінде Абай айтып кеткен

ғой, ал оның шығармашылық мұрасы бірліктің берік идеологиясы. Сондықтан ол қазақ халқынан басқаларға да баға жетпес қазына.

Демек, тығырыққа тіреліп, қиналған сәтте көзі ашық, көкірегі ояу кез келген азамат Абайға жүгінсе, жол таппай қоймайды. Оның дана ойлары, даңғыл жырлары — қиналғанда желеп-жебеп, қысылғанда медет берер рухани күш. Сол себепті де ұлы ақынның мол мұрасы ұрпақтан ұрпаққа мирас болып, ғасырдан ғасырды көктей өтіп, жалғасып кете бермек. Өз Абыздың шабытты шығармаларының шипалы бастауы, нәрлі кәусар көзі туған халқы болса, ол да сол халықпен бірге жасарып, жайнап, жырмен сепкен игілік ұрығы кең сахарادا жапырақ жайып, қалың жыныс-нуға айналары күмәнсіз.

Өмірімізді өлеңімен өлшесек, кемеңгер ақын өлмес ой-пікірімен бабамыздан үлкен, баламыздан кіші болып көрінеді. Оның көреген көкірегі бұдан жүз жыл бұрын-ақ бүгінімізді көріп, келешегімізді болжап білген сияқты. “Арсыз болмай атақ жоқ, алдамшы болмай бақ қайда?” дейді Абай. Атақ үшін анасын сатуға да әзір, абырой-беделді сұрап та, жылап та, сатып та, жатып та алатын баққұмарлар мен даңққұмарлар қазір арамызда жүрген жоқ па! Болмаса “партия жиып, пара алған, бейілі кедей байсындар” дейтін саңасы саңлаусыз жаны жаралылар аз ба. Құлық-сұмдықпен, амал-айламен дәулет жинап, сәулет асырып жүрген бүгінгі бишігештер мен бизнесмендердің бейнесін данышпан суреткер сонда-ақ салып берген ғой. Жарнамалап атағын жаю үшін миллиондаған доллар жинап, атын ракетаға жазғызып, ғарышқа жіберген, айбақтатып көше-көшеге ілгізген, күнде көгілдір экраннан көлеңдеткен бейілі кедей байшігештерден бүгінде қиналған халыққа қара бақыр пайда бар ма. Соларды сұңғыла ойшыл қазіргі замандастарымыздан бетер қалай көріп-білген десейді.

Ұлы ақынды айдай әлемге танытқан Мұхтар Әуезов “Абай жолы” эпопеясының эпилогында ел анасы болып қалған Әйгерімнің атынан: “Алтын терек, арсыға құлаш ұрған ардақты азамат, сен өлмейсің! Еліңнің жалғыз жаны — ең соңғы ұлы ма, қызы ма, ең кейінгі нәсілі бірде бір жан болса соның да кеудесінде сенің атың бірге кетеді. Сенің тірлігің бірге жасайды, сенің нұрың бірге жарқырайды!.. Өлім де жеңбес жан бар. Олар аз болса, соның бірі сенсің. Бұл өмірде өткендердің ішінде жалғыз болса, соның өзі сенсің” деген еді. Ақынның өзі айтқандай, бүгін баршамыз “Өлді деуге сыя ма, ойлаңдаршы, өлмейтұғын артына сөз қалдырған” деп қайтталарымыз айдан анық. Оның өлмес, өшпес, мәңгі тірі тұлға екеніне

150 жылдық мүшелін дүйім дүниенің торқалы той етіп атап өтіп жатқанының өзі-ақ айғақ.

Бүгінде Абайды білмейтін, білмеймін дейтін бірде-бір қазақ жоқ. Бірер шығармасын орысша болсын оқыған жұрттың бәрінің ол жайында мағлұматы бар. Әрине, Абайды білмеу ұят. Оның рухани мұрасын өмір оқулығы деп қастер тұтсақ, кітаптарын көптеп басып шығаруымыз керек. Мерейтой мәртебесімен біраз жұмыс жүргізіп, ақын шығармаларын қайта бастырып жарыққа шығарып жатқанымызбен, ол елдің қажетін толық өтей алмайды. Абай кітабы құран сияқты әр үйдің төрінде тұруы керек. Абайы жоқ үйдің құдайы жоқ. Жұртты ондай күнәға батырмасақ дейміз де...

1994 жыл.

ДАБЫЛДЫ ЖЫРДЫҢ ДАҢҒЫЛЫ

Жамбыл – Жыр. Жыр – Жамбыл. Бүгінде бұл екі сөзді бір-бірінен бөле-жаруға болмайтын сияқты. Қайсысын қалай қойып айтса да, құяр арнасы, саяр мағынасы біреу ғана. Жамбыл атын ауызға алсақ, құлақта таудан құлаған тасқындай ағыл-тегіл жыр сарыны күмбірлейді. Жыр десек, домбыра шанағынан күй шалқытып, отты өлеңмен өмір көріністерін кестелеп отырған, қардай күміс сақалын самал желпіп шабыт қанатында самғаған ақындар атасы көз алдыға келеді. Жыр мен Жамбыл бір кітаптың екі бетіндей егіз ұғымға айналып барады.

Дарқан халқы Жамбылдың дара тұлғасын дарынды жырдан жаратты. Дарынды ұлы дана халқының атағын айдай әлемге таратты. Бірақ жер жүзіне атын жаяр күдірет те, дүйім елді төбесіне көтерер құрмет те оған оңайлықпен келген жоқ. Қараңғы қапас кезде, соқтықпалы, соқтықпасыз жерде өмір кешкен оның қаршдай күнінен көргені езгідегі елдің телегей-теңіз көз жасы болды. Алыс та ауыр, азапты да ардақты жыр сапарына алғаш адым аттаннан-ақ ол сол езілген елінің ғұмыр бойы сойылын соғып өтуге бекем бел байлады. Бар байлықты өз қолымен жасап, жұқанасын да тата алмаған қалың жұртының мұңын мұңдап, жоғын жоқтауды мұрат тұтты.

Озбырлықтың ашы дәмін алғаш арқа-жонын осқан молданың тобылғы шыбығынан татып, қысастыққа шыдамай оқудан қашып келгенде әкесіне жағдайды: “Оқығанша молдадан, домбыраны қолға алам, өлең кірген түсіне жөргегінде мен болам”, – деп тақпақтай түсіндіріп, ендігі жерде үстемдік пен әділетсіздікке қарсы ымырасыз күресіп, “өлең сөзді дос қылып” ақындық салтын құратынын айтуынан-ақ оның өмір мұраты әу бастан айқындалғаны аңғарылғандай еді. Бұл бұлжымас бағдары “Қолыма домбыра алып талап

кылдым, бересіз қандай бата ұлыңызға?” — деп ауыл ағасы Сарыбайға келгендегі жыр жолдарында тіпті айшықтала түседі. “Біреулер малмен бәрін бөктеріп”, ақыл айтқанды жек көріп жүргенін, “біреулер әркімнің аузына жалтандап”, өзін-өзі арқандап жүргенін, енді біреулер “құнан мініп, құлан құрықтап, ай мен күнді ұстауға жуықтап, жүргеніндей” “қара сөзді қамшы қып” оңды-солды есетінін тізе келіп:

*Жаманның көңлі көкте, жерде — басы,
Алыс қой аңғарғанға екі арасы...
Жақсының өзі кішік, ойы биік,
Бірдей ме екеуінің мәртебесі?!
Қайсысын маған соның еп көресіз,
Әкетсем өзім тандап өкпелерсіз...
Сүйекемнің сүйгенін ойласаңыз,
Өлең болсын серігің деп берерсіз, —*

деп, сөз сөйлемес сиынбай, ақын пірі Сүйінбай сүйген ақындық жолын ұстауға ағаның батасын сұрайды. Ал өлең-жырды жалау, өткір сөзді қару еткен Сүйінбайдың ақындық жолы әділеттіктің, адалдықтың, адамдықтың ақ жолы еді.

Тұлпарды тайынан, дүлдүлді шаңынан танитын көзі қарақты көрі тарлан Сүйінбай да балауса ақынның қабілет-дарынын бірден байқап, одан ақыл-кеңесін аяған жоқ.

— Балам, өлеңің жүректің терең түкпірінен жарып шығатын болсын, — деді ол жас Жамбылға. — Жырларын жеке бірді-екілі адамға ғана емес, бүкіл халыққа жақса ғана құнды. Өлеңдерің адамдарға әрқашан тек ақиқат пен әділдікті айтсын. Жырларын ел ішіне кең жайылып, ауыздан ауызға таралып жүретіндей болсын. Сенің өлеңің өз айналаңда болып жатқан оқиғалар жайында айтылсын. Басқалардың әбден ширығып жауыр ғып таптап кеткен жеңіл жолын іздеме.

“Ақындардың ақыны, айдын көлдей ақылы”, жасыл жалды жолбарыс аруағы болған ұстазының өсиеттей осынау ұлағат сөзін Жамбыл өмір-бақи естен шығарған емес. Жүректен шықпаған сөздің жүрекке жетпейтінін көңіліне берік түйген ақын өмір тынысын, елінің тұрмысын әлеуметтік кең арнада көрсетуге бой ұрды. Өлеңдеріне ақиқат, шындықты ғана арқау етіп, ол өзіндік айқын әуен, айшықты мәнер тапты. Көркемдікпен зерленген кең тынысты қарапайым жырлары жұрттың жадына бірден ұялай кетті.

*Сары түнге сарылып кірпік ілмей,
Салқын күзде бір жылы үйді білмей.
Сахарада салақтап күндіз-түні,
Бұралқы ит пен малышының сиқы бірдей.*

Саяқ іздеп Саркемер, Сартаукұмнан,

Табылса деп жонымыз бір тилінбей.

Байтал түгел бас қайғы болып жүрп,

Қайтпекіі едік төсектен біз түңілмей, —

деп баяғы бай малының соңында салпақтаған кембағыл жылқышының бүкіл болмыс-бітімін, тыныс-тіршілігін, көңіл-күйін мөлдіретіп көз алдыға алып келеді.

Тыңдаушыларын ақынның ой тереңдігі баурады. Осылай ол ал беттен-ақ қалың бұқараның жыршысы, халық қайғысының жоқшысы болып қалыптасты. Сол арқылы өсіп-өнген ортасының сый-құрметіне бөленді. Оның:

Бай жалтаң, кедей қалтаң, халық дарқан,

Көп жердің дәмін таттық сыбай салтаң,

Елімнің азаматын таныс қылған,

От жырым, қызыл тілім, сенің арқан, —

деуі де сондықтан.

Еңбекші елдің табан ақы, маңдай терін сүліктей сорған шынжыр балақ, шұбар төстерді өткір тілмен қамшылап, обырларға қарсы өнерін от етіп шашты, озбырлыққа қарсы өлеңін оқ етіп атты. Күбідей күмнілдеген қуыс кеуде дүмділердің даурықпа дарақылығын мысқылдап, жатып ішер жалқаулығын әшкереледі. шық бермес шығайбайлығын шенеді. Қали мен Мөңке, Кәдірбай мен Кәкім, Шалтабай мен Шәбден туралы тіліп түсер сықаққа, мұрттай ұшырар мысқылға толы уытты өлеңдері осының айғағы.

Жаралғалы жегенің қазы, жамбас,

Қарның ашты дегенге адам нанбас.

Ет пен майды ішпе нығып тығып,

Адамшылыққа инедей орын қалмас, —

деп байлығының буына пісіп, ішкен мас, жеген тоқ боп, жалғанды жалпағынан басып жүрген Есенәлі деген байды орнынан тұрмастай етеді. Қайшыдай қыршып, қанжардай қиып түсетін, мысқылы мүсәтірдей ащы осы секілді сықақ өлеңдері аз емес. Тегінде, ағылтегіл нөпірлетіп, сөз топанын төгіп-төгіп жіберетін ақпа ақынның табан аузында суырып салып, бетің бар, жүзің бар демей, тіліп-тіліп тастайтын ондай өлеңдері тіпті көп болған тәрізді. Бірақ бізге жеткені бірден-бірге ауызша беріліп, халық жадында жатталып қалғандары ғана ғой.

Ақын әлгіндей әпербақан атқамінерлерге, олардың шашбауын көтеріп, сөз сауып мал табар ақындарға ұдайы халқы үшін қасықтай қанын қиған қаһарман ел ұлдарын қарсы қойды. Сөз сайысында сол еңіреген ерлердің ісін тіліне тиек етіп, айтысқа соны

мағына әкелді, халықты арқа тұтып, әрқашан жеңіп шығып отырды. Айтыстың алдаспаны Құлаңаян Құлмамбетке ол:

Сұраншы, Саурық батырым,

Шеніне дұшпан келмеген.

Ақ кіреуке жамылып,

Ат кетпеген кермеден.

Садағын белге байланып,

Жауға қылыш сермеген.

Қамын ойлап халқынын...

Тұғырда тұрып жем жеген, —

десе, шашасына шаң жұқпас жүйріктің бірі Қошқарбайдың Шашубайына:

Ерегіссен, Шашубай,

Еңсеңді үзіп кетермін,

Аспаннан түскен жасындай.

Қаракерей Қабанбай,

Қанжығалы Бөгенбай,

Шапырашты Наурызбай,

Соларға кезек бермеген

Ұраным менің — Қарасай! —

деп батыр бабаларының атын ұран ғып тудай биік көтереді. Бойға қуат, ойға нәр беретін олардың ерлік істерін айтып, осындай батыр ұлдары, біртуар тұлғалары болған елдің ешқашан қажыры мұқалып, қайраты қайтпайтынын айтады.

Асылы, Жамбыл айтыстары — қазақ әдебиетінің алтын қорына қосылған асыл мұра. Айтыс өнерін ол өмір шындығын кең қамтып, терең ашып, езгі мен озбырлыққа, ездік пен опасыздыққа, мақтанғөйлік пен мүртмерездікке қарсы күресетін күшті құрал етіп, асқар биікке көтерді. Әдетте ауыз әдебиетінде тән айтыс жанры бүгінгі сан салалы өнерімізден өз орнын алып, барған сайын өркендеп бара жатса, ол — бұның бастауында осы Жамбыл мен Сүйінбайдай, Жанәк пен Орынбайдай, Шөже мен Арыстанбайдай жыр дүлділерінің тұрғанының арқасы деп білген дұрыс.

Қынаптан суырған қылыштай өткір сөздің қуатымен өмірдегі келеңсіздікті сылып тастап, жұрт жігерін жанитын осынау өміршең өнерді Жәкеңнің ел басына күн туып, ер етікпен қан кешкен кешегі қырқыншы жылдары қайта тірілтіп, күдіретті қаруға айналдырғаны әсте тегін емес. Ақын сөзі қашанда жалынды ұран, дабылды құрал. “Шабыты келген ақпа ақын шың басындағы аш қыранға меңзес. Томағасын тартқанда алғыр қыран бар өңірді сәтте көріп, шолып өтіп қимыл еткен шөл басын, қыбыр еткен тышқан жүрісін, қылаң етіп бұққан түлкі түгін лезде шалып қалғандай, айтыс

ағымындағы ақпа ақын да сондайлық көмескіні көргіш, бұлдырды білгіш болмақ шарт, — деп жазды ұлы Мұхтар 1946 жылы. — Бұл қасиет ақынға оңай орнамайды. Аса бір ерен шыққан жалын атқан дарынды жас болмаса, көпшілік шын ақпа ақын өнеріне бейім болған күнде де ұзақ-сонар сын кешіп, сан сайыста сілкілесе жүріп, сан рет жаға жыртып, тон тоздырып жетеді. Бірақ жеткен өнер сатысынан ақын шегінбейді... Осы аталған сыпаттар Жамбыл басында түгел бар еді” (М.Әуезов. Шығармалар. 18-том). Ал бүгінде айтысты кәсіп қып мал табудың көзіне айналдырып, жоқты-барды өлең ғып, жиын-тойда он бес минут дарылдап, көңілшек елдің көзін алдап, бәйгеге “Мерседес” пен “Жигули” немесе “Москвич” мініп жүрген әлеулай ақындардың қайсысында осы қасиеттің төрт құбыласы тең екен?! Қарапайым қара халықтың арман-ойын ту тұтып, ар-намысын қорғап, айтулы жыр сандақтарымен танды таңға ұрып, тынбай айтысып, өнерін оздырып, жүйкесін тоздырып жеңіп шыққанда ат мінуден артық сый көрмеген, аларман үшін “жақ саууды” ар тұтқан Жәкең тірі болса ондайларды: “Ей, жыршылар, жыршылар, жыр айтар ма осылай?! Сөздерінің дәмі жоқ, күйлерінің мәні жоқ, пайдасыз жұртқа күр айқай!” деп тыйып тастар ма еді, қайтер еді деп ойлаймыз кейде.

Зерделеп, зерттеп, кілтін тауып, қыр-сырын аша алсақ, Жамбылдың айтыс өнері тарихы терең, тағылымы мол өз алдына бір өнеге мектебі. Қарсыласын басқа-көзге төпелеп, бірден тұқыртып тастамай, қадір тұтып, көтермелей отырып-ақ, астарлы әзілмен, уытты мысқылмен алды-артын орап алатыны қандай керемет десеңші! Әсіресе, Айкүміс, Бөлектің қызы, Нұрилла сияқты ақын қыздармен айтысында оның сұнғылалығы мен сыпайылығына тәнті болып, өлең тәрізді төтенше қиын өнерге тайлықпай бел бұған әйел затына деген асқан құрметін айқын аңғарсын. Осыны көре тұрып қазіргі айтыс ақындарының қыздармен сөз сайыстыранда: “Байың бар ма, балаң қанша, оларды үйге қамап қалай келдің?” деген тәрізді өгіздің танауын жұдырықпен тескендей, дөрекі, доғал қалжыңына ызаң келеді.

Ал Жәкең адалдық пен адамдықты ту тұтып, қалың ел, қара бұқараның ар-намысын жыртып, мұң-мүддесін қорғауға келгенде тауқырандай саңқылдап, серт семсердей жарқылдап, арқаланып, аруақтанып кеткен ғой дәйім. Қанау мен қысымға, әділетсіздікке қаны қас қиғақ ақын арамдық пен надандық, сараңдық пен доландық, орашалақтық пен оспадарлық секілді кеселдерді өткір сөздің уытымен сылып, менмендік пен мейірімсіздікті, қараулық пен қатыгездікті сын тезіне салып өтті. Туғанын білмес тура бидей келеңсіздіктерді сынағанда ол алыс-жақынға, атақ-дәрежеге қарап

кібіртіктеп күмілжіген жан емес. Әрине, ақынның бұл айбын-арыны атқамінерлер мен ауқаттыларға ұнаған жоқ. Өр үнін өшіру үшін ақынға олар қысым көрсетіп, тұрмыстан тарықтыруға, жасы жетпей жер таяндыруға барын салып бақты. Алайда Қазан төңкерісінен туған азаттық таңы оны қапас тұрмыстың тұңғиығынан арайлы өмірдің айдынына алып шықты.

Қазір Ұлы Қазан төңкерісі дегенде кірпідей жиырылып, онсыз да өркениетке жететін едік деп өректің желөкпелерге бұл пікір ұнамас та. Өйткені төңкеріс әкелген теңдікті, ұлы өзгерістер мен жаппай сауаттылыққа жеткізген өркениет жемістерін жылы жауып қойып, тек оның көлеңке жақтарын қазбалайтын әсіре ұлтжандылар аз емес қой. Бірақ қандайлық кемшілігі, қаншалық келеңсіздігі болса да оны алып ақын жаңа туған жарық күндей, жақсы заманның жаршысындай көріп, құшақ жая қарсы алды. Ұлы төңкеріс әкелген ұлан-ғайыр өзгерістермен Жамбыл өмірге де, өнерге де қайта оралды. Оның ағынан ақтарылып:

Мен ғасырдың айғағы жүзге келдім,

Ел бірлігін, бақытын іздеп едім.

Айды аялап, күн құштым, нұр жамылдым,

Жетпіс үште кездесіп іздегенім, –

деуі сондықтан.

Жамбыл дарынының бар қыры, бар гүлі осы жаңа дәуірде ашылды. Жаңа заман, жасампаздық істер қиялына қанат байлап, шабытын шарықтатып жіберді. “Тоқсандағы Жамбылға толқынданып сөз келді, көктеменің гүліндей кәрі өмірім өзгерді” деп енді ол жиын-тойларда Кеңес өкіметі, Коммунистік партия, оның көсемдері жайында, қанаттанған халық жөнінде емін-еркін көсіліп, жігіттей жалынмен жігерге толы жырлар толғайды. “Отанды сүй” дейтін өлеңіндегі:

Өсиетім: шындықты, адалды сүй,

Ардақтаған халықты, адамды сүй.

Елдің тіккен іргесін игілікке,

Тап бүгінгі бақытты заманды сүй, –

деп келетін сырлы шумақтар соның айғағы.

Осынау бақытты заман болмаса, дарыны жұрттан асып, дабылы қанша жер жарғанымен, Жамбыл да кезінде данқы дәуірлеп, дүйім елді аузына қаратып, бергін ұмытыла бастаған жыр саңлақтары Құлмамбет пен Сарбастың, Бақтыбай мен Бөлтіріктің деңгейінде қалып қоюы кәдік қой. Сондықтан да ол өзін өмірге қайта әкеліп, өлеңіне өлмес күш берген заманын, қоғамын, Отанын жалындай сүйіп, жанындай жақсы көрді. Өзімен бірге түлеп, еркін өмірге қолы жеткен қазақ халқының жаңа, жарқын тұрмысын шынайы

шеберлікпен суреттеді. Сол бір шат өмірдің шырышын бұзып, фашист басқыншылары баса-көктеп Отан шебіне кіргендегі тоқсан бір жастағы Жамбылдың атой салып, атқа мінуі кереметтің кереметі.

Соның алдында ғана: “Жаңадан не айтасыз, Жәке?” деп сұраған хатшысына: “Жамбыл өлең айтпайды жантайған соң, жалқауырақ тартыппын қартайған соң” деп қамсыз жатқан қарт жырау асқар таудай еліне, байтақ жатқан жеріне дұшпан шапты дегенде: “Қаһар қаулап денемде, жыр да келді көмейге” деп, “Екі дүние айқасты”, “Өлім мен өмір белдесті”, “Аттан, батыр ұрпағым!” деп ұран тастады. Қанды қасап майдан алаңындағы елеулі оқиғалардың ешбірін қалт жібермей, жыр арнап, ата жаумен айқасқан кеңес халқын ерлікке үндеді. Былайша айтқанда, оны майдан мен қазақ даласының арасындағы дәнекер болды десе де сыйғандай. Қазақ жауынгерлерінің “Атамыз Жамбыл ақынға” деп хат жазып, оған “Жүз жасаған жүректен” деп жауап қайтарылуы осының айғағы. Сүйікті Отанды көздің қарашығындай қорғауға шақырып, өрен жыршы еліміздегі халықтар достығын мақтанышпен жырлады. Талай мәртебелі жиындырды өленмен ашып, мінберден тақпақтап сөйлеу арқылы өлең-сөз сияқты жаңа жанр жасалды.

Жыр алыбының дәл сол тұстағы еңбегін Ғабен, кәдімгі сөз зергері Ғабит Мүсірепов өте әдемі айтқан-ды. “Ақын даусы “қорған” дегенде де, “аттан” дегенде де дүниені жаңғырықтыруы керек. Жәкең даусы осылай шықты. Бір ғасыр жасаған даусы қарлықпастан кетті. Қызарған, бұлдыраған кәрі көз дүние аударыспағын түгел көріп отыратын сияқты еді, — деп жазды ол. — Ақын болсаң қыздырып айт, жылатып айт, күлдіріп айт, күйіндіріп айт. Жел ессін, дария шайқалсын, ой аунақшысын. Қанжардай қадал, оқтай атыл, ескілік дүниесі қансырап қалсын... Жәкең жырларының рухы осындай ғой” (Ғ.Мүсірепов. Таңдамалы шығармалар. 3-том).

Өмірдің өзінен оқуы, тұрмыс тәжірибесінен тоқуы ұшан-теңіз ұлы жыршы айырмашылығы күн мен түндей екі дәуірдің куәсі болып, қиын да қызықты ғұмыр кешті. Жүз жылға жуық ол халыққа халық туралы сыр шертіп, жыр толғады. Жамбыл жырлары бүгінгі таңда да тәуелсіздік алып, егемен ел болып, өркениетті қоғам орнатуға бекем бел буған Қазақстан халқының жүрегіне өз күшіне деген сенім ұялатып, қуанышқа құлшынтары, достыққа ұмсынтары шәксіз.

Осы арада мынадай бір мәселелерге тағы да тоқталып өткен жөн тәрізді.

Бірінші, кешегі жеке басқа табынудың зардаптарын сынау науқаны Жәкеңнің шығармашылық еңбегіне соқпай, көлеңкесін

түсірмей кеткен жоқ. Жаңбыр бір жауса, терек боп екі жауатын кейбір әсіре белсенділер: “Оның шығармашылығы шамалы, сарай ақыны болып, бар бітіргені Ленин мен Сталинді мадақтау болды” деп те соқты. Өз ортасының сөзін сөйлеп, өз дәуірінің жырын жырламаған дарын бар ма бұрын-соңды тарихта! Әлемді дүр сілкіндіріп, адамзат тарихында тың серпіліс туғызатын ірі тұлғаларды жалғыз Жамбыл ғана емес, күллі Кеңес елінің, тіпті жер-жүзінің айтулы ақын-жазушылары жыр етті. Сонда солардың барлығының шығармашылық деңгейі, дарын қабілеті шамалы болғаны ма. Міне, енді Кеңес өкіметі құлап, Коммунистік партия тарап, социалистік қоғамның қабырғасы қақырап қалды. Сонда қалай, сол үкімет пен партияның сойылын соғып, қоғамдық құрылысын өзекті тақырып еткен әдебиетімізді, жалпы тарихтағы жетпіс жылды түгел сызып тастауымыз керек пе? Жоқ. Ендеше, өз дәуірінің үні болғаны үшін ұлы ақынды кінәлау бері қойғанда артық, әрі барғанда әбес.

Екінші, еті қызып елеріп алған кейбір көкезулер: “Жалпы, Жамбыл деген ақын болған жоқ. Ол Кеңес өкіметіне жағыну үшін қолдан жасалған жыршы. Оның өлеңдерін Ғали мен Тайыр, Қалмақан мен Қасым (Тоғызак) тәрізді әдеби хатшылары жазып берген-міс” деп көкіді. Жаркыным-ау, сонда олар осындай өлеңдерді өздеріне жазып, ұлы ақын боп кетпей қайда жүрген?! Өзге-өзге, оның ақындығына шек келтіру кешірілмес күнә. Жамбылдың кеңес дәуірінің даңқты жыршысы деген аты шықпай тұрғанда-ақ, 1924 жылы Тәшкентте шығатын “Терме” атты журнал-алыманахтаның қысқаша өмірбаяны жарияланып, кейбір кесек шығармаларының аты аталып, өз нұсқасындағы “Көрғұлы” дастанын он бес күн жырлайды деп атап көрсетеді. Одан өзге “Садыр патша”, “Шалтабай” сияқты эпикалық шығармалары болған дейді. Бір өкініштісі, “Көрғұлының” екі мың жолынан басқа олардың қолжазбасы сақталмаған. Осының өзі-ақ оның дәрия кеуде дарынды жыршы, даңғайыр ақын екенін дәлелдемей ме?!

Үшінші, Абай мен Жамбылдың дәреже-деңгейін безбендеп, таразыға тартуға тырысушылық шаң беріп жүр. Кей дастарқанның басында: “Абайдың басын берсін, Жамбылдың жасын берсін!” деп бата жасасаң, немене Жәкең көп жасаудан басқа түк бітірмеген бейшара шалдың бірі ме екен?” деп шап ете қалатын әсіре жамбылшылар да бар. Құдай-ау, Жәкеңнің бақытының өзі осы жасы емес пе. Осынша жас жасамай, төңкерістен бұрын кетіп қалса, ол қазіргідей атақ-даңққа жетіп, шырқау биікке көтеріліп, айдай әлемді аузына қаратар ма еді?! Абай мен Жамбыл “Қазақ әдебиеті” атты айдын дарияның екі бастау көзі, құнарлы қос қайнары емес пе?!

Бірі жаңа жазба әдебиетінің негізін қалаушы да, бірі телегей-теңіз ауыз әдебиетінің қазыналы қоймасы. Екеуі қосылып, қазақ поэзиясы деген сәулетті сарайдың еңсесін асқақтатып тұрғаны қайда?!

Ал Жәкең өз өмірінде Абайды қадір тұтып, құрметтеп өткен кісі. Сырттай атына қанық Абайға оның оқыған ұлы Әбдірахманы Алматыда қайтыс болғанын естіп, өлеңмен жұбатып көңіл айтып, жиені Әбсеметтен сәлем жолдауы сыйластықтың белгісі емей не! “Мынау тұрған Абайдың суреті ме. өлең сөздің ұқсаған күдіретіне” дейтін де Жәкеннің өзі ғой.

Ол аз болса, ел аузында мынандай бір әдемі естелік және бар. Абайдың жүз жылдығы алдында Алматыдан арнайы сәлем бергелі үш-төрт ақын-жазушы ауылында жатқан Жәкеңе барыпты. Дастарқан басында әдейі әзіл болсын деді ме, әлде не айтар екен деп қарт жырауды сынағысы келді ме, қонақтардың бірі отырып:

— Жәке, осы Абай қандай ақын? — деп сұрапты.

— Абай ма, ақын емес... — деп төмен қарайды қария. Сәлден соң басын көтеріп алып: — Абай қандай ақын дейсің, ә? Абай ақын ба екен, ақынның пайғамбары емес пе! — деп саңқ етіпті.

Осындай қос арыстың, қос алыптың арасына сөз сыналып, сыйластығына шүбә келтіруіміз ұят-ау. өзі!

Жамбыл жалғыз Абайды ғана емес, барша адамзат баласын бауыр тұтқан ұлы адам. Бұдан алпыс жыл бұрын Кавказды аралап келе жатқан ақынға жолыққан бір шетел жазушысы:

— Жамбыл мырза, Сіз жер бетінде құрдастарыңыздың аз қалғанына бақыттысыз ғой! — деп құйтырқылау сұрақ қойыпты. Сонда достықты ту тұтып, халықты қашан да күдірет деп білетін ақын іркілместен:

— Сіз қателесесіз, менің бақыттылығым қайта менің құрдастарымның көптігінде. Жүз жетпіс екі миллион кеңес азаматы — менің құрдастарым. Олар да, мен де, менің бүкіл Отаным да өзіміздің нағыз өмір сүре бастағанамыз Ұлы Қазан төңкерісінен бері ғана деп білеміз, — деп жауап беріпті.

Ұлы ақынның сол құрдастары қазір Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығы аумағында ғана үш жүз миллионға жуық. Оған Жамбыл жырларын өз тілінде оқитын әлемнің отыздан астам елін қосса, ақын құрдастары жер шарының тең жартысына жетеді. Бұл жыр алыбы ұрпақ сайын жасарып, жасай береді деген сөз. Тоқ етерін түйіп айтсақ:

Жер жүзіне жайылған алып үні

Жамбыл — жырдан жаралған халық ұлы.

1996 жыл.

ТЕРЕЗЕСІ ТАГОРМЕН ТЕҢ

Сәті болар істің орайы ғайыбынан келе кетеді. Менің сөзстанға сапарым да солай ойламаған жерден түсті. Арнасында қазіргі Қарағанды мемлекеттік университеті шаңырақ көтерген пединституттың ақырғы курсында оқып жүрген кезім. Облыстық газеттерде ара-тұра өлендерім жарияланып тұратын. Кейде курстас досым Юра Нестеровтың аударуымен жазғандарым орысша да жарық көріп қалады. Мединституттың талапты жастарын тартып әжептәуір әдебиет үйірмесін құрғанбыз, ұдайы шығып тұратын оның жазбаша журналы да бар. Жиі-жиі бас қосып, жазғандарымызды талқылап жатамыз. Оның үстіне институт қабырға газетінің білдей бір редакторымын. Студент тұрмысының келеңсіз көріністерін қағас қалдырмай, сын салағына да іліп қоямыз.

Сондай қарекет-қимылдарым қатеріне ілініп қалды ма, қайдам, бір күні аяқ астынан облыстық комсомол комитетіне шықырылмасым бар ма? Себебін білмей, басым дал боп дағдарып, ақыл алтау, ой жетеу болып шақырылған жерге барсам, екінші хатшы қабылдап, құттықтап қолымды қысқаны ғой. “Облысымыздың келешегінен үміт күттіретін жаңа талап қаламгерлерінің бірі ретінде жас жазушылардың республикалық мәслихатына делегат етіп ұсынып отырмыз. Артқан үмітімізді ақтайтыныңызға сенеміз. Желтоқсан айының ортасына таман оншақты адам Алматыға жүресіздер”, – дейді. Сөз естіп, сөгіс алып қаламын ба деп күпті көңіл, күдікті сезікпен келген басым, мұндай қуанбаспын. Қаншалық өнеркәсіп алыбы деп қопақардай қылғанмен, облыс орталығында оқып жүрген жасқа астананы бір көріп қайтудың өзі не тұрады. Оның үстіне шығармаларын бас алмай оқып, сырттай ұстаз тұтып жүретін жазушы ағалармен жүз көрісіп, ақыл-кеңесін өз аузынан есту қандай ғанибет!

Шынында да, ұстаздың кітаптан оқыған мың сөзінен де өз аузынан тыңдаған бір сөзінің әсері әлдеқайда күшті болатынына көзім сонда жетті. Сол тұстағы Үкімет үйінің мәжіліс залында өткен мәслихатты аты әлемге әйгілі академик жазушы Мұхтар Әуезовтің өзі ашты. Оқулықтардағы суреттерінен жүрегімізде жатталып қалған таныс жүз. Бұрынғыдай емес, жазық маңдайы тіпті жарқырап, буырыл тартқан бұйра шаштары екі самайда үрпиіп, толқынданып барып желкеге тұрып қалған. Тоқтасқан жасына қарай толысқан мол денесі маңғаз мінезін айшықтай түскен тәрізді. Маң-маң басып мінбеге көтерілгенде көз біткен соған тігіліп, көңіл біткен соған ауды. Оң қолын мінбердің жақтауына соза салып, жөткірініп алып ол сөзін бастады. Әрине, сол кездің өктем үрдісі бойынша орысша сөйледі. Әуелі бірер минут күмілжіңкіреп, тапырақтаған тайдай кібіртіктеп барып, құлағының түбінен тер шыққан жүйріктей көсіліп кеп берді дейсің. Өз ұлтының мақамымен орыс тілін қатесіз сөйлеудің кереметін мен сонда көрдім.

Қаламгерлік қарекеттің зейнетінен бейнеті көп, инемен құдық қазғандай қиын жұмыс екенін айта келіп, оның жазушыны спортшымен салыстырғаны күні бүгінгідей құлағымда. Екеуі де ерінбей-жалықпай, ертелі-кеш жаттығып, дамыл-тыным көрмеуі керек. Тер төгіп, еңбек етпесе, екеуінен де нәтиже шығуы неғайбыл. Сондықтан сөз өнерін мұрат тұтқан кісі ұдайы оқып, үйреніп, іздене беруі ләзім, онсыз қадам көсіліп, қалам төселуі қиын. Тіл ұстартып, өнер қуар адам спортшыдай үнемі сар бабында болуы шарт. Ал жазушының одан бір айырмашылығы – жасы ұлғайған сайын тәжірибесі толысып, шеберлігі шыңдалып, қарым қуаты да, дарын қуаты да күшейе түседі. Спортшы болса, жасы ұлғайған сайын күші азая береді. Демек, еңбектенбей, бейнет көрмей жазушы бола алмайсың. Талаптың өзі, таланттың көзі еңбек қана. Онсыз арақ тұрсын, апиын ішіп шақырсаң да шабыт тумайды. Ұстаз сөзінен бір ұққаным осы болды.

Мәслихатқа жиналғандардың басым бөлігі ақындар екен. Тумысынан ақын халық қазақ үшін бұл жақсы және жарасымды да. Бізге алуан үнді, сан қырлы шабытты да сауатты ақындар көп керек, – деді ол. Осы сөзді естігенде бұдан бір жыл бұрын оның “Қазақ әдебиеті” газетінде жарияланған жырқұмар ғалым әрі батыр Мәлік Ғабдуллинге жауап хаты ойға оралды. Сөз патшасының ұлы тілеуқоры, үлкен жанашыры қазақ жырындағы қадау-қадау соны ізденістерді тілге тиек ете келіп, Сәбеңнен бастап, сол кезеңнің құллі ақындарын жеке-жеке атай отырып айнымастай әділ бағасын

берген еді. Оның “...Кешкі кең сахараның алысынан берісіне қарай кешкі жайлау отындай жарқырай түсіп көз тартып тұрған көрікті өлеңдер қатары. Бұнда қырғи тілді Асқардан, сыршыл үнді Әбділладан, майдақоңыр Ғалидан, басым сөзді Тайырдан, күйлі-мұңлы Қасымнан, ізденгіш те тапқыш Хамиттан, өзіне бөлек сырлы сазды Сырбайдан, салқын ойлы Саиннан, тағы талай үлкенді-кішілі ақындарымыздан көңіл медеу етерлік көп шығармаларды атай аламыз”, – деген жолдары жадымызда жырдай боп жатталып қалған. Енді міне, еркін ерке, шалдуар шөлкес мінезіне қарамай бағбандай баптап, бүркітшідей баулап, түрлі-түрлі тұнық үнді ақындарды көбейтіп, қанаттандыра берейік деп тұр.

Әдебиетте және әркімнің өз орнын білгені абзал. Осының алдында Тайырдың “Тасқын” дастанын түкке жарағысыз ғып, жалпы жырларын жерден алып, жерге салған солақайлау бір сыңарезу сын шыққан. Әлгі хатта Мұхаң ақынға араша түсіп әдебиетіміздің өркенін өсіріп, көсегесін көтеруге оның қосқан үлесін айтып, мінсіз мүсіндей бірегей көркем кестелі туындыларын алға тарта отырып, сынның сарыны: “Тайырға айтатын тон емес”, – деп тойтарғанды. Сол пікірді қайта қайталап тарқатып жатпай-ақ, әдебиеттегі әр ұрпақтың өз орны болатынын, соны қанағат тұтып кастерлей біліп, әдептен озбау керек екенін егжей-тегжейлеп ежіктемей-ақ біреп сөзбен түсіндіріп берді. Әйтпесе бесіктен белі шықпай жатып әкесінің сақалына жармасқан сотанақ баладай ұрда-жық содырлы сын бел алып кетсе, әдебиетімізді бастан ұрған танадай мәңгіртіп, басыр ғып тастауы да кәдік.

Асылы, ақын-жазушыдан жарнамасы көп халық жоқ, деп ол тағы бір ойдың ұшығын жалт еткізді. Дүниеге ақын келді деп алдымен оның өлеңін басамыз. Кейде сәт сапар айтып тұсау кесерін жасап, тілек білдіреміз. Сонан соң жазғандарын жинақтап, кітап етіп шығарамыз. Одан ол кітапқа пікір білдіріп, асылы мен жасығын ажыратып береміз. Бұдан артық жарнама бола ма! – деді. Бұдан отыз жылдан астам бұрын айтылған осынау пікірге күні бүгінге дейін қайранмын. Біз болсақ қой, жарнаманың не екеніне нарықтың қыспағымен енді ғана жасымыз алпыстан асқанда әрең көз жеткіздік. Сол кезде жарнаманың не екенін зерделеп, түбі оның керек боларын ескертіп жүрген Мұхаңның ойы қандай көрегендік, қандай кемеңгерлік десейші!

Сонау елу алтыншы жылдың желтоқсанындағы сол мәслихатқа қатысып, ұлы Мұхтардың көзін көріп, сөзін тыңдаған, балалық бал күндері Ұлы Отан соғысының от-жалынына шарпылып, қиын-

дықпен өсіп ержеткен біздің арамыздан кейін талай белгілі ақындар мен белді жазушылар шықты. Бәлкім, бұл қазақ көркем ойының қызыры болған әулие дарынның шапағаты да шығар. Әйтеуір сол толқыннан қара жаяу қалғаны жоқтың қасы. Кітаптары сөрелерге сыймайтын айтулы әдебиетші болмағанмен, біз де журналистиканың жуан тобық еңбек торысы болып шыға келдік. Соның арқасында талай әйгілі ағалармен дәмдес-тұздас, сыйлас-сырлас болдық. Солардың бірі, заманымыздың заңғар жазушысы Ғабиден Мұстафиннің өз аузынан естіген Мұхаң туралы тамаша бір естелік бар.

Дананың пейілі даладай, мінезі баладай болатыны бар емес пе. Мұхан да шалқып-толқып көңілі көлдей боп отырып сәл нәрседен шарт сынып, кілт ете қап кіді мінез танытады екен. Бірде Алматыға Үндістанның премьер-министрі Джавахарлал Неру келетін болады. Оны үкімет деңгейінде қарсы алу үшін Қазақстан Министрлер Кеңесінің сол тұстағы мәдениет жөніндегі орынбасары Төлеген Тәжібаев бас боп бір топ адам шығады. Олардың арасында Жазушылар одағының басшыларынан Ғабекен және Мұхан болады. Әуешайдың басында жазушыларды көріп кеп сәлем берген. кешегі Қазақ мемлекеттік университетінің ректоры, бүгінгі республика басшыларының бірі, профессор Т.Тәжібаевқа Мұханның кәдімгідей пейілі түсіп:

— Пай-пай, бүгінде біздің зиялылардың деңгейі қалай өскенін мына Төлегеннің жүріс-тұрысының өзі паш етіп тұрған жоқ па. Киім киісінің өзі қандай, бәрі де бойына қона кеткен, — деп разылық райын білдіреді.

— Мұха, Неруге деген гүлді өзіңіз тапсыратын болыңыз, — дейді Төлеген.

— Ер адамға ер адамның гүл тапсырып жатқаны жөн болар ма екен, өзі?! Бұрын-соңды жол-жора, салт-дәстүрде бұл әдет жоқ сияқты еді, — деп ғұлама аға күмілжіп қалады. Онысына қарамай біреуі әкеп оның қолына гүлдесте ұстатады. Осы екі арада мәртебелі мейманның ұшағы келіп қонады да, қарсы алушылар солай қарай беттейді. Ықтиярсыз алған гүлді жәй бір сыпыртқы сияқты салбыратып, қалай болса солай ұстап, әлі де ойланып келе жатқан жазушыға көзі түсіп кеткен Төлеген:

— Мұха, гүлді кәдімгідей көтеріп ұстаңыз, — деп қалады. Сол арада Мұхан да шарт сынады.

— Пәлі, мен сені көргені бар көшелі азамат деп жүрсем, аузын шымшып бұған қапшықтай тырсыып ештеңе білмейді екенсің ғой

өзің. О заманда бұ заман еркекке еркек гүл тапсырғанын есіткен де, көрген де емеспін. Тапсырсаң гүліңді, мә, өзің тапсыр. — деп кері бұрылып тайып тұрады.

Жарайды, сонымен, қонақ та қарсы алынады, қошемет те көрсетіледі, қонақасы да беріледі. Алайда ол күні арасында ұлы жазушы болмайды.

— Күні бойы құрметті мейманның қасында жүріп үйге қас қарая оралып қалжырап жығылып ұйықтап кетсем керек. Түннің әлде бір әлетінде телефон шылдырайды. Шырт ұйқыдан шошып оянып тұтқасын көтерсем, арғы басында — Мұхаң... — дер еді Ғабекен сол оқиғаны есіне алып. — “Әй, Ғабиден, бағана үйге келгелі бері қотармаған дерегім, ақтармаған кітабым қалған жоқ. Бірақ бірде-бірінен ер азаматтың гүл сыйлағанын таба алмадым”, — деп тұтқаны қоя салды. Жарықтық, ойына алғанын діттеген жеріне жеткізбей тынбайтын қызық кісі еді ғой.

Иә, ұлы ғұламаның әрбір пікірін дәлелдеу үшін дамыл-тыным көрмей, ізденетін тапжылмас табандылығы кімге болсын үлгі-өнеге екендігінде дау жоқ. Бірақ оның гүл жөнінде қитыға қалуының басқа бір себебі бар ма екен деген ой келеді. Бәлкім, бүгін бар, ертең жоқ мемлекет басшысына бас иіп тағзым етуді ол өз бойына лайық көрмеген болар. Өйткені ол келіп-кетіп жататын мемлекет қайраткері емес, есімі де, еңбегі де мәңгі өлмейтін Рабиндранат Тагордың өзімен терезесі тең тұлға ғой. Дегенмен, сол бір сәт жазушы жаны жұмбақ екенін тағы да танытқан тәрізді.

1997 жыл.

ДӘУІР ДАУЫЛПАЗЫ

...Көлден соққан самал тауды желпіп, қалың жыныс орманның бар жұпарын түп-тура осы төңірекке себездеп тұр. Шырқаудағы Шайтантасқа шағылып, Жекебатырдың дулығасымен ойнаған күн сәулесі оны көкжиектен айшықтау үшін әдейі жүргізген алтын су сияқты. Жаңа ғана төбеден зу ете қалған көк қаршыға Оқжетпестің ұшар басына жабысқан ноқаттай боп қалықтап тұрды да алды. Бірін де қалт жібермей, бәрін көңіліне кестелеп отырған аңдампаз ақын аспандағы қаршығаға бір, алдындағы қарияға бір қарады.

Аққудың көгілдіріндей ақсақалды қарт та сол қыраннан қалмай, самғап кетердей қомданып, домбыра шегін жебей саумалап, мойнын созып қойып отыр еді. Шашақты тақиясы біресе қабағына түсіп, біресе желкесіне ысырылып, мандайы жиырылып жазылып, кең көкірек бұғағы бүлк-бүлк етеді. Салалы тарамыс саусақтар перне бойлай жүгіріп, егіз ішек қылқына барып бір ашық, айқын, әсем дауыс тік шырқап тіке биікке көтерілді, екпінінен төбеге төніп тұрған шың шатынап құлайтындай, төменде жатқан көл шарасына сыймай лықсып, жағаны ұратындай көрінді. Кәдімгі алты қырдан асатын асқақ үнмен “Алтыбасар” жөнелі аңқылдап. Әннің үйірім-үйірім әсем әуеніне, үннің көркем көсілген кеңдігіне ұйып әрең отырған ақын “Ғағалап” “Гәкку” кеткенде бүк түсіп әншінің алдына жатып алды. Әнге елігіп, көлде қаздар қаңқылдап, қанатымен су сабағанын, ұзын мойнын сұлу иіп қос аққу жүзіп жағаға жақын келгенін ол көрген жоқ, көңілімен сезіп жатыр. Айналасындағылардың “па шіркін, кәрі тарлан әлі қарап тұр ғой!” деген қолпаштауына да тырп еткен жоқ. Онан “Қалдырған” кетті қалықтап.

*Алтысқа келдім, жамағат,
Есітпей ешбір жаман ат.*

“Қалдырғанды” қалдырдым,

Сұраған, саған аманат... —

деп терең күрсініп барып ән тәмамдалғанда ақын жерден басын жұлып алып, жүзі бал-бұл жанып, жасқа толы жанарын жаудыратып қарт әншіге қарады; құлағында “Сұраған” емес, “С-саған, саған аманат!” деген үн ызыңдайды. Сонда да ол бас сап беттен борпылдауды жаратпайтын әдетінен жазбай, иіліп кеп әнші атаның әппақ сакалын сүйіп-сүйіп алды.

Иә, қазақ жырының қызыл сұңқары Сәкен Сейфуллин бұдан жарты ғасырдай бұрын керней үн, көрік көмей, Көкше әншілерінің бірі — Үкілі Ыбырайдың өнеріне тәнті боп, осылай тағзым еткен екен. Көзі тірі болса ғой, қазір Сәкен сексенге келіп, аппақ құдай ажарлы, аяулы ақсақал болып ортамызда отырар еді-ау. Аз сөйлесе де, саз сөйлейтін ақылгөй ақынның әр сөзіне разы болып, бүгінгі торқалы тойы үстінде сакалы болмаса да, қолының сыртынан сүюіміз хақ-ты. Себебі өлең сүйер, өнер сүйер қауымның қазақ совет әдебиетінің іргетасын тұңғыш қалаушы қайраткер, ақиық ақынның тұлпар таланты алдында бас імеуі мүмкін емес.

Сәкеннің күллі саналы өмірі жаңа заманның, жасампаз қоғамның, оның жас тіл өнерінің қалыптасып, қабырғасы қатаюымен біте қайнасып жатыр. Қазіргі Жаңаарқа жерінде, кедей болғанымен кісіге кеудесін бастырып көрмеген саятшының отбасында дүниеге келген болашақ ақын қаршадай күнінен-ақ ән мен күйге, сауық-сайранға құмар боп өседі. Сол құмарлық бара-бара білімге деген құштарлыққа ұласады. Көкірегі ояу, көңіл көзі ашық әке баласының бұл талабын қоштап, Нілді кеніне орысша оқуға әкеледі. Сонда орысшаға да, оқуға да сауаты ашылған Сәкен Ақмолаға аттанады, онан Омбыға кеп оқушылар семинариясына түседі.

Нілді жұмысшыларының кембағал күйін өз көзімен көріп өскен сұңғыла жастың кішкентай күнінен-ақ әлеуметтік теңсіздік пен әділетсіздікке жаны қас болады. Осы өшпенділік, халқының қорбала қараңғылығына қабырғасының қайысуы оның тырнақалды туындыларынан-ақ айқын аңғарылатын еді. Рас, “Өткен күндер” деген атпен 1914 жылы Қазанда жарық көрген алғашқы өлеңдер жинағында Сәкен қалың елі — қазағын өнер-білім бар жұрттар қатарына жеткізуді асқаралы арман қылған. Октябрь алдындағы озық ойлы ағартушы ақын-жазушылардан ұзап кете алмайды. Қараңғы қазақ көгіне өрмелеп шығып күн болуды мұрат тұтқан Сұлтанмахмұт Торайғыров, кең құлашты оқиғалы өлеңімен де, жан-жақты журналистік өнерімен де топ жарған Мұхаметжан Сералин тұрған-

да олардан асырып артық бір ой айта қою да оңай емес-ті. Сөйте тұра, Сәкеннің өзіне тән тақырыбы бары сонда-ақ байқалады. Көркін қайғы кіреукелеген туған жерін тебірене жырлап, өз ортасының өксік өмірін көкірегі қарс айрыла отырып айтады ол. Қараңғы қапастан шығудың жолын шарқ ұрып іздеген өрімталдай өндір жастардың жетілуін тілейді. Жасқа да, жасамысқа да – жалпы халыққа аға болар күрескерді аңсап, ол:

*Кейінгіге жақсы өнеге көрсетіп,
Надандықты табанымен таптаса,
Шыбын жанын халқы үшін пида ғып,
Ата күші, ана сүтін ақтаса, –*

деп армандайды. Тұлпарды шаңдағынан, сұңқарды самғауынан танитын көзі қарақты ел сондай аға Сәкеннің өзі боларына бірден сенді. Бұдан былайғы өмір белестерінен оның өзін осы жолға басы-гүлді бағыштағаны айдан анық білініп тұрды.

Омбыда революциялық күрестің ең ортасында болған Сәкен Ақмола түбінде ұстаздық жолын бастаған айларында-ақ бүрқ еткен он алтыншы жылғы көтерілістің толқынына сүңги жөнеледі. Ол бейтарап бақылаушы емес, көтерілген көптің шынайы ақылшысы, қалтқысыз халық қамқоры болады. Көтерілістің айуандықпен аяусыз басып-жаншылғанын көзімен көріп, қатты күйзелген, бірақ қайсар халқының құдірет-күшінен күдер үзбеген ақын Октябрь таңын қуанышы қойнына сыймай, құшақ жая қарсы алады.

*Мінекей, енді тілеген
Қызыл күнге жеттік біз!
Әділдік – адал еңбекті
Тұрмысқа патша еттік біз! –*

деп “асуы жоқ асулардан асып, жерді, аспанды біріктіріп құшатын” жарқын дәуір туғанын бар даусымен жар салады.

Ақынның өлеңі – өмірбаяны деген даусыз ақиқат бар. Ал шын ақында, ұлы ақында қоғамнан тыс, заманнан тыс, Отаннан тыс өмір болмақ емес. Сәкеннің де өлеңмен өрілген ғұмырнамасы Октябрь арайынан жаралған жаңа өмірді жүріп өткен тар жол, тайғақ кешумен желдей ескен ырғақ екпінімен алдына тартады. Сол ерлердің өркенін өсіру жолына жанын пида етіп жүрген күрескердің бүкіл болмыс-бітімі, келбет-пішіні көз алдына келеді. Революция перзенті – жас Совет республикасының буынын бекітіп, бұғанасын қатайтуда қандай қиындық кездесе де қаймықпай, қасқая қарап қатерге де бас тігеді.

1918 жылы мамыр айында Ақмолада бүлік бүрқ ете қалды.

Ақгвардияшылар қалада Совет өкіметін құлатып, басшы большевиктерін тұтқынға алды. Тұтқынға алынғандар Қолчактың қолына түсіп, Ақмола, Қызылжар, Омбы абақтыларында адам айтқысыз азап шекті. Атаман Анненков айлап “ажал вагонында” ұстап, қатты қинады. Алайда қорлау мен киналудың неше атасын көрсе де, күрескер ақынның асқақ рухы жығылмайды.

*Отырмын күзет, қамауда,
Душпаннан тәнім жеңілді.
Жеңе алмас бірақ еш пенде
Асау еркін көңілді, —*

деп ол шым болаттай шамырқана түседі. Темір торлы тас үйдің терезе алдына кеп ән салған торғайларды медет көріп, жел желпіп әкелген көгал арқылы туған қырмен кеңескен ақынмен бірге қиялданып сенің де “қанатты, тағы тұлпарға” мініп, дүбірімен тау-тасты жаңғыртып, айнакөлді айнала құйғытып қайтқын келеді. Осы тұлпар болып дүбірлеген күрес дабылы тас қоршауды бұзғызып, ақынды тұтқыннан алып шығады.

Азаттыққа шығысымен-ақ ол “кедей ұлы жігерлі жолдастарды” күреске үндеп, “Азамат, жүнжіме, жүрме бос, қол ұстас, бірігіп тізе қос!” деп саңқ етеді.

*Жауыздық тамырын қияйық,
Қулардың аранын тыяйық,
Ақ ниет азамат ерлерді
Бір тудың астынан жияйық! —*

деп дабыл қағады. Осындай өр рухты өжет жырларын қазақ ауылдары жаңа өмірдің дабылы деп қарсы алып, ақынды төбесіне көтеріп әкетеді.

Жиырмасыншы жылдары С.Сейфуллин Қазақ Республикасын құру жөніндегі ұйымдастыру жұмысына белсене араласып, алғашқы съезде атқару комитетінің Президиум мүшесі боп сайланады. Оқу халық комиссарының орынбасары, “Еңбекші Қазақ” (қазіргі “Социалистік Қазақстан”) газетінің редакторы болады. Советтердің II съезінде ол республика Халық Комиссарлар Советінің председателі болып тағайындалады. Біраз жыл үкімет басында отырып, әкімдік қызметте болғанымен Сәкен ақындық борышын ешқашан ұмытқан емес. Советтік тұрмыстан туған тың атаулыға табан аузында үн қосып іліп әкетіп отырды. Еңбеккер елінің социализм орнату жолындағы жеңістері мен жемістері қиялына қанат бітіріп, қаламына шабыт берді. “Асау тұлпарын” халқына тарту етіп, “Домбырасын” күйге келтіріп, “Экспреспен” екпіндей алға жүйткіп, “Тұрмыс толқынында”, “Көкшетау” даңқын жер-көкке жайды. Жаңа жарқын

заманын, оның жасампаз адамын жырлауға Көкшедей көркем келісті өрнектер тапты.

Тамылжыған табиғаттың сұлу суреттерін ол көңіл күйімен ұштастыра, жаңа қоғам жасап жатқан жұрттың жан дүниесімен астастыра жырлап, лирикаға асқақ азаматтық әуен, бай қоғамдық мазмұн енгізді. Жаңа өмірдің өскелеңдігіне орай тың ырғақ, соны екпін іздеді жырға. Ізденісі сәтті болғаны, әрине. сөзсіз. Оған мысалға “Советстан” дастанын алсақ та жетеді. Бұл қазақ топырағындағы публицистикалық поэзияның тұла бойы тұңғышы және ең озық үлгісі. Ақын бұл жолы бұрынғыдай асау тұлпар, алғыр сұңқарды алмай, совет шындығын алға, тек алға жүйткіген жүйрік поезд етіп суреттейді. Сәулетті өмір орнатып жатқан бақытты совет адамдарының еңбегі дастанның өн бойына алтын арқау болып тартылады.

*Отарбада сан румыз тілек бір,
Зор иманды, махаббатты жүрек бір.*

*Қаулап отты,
Заулап қатты,
Жай қанатты,*

Күш жұмсайтын бір майданда білек бір, —

деп экспрестің екпініне сап, тынымсыз дәуір тынысын береді. Оның осы жаңалығы “Альбатрос”, “Социалстан” дастандарында одан әрі дамып айшықтана түседі. Рас, бұларда С.Сейфуллинге дауылпаз жыршы В.Маяковскийдің ықпалы аз болған жоқ. Алайда ол түр өрнекті басқа топырақтан емес, тура қазақ өлеңінің өзінен іздеді. Қалыптасқан кара өлеңнің киізін тіліп, керегесін қиратпай-ақ, буынын балталап, жолын сындырмай-ақ тың түр тапты. Ішкі ырғақ, үштік ұйқас өлеңге жаңа өрнек қосты. Түр іздеп, өлеңнің төсегін тепкілеп жүргендерге бұл ғибрат болса керек.

Жаңашылдық та батыллықтың жемісі. Ал қоғамдық пікірді білдіруге келгенде Сәкеннен батыл ақын кемде-кем. Оған оның “Қызыл ат” дастаны кепіл. Бұл туындысында ақын отызыншы жылдардың басында асыра сілтеп, партия саясатын бұрмалаудың салдарынан Қазақстанның мал шаруашылығы тұралап, қазақ ауылының тұрмыс дәрежесі құлдырап кеткенін большевиктік туралықпен, бірбет батылдықпен айтып, социалистік қоғамдық құрылыстың дамуына бөгет болып отырғандарды аяусыз әшкерелейді. Коммунист ақын осылай азаматтық үн көтеріп, принципті мәселені партиялық тұрғыдан шешеді және әдебиетте бірінші болып шешеді.

Бірінші болудың да басты шарты – батылдық. Әдетте Сәкен жайында айтсақ, оған “бірінші...” деген баламаны қоспай қоймай-

мыз. Бұл дұрыс та. Қазақ әдебиетінде сынға алғаш қалам тартқан сол, тұңғыш драманы (“Бақыт жолында”) сахнаға шығарған сол, прозада жұмысшы табының бейнесін (“Жер қазғандар”) жасаған сол, бастап мемуралық роман (“Тар жол, тайғақ кешу”) берген сол. Бәрін де бірінші жазған. “Айқап” журналында алғаш ол “Манап” пьесасына сын жазғанда жиырма жасқа толған жоқ еді.

Жалпы, пьеса болған оқиғаның ізімен жазылған-ды. Хантәңірі бөктерін мекендеген Ұзақ батырдың шок жұлдыздың ортасындағы Шолпандай көп ұлының ортасында Бекей атты ару қызы болыпты. Қыз өзіне тең қырғыз жігітімен көңіл қосып кетіп қалады. Батырдың дүмді ағайындары мұны намыс қып, Ұзақты ортаға алады. Ақыры, ол іздеп барып ақ батамды беріп қолдан ұзатайын деп қызын құдаларынан сұрап әкеледі. Батырдың аңғалдығын арам ниетіне пайдаланған туыстары қайтып келген қызды әкесі жоқта мойнына арқан сап, шаңыраққа асып өлтіреді. Шындығы да, ел есінде қалғаны да осы. Осы оқиғаны есіткен Алматы оязының қызметкері Лиханов болған істің өңін айналдырып, Ұзақтан басқалардың атын да ойдан шығарып, пьеса жазған. Ол аударылып, “Айқапта” жарияланған. Сәкен автордың қазақ өмірін білмейтінін, тіпті туысқандық байланыстардың қалай болатынына да бойламағанын әшкерлеп, қазақты оның келеке еткісі келгенін сын тезіне салады. Осыдан-ақ оның ізі енді түсе бастаған әдебиетке деген қамқорлығы байқалса керек. Пердесін осы мақалада ашқан Сәкеннің әдеби сын еңбектері жаңа жас әдебиетіміздің қалыптасуына, қанаттануына игі ықпал етті. Ал оның ұстаздық қызметі өз алдына бір төбе.

Сегіз қырлы, бір сырлы дарқан дарын иесі Сәкен Сейфуллин әдебиет әлемін ғана емес, халқымыздың тарихын еңселендіріп тұрған тұлғалардың бірі. Оның отты, ойлы творчествосы туған әдебиетіміздің тарихына өшпес із тастады. Ұстанған жолына қалтқысыз адалдығы, ұлы мақсаттардан туған ақынның жаңашыл жасампаздығы тіл өнерін мұрат тұтқан талай ұрпаққа өнеге. Әдетте ұрпаққа ақынның өзі емес, сөзі жетеді ғой. Жадымызда сөзі бар да, жанымызда өзі жоқ Сәкеннің. Бірақ оған төрден орын әрқашан әзір. Ол қазір астында сылаң сағым ақбоз аты, тау ішінде өлеңдетіп келе жатқандай, қолында – сұңқары, кәдімгі күдіретті жырдың қызыл сұңқары.

1974 жыл.

ҰЛЫҚТАЛҒАН ҰСТАЗ

Былырғы қазан айы. Кәдімгі бірде батпақ, бірде қатқақ дегендей қоңыр күз. Бірақ көңіл күз емес, жаздай жайсаң еді. Көкшетау қаласының терістігін тұтас алып жатқан айдын көлдің шығыс жағалауындағы көне қорымның басына жиналған жұрт та өшкені жанып, өлгені тірілгендей жүздері жайраң қағып, қуаныш құшағында тербелетін тәрізді. Оның да өзіндік сыры, өзгеше себебі болатын. Қаланың бас жоспарына сәйкес бұдан отыз жыл бұрын жабылған осы қорымда атағы алты алашқа мәшһүр Науан хазірет жерленген екен. Кезінде орнатылған құлпытасы құлап, не себептен екені беймәлім, жермен жексен боп кетіп, қабірінің қайсы екенін білмей, бертін ағайын-туғандары ғана емес, имамның атын білетіндердің бәрі дал болып жүретін. Оншақты жылдан бері соны іздестіріп, дамыл-тыным таппай келген осы өңірдің зиялылары үш бөлек боп сынған тасты топырақтың астынан аршып алып, құрсаулап қайта тұрғызыпты. Ал елдің бір білікті кәсіпкері, жаны ізгі жас жігіт Төлеген Хамзин иесіз қалған қорымның айналасын сәл-пәл қауымдап, алдына хазіретке арнап құлпытас қойып, ескерткіш орнатыпты. Мынау қаракұрым соны ашып, ас беруге жиналған қалың жұрт.

Бір ғажабы — Науан құлпытасының қасында бесік бойындай шағын ескерткіш және тұр. Ол қазақтың жаңа әдебиетін жасаушы жырдың қызыл сұңқары Сәкен Сейфуллиннің жалғыз ұлы Аянға арналыпты. Ақын нақақтан атылып кетіп, жары Гүлбаһрам жер аударылғанда үш жасар бала суық тиіп, жол-жөнекей Көкшетау қаласында қайтыс болып, осы қорымға қойылған.

Екі құлпытас, екі түрлі тағдыр. Екеуі де екі заманның, екі зұлмат тәртіптің құрбаны. Бірі — орыс патшалығының кәріне

ұшырап, ақ адал сенімі үшін, қуғын көріп, көп қиналса, екіншісін Кеңес озбырлығының қолдан жасалған көзсіз саясаты қыршынынан қиған. Өз басым осы көрініске қатты тебірендім, көзіме мөлтілдеп жас келді. Өткенге енді не шара, әншейін іштей егіліп, арғы-бергіге ой жүгірту ғана қолдан келері.

...Жалпы, “соқтықпалы соқпасыз жерде өстім, мыңмен жалғыз алыстым, кінә қойма” деп ұлы Абай айтқандай, кешегі қызыл саясаттың құрсауында сығылып, темір тәртіптің табанында тапталып, барымызды бар деп бадырайтып көрсетуге бата алмай, жоғымызды жоқ деп жайып салып, ашық айтуға бара алмай булығып өскен бізге қояр не кінә бар! Өткенімізді екшей алмай, өркенімізді өлшей алмай, бай тарихымыздың барын да жоқ, жоғын да жоқ деп, ауызды қу шөппен сүртіп келсек, оған біз емес, кешегі қатыбас қоғамымыз, қатыгез заманымыз кінәлі. Соның салдарынан небір кемеңгерлеріміз бен ерен ерлеріміздің затын айту тұрсын, атын атауға қорқып, ортақ дақпыртқа еріп, бай болса – дүниекоңыз, сараң, батыр болса – ұр да жық надан, билері болса – алаяқ ділмөр, діндары болса – кертартпа жауыз деп, жаппай жамандауға мәжбүр болдық. Сондай жазықсыз жазғырып, есімін жауыздық пен зұлымдықтың жалауы ете жаздаған кешегі кемеңгер бабаларымыздың, көреген даналарымыздың бірі – Науан хазірет.

Қазақтың арғы-бергі зиялыларында дәл Науан хазіреттей көп ғайбатталғаны кемде-кем шығар. Оны мансұқтап мақала былай тұрсын, драма да, роман да жазылды. Бірақ бір ғажабы – ол датталып жүріп-ақ, жадымызда жатталып қалды. Қазақта қажы да, хазірет те аз болмаған ғой. Алайда, олардың аты қалай шықса да, дәл Науан хазіреттей аты шығып, алты алашқа әйгілі болғаны шамалы. Бұл оның қанша құлдыратса да құламайтын, қанша құлдилатса да қозғалмайтын қасиетті тұлға екенін танытса керек. Міне, рухани құндылықтарды таразыға қайта тартып, әділ бағасын берер заман туғанда, оның жарқын есімі бұлттан шыққан күндей жарқ ете қалған жоқ па. Сол ұлы бабалардың қасиетті есімін қалпына келтіріп, жарқын істерін халқына жаңа қырынан көрсетуге алғашқылардың бірі болып атсалысқанымды өзіме бақыт санаймын.

Осыдан жеті-сегіз жыл бұрын “Науан хазірет кім немесе бір шаңырақтың шежіресі” атты көлемді очерк жазып, хал-қадерімше хазіреттің абзал есімін ақтап, игі еңбегін еліне танытуға талпыныс жасағанмын. Онда Науанның ірі дінбасы ғана емес, үлкен ұстаз болғаны, дуан орталығынан алғаш медресе ашып, ауылдың қара домалақ балаларын білім көусарынан сусындатқаны айтылған. Мед-

ресе негізінен діни бағыт ұстанғанмен, орыс тілін үйретіп, төрт амалы түгел арифметика жүретін, тарихтан көп мағлұмат беретін заманындағы зайырлы оқу орны болған. Дін ордасынан ақын-жазушылар, әнші-күйшілер аласталмай, қайта шәкірттер ортасына шақырылып, халық ауыз әдебиеті мен өнері уағыздалған. Шығыстың ұлы ақындарының, әсіресе сопылық сарындағы шайырлардың шығармалары оқытылған. Оқытушы орыс, айдауда жүрген социал-демократ Петр Тарлышев арқылы шәкірттер батыс, орыс әдебиетінен де хабардар болған. Ал Науан хазіреттің өзі діннің дербестігі, ұлттың тәуелсіздігі үшін отаршыл үкіметке тайынбай қарсы шыққан ержүрек күрескер. Елінің еркіндігі, дінінің тазалығы жолындағы оң істе ол оттан да, оқтан да, соттан да тайлыққан емес. Жер аударылып айдауда болып оралған соң да, елдің ертені – жастарға тәлім-тәрбие беруді одан әрі жалғастырды. Осының бәрі-бәрі тарихи деректермен дәйектеле баяндалып, ұстаз тұлғасы очеркте алғаш рет өз тұғырына көтерілген-ді.

“Ақиқат” журналында жарияланған ол туындыны біраз газеттер көшіріп басты. Әсіресе, еларалық “Шалқар” газетінде ол араб әрпімен қаптал бетке тұтас беріліп, Науан хазіреттің ізгі бейнесін, игі еңбегін Қытай, Монғолия, Пәкістан, Иран және Түркияда жүрген қандастарымыз білді. Хазіретті кейін зерттей бастаған біраз талапкерлер сол деректерді шиырлап, алды кітап жазып та үлгерді. Бұл, әрине, мен үшін мерей болғанымен, тақырып әлі тереңдей түсуді қажет етері сөзсіз.

Сәбеңнің, кәдімгі Сәбит Мұқановтың Шоқан Уәлиханов жайындағы “Аққан жұлдыз” романында мынандай бір дерек бар: “...Бір кезде Шұңғырша Қарауыл аталатын рудан Бұқара – Шәріпке оқуға жіберілген Талас баласы Науан табан аудармай он жыл оқып, “он екі пәнді төмам қып” туған еліне қайтып келді. Науан келгенге дейін “хан мешітінде” имамдық құру, бала оқыту міндеттерін Ғалиакбар есімді татар молдасы атқарған. Ел екеуін салыстырып қараса, Науан – теңіз де, Ғалиакбар – шұқанақ. Сондықтан Шыңғыс имамдықты да, мүдәрістікті де Науанға берді... Ол “Көклән” медресінің үлгісімен “хан медресесінде” ұлдармен қатар қыздарды да оқытуға ниет етті”.

Сәбең – ұлы ғалым төңірегін, әсіресе оның әкесі Шыңғыс төренің айналасын жан-жақты зерттеген кісі. Жоғарыдағы жолдарға қарағанда, Көкшетау дуанының аға сұлтаны болып тұрған Шыңғыс оқу бітіріп келген Науанды әуелі ауылда молда етіп ұстап, содан дуанның бас имамдығына көтерген сыңайлы. Олай болса,

Науан хазіреттің ұстаздық жолы алдымен Сырымбетте, Шыңғыс сұлтанның ауылында басталады емес пе? Бұл зерттеушілерді ойландырады дерек. Яғни, зерделі зерттеушісі табылса, Науан хазіреттің ұстаздық қызметінің өзі таусылмас тақырып деген сөз.

Әлбетте, шәкіртсіз ұстаз — бақытсыз ұстаз. Бәлкім, “шәкіртсіз ұстаз тұл” деген сөз де осыдан туған шығар. Ұстаздың атын үлгілі шәкірт шығарады. Ал Науан хазірет ондай шәкірттерге кенде болмаған кісі. Ол ашқан медреседе Ақмола, Атбасар, Көкшетау өңірінің ғана емес, кең байтақ қазақ даласының әр шалғайынан келіп білім алған жастар аз болмаған. Осы орайда ойыма “Айқап” журналында 1912 жылы Әулиеата, қазіргі Тараздан жазылған бір мақала түсіп отыр. “Құттықожа деген азаматтың былтыр жазғытұрым қора-қопсысы, ағаш үйлері күйіп кетті. Соған қайырын берсін айтып, жұрт жиналғанда, көп жылдан бері Көкшетауда Науан хазіретте оқып жүрген Ғалиаспар деген ауылымыздың бір жігіті сабақтан қайтқан екен. Сол кіріп келіп, көптен көрмей сағынған ағаларының қолын алып, амандасып ортаға келіп отырды. ...Бұзықтық, өсекшілікпен болмаса да, халыққа аты шыққан Сүлеймен қажы Бананәліұлы деген бір тәуір адамымыз:

— Әй, молда Ғалиаспар, не бітіріп келдің? Әкен Айтқожа шөп таба алмай, малын жұтатып алды. Ал сен оқимын деп құр қаңғырасың! Онан да, біздің Ақанның екі баласы сияқты жақсыларға атқосшы болып жүрсең, әкен жұтамай, өзің де кем-қор болмай шалқып жүрер едің, — деп лепіре қайтқан шәкірттің жүрегін осындай оспалар сөзбен қайтарып тастады.

Жұтамайтұғын қазына-мал оқу екенін білмеген адамға не айтарсың!? Сол мәжілісте мен де бар едім” деп жазған еді Мұхамедсәлім Кәшімов. Автордың дйттеген ойы, әрине, белгілі. Ол — ар-ұятын оятып, қазақтың қабырғалы деген кісілерін, ауқатты адамдарын, өнер-білімнің өркендеуіне атсалыстыру. Ал біз үшін бұл мақаланың маңыздылығы — одан Науан тәлімі шеңберінің кеңдігі, жағрапиясының молдығы көрінетіндігі.

Ұстаз үшін алдынан дәріс алғанның бәрі шәкірт саналғанымен, шәкірттің де шәкірті бар. Шын шәкірт деп ұстаздың абыройын асырып, атағын аспандататынын ғана айтсақ керек. Осы талап тұрғысынан алсақ, Науан шәкірттерінің арасынан аты әрісі дүйім елге, берісі өз аймағына танымал тарландар табылады. Олардың көшбасында, сөз жоқ, асқақ акын, арынды әнші, айтулы сазгер, атышулы сері Ақан Қорамсаұлы тұрады.

Ақан серінің өмірбаянынан хабары бар адам, оның он үш жасқа

дейін Бұқардан оқып келген Күнту молладан дәріс алғанын біледі. Алайда зирек те зейінді, алғыр да дарынды баланы молданың бірсарынды сабағы қанағаттандырмауға айналды. Ақыры, бір шарифатқа таласып қалып, молладан таяқ жеген намысқой бала: “шыбыққа сүйенген шарифатыңды ұрайын” деп оқумен қош айтысып, тайып тұрады. Сол сәттен бастап оның серілік өмірі желі тартады, ақындығы айшықталып, әншілігі әйгіленіп, сазгерлігі шындала түседі. Жүйрік мініп, құс салып, сұлу құшып алдыңғы толқын сал-серілердің жолын қуады. Бара-бара атақ-даңқы Атығай-Қарауылға ғана емес, исі қазаққа мәшһүр өнерпаз болып шығады. Құлагері бәйгенің алдын бермей, алғыр қыраны мен құмай тазысының даңқы қырға кең жайылады. Қалың ел хан көтеріп, алақанда ұстаған атақты өнерпаз кенет жан тазартам деп дін жолына түседі. Оның бұлай күрт бетбұрыс жасауының алғышарттары да аз емес еді.

Жүт жеті ағайынды, қырсық қырық тамырлы. Ізін суытпай, жібін ұзартпай бірінен соң бірі бастырмалата келген Ақан ағаның қайғы-шері тасқындай түйдектеліп кетеді. Сонау Ерейментауда Сағынайдың асында жел жетпес дүлдүлі Құлагері мерт болып, көңілі құлазып қалған жылы қыста атышулы алғыр қыраны – Қараторғай, құмай тазысы – Базарала бірінен кейін бірі өледі. “Ер жігіт тұлпардың тұяғымен, сұңқардың қияғымен желпінеді, сылдыр қаққан судың бойымен, сылаң қаққан сұлудың қойнымен жұбанады” деуші еді халық. Желпінетіндей, серпілетіндей тұлпар мен сұңқар енді жоқ. Ал жанға жұбаныш, көңілге қуаныш болар алма мойын аруға келсе, жандай сүйген, жалындап күйген жан жары Ұрқиядан өлідей, “талай жерде тілінен бал берген” Ақтоқтыдан тірідей айырылған ақынға не қалды? Қорғасындай ауыр қайғы еңсесін жаншып, удай ащы қасірет өзегін өртеген оған қалғаны – тұмандай тұңғиық, түпсіз терең ойы еді. Теңіздей тереңіне тартқан ой кісіні өзгертпей қойсын ба?

“Сол уақыттан былай Ақанның жанында үлкен өзгеріс болады, – деп жазды Ақан сері жырларын алғаш жинақтап, өмірбаянын алғаш зерттеген ұлы ақын Мағжан Жұмабаев. – Бұқарадан оқып қайтып, Көкшетауда дәріс айтып тұрған белгілі Науан хазіретке анда-санда барып сабақ алады, дінге, сопылыққа беріледі. Хақ асығы дуанадай малдан, елден безіп, дінмен жанын тазартуға кіріседі... Кейде алланы аузынан тастамай, басын сәждеден көтермейтін болады. Жанды дінмен тазарту керек дейді. Ал енді кейде алланы

ұмытқандай болып, дінін, намаз, орасын – бәрін де қойып кетеді. Күні-түні күңіреніп өлең шығарады, ән жазады”.

Демек, ақынның сүйегіне біткен серілік серпіліп кетпейді. Бірақ сол серпілісінің өзі жұртқа жат басқа бір реңк алып, ұғымсыз түрге көшеді. Бұрын судай таза сұлулықты, мөлдір махаббатты жырлайтын ақын сопылықпен жан тазарту жайын да уағыздай бастайды. Алайда ол серілік пен сопылықты әдемі астастырады. Ораза-намазды да жанының қалаған кезінде атқарады. Сопылық болсын, серілік болсын оның азаматтық үнін бөсеңдете алмайды.

*Пара-пар крестьянға ел болмадық,
Тартылып қай жараға ем болмадық?
Малымыз, жерімізден пайда тиіп,
Қалайша патшамызға дем болмадық?..
Құр мен қоян секілді алуға оңай,
Қай жұртқа аңқаулықпен жем болмадық? –*

деп келетін ұзақ жырына таңдана отырып, оның патша үкіметінің отаршылдық саясатын әшкерелейтін батыл пікірін атап айтып, ақынды кезінде озық ойлы азаматтарды мойындамаған Науан хазіреттің шәкірті деуге Мағжанның қимайтын жері де бар. Оның себебі кейін суырtpақталар.

Ал сол тұстағы оқыған азаматтардың хазіретке көзқарасы қандай болса да, елдегі күншіл өңездер арасына от тастап, бір-біріне айдап салуға қанша тырысса да, Ақанның Науан ағасына деген құрметіне көлеңке түспеген. Екіталайда соның ғана төрелігіне жүгініп, ақыл-кеңес алып отырған. Оны керекулік ақын Нұрғожа-Мәшһүрмен айтысынан да көруге болады.

*Жеңіл мәшһүр сен түгіл желіп жүрген,
Шын мәшһүрдің сазайын беріп жүргем.
Істерің перғауынша бар ма сенің,
Сонынан Нил дария боп еріп жүрген...
Бір құдай тұрған шығар панамызда,
Былытырғы айтқан сөзден танамыз ба?
Ғайбаттап сыртынан сөз айтқан болсақ,
Хазіреттей жүгінейк данамызға, –*

деп хазіретті әділ-төреші, тура би тұтып, даналығына тағзым етіп отырған жоқ па. Ақын мен имамның бір-бірін құрмет тұтып, қатты қадірлейтініне мынандай да мысал бар.

...Көкшетау қаласына келген бір сапарында әсершіл ақын себездеп тұрған жаңбырға елігіп, хазірет үйінің ауласында тұрып қалса керек. Сыртқа шыққан имам: “Ақанжан, жаңбыр жауып тұр, үйге кірсейші” депті. Сонда Ақан: “Жаңбыр жауа бастаса, алланың

нұрынан жұтайыншы деп, түпсіз мұхиттың тұңғиығынан шығып, сәддеп деген балық аузын аспанға ашады екен, мен сол балық құрлы жоқпын ба? Нұрдың суына жүзімді жуайын да”, – дейді. “Ақанжан-ай, бұны қайдан оқып жүрсің?” – деп таңданады хазірет. Бәлен кітаптың түгенше бетінде деп ақын шығарманың атын атайды. Үйге кіріп, ұзамай қайта шыққан хазірет: “Айтқаның айна қатесіз ғой”, – деп басын шайқайды. “Пәлі, соны да ұмытып қалып, кітаптан қарап жүрсіз бе?” – деп күлген Ақанға Науан: “Сенің ұмытпайтын себебің – сені алла оқытқан ғой, ал мені адам оқытқан”, – депті. Ақан әзіл-қалжыңын әрі қарай жалғастырып:

*Аспаннан аражман нұрын шашар,
Қорқактар су болам деп бұрын қашар.
Сол нұрдың бір тамшысы тие ме деп,
Дариядан сәддеп шығып аузын ашар, –*

деп тақпақтай жөнеледі. Ұстаз бен шәкірт, аға мен іні арасындағы әдемі әзіл, жылы шуақ қарым-қатынас осындай-ақ болар. Осындай сыйлас, сырлас адамдарды бір-бірімен бітіспес жау қылып, айтыстырып, тартыстырып көрсету бері қойса әбес, әрі кетсе күнә емес пе.

Науан шәкірттерінің ішінде ендігі бір елеулі тұлға – Шәймерден Қосшығұлов. Бұл ел тарихында өзіндік орны болған Марал-Ишан Құрмановтың немересі. Тобыл жағасындағы керейлерден шыққан Марал әкеден ерте жетім салып, саудагер сартқа еріп кетіп, Бұқарда оқып қайтқан. Елге оралған соң жұртты егіншілікпен шұғылдануға шақырып, отырықшылыққа үндеген. Кенесары–Наурызбай көтерілісінің алдында “Ресейден бөлініп, бөлек ел боламыз, келімсек қара шекпенділерді араға енді енгізбейміз” деп, қол жиып, бас көтергені де бар. Тәп-тәуір тәуіптігі болған оны, ел әулие атап кеткен. Сол Марал әулиенің екі ұлының бірі Қосшығұлдың баласы Шәймерден 1874 жылы Көкшетау оязына қарасты, Қотыркөл болысында дүниеге келген. Алғаш ауыл молдасынан тіл сындырып, хат таныған ол, Көкшетауға келіп Науан хазірет медресесіне түседі. Осында оқи жүріп, ғылымның сан саласын игеруге ден қойып, әсіресе мұсылман құқығы негіздерін жете меңгереді. Өздігінен оқып, орысша да үйреніп, зорлық-зомбылыққа қарсы күреске шәкірт күнінен бастап-ақ белсене араласады. “Оның дүниетанымының қалыптасуына өз заманының өте білімдар адамы, Бұқарда, Бағдатта білім алған, шығыс әдебиетінің сұңғыласы, араб, парсы, орыс, өзбек, ежелгі түрік тілдерінде еркін сөйлейтін ұстазы Науан хазіреттің ықпалы күшті болды” деп жазады “Рух күрескері” атты кітабында

тарих және философия ғылымының докторы, Ы.Алтынсарин атындағы Педагогика ғылымы академиясының президенті Өмірзақ Озғанбаев.

Оқуды үздік бітірген шәкіртін Науан хазірет медресеге ұстаздық етуге алып қалады. Жаңашыл да зерек, әрі алғыр жас ұстаз жұмысқа жан салып, ұзамай хазіреттің оң қолына айналады. Қазақ даласының қиыр-қиырындағы зиялылармен хат жазысып, тығыз байланыс жасайды. Оның ұлы Абайға жазған екі хаты Орталық архивімізде әлі сақтаулы тұр.

Шәймерденнің Науан хазірет қарауында қызмет етіп, қандастарын білім нәрінен сусындатуға бел шеше, белсене кіріскен шағы патша үкіметінің бұратана халықтарды шоқындыру саясатының өрістеген кезіне түспа-түс келді. Сол бір солақай саясатқа қарсы қазақ даласында бастап батыл үн көтерген Науан хазірет еді. Дініміз бен діліміді, салт-санамызды, әдет-ғұрпымызды сақтап қалу жолында ол халық арасында беделі бар тұлғаларға үміт артады. Үміт артып, сенім білдірген сондай азаматтарының бірі де бірегейі Шәймерден болады. Патша үкіметінің саясатына қарсы наразылық білдіріп, түрік сұлтанына астыртын хат жолдағанда, оны тапсыруды жүктеген Ақан серіге хазіреттің жас та жігерлі, әрі білімді Шәймерденді серік етіп жіберуі тегін емес.

Қазақтың жерін тартып алып, елін тоздырып, тілі мен дініне қол салған отаршылдық саясатқа қарсы бас көтерген зиялылардың ең ортасында дінбасылардан Науан хазірет пен оның шәкірті, мешіт жанындағы интернаттың тәлімгер мұғалімі Шәймерден болады. Көкшетау мешітінің екі бірдей басшысының бұл ісі, сонау Петербургке, Ішкі істер министрлігіне де мәлім етіледі. Ақыры, 1903 жылы шілденің 17-сі күні Таласов пен Қосшығұловты Шығыс Сібірге жер аударып, біреуі – үш, біреуі – бес жыл Үркіт генерал-губернаторының жария қадағалауында болады деп үкім шығарылады.

Атақ-даңқы қыр елінен асып, кең-байтақ қазақ жеріне жайылған Науан хазіреттің тұтқындалып, итжеккенге айдалуы халық наразылығын өршітіп жібереді. Жазықсыз жазаланғандарды арашалап алу үшін жоғары жаққа хаттар ағылып, қолдар қойылып, қаражат та жиналды. Бұл шаруаға батыл кірісіп, белсенділік танытқан бір бастан Науанның руласы әрі сыйласы, кезінде Омбының техникалық училищесінде Әлихан Бөкейхановпен бірге оқыған Мәмбетәлі Сердалин болды. Ол халықтың атынан жазылған хатты Петербургке жеткізіп, істің мән-жайымен Әлиханды жете таныс-

тырады. Алаштың көсемі Әлекеңнің: “Егер үкімет қазақ халқын орыс оқу-ағартуынан қасақана бөліп тастап, панисламизм құшағына құлата салғысы келсе, есімі елге мәшһүр Науанды қудалаудан артық ештеңе де ойлап таппас еді”, – деп жазатыны тап осы түс. Екеуі жұп жазбай бірге жүріп министрдің қабылдауында болып, араға таныстарын салып, Науан мен Шәймерденді 1905 жылы наурызда босатып алады. Екі ұстаз да қайтадан сүйікті жұмысына оралады.

Есімі мен еңбегі елге аян жалынды күрескер, жанашыл ұстаз Шәймерден тұтқыннан босаған соң, бір жылдан кейін Ресейдің Бірінші мемлекеттік думасына депутат болып сайланады. Қазақ халқының қаймағындай кемеңгер қоғам қайраткерлері Әлихан Бөкейханов, Бақытжан Қаратаев, Бақтыгерей Құлманов, Мұхамеджан Тынышбаев, Ахмет Бірімжанов сияқты біртуарлармен бірге отырып, ел қамын ойласады. Осында ол қазақтың тұңғыш газеті “Серкені” шығаруға мұрындық болады. Туған жерден жырақта, алып империяның астанасында оның қазақша газет шығаруы теңдесі жоқ азаматтық ерлік еді.

Шығарушылар “Серкені” мыңғырған отарды бастаған серкедей жолбасшы болып, халықтың ой-санасын оятып, азаттық жолындағы күреске үндейтін өткір қару етуге талпынады. Оның жұмысына Думаның басқа қазақ депутаттары да белсене қатысып, отаршыл езгіге қарсы ұлттық дербестікті ұран еткен үгітін осы газет бетінде жүргізбекке бел байлады. Газетті шығаруда Міржақып Дулатов басты тұлға болып, оған Дінмұхаммед Сұлтанғазин, Халел Досмұхамедов, Серғазы Лапин сияқты қаламгерлер құлшына қатысты. Басылымның бағытын оның “Біздің мақсатымыз” деген мақаласы-ақ айқындап берді. Онда елден жиналған салық қаражатының көбісі халыққа керек емес нәрселерге жұмсалатыны, ал орыс шенеуніктерінің әбден дандайсып, кедей қазақтарды ұрып-соғып, мал-мүлкін тартып алатыны, енді оның тілі мен дініне, әдет-ғұрпына қол сала бастағаны, бұқараның бұндай теңсіздігі мен құқықсыздығы, халықтың ыза-кегін туғызып отырғаны айтылып, “Қазақ жеріне бұл мүжықтарды не үшін көшіреді? Әлде Ресейде жер аз ба? Жоқ, аз емес. Ресей патшасы ұлан-байтақ қазақ жерінің үстіндегі малға, астындағы кенге қызығады. Қару жұмсамай, оқ шығармай, білдірмей алдап алу саясатын көздеп отыр”, – деп отаршылардың жанды жеріне тиеді. Үкімет цензурасы бұны “қазақ халқына үндеу ретінде айтылып, үкіметке қарсы қоюға бағытталған әрекет” деп танып, газеттің үшінші санын шығартпай, жапқызып тастады.

Сөйтіп, қазақтың тұңғыш газеті екі санын шығарып, өмір сүруін тоқтатты. Бұдан бұрын “Түркістан уалаяты”, “Дала уалаяты” тәрізді газеттер шығып тұрғанымен, олар генерал-губернатор ведомстарының аудармасы ғана болатын. Ал, “Серке” ойы да, тілі де қазақша алғашқы газет еді. Соны бастап шығарушы өз жерлесі, жалынды күрескер, халық қалаулысы Шәймерден Қосшығұлов болуы көкше-таулықтар үшін керемет мерей болса керек.

Кеңес кезеңіне аман жеткен Шәймерденнің тағдыры да қазақтың өзіндей бұрынғы жақсы мен жайсаңдары сияқты, сталиндік зұлматқа тап келді. Ол туған жерінен жырақта бой тасалап жүріп, Омбы облысының жерінде опат болды. Ал, үрім-бұтақ, зәузаты, ағайын-туғандары Еңбекшілдер ауданында тұрады.

Науан шәкірттерінің мен білетін тағы бір тобы ол айдаудан оралғаннан кейін дәріс алғандар. Ер жетіп, ел тануы Қазан төңкерісіне тұспа-тұс келген бұл толқынның біразы коммунистер қатарына кіріп, Кеңес өкіметін орнатуға атсалысып, жаңа қоғамның керегесін көтеріп, шаңырағын биіктетуге белсене қатысты. Олар – Айтжан Темірбеков, Темірхан Жапабаев, Әбутәліп Жүсіпов, Жәзит Көшімбаев және басқалар.

Айтжан – Ақан серінің ақын серігі Темірбектің алты ұлының бірі. Медресені үздік бітірген, мейлінше зерек ол алдымен Үнгір қарағайы маңындағы ауылдардың ортасынан мектеп ашып, бала оқытады. Оқуға ынтасы жақсы жастарды өзі бітірген медресеге жіберіп, ойы ұшқыр жігіт молдалық құрып, бала оқытумен ғана шектеліп қалмай, қоғамдық өмірге араласуға құлшынады. Құланның қасуына мылтықтың басуы дөп келгені сияқты, сол мезет орталықта төңкеріс болып, оның дүмпуі шалғай шетке де жетеді. Дәуір тынысын, дауыл үрдісін бірден сезген ол қызылдар жағына жалтақсыз шығып, партия қатарына кіріп, жергілікті жерде Кеңес өкіметін орнатсады. Азамат соғысының өрті бүкіл елді шарпып, ақ пен қызыл айқасқан алмағайып шақта да ұстанған бағытынан бұлтармайды ол. Тіпті ақтардың қолына түсіп, азап шеккен кезде де алған бетінен таймай, керемет табандылық танытады. Өзі оң деп білген осы жолға ол оқуды бірге оқыған Жәзит, Темірхан тәрізді достарын да тартады.

Кейін Кеңес өкіметі орнығып, өркен жая бастағанда ауданда, облыста жауапты қызметтер атқарып, жаңа қоғамның буыны бекіп, бұғанасы қатаюына үлкен үлес қосады. Ұйымдастыру қабілеті күшті, білімі бай, адал, алғыр коммунист Айтжанды партия Одақтың үшінші көмір ошағы ашылғанда Қарағандыға жауапты жұмысқа

жібереді. Сонда жемісті қызмет атқарып жүріп, ол отызыншы жылдардың басында ұшақ апатынан қаза табады. Айтжан жайында оның інісі, әрі баласы сынды Арап Темірбеков ағамыз жан-жақты зерттеп, жап-жақсы мақалалар жазып жүр. Одан артық бірдене айтам деу әбес болар. Сондықтан оның тай-құлындай тебісіп тең өскен досы Темірхан Жапабаевқа көшейін.

Темірхан Шұңғыршаның Сүйінішәлісінен тарайтын келей шаруаның отбасында өмірге келеді. Әкесі Жапабай аузын ашса, ақ жүрегі көрінетін аңқылдаған, ақкөшек адам екен. Отқа қарап отырмағанымен, артық мал да жимаған. Алайда баласының оқу оқып, адам болып шығуынан қолда барын аямаған. Темірхан да оқуға зерек болып, медресені ойдағыдай аяқтап, алғаш Айтжан досы сияқты ұстаздық етіп, бірер жыл бала оқытады.

Кеңес өкіметінің қанатын қатайтып, жаңа қоғам жасау үшін оқыған білімді азаматтар керек болған кезде партия қатарына өтіп, қоғамдық жұмысқа білек сыбана кіріседі ол. Жыланды болысында біраз жыл болкомның бірінші хатшысы болып, партия ұйымдарына жетекшілік етеді. Кейін ол Мәскеуде арнаулы курстан өтіп келіп, басы бүтін шаруашылық жұмысқа ауысады. Қазақстанның тұңғыш ірі ауыл шаруашылық кәсіпорындары — “Терісаққан”, “Талов”, “Дарабаза” кеңшарларының шаңырағын алғаш рет көтерген. Бұл шаруашылықтың бірі Есіл, бірі Еділ, енді бірі Сыр жағасында жатқанын ескерсек, республиканың үш қиыр, үш қиянынан үш алып кеңшар ұйымдастырған Темекеннің кезінде қандай қажет кадр болғанын аңғару қиын емес.

Одан кейін ауыл шаруашылығы министрлігінде жылқы шаруашылығы басқармасын басқарды. Жүз биеден жүз құлын алғандарға Еңбек Ері атағын беру туралы ұсыныс осы кісі министрлікте істеп тұрған кезде туды. Бұл шара кезінде республикада жылқы санын күрт арттырып қана қоймай, алтын жұлдызды азаматтар қатарын көбейткенін бәріміз де жақсы білеміз. Бергін астаналық облыста белді бір мекемені басқарып тұрып, құрметті демалысқа шыққан ол, жасы сексеннен асып сексенінші жылы дүние салды. Құдайға шүкір, ұрпақсыз емес, өз кіндігінен тараған екі ұл, екі қыздан жиырмадан астам немересі бар. Олардан өрбіген шөберелер де жетерлік.

Темірхандарға жиен болып келетін Жәзит Көшімбаев та жаңа өмір жасауға белсене қатысты. Ауатком басқарып, ауылдарды кеңестендіруге көп еңбек сіңірді. Есеп-қисап, қаржы мәселесіне назар аударылған тұста ол банк жұмысына ауысып, Айыртау, Баян-

ауыл аудандарында банк бастығы болды. Ұлы Отан соғысы басталғанда өзі сұранып майданға аттанып, содан оралмай қалды. Ол майданға аттанғанда бесікте қалған жалғыз ұлы Болат бертін ірі заң қызметкері болып, бұрнағы жылы өмірден өтті. Оның да жалғыз ұлы заңгер.

Әбутәліп Жүсіповтің де өмір жолы осы замандасынікі сияқты. Ол да болыс басшысы болып, ауылдық кеңестерді күшейтуге, ұжымшарлар ұйымдастыруға атсалысты. Артынан өзі де біраз жыл ұжымшарға төраға болып, құрметті демалысқа шықты. Оның үлкен ұлы Жарысбек ірі экономист, кезінде мемлекеттік жоспарлау комитеті төрағасының орынбасары болған. Ал кенжесі Көбе Алматыда бір құрылыс ұйымын басқарады

Науан хазіреттің алдын көріп, дәрісін тыңдаған Төлеуұлы Насыр молданың бір айтқаны есімде бар. Ақ пен қызыл шайқасып, ескі мен жаңа кескілесіп жатқан аласапыран шақта Айтжан, Темірхан, Жәзир келіп: “Жеңіп келе жатқан жаңа өкіметке көзі ашық оқыған азаматтар керек көрінеді. Сен де Науан медресесінің маңдайалды шәкірті болып едің, кел, кеңес жұмысына білек біріктіріп бірге кірейік”, – дегенде, “Хақ жолынан айнып қайда барамын, мені қинамаңдар”, – деп шығарып салыпты оларды. Кезінде кейбір белсенділердің қокан-лоқысына қарамай, ол дін жолын берік ұстанды. Сол сияқты дін жолынан таймай, өмір-бақи адалдықты, адамдықты, ақтықты, пәктікті уағыздап өткен Науанның Ақмағамбет, Бектас, Зікірия, Мәсіғүт, Мейрам, Момақан, Қазиахмет секілді шәкірттері бертінге дейін жасады. Бұлар біз білетіндері ғана, білмейтін басқа өңірдегі шәкірттері біраз бар шығар.

Осылардың ішінде Момақан Әлиевке аз-кем тоқтала кеткен артық болмас. Кезінде діндар деп қудаланып, біраз жыл Алтай өңірінде жүріп қайтақан ол, алпысыншы жылдары оралып, Көкшетау мешітінің бас имамы болды. Арғы-бергі тарихты терең білетін, ғұлама кісі екен. “Қазақ-түрік тарихы” деген кітап жазып кетіпті. Өзі дүние салған соң қолжазбасы Омбы жақтағы біреулердің қолына түсіп, одан бір аспирант арқылы Керекуге келеді. Оны жергілікті университеттің профессоры, ғалым Ермек Өтебаев араб әрпінен қазіргі жазуға түсіріп, “Ақиқат” журналына жолдағаны бар. Содан жарияланған үзінділер оқырман жүрегіне жол тауып, жылы қабылданды. Ал Насыр молда әжептәуір ақын еді, жазғандарын жинақтап, басын құраса, кәдеге асар дүниелер табыларына күмән жоқ.

Жоғарыда “себебі кейін суыртпақталар” деп бір мәселеден сыдырып өте шығып едік. Енді аздап соған аялдайық. Әдетте басшы

адам қай заманда, қай қоғамда да жұрттың бәріне бірдей жаға бермеген. Әрі жақсы басшы, әрі жақсы адам болу қиынның қиыны. Жақсы адам атанамын деп баршаға бірдей жалпақтай бергеннен жақсы басшы шықпайды. Кезінде Науан хазіретке де көзқарас біркелкі болмаған. Оны төте жазуды қолдай қоймады деп, бар еңбегін жоққа шығарып, күстәнәлаушылар да табылған.

Солардың бірі “А.Ж.” деген жасырын атпен 1914 жылы “Ай-қап” журналында “Көкшетауда көргендерім” деген мақала жариялап: “Құдай сақтасын, газет-журнал һәм жаңа шыққан кітаптар болса, алып оқымақ түгілі, қолдарыңызға да ұстамаңыздар. Тіпті тілдеріңізді алатын адамдарға да алдырмаңыздар. Және төте оқумен оқытатын мұғалімдер ұстап, балаларыңызды бұзып алып жүрмеңіздер”, – деп Науан хазірет жаңаша оқуға, жәдитше жазуға жол бермей отыр деп байбалам салады. Мағжанның да Науанды газет-журнал оқымайды, ойлы азаматтарды ұнатпайды деп, Ақан серіні оның шәкірті деуге қимай жүргені осындай дақпырттан болса керек. Ал тұтқындап, үйін тінткенде жеке кітапханасынан төрт жүзге жуық тыйым салынған әдебиет табылған ғұламаның кітапқа қарсы болуы көңілге қонар ма екен? Оның үстіне балаларының бәрі бірдей орысша, қазақша байыпты білім алғаны және бар. Кертартпа болса, бұны қалай түсінуге болады?!

Былайынша, Науан хазірет жаңалық деп бірден қолқ ете қалмай, жәдитке, яғни төте жазуға алғаш қарсы шығуы да мүмкін ғой. Бәлкім, жаңа жазуға қарсы болуы оның кертартпалығы емес, кеңінен толғауы, кемел барлауы да шығар. Осы арада Смағұл Сәдуақасовтың бір баяндамасында келтірген дерегі ойға қалдырады.

Орыс мәдениетіне көрші қонған алғашқы қазақтың бірі Алтынсарин. Кәдімгі қазақ даласында орыс-қазақ мектептерін ұйымдастырған, қазақша жазуды орыс әліппесіне көшіруді көздеген кемел ұстаз Ыбырай Алтынсарин өлер алдында өзінің қазасын аза тұтуға бірде-бір орыс адамы араласпасын, тіпті маған етене жақын жүргені болса да, қатыстырмаңдар деп тапсырған. Жаназама 99 молда шақырындар деп өсиет қалдырған. “Бұл, әрине, көзі ашық деген қазақтың басындағы трагедия еді. Орыстармен ұзақ жыл өмір кешкен пенденің көңіліне түйгені — орыс миссионерлерінің қазақ жұрты үшін еш жақсылық ойламайтынына әбден көзі жеткен жанның көкірегіндегі қасірет болатын. Бәлкім, бұл оның тіршілікте өз қолымен жасаған күнәсін қазақ деп қарс айырылған жүрегінің жан-тәсілімдегі айыптауы болар” дейді Смағұл.

Дарын-қабілетті де, атақ-даңқы да бұдан асып түспесе, кем

емес, тағы бір дана қазақ Шоқан Уәлиханов та осындай хал кешкен. Патша үкіметінің Шығыстағы өкілетті өкілі сынды адал күрескері болған ол отаршылдар армиясының Түркістан уалаятын бағындырудағы айуандығынан түршігіп, өмірінің соңында барлық орыс достарынан безіп, сымбатты офицердің сұлу киімін тастап, кен қолтық қазақ шекпені мен қырдың саптама етігін киіп, сахараның шалғайдағы бір ауылында бұл пәниден өткен. “Шоқан Уәлихановтың қасіретті қазасы еуропалықтар үшін өктем ескерту, бұл әрі орыс адамын ойландыратын сабақ” деп оны Сібір билеушісі Ядринцевтің өзі де мойындаған.

Кім білсін, солар сияқты жаңалық-жаңалық деп жанын пидастуден опа таппаған, ішін бермегенімен, түсін өзгертіп орыс мәдениетіне құшақ жайғаннан қасиет көрмеген Науан хазірет те діннен дұрыс жол жоқ деп, жаңа оқуға ыңғай бермеген шығар. Сөйтіп, өмірінің соңғы сәтінде құрдасы Ыбырай мен ағасы Шоқан тәрізді бәрінен де баз кешіп, хақ жолынан басқаның барлығын мансұқ еткен болар. Қалай болғанмен де, ұлы бабамыздың өмірі соқтықпалы соқпақсыз жерде айтыс-тартыс, күрес үстінде өткені сөзсіз.

2000 жыл.

АҚАН СЕРІНІҢ АҚЫН ҚҰРДАСЫ

Көненің көзіндей көкірегі даңғыл қариялардың біразымен кезінде сырлас, сыйлас болғаным бар. Солардың бірі — қаламның карт бейнетқоры Мұқаш Мәжікеев еді.

— Журналистер одағында бір бұйымтайым боп бара жатыр едім. “Аруақ аттаған онбас” дегендей, қазақ баспасөзінің қара шаңырағына соқпай кеткенім ретсіз болар деп келдім, — деп әредік әдейі келіп әңгіме-дүкен құрып кететін. Сонау сұрапыл соғыс жылдары осы қара шаңырақта қызмет етіп, қиын кезде газеттің отымен кіріп, күлімен шыққан осынау аласа бойлы, аққұба ашаң өңді, қоңқақ мұрын, қиық көз ақсақалдың арғы-бергі тарихымызға байланысты дүниелерді тірнектеп жинап-теріп жүретін ұқыптылығы қатты ұнайтын. Ал біздің буын замана ауанына еріп кетті ме, ел аузындағы ескі сөзді онша елемей атүсті қарап өсті ғой.

Осыдан он жылдай бұрын-ау деймін, бір күні Мұқаң мамырлай басып кіріп, алдымдағы тіркеме ұзынша үстелдің басына келіп жайғасты да, қалтасынан орамалын алып, бетін сүртті.

— “Кәрілік дауасы жоқ дерт екен ғой” деген екен бір ағамыз. Сол дүп-дұрыс. Үшінші қабатқа көтерілгенше қалжырап қалғанымды көрмейсің бе? — деп бетіме барлай қарады. Содан соң:

— Балам, әрі-бері сұрастырып байқасам, жөн-жосығыңды барласам, Өскеннің Ыбырайына онша алыс емес сияқтысың, — деді.

— Иә, қателескен жоқсыз. Өскеннің Ыбырайы мен менің атам Әбділман қажы немерелес. Ыбекенді ел “Ағажан” атап кеткен. Он жылдан астам болыс болыпты. Аузы уәлі, айтқыр, ділмар, шешен болған деседі. Кәдімгі “Сұршақыз” атанып кеткен Күнбөпенің күйеуі Нұрқанның туған інісі ол. Кейін Нұрқан қайтыс болған соң Сұршақыз әмеңгерлік жолымен Ағажанға шығыпты, Нұрқанның Сұрша-

кыздан туған Сейітмағамбет, Жәнәбіл деген екі ұлы бар екен. Жәнәбілдің Базкен деген қызынан жиендері бар. Ал Сейітмағамбеттің жалғыз ұлы Жәнібектің әлі көзі тірі. Біздің тұқымның үлкені сол кісі. Бәріміз оны “Үлкен ата” деп атаймыз. — деп жаудыртып жөнелдім.

— Бәсе, өзім де сенің сол кісіге бір қатысың бар шығар деп ойлаушы едім. Онда соның сүйіншісі ретінде өз атаңның бір өлеңін берейін. Баяғыда, отызыншы жылдардың басында бір құймақұлақ қариядан жазып алып едім. Соны қойын дәптерімнен тауып алып, саған арнап қайта көшірдім, — деп Мұқаң жинақы ғана папкасын ашып, екі бүктелген қағазды ұсынды. “Көкшетаулық Қаруыл, оның ішінде Жаулыбай әулетінен Өскеұлы Ыбырай ақынның “Кәрілікті бейнелеуі” деп жазыпты басына. Оқи жөнелдім.

*Кәрілік дауасыз бір дерт екен ғой,
Дәл алтыс құлдыраудың шеті екен ғой.
Шамалап алды-артыңды қарамасаң,
Ғазиз бас аяқ асты мерт екен ғой.
Кәрілікте сүйенгенің таяқ екен,
Өткен күн ойлап тұрсаң баяғы екен.
Жаутаңдап екі көзің жан-жағыңа,
Көңлің тайға үйір бір саяқ екен.
Батпайсың қисық істі білуге де,
Шабандап барамыз ғой жүруге де.
Көрмесек сағынатын достарыңды,
Себеңсіз қиын болды көруге де.
Көңлім әрбір түрлі қалыпта тұр,
Бірде өксіп, бірде шаршап ғарыпта тұр.
Қасырет кейбір күні қараңғылық,
Кейбіреу түк ойламай шарықтап жүр.
Кейбіреу кім екенін білмей де жүр,
Не барын алды-артыңда көрмей де жүр.
Шіреніп күр шалқақтап күржигенмен,
Кісілік қатарына кірмей де жүр.*

Оқып шықтым да, сәл ойға шомдым. Жібектің түйініндей тамсанатар тұжырымы болмағанмен өлеңнің ойы айқын, шумағы шымыр, ұйқасы мығым. Қыпшақ Өске ақынның бір өлеңіне сәл ұқсастығы да бар. Оны осылай атап кеткен. Ауыл қарттарының аузынан Ағажанның осы іспеттес өлеңдерін талай естідім ғой. Бала күнімде солардың біріне мән беріп, мойын бұрмағанымға енді өкініп отырмын. Қағазға түсіріп алсам ғой, айтып берер зердесі зерек қариялар аз емес еді-ау.

— Мұқа, мынау сыйыңызға мың да бір рахмет, — дедім сәл

сергіп. – Алтынның қолда барда қадірін кім білген дейсің. Естуіңіз бар шығар, біздің ауылда Балуан Шолақтың құрдасы әрі досы Қарабала деген де ақын болған. Суырып салма ғана емес, сауаты да тәп-тәуір болған оның қаламынан кезінде “Шәкір-Шәкірат” атты қисса туған. Айдынында жүріп тұнығын ғана жұтатын қазақ өнері мен өлеңін құндап па еді. Қиссаның қолжазбасын Мәулекей деген бір пысық ноғай бір қап ұн, екі бас қант, төрт қадақ шәйға сатып алып, Қазан қаласына апарып өз атынан шығарған. Енді міне, қолымызды мегзілінен кеш сермеп, олардың ел аузында сақталған азын-аулақ өлеңдерін де уақытында жазып ала алмай, құмай қауып біз отырмыз. Олар тұрсын, “Қарауыл Қарт Есенбай” атанған аса ірі ақынның өзі де еленбей қалып отырған жоқ па?..

– Ә. Есенбай ақынды біледі екенсің ғой?!

– Білгенде... – деп жымилдым. – Бала кезімізде әнші-жыршылардың аузынан өлеңдерін тыңдағанбыз. Әсіресе, айыртаулық жыршы Бәйсейіт Байболсынов Есенбай өлеңдерін көп айтатын. Жиырмаға жуық қиссаны жатқа білетін ол бір жырласа түнді таңға ұрып, апталап тартатын. Сонда қариялар “Қой, Есенбайдан бірдеңе тасташы” деп отырар еді. Жан баласының меселін қайтармайтын Бәяң қисса-қиссаның арасында Есенбай өлеңдерін төгілтетін. Адам өмірінің кезеңдері туралы толғаулары бала біздің де жүрегімізді тебіrentетін.

– Ендеше, мен сол Есенбай ақынды үш мәрте көрген кісімін. Есағаң Ақан серінің түйдей құрдасы. Бертін Кеңес өкіметі орнағаннан кейін 1925 жылы сексен екі жасында дүние салды. Жарықтық даңқты досы Ақан серімен сайран салып бірге жүрген кездерін жырдай ғып тілінің майын тамыза айтып отыратын.

...Бірде Сырымбет саласында әлде Шыңғыс, әлде Шөбек ауылында үлкен бір дүбірлі той болады. Күміс көлдерінің бірінің жағасында көкорай шалғынның арасына көшелей тігіліп тастаған кілең бір ақшағаладай шаңқан боз үйлер. Шеткерірек бір алты канат ақбоз үйде Ақан бастаған өнерпаз жастар ән шырқап, күй толғап думандатып отырады. Кенет бір жігіт жүгіріп кіріп, сыртта атақты Орынбай ақын кеп тұрғанын хабарлайды. Егіз қозыдай Есенбай мен Ақан тысқа ата шығады. Бұл айтыс ақындарының атасы Орекеңнің шау тартып, шарғайып қалған кезі екен. Ақан сері ат үстіндегі қарт ақынның қолтығынан демегелі қол соза беріп табан аузында:

*Ассалаумағалейкүм, Орекем-ай!
Бар еді мың кісілік берекең-ай.*

*Жандарал Тұрлыбекпен бірге жүріп,
Үш жүзді қайран қылған мерекең-ай.
Өзіңе арқа сүйер жар болармыз,
Іні өсіп асылдарға нар болармыз,
Басың бүлбүл, аяғың дүлдүлім-ай,
Бір кезде саған-дағы зар болармыз, —*

деп тақпақтай жөнеледі. Қарт ақын “Е, мені жоқтайтын інілерім бар екен” деп сонда көзіне жас алыпты.

— Шіркін, Ақан қызыл тілге келгенде қырғидай алғыр, алмас-тай өткір еді ғой. Оның “мен өзім әнші емес, ақын едім” дейтіні де тегін емес, — деп отырар еді досын еске алып Есаған.

Есенбай ақынды мен ең соңғы рет 1924 жылы көрдім. Сол жылы Есілдің Терісақпанмен түйісер тұсында аудандық үлгі-тірек мектебі ұйымдастырылып, басшы орындар мені оған меңгеруші ғып тағайындаған-ды. Қыркүйектің басында мектеп салтанаты жағдайда ашылып, тәп-тәуір той болды. Сол жиынға қарт ақын Есенбай да келді. Ақын бұрынғыдай домбыра шертіп, ән шырқаудан қалыпты. Сонда да “жүйрік шабысынан қалса да ойқастауын тастамайды” дегендей, сұрасаң өлеңдерін жаяулата бастап, аяқ жағын баяулата көтереді екен.

*Алыста әупірімдер заман болар,
Ер тайса ақылынан жаман болар.
Жетпісте жер таянбай тұра алмайсың,
Уа, шіркін, бұл кәрлікке не амал болар!
Сексенде тұяғыңды серіппейсің,
Серігіп ешнәрсеге елікпейсің.
Токсанда балқып тұрған қорғасындай,
Қорытып құйса-дағы бірікпейсің, —*

деп тақпақтап кәрілік туралы жұрттың өтінішімен айтқан өлеңі ақынның сол кездегі әл-қуатын да, көңіл-күйін де айқындап тұрғандай әлі күнге дейін құлағымда.

— Күні кешегі әр сөзден саяси астар іздеп, қит етсе ескіні аңсайсың деп соңына түсіп қуғынға салатын зобалаң жылдарға тап келіп Есаған жайында жартымды ештеңе жинай алмап едім. Мынау бертін бір қағазға түсірген өзім білетін деректер, — деп келесі бір келгенінде Мұқаң маржандай тізіп өз қолымен жазған бес-алты парақ қағазын бір қажетке жаратарсың деп тастап кетті.

“Есенбай Сасанғұлы — XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың алғашқы ширегінде өмір сүрген, Ақмола, Көкшетау, Торғай дуандарындағы арғын, қыпшақ, керей, найманға құлақтан кіріп бойды алатын әуезді әні, әсерлі күйімен, тапқыр сөз, өткір сыны-

мен даңқы жайылған үлкен ақын” деп басталатын, соңына 1975 жылғы қазан айы деп қол қойылған жазбасы менде әлі сақтаулы.

Есенбай Терісаққанның Есілге құяр сағасында қазіргі Торғай облысының Қима ауданына қарасты “Терісаққан” совхозының жерінде 1843 жылы дүниеге келген екен. Ақын жүрегiнiң мәңгі дамылдап жатқан зираты тұрған жер де сол өңір. Атадан жалғыз болып, жалқы өскен өнерпаз шаңырағынан шыр еткен нәресте үнін есітпей, өмір бойы налып өткенге ұқсайды.

*Ағайын-туған менде жоқ,
Жаны ашитын ел де жоқ.
Жалғыз перзент көрсетпей,
Өткенің бе, дүние бок, –*

деп өксиді ол. Оның үстіне Қарауылдың ішіндегі Бектауыл тайпасының Тілеуберді деген бұтағы өткен ғасырдың орта шенінде Тарбағатай төңірегіне көшіп барып біраз тұрған екен. Көлденең Есілдегі ағайындарына кейін келіп қосылғандықтан олардың ауылы “Жаңатуған” атанып кетіпті. Сол Жаңатуғанға жататын ақынның “ағайын-туған менде жоқ” деп налуының осындай тағы да бір себебі бар сияқты. Тарбағатай жақта жүргенде он үш жастағы Есенбай сол өңірдің атақты ақыны Мыстанамаймен айтысып, жеңіп кетті деген де сөз бар. Айтыстың ақынның өз аузынан алынған нұсқасы кейінгі кезге дейін ел арасында айтылып жүріпті.

*Тасқа қонған бар ма екен тау тұрғанда,
Суда балық құтылмас ау тұрғанда,
Шамаң келсе қызмет қыл ағайынға,
Барлық мүшең бойында сау тұрғанда,
Шөлге қонған бар ма екен көл тұрғанда,
Түзге қонған бар ма екен ел тұрғанда,
Шамаң келсе қолыңды арт асыл ерге,
Бес кісімен дос болып ең құрғанда, –*

деп елді береке-бірлікке бастап, ағайын арасындағы татулықты тү көтеріп, бір-біріне қызмет етіп, қайырымдылық жасауға шақырады. Кемшілікті мінеп, күншілдікті шенеп, жұртты жақсылыққа үндеген жырлары да аз емес. Әсіресе ел басқарып, билік жүргізген азаматтардың әділ жолдан айнымауын аманат етеді.

*Жақсымын деп және де асып-таспа,
Асып-тасқан ерлердің орны басқа.
“Ұлық болсаң — кішік бол” деген сөз бар.
Жексұрын атанбаңдар қарындасқа.*

Әлеуметтік мәні бар өсиет өлеңдерінде осылай азаматтық үн танытатын ақынның жеке басының жырларында жалғыздық ай-

тып зарлау басым. Оның да өзіндік себебі бар секілді. Жасы жер ортасына келгенше перзент көрмеген Есенбай ағайынның ақыл-кеңесімен, бәйбішесінің келісуімен қайтадан қалың беріп, төсек жаңғыртады. “Перзент сүйіп, мерейін бір тасыса, бұл дүниеде сонда сен нақ патшасың” деп қанша армандағанмен, ақын одан да бала сүйе алмайды. Кәдімгі жақсыны бір кесек еттен қысадының кері. Сол арман-мұңын ақын әсіресе өмірінің екіндіге еңкейген кезіндегі жырларында өкініп, опынып ұдайы айтып отырады. Оның осы орайдағы айрықша назар аудартар шұрайлы да шоктықты жыры — “Балазар”. Мұның өзіне тән зарлы-мұңды әні бар көрінеді. Кезінде ақынның өзі де жұрт жиналған жерде көптің қолқалауымен оны егіліп отырып айтады екен. Айтса айтқандай, оның әр шумағы ботасын іздеген інгендей боздаған бір шер-мұң.

*Тауды қойдың түрлентіп,
Сыңғырай аққан бұлақпен.
Колді қойдың түрлентіп,
Жағалай біткен құрақпен.
Ешкіні қойдың түрлентіп,
Бауырында емген лақпен
Ал қайғы уын көп жұтып,
Келемін әлі жылап мен.
Даланы қойдың түрлентіп,
Желкідеген бозымен.
Қойды қойдың түрлентіп,
Бауырында емген қозымен.
Мен зарыққан пендеңмін,
Перзент тілеп өзіңнен.
Өзенді қойдың түрлентіп,
Жарыменен, талымен.
Адамды қойдың түрлентіп,
Баласымен, малымен.
Мен зарыққан пендеңмін,
Перзент тілеп тәңірден, —*

деген жолдардың мұңлы әуенмен астасқанда кімді болсын тебірентпей қоймасы айқын. Әр шумақ сайын қайырып тастап отыратын қайырма сияқты қос жол ойды әрі айқындап, әрі айшықтап, ақынның шеберлігін паш етіп тұрғандай.

Бір қызығы, осыған ұқсас “Жер түрлентіп жараттың” деген бір өлең Шал ақынның шығармалары ішінде де жүр. “Алдаспаннан” бастап ол “Бес ғасыр жырлайды”, “Үш ғасыр жырлайды” жинақтарына көшіп келеді. Ел аузында түрленіп, әр айтушының өңдеуімен өзгергені болмаса, осы екеуі бір өлең тәрізді. Және Шалдан гөрі

Есенбай шығарған деген шындыққа көбірек саяды. Жоғарыда айтқанымыздай, Есенбай өмір-бақи бір шикі өкпені аңсап, зарлап өткен ақын.

Ал біз білетін Күлеке батырдың баласы Шал ақынның ұлы да, қызы да болған. Оның тәңірден перзент тілеп жалбарынар да, зарланар да реті жоқ. Қызынан өткен ғасырдағы тағы бір жыр тарланы, әйгілі ақын Нұржан Наушабаевтың әкесі туады. Демек, арынды ақындық, төкпелік те, тереңдік те Нұржаның қанында бар. Оған ол нағашы атасынан дарыған. Оның үстіне осы өлең Шал ақынның шығармашылық табиғатына да онша кірікпейтін сияқты. Ойлы да ойнақы, уытты да ұтырлы, кейде зілді, кейде жеңіл Шал жырларына мұндай мұңлы әуен жараса да бермейді. Ақын шығармаларын ой көзімен тағы бір сүзіп шықсаң, оған көзің кәміл жетеді. Және Шалдағы осы өлең:

*Бүйтіп жүрсем, Сердеке-ау,
Ғаріп бір басым не табар.
Үйге келсем қатындар
Менен де жаман зар қағар, —*

деген шумақ бар. Есенбайда бұл басқа өлеңнің жолдары. Өз мұңын ол осылай қанаттас, талаптас тұрғыласы, “Зарқұм”, “Салсалды” дастан етіп жазған ақын Сердәлі Шөбекұлына шағады. Ол қазақтың тұңғыш экономисі Мәмбетәлі Шөбековтың әкесі. Оған арнаған Есенбайдың:

*Батыр Шөбек баласы Сердәлімісің,
Мен де ақын қорғап жүрген ел намысың, —*

деп басталатын ұзақ өлеңі бар. Ал Шал ақынның көзі тірісінде Сердәлі де, Есенбай да дүниеге келмеген. Олар әр ғасырдың адамдары.

Рас, кейбіреулер Ғылым академиясының қолжазба қорында солай деп те дау айтар. Ең алдымен, Шал да, Есенбай да өлеңдерін өз қолымен жазып қағазға түсірмегенін, түсіргенмен де сақтамағанын ескеру керек. Ел арасында ауыздан ауызға көшіп жүріп, кейбір өлеңдердің авторлары ауысып кетуі әбден ықтимал. Бұл суырып салма ақындар шығармасының пешенесіне бұрыннан жазылған жай.

Шал ақыннан ширек ғасыр кейін туған Есенбай да қаншалық ағынды, арынды ақын болғанымен, шығармаларын хатқа түсіруге шорқақ адам. Сол себепті айтылған жырлары айтылған жерінде қалып, дер кезінде жинақталмаған. Дегенмен, кезінде өз аузынан жазып алынған өлеңдерін сақтап жүрген азаматтар баршылық көрінеді. Бірақ баяғы бір екі шоқып, бір қарайтын жерқорқақтық-

тан арыла алмай тайсақтайтын тәрізді. Марқұм Мұқаш ақсақалдың айтуына қарағанда. Жаксы стансасында тұрған ақынның аталас туысы Мәтенбай Боранбайұлының, “Терісқаққан” совхозының қадірлі кісісі Әбдісабыр Боқановтың, әдебиетке әуес басшы қызметкер Елемес Исиннің қолында ақынның қағазға түскен біраз мұрасы болған сияқты. Ол азаматтар аман-сау болса, “алмас қанжарды қын түбінде шірітпес”. Ал, менің білуімше, Есенбай ақынның қыруар жыры Көкшетау облысындағы Айыртау ауданының бұрынғы басшысы Болат Қөшімбаевтың қолында болса керек еді.

Жоғымызды іздеп, жыртығымызды бүтіндеу – аруақ алдындағы да, ұрпақ алдындағы да парызымыз ғой. Көптеп-көмектеп ұмыт қалған тағы бір жыр дүлдүлін қатарға қоссақ, әдебиетіміздің де, мәдениетіміздің де мәртебесі өсе түсер еді.

1993 жыл.

ҚИЯН САПАР, ҚЫРАН САМҒАУ

...Қонақшылай келген қариямызды ертіп былтырлар біз де театрға барған едік. Қозы мен Баян аға буынға бала күнінен танық қой. Талайсыз-бақсыз қос ғашықтың зар-мұны бұлардың көкірегіне қиссадан-ақ құйылған-ды. Сонда да сол сүйікті қаһармандарының сахнадағы жанды бейнесі қариямызды қатты толқытты. Көсем болжамдар, шешен оралымдар тұсында “Бәрекелді, е, бәсе!” деп бас иезіп, дән разы болып отырған ол Қозы Көрпеш қапылыста мерт болған сәтте селк ете қалды. Зар илеп Баян сұлу егілген кезде үн-түңсіз, демін ішіне тартып томсарып кетті. Ойын аяқталып, жұрттың алды жылыса бастағанда да қозғалған жоқ еді ол, кенет сахнаға артистердің шыға келгені ғой.

– Апырай, аман екен-ау, айналайындар! – деп орнынан атып тұрып, сахнаға тұра ұмтылды қария. Біз жеңінен тартып қалдық.

Иә, шын өнер шығармасы осылай баураса керек адамды. Бұл арада артист ойынының әсері де аз емес. Алайда драмалық туындыдағы жазушы талантының құдіреті тіпті төтен. Ол аңыздан әкеліп өмір жасап отыр. Асылы, арқауы ауыз әдебиетінде жаппай шоқтықты шығарма тумайды да ғой. Ал ондай кең құлаш кемел дарынның ғана сыбағасы. Сол кемел дарынның кең тынысына “Кездеспей кеткен бір бейнеде” терең бойлаған едік.

“Тар жол, тайғақ кешуді” ыждаһаттап оқығанның түрме терезесіне мөддірей қарайтын тақиялы жас қыз жадында болар. Мұң төгілген жанарын анадай жерден торлы терезеге төңкеретін пәк ару абақтыдағы ақынды терең тебірентпеуші ме еді. “Кім болды екен, кім болды екен?!” деп ынтықпаушы ма еді қапаста жатқан тұтқын. Қос етек ақ көйлегі армандай көлендеп алға асықтырса да, торғын қара бұрымын бекіткен қызыл лентасы тудай құлшынтса да, қыздың кім екені беймәлім болып қала беретін. Бұғаудағы ақынның көңілін баураған бір сурет қана болатын ол.

Торлы терезеден акын жүрегіне түсе қалған осы бір ғана суреттен алып Ғабит Мүсірепов сұлулық туралы тамаша дастан туғызды. Бірақ қанатымен су сепкен қарлығаштай қапастағы қаһарман көңіліне мәдет шапағын себелеген жас арумен біз бірден ұшыраспаймыз.

Ал беттен-ақ елінің еркіндігі үшін жан қиып, қан кешкен жалынды акын тұрады алғаш көз алдымызда. Жаңа заманның жаршысы болған жас акынның досы да көп, жауы онан бетер. “Артында айтағы барлар” баспалап ізін бақса, ал алғыстан басқа айтары жоқтар оның жолына жанын жайып салады. Отарбай ошағының басында жазым бола жаздаған жерден аман алып қалған да осы жаюлы жастық сынды жайсаң жандар. Акын арманына айналып, сұлулықтың солмас гүліндей болған бейне сол сын сағат катер үстінде жарқ ете қалды. Бірақ “үй ішінен түскен жарық бір сәтке қана қыз жүзін жарқ еткізіп көрсетті де жұтып жіберді”.

Онан соң акын бұл бейнені түрме терезесінен кездестірді. “Аға, мына бұзықтар сізді өлтіруге жиналып жатыр” деп қолы қалтырай жазып, өзін апаттан құтқарып қалған қызды ол әрең таныды. Абақтыдан анадай жерде терезеден көз алмай өтетін қызды акын түстеп көре алған жоқ. Бірақ ақ қағаздай тазалық бар ақ жүзді, ой мен мұңға толы қара көзді, жібектей толқындалған қара шашты өз толықтырмасымен акын жадына тоқып алды. Қайтып оның ай жүзін көре алған жоқ.

Талай тар жол, тайғақ кешуден өтіп, тұтқыннан қашып шығып акын әдейі іздеп келгенде қара шешекке шалдығып жатқан періштедей жастың жүзін көк шымылдық көлегейлеп тұрды. Оны ашып көруге Еркебұланның жүрегі дауаламады. Көрейін десе бұрынғы нұрлы бейнені бұзып алармын деп қорықты. Сөйтіп, “акын сол бейнені бұзбай-бүлдірмей, өмір бойы жүрегінде сақтауға алып кетті”. Жаң-жүрегіне бірдей кіріп алған сол бейне “тау кезіп кететін кешкі жаңғырықтай” акын ойын өмір бойы ойдан қырға сүйрейді де отырады.

Жазушы осы бір жалғыз бейне арқылы жаңа дәуірдің төл басы болған дауылпаз акын өмірінің белгілі белестерін алға жайып салады. Сонау саяси айқастарда суырылып өмір сахнасына шыққан ер ұланның қалай қанаттанып, жаңа бір толқынның жолбасшысы болғанына дейінгі қилы-қилы күрес кезеңдерін оқырман көз алдынан өткереді. Кітаптың бастапқы бетінің өзінде-ақ акынның күреске толы өмір жолы жатыр. Сәнді бейнелеулер, әрлі баяндаулар, мәнді бояулар аз сөзден айдын пікір айтқызып, шағын шығарманың бойына шалқар мазмұн сыйғызып тұр.

Күрескер өмірінің соқтықпалы соқпағында саналуан адам қарекеттеріне тап боласың. Тіршілік қамы таптаса да тарынбайтын Ақбала, аңғал да адал Қайсар, даласындай дарқан Бәйкен, қитар көз қыңыр Отарбай, даңғой да дойыр Қоянжырық, тіпті оның бұзық баласы бір-біріне үш қайнаса сорпасы қосылмайтын дара тұлғалар. Бұлардың бірімен сыйласу, бірімен жауласу арқылы ақынның абзал адамгершілігі биіктей береді, биіктей береді.

Оқиға желісінің әсем өрлеуі, әр көріністің бейнелей берілуі, айшықты ойлардың көптігі, басы артық детальдың жоқтығы бұл шығарманы поэма деңгейіне көтеріп тұр. Шынында да, мұнда басы артық детальды былай қойғанда бөгде бір сөз жоқ. Әр сөз өз орнында дұрыс қойылған домбыра пернесіндей күй төгіп тұр. Бір сөйлемді алып тастаса, бір жолы кем болса ұйқасы да, ырғағы да, ойы да бұзылатын өлендей шығарманың бүкіл бітімі бүлінетін сияқты.

Жәселен, тоғыз ай түрмеде жатып қашып шыққан соң Еркебұлан жолай Отарбай ауылына соқпаса, баяғы армандай болған аяулы бейненің бағдарын білмес еді ғой. Тіпті кезек шарпысатын ерлі-байлылар арасындағы кекесін қоздап барып, Ақбала: “Қасқырың бар, қара құсың бар, бәрін жабылып қан жылатып жіберген қызына кетіп барады” демесе, Ақлиманын кейінгі тағдыры көмескі қалмас па еді. Демек, бұның бір деталін бөліп алып, тұтас туындыдан бөле-жарып қарауға болмайды. Ендеше, қазіргі дастандарымыздың дені қара сөзден аса алмай, қарабайырланып бара жатқанда прозамен бұл секілді поэманың туғанына тек қуануымыз керек. Бұл қазақ әдебиетінің топырағындағы тың құбылыс десек те асыра айтқандық болмас.

“Төл басы атанудың жауапкершілігі болу ылғи ізденуді қажет етеді” дейді автор. Қазақ көркем прозасының құнарлы бастауларының бірі болған Ғабеннің өзі де ұдайы осы жемісті ізденіс жолында. Ол аға ақынның өмірінен шұрайлы шығарма жазып оған өлмес ескерткіш соғумен қатар оның артында қалған мол әдеби мұрасының әр кесегі қолға алар қаламгер үшін үлкен көркем туындыға өзек екенін де көрсетіп берді.

Қазір туған әдебиетімізде тақырып тар дегенде таңдайымыз тақ-тақ етеді. Осы тараңдықтың өзі токмейіл тоқшарлықтан, ізденбес еңjarлықтан туатынын аңғара бермейміз. Сондықтан соңғы кезде әдебиетімізде қара басының ғана қамын күйіттейтін күйкі кейіпкерлер, бейшара бейнелер қаптап кетті. Бірі бірінің аузына түкіріп қойғандай бір-бірінен аумайтын алаяқтар мен алданған арулардан аяқ алып жүргісіз. Кабинетте отырып қаламын сауып жоқтан бар жасаған жалған махаббат меңдеп барады. Алданған аруды

мүсіркейміз деп біраз жазушылардың оларды бұрынғы сүйгеніне телитінін қайтерсің. Ал осы қыз деп қырық жетіні қырка матап беретін халқымыздың рухына келе ме! Амал не, соны әдебиетке сіңірем деп әлек боп жүргендер аз емес. Әрине, олар бұған өмірді білмегендіктен, халықтың қарекеттеріне үңілмегендіктен ұрынады. Ондайлар шығарманың тартымды болуы қыз бен жігіт арасындағы сұқбаттастық сезімді көрсетуге байланысты деп нобайлайды. Жоқ, әсте олай емес, қас шебер кез келген тақырыптан қызықты шығарма жасай алады. Оған Ғабеннің кейінгі кездегі шығармалары айғақ.

“Кездеспей кеткен бір бейне” өз алдына бір төбе болса, “Ақлимасы” Ұлы Отан соғысының зардабын еске салады, “Бірінші фонтан” еңбек қуанышын паш етсе, “Айгүл қойшының бір күні” шопандар өміріндегі шешімін күтіп тұрған келелі мәселелерді қозғайды, ал “Жапон балладасы” атом апатын көз алдына елестетіп, “Абай бол, азамат!” деп тұрғандай. Тіпті оның өмірдің әншейінде көзге іліне бермейтін болмашы құбылысын алып, қуатты ой түйетін “Қаз қалпындасында” қаншама мағына жатыр! Дауылпаз Сәкен мен димкәс Димкаға дейінгі аралықта қаншама замана шежіресі, адамдар тағдыры бар десенсізші. Көкте самғаған қыран, суда ойнаған балық жайлы да тамсана оқыр шалқар ойлы шығарма жазады ол. Солардың бәрі тұнып тұрған сурет десе де болғандай. Айгүл қойшының қолынан түсіп кеткен қозыны бір сәт көз алдына келтірші. “Қозы байқұс сортаңдағы ашқылтым суға тұмсығын біреу тығып алып, тырбаңдап әрең тұрды. Басын шайқап екі құлағымен жағын шапалақтап, түшкіріп-түшкіріп қалды”. Қарашы, болмашы ғана құбылыста қаншама сурет жатыр! Бақсақ, көзі қарақты жазушының жанарына ілікпейтін құбылыс жоқ екен.

Өз басым, Ғабеннің мына “Қазақтарым, достарымы” мен “Біздің Би ағаны” естелік жазудың үлгісі деп білемін. Өз атынан сөйлесе де автор өзін алға тартпайды. Инабатты іні ретінде ағалар бейнесін асқақ көтереді. Адамға мінездеме бергенде де аса әділ. “Сәкен көлденең көзге тәкаббар көрінеді. Іріленіп келген адамға тіпті ыңғай бермейді. Шын Сәкен баламен бала, өте кішіпейіл адам”. Ақын ағаның бар қасиетін ашып тұрған жоқ па осы баға. Оған ең ерте ең дұрыс берілген бұл мінездемені Бейімбет айтты десе де, мұны біз Ғабеннің аузынан тұңғыш естіп отырмыз.

Талант сияқты тіл де табиғаттың сараң сыйы. Адам сүмесіне ол ана сүтімен сіңеді. Тілдің байлығы – ойдың кеңдігі. Шын зергер сөзді де, ойды да ысырап етпейді. Ал Ғабен шығармаларының тілінен талай ұрпақ тағылым алары сөзсіз. Оның тілі туралы сөз болғанда ойымызға бір орыс жазушысының “Лермонтовтың тілінен артық тілді білген емен. Мен оның әр сөйлемін алып, сөз таптары

бойынша, сөз тұлғасы бойынша талдар едім де, жазуға үйренер ем” деген сөзі оралады. Ғабеннің қаламына үйірілгенде қарадүрсін сөздің өзі құлпырып, құбылып шыға келетін тәрізді. Себебі ол қарадүрсін сөздің өзімен халық көкейіндегісін дөп басады. Ондай оралымдар оңай-ақ жатталып қалады. Қазір ретті жерінде “Әтекең дұрыс айтды”, “Қыран мылжың болмасқа керек” дегендей деп жиі қолданамыз. Былай алып қарағанда, мақал-мәтел болып кетердей ұйқас, ырғақ жоқ бұл сөздерде. Бірақ көңілге қона кетеді. Сондықтан да олар халықтық болып алды.

Ана бір жылдары Ғабиттің тілі тым сұлу да, ойы сұйық деген пыш-пыш сөздер шығып жүрді. Оның отын үрлеушілер дарын кенжелігін, тіл кедейлігін “ой мен оқиға болсынмен” бүркемелеуге тырысушылар еді. Осы пікірді қалқан ғып олардың кейбірі әдебиетті кәсіпке айналдырып кетті. Әдеби туындыларға селсоқ қарап бара жатқанымызға олардың салқыны тиіп жүрген жоқ па екен осы?! Кестелі тілсіз көркем шығарма тумайтынына түсінбейтіндер әлі де бар арамызда. Жарқын тілсіз жартымды пікір айту мүмкін емес.

Бір ғана мысал. “Ақын — қыран, қияға да қонады, ақын — адам, далаға да қонады. Ақын бойын да жасыра алмайды, ойын да жасыра алмайды. Ақын жаны оңай жараланады, оңай жазылады — емі көп. Ақын жүрегіне кек тұрмайды. Кек тұрса — қақ тұрғаны. Қақ тұрған жүрек — тот басқан асыл, енді одан берекелі үн шықпайды”. Бұл жолдар төгіліп тұрған жыр екеніне ешкім де шәк келтірмес. Ал осында ой жоқ деуге бола ма!

Арнасын кернеп шалқып жатқан ой деп дәл осындайды айтса керек. Жалпы, Ғабит шығармаларындағы ойдың өзі осы тамыл-жыған тілден туып жатады.

Осы, атом апаты жайлы аз айтылып, аз жазылып жүрген жоқ. Бірақ соның бәрі бірдей есінде сақтала бермейді. Ал дәл мына “Жапон балладасындағы” Арқаның, Көздің, Тастың әңгімелерін оқығанда тұла бойың түршігеді. Темір жанып күлге, тас жанып тозаңға айналғанда отқа түскен қағаздай бүрісіп қалған қала қандай аянышты! Сен де енді арқа он алты рет жамалып, қызыл қан аққан құтыға айналмасын, маңдайдағы кос шырақ сөніп қалмасын дейсің күбірлеп. “Ол үшін не шара бар, оны адам тастан сұрамас деймін...” деп түйеді автор. Оның ар жағында ой... деп ауыз ашудың жөні бола қояр ма екен.

Жазушы жолы жеткізбес қиян. Ол алқынбас жүрек, сарқылмас жігерге ғана қарасын көрсетеді. Ғ.Мүсірепов осы қиян сапарда қыран самғауынан жаңылмай өткен тарлан талант.

1970 жыл.

ЖЫР ЖАҚАНЫ

Жуық күндердің бірінде “Көкшетау” газетінен Болат Бекеновтың естелігін оқыдым. Жақанның жақын ағайыны, жап-жақсы жазушы боп келе жатып, отыз жетінші жылдың зұлматына ұшырап опат болған Елжас Бекеновтың баласы бұл. Алматыда оқып жүргенде акын ағасының қанатының астында болып, біраз қамқорлығын көрген сияқты. Естеліктің бір сәті ерекше елен еткізді.

...Бір күні Болат келсе Жақаң жұнттай боп киініп, далаға шыққалы жатыр екен.

– Әй, студент, жақсы келдің, әлем әйгісі – Мұхтар Әуезовке барғалы жиналып жатыр едім, – дейді. – Жүр, апарып таныстырайын. Әкеңмен кезінде қызметтес болған кісі. Көптен көрген жоқ ем, сәлем беріп қайтайын.

Сәлемшілерді жылы ұшырай ілтипатпен қарсы алған Мұхаң мән-жайды сұрасқан соң:

– Е, Елжастың үлкені шығарсың. Шешең аман ба, тың ба? Әкең әділ, тура жолдан таймайтын бірбет жігіт еді. Арамыздан ерте кетті. Өттен... – деп сол ойға шомып, сосын Жақанға бұрылды да, араб я парсы тілінде сөйлеп кетеді. Төрдегі Абайдың суретіне қарап, сөрелердегі иін тірескен кітаптарды қызықтап, өз жайына қалған жас жігіт әлдебір кезде Мұхаңның “сдаюсь” деп баладай елбеңдеп екі қолын көтергенін көріп қалады. Сонан соң көзі күлім қағып:

– Жақа-ай, сенің қасыңда біз де білімпазсып, самолетпен Мәскеу барып лекция оқып жүрміз-ау? – деп ақынның білегінен ұстай алады.

Кешкілік үйге қайтып келе жатқанда Жақаң Болатты шынтағымен қағып кілт тоқтатады да:

– Байқаған боларсың ағанды. “Сенікі жөн, жеңілдім” деп

Мұханның өзі қол көтерді ғой. Ойнама Жақанмен, — деп одырая қарап қуақылана күліп қояды.

Жер-жаһанға атағы жайылған ғұлама жазушы Мұхтар Әуезовтің өзі білімдарлығына бас иген сол Жақан Сыздықовты алғаш мен алпыс үшінші жылы көрдім. Хрущевтің бір бітпей қойған бас-көз жоқ өзгерістері қазақ баспаөзін де шарпып. Көкшетаудың облыстық газеті жабылған соң “Ара” журналына келіп орналасып, жұмыс істеп жатқан кезім. Бірде бөлмеме ашаң жүзді, аққұба, дөңес мұрын, мойыл қара шашын шалқасынан қайырған, бойы ортадан сәл жоғары кісі кірді. Қуық балақ сымның сәнге айналғанына қарамай, кигені жер сызған кең шалбар, үстіндегі ұзын жең ақ көйлек, өзі тарамыс адамды одан әрман арық көрсетеді. Орнымнан атып тұрып екі қолымды қоса ұсынып сәлем бердім.

— Танушы ма едің, кәдімгі қазақ жырының қарт тарланы Жақан аған осы кісі, — деді жауапты хатшымыз.

— Бірінші көруім, бірақ білемін, — дедім Жақанның сәл сүзілген көзіне тура қарап.

Білемін деп бірден айтуымның да реті бар. Ең алдымен, жарияланған жырларын қалт жібермей, қуып жүріп оқитын оқырманмын. Екіншіден, талабымның тілеуқоры. сырлас, сыйлас ағам Сырбай Мәуленовтен, Жақанның жақын інісі, партия қызметкері Мәулетбай Кәрімовтен ақынның өлеңмен өрілген өмір жолдары жайында естігенім де көп. “Жырламау маған жарамас, туғаннан соң балаң боп” дейтін Қарағаш ауылында да болып, жерлестерімен әңгімелескенім де бар.

Осы ғасырдың басында, сиыр жылы дүниеге келген Жақанның әкесі Сыздық көзі ашық оқыған кісі екен. Дөңгелек қана шаруасы болғанына қарамай, ағайын арасында абырой-беделі күшті, саятшы, сері әрі құралайды көзден атқан мерген болса керек. Орынды жерінде өлеңді де суырып салатын айтқыр, әрі анау-мынау данықпайтын батыл азаматты жерлестері төңкеріске дейін де, кейін де бірнеше дүркін ауылнай сайлаған. Жаңа дәуірдің елең-аланында осы өңірде көп қызмет еткен Сәбит Мұқанов өзінің “Өмір мектебінде” ақ пен қызылдың қырқысы кезінде Аймақ төңірегіндегі сегіз ауылнайдың біреуі ғана жалтақтамай Совет өкіметін жақтағанын, оның Сыздық екенін жазған-ды. Демек, ақынның әкесі алдағыны ой жіберіп болжай білетін сұңғыла, сауатты адам болған. Ал анасы Сәли айт пен тойда айтысқа түсіп, тапқырлығымен, айтқырлығымен ел аузына іліккен. Сонан ба екен, олардан өрбіген балалардың бәрі ақын, әнші, әдебиетші болған. Солардың бәрі де бірегейі

“бабам ақын, анам ақын, далам ақын, мен қайтіп ақын болмайын” дейтін осы Жақан...

– Еркеш екеуіңнен басқа бір агроном ақын бар емес пе еді? – деп сұрады әлден уақытта ол жауап күткендей бір алақанын құлағының сыртына қарай қойып.

– Иә, бар, Нұрмияш қой. Ауылда агроном, кәдімгі өзіңіз “Көкшеден келген Қалия, жыры бір жатқан дария” деп жазатын қарт ақын Жұмандықовтың ауылынан, – деп едім, “ә” деп аузын ашып аңырып қалды.

Еркеш болмаса Нұрмияш екеуіміздің онда алып-жұлып бара жатқан атағымыз жоқ. Тырнақалды жинағым сол жылы ғана жарық көрген. Бірақ бір таңқалғаным айтулы ақынның жазғандарымыздың көбі облыстық газетте ғана жарияланатын біздің балаң шығармаларымызға зер салып, зерделеп оқитыны болды. Жұрттың айтуына қарағанда, Мұханнан кейінгі ең көп оқитын және оқығанын ұмытпайтын қаламгер осы кісі екен.

Ол жылдары редакциямыз Жазушылар одағының ғимаратында болатын. Содан бастап одаққа келсе-ақ Жақан бізге соқпай кетпейтін еді. Ал араға бір жарым жыл салып, мен “Жетісу” газеті редакторының орынбасары болып ауысқанда ол маған тіпті жиі келіп тұратын. Тапсырма бойынша айтулы оқиғаларға орай өлең жазады. Және оны айтылған күні уәделі сағатқа сарт еткізеді. Жазуы қандай айқын, бірден басуға жібере салатындай. Таптаурын тақырыпқа жазылғанымен өлең жолдары өзіндік өрнегімен айшықталып, әр сөзі сылдыр қағып тұрады. Кейде осындай өлеңдерін оқып отырып, кідіріп қалсам:

– О не, бала, олқы соғып, ойдағыдай болмай жатыр-ау, ә? Оқасы жоқ, жаман өлең жақсы өлеңді асырайды, – деп жымышп қояр еді. Дегенмен, ол дулы дәуіріміздің даусындай саңқылдаған осынау публицистикалық сарындағы жырлардың шын мәніндегі шындалған шебері болатын. Күнделік тақырыптың өзінен ғұмырлық шығарма туғызатын. Қазір қаламгерлеріміз “жырға заказ жүрмейді” деп осы дәстүрден бекер безіп жүр. Ақын – замана перзенті болса, оның өлеңмен өрілген өмір жолынан дәуір тынысы мен мұңдалап тұруға тиіс. Бірде:

– Журналистикаға жан-тәніңмен беріліп, өлеңді өгейсітіп алдың-ау, ә?, – деді ол. – Газетің де инемен құдық қазғандай қиын жұмыс қой, бәрін де бастан кешіргенбіз. Білесің бе, мына ағаң тұсау кесерін мақаладан бастаған.

Шынында да, оның қаламгерлік қарымын тұңғыш танытқан

1923 жылы “Бостандық туы” газетінде жарияланған “Сынға мін” мақаласы. Онда автор Сәкен Сейфуллиннің “Асау тұлпар” атты жыр жинағын несие сынап, шындыққа қиянат жасаған бір әдебиетшіге тайсалмай қарсы тұрып, революцияның қызыл сұнкарын қорғап шығады. Бұл ақынның алғашқы алымынан-ақ әдебиеттегі ауа жайылушылықпен ымыраға келмей, бірден-ақ дұрыс бағыт ұстанғанының белгісі. Сәкенді ол өмір-бақи ұстаз тұтып, төбесіне тудай көтеріп өтеді.

Жанында Гүлбарам жеңгей бар Сәкен жиырма сегізінші жылы Жақан ауылына жер бөліске келеді. Осы хабарды ести сала ол Қызылжардан ауылына кеп, ұстазын әкесінің үйінде қонақ етіп, кербез Көкше өңірін аралатады.

*Өлең-жырдың өрінен,
Қанатымыз қомданған.
Өзі жазған қолымен,
Жоғалған жоқ жолдамам.
Ұстаз еді ол маған, —*

деген жыр жолдары жүрек түкпірінде сол кезде тебіндеген. Тіпті ұлы ақын жазықсыз жазаға ұшырап, оның атын атауға тыйым салынған аласүргін жылдардың өзінде де Жақаң ұстазын есінен екі елі шығармай, күндердің күнінде жалғанның жарығына бір жарк ете қалатынына имандай сенген.

Сәкенді қанша ұстаз тұтып, пірі санағанымен Жақаң ақындығының табиғаты Мағжанға жақын сияқты. Оның өлеңдеріндегі ішкі ырғақтың тегеурінділігі, кейбір осал ұйқастың тігісін жатқызып жіберетін мөлдір тіл, таскынды романтикалық сарын осы пікірімізді беркіте түседі. Мысалға Күләш Байсейітоваға арналған “Таң бұлбұлы” атты өлеңін алыңызшы.

*Таң мезгілі,
Таң бұлбұлы сайрады.
Таң бұлбұлы —
Танның гүлі,
Танның гүлі жайнады.
Бұлбұл жыры, бұлбұл үні,
Бұлбұл үні бойды алып,
Бал тамылжып тәтті күйі,
Тәтті күйі ойды алып...*

Қараңызшы, төгілген күміс тәрізді сыңғырлап тұрған жоқ па. Бұлақ сылдыры, құрақ былдыры, жапырақ сыбдыры— бәрі-бәрі косылып ғажап бір күй шертіп тұрғандай.

“Жетісу” газеті елу жылдығына орай Енбек Қызыл Ту орденіне

ие болғанда Жақан Жамбыл облысының алыс бір ауданында қызмет істейтін үлкен ұлы Арыстанның үйінде қонақшылап жатқан еді. Жоғарғы Кеңестің жарлығын радиодан ести сала құттықтау хат жолдапты. Онысы іле газеттің мүшел мерекесіне арналған нөмірінде жарияланды да. Өзі сапардан оралған соң редакцияға әдейі келіп жігіттерді құттықтап, әжептәуір естелік айтты. Әңгімелесе отырып:

— Бала, бір кезде андағы орында мына ағаң отырғанын білесің ғой, — деді маған жылы ғана жымия қарап. — Міне, мирас деген осы. Ал одан қалай ысырылғанымды да естіген шығарсың. Бөрі емес, бәле бөрік астында. Тек сол бәле-жаладан қағас қылсын құдай-ым...

Әрине, бәрін де есіткенмін. Соғыстың алғашқы жылдары астаналық облыстың газеті көбіне редактордың орынбасары Ж.Сыздықовтың қолымен шығып тұрғанын білемін. Өнікті еңбек етіп, өндірте жазатын оның өлендерін де содан оқығанмын. Бәле қайдан дерің бар ма, кенет күн жарқырап тұрып нажағай шатырлағандай шым-шытырық болып кетеді. Қырқыншы жылдарға дейін дүйім ел мойындал, әдебиеттік оқу кітабына кіргізілген “Әлі қарттың әңгімесі” Германияда жарияланып, советтік шындықтың сиқы деп біздің жаққа жіберіледі. Шынында да, әлденеше күн нәр сызбай, аштықтан әбден өлер халге жеткен Сағымбайдың екі-үш жасар жалғыз ұлы Әділді жемек болған тағдыры тым-ақ аянышты. Шағын бір шаңырақтың тағдыры арқылы бір миллионнан астам қазақты жалмаған жиырмасыншы жылғы аштықтың алапатын шынайы бейнелейтін шығарма қасакана теріс түсініктеледі. Сол сол-ақ екен, “жау қайда” деп елең қағып отырған қауіпсіздік қызметкерлері ақынның соңына шырақ алып түседі. Құдайдың құтты күні ертелікеш шақырып, жауап алу, болмағанды болды деп мойындатуға тырысу онсыз да дімкәс жанның жүйкесін тіпті жұқартып, қатты титықтатады. Отыз жетінің зұлматында абақтының ашы дәмін алты ай татқан, әбден запы болған ақынның қызметпен қош айтысуына тура келеді.

Сонда да сағы сынбаған ақын ел аралап, бал арадай болашақ шығармаларына нәр іздейді. Сапар сайын сәтті өлендер, ойлы очерктер жазып оралады. Бірақ бұрынғыдай емес, олардың жарық көруіне көзге түспес тосқауылдар тап келіп, кедергі бола береді. Шығармашылық еңбегінің жиырма жылдығы Сәбәннің бір мақаласы болмаса және аталмай қалады. Сондайдағы көңіл-күйінішін досы Ғабдол Слановқа жолдаған хатында ақтарып салады. “Қарап отырсам, кейінгі кезде көп жазып тастаптын, — дейді хатында. — Әсіресе,

“Қос жүрек” атты поэмама өзіме қатты ұнайды. Бастыруға апарып едім, баспа басшылары мыңқ-мыңқ етеді... Сонан соң өзім кіді адам, үйге әкеліп салдым да қойдым. Радиодан жібердім, облыстық газеттер басып жатыр”.

Қостанайға бір барған сапарында Александр Матросовтың ерлігін қайталаған Сұлтан Баймағамбетов туралы деректер жинап, дұшпан дзотының аузын кеудесімен жауып, мәңгі өшпес жалын болып ел жүрегінде қалған қос қаһарман жайындағы дастанды ол соғыс жылдары жазған еді. Сол “Қос жүрек” соғыс біткен соң қырық сегізінші жылы жарияланды. Жарияланысымен-ақ қарамақайшы көп пікір туғызған шулы шығарма болды. Қарсы жағы оған қара күйені жағып-ақ бақты. Біреулер Сұлтанның қаһармандығы ақын Байқұлақ батырдың ұрпағы болуының жемісі деп, ғалымға қарсы шығады. оның үстіне дастанда ауыз әдебиетінің үлгісін әдейі ұстанған, демек, автор жауға қызмет етуін әлі де тоқтатпай отыр, оны совет жазушыларының қатарынан аластаған жөн, деп те соқты. *Әліптен ауып, қымс етсең-ақ “халық жауы” болып шыға келетін кез ғой, арынды ақын тағы да қуғындалып көп жапа шекті. Партия қатарынан шығарылып, алты жылдан соң ғана соңғы сөгіспен билетін қайтарып алды.*

Осындай қуғын-сүргінге ұшырамай, ұдайы сар бабында отырса, ақын небір ғажайып дүниелер берер еді-ау деп ойлайсың. Алайда қандай қысастық көріп қиын-қыстау жағдайда жүргеннің өзінде де ол еңсесін асқақ ұстап, ешкімге кеудесін бастырмайды, қуақы қалжыңын тастамайды. Әзіл-оспақ, сын-сықаққа шебер, шақпа тілге таптырмайтын Жақан қаламдастарына бірер жолмен-ақ әрі қысқа, әрі нұсқа мінездеме бере қоятын. “Ақындар шілдесі” деп бірден-бірге ауызша тарап, жұрт жадында жатталып қалған өлеңінде талай жазушының кезіндегі іс-әрекеті мен мінез-құлқы бар. Кейінгі толқын өз тұрғыластары туралы шумақтармен толықтырып, оны шын мәніндегі ауыз әдебиетінің шығармасына айналдырып жіберді.

Ұдайы оқып, ізденуден, шабыт шыңдап жазудан жалықпайтын ақын сол сұрқай жылдардың өзінде төл туындыларымен қатар қыруар аударма жасады. Лев Толстойдың “Арылу”, Ғалымжан Ибрагимовтің “Қазақ қызы” романдарын, Қадыр Хасановтың “Назугум”, Мирхайдар Файзидің “Ғалия Бану” драмалық дастандарын қазақшалады. Түркі тілдерінің денін жетік білетін ол Ғабдолла Тоқай бастаған татар әдебиетінің туындыларын қазақ оқырмандарының игілігіне айналдыруға ересен еңбек сіңірді. Оның осы еңбегін биік бағалап, алпыс жасқа толғанда Татарстан Жоғарғы Кеңесі

Құрмет грамотасымен наградтады. Ал Қазақстанда ақынның бірде-бір мүшел тойы аталған емес. Сондықтан досы Қауа Нәжмидің “қазаққа арзан, татарға қымбат Жақаң” деген сөзін ұялсаң да, мойындайсың.

Осыған орай мына бір оқиға ойға оралады. Жақанның елу төртінші жылдан жүрген партиялық сөгісі бар екен. Бергін Жазушылар одағы партия ұйымының хатшысы болып жүргенде Әбірәш Жәмішев:

– Сол сөгісіңізді алып тастайық, өтініш жазып берсеңіз қайтеді, – деп қолқа салады.

– Соны қозғамай-ақ қояйық та, – дейді Жақаң. – О дүниеге бұл жалғаннан не алдым деп барамын? Тым құрығанда бір сөгісім болсын да.

Мұнда терең мән жатыр. Көзі тірісінде жұдырықтан өзге ештеңе көрмей, бір ауыз жылы сөз есітпей кеткен каламгерлеріміз қаншама. Енді “ештен кеш жақсы” деп жұбатқан боламыз өзімізді. Тірлігінде мерейтой дегенді білмей кеткен Жақан Сыздықовтың туғанына тоқсан жыл толуын төл топырағы Көкше қырында тойлап жатыр. Жырдың Жақаны, сырдың Жақаны, қырдың Жақаны болған дүлдүл дарынға кеш болса да дес көрсетіліп жатқан қошемет болар бұл.

1991 жыл.

ЖАҢҒЫРҒАН РУХ

Сонау соғыстан кейінгі жүдеубас жылдар еді. Халықтың қамкөңілін көтеру үшін ауылға ара-тұра облыс орталығынан өнерпаздар келіп тұратын. Ол тұста мейманхана деген түске де кірмейтін ғой. Сондықтан ақын болсын, әкім болсын, әнші болсын, хатшы болсын дұрыс шәй-суын бере алатын, төсек-орны таза үйлерге түседі.

Бір жолы облыстан келген артистерді үйді-үйге бөлгенде біздікіне Ұрқия атты әнші қыз бастаған төрт-бес өнерпаздар түскені бар. Шашының маңдай тұсы бұйраланып, қабағы керілсе-ақ қара қасы қарлығаштың қанатындай қайшылана қалатын аққұба, ажарлы қыздың мейірбан жанарынан айықпас мұн байқалғандай болды. Баксақ, бір аяғы кем, балдақпен жүреді екен. Бірақ үні жібектей есіліп, бірден баурап әкететін сикыры бар сияқты. Бәрімізбен де шүйіркелесіп әп-сәтте іші-бауырымызға енді де кетті. Кешкісін концертте де көпшіліктің ерекше ілтипатына сол бөленіп, қайта-қайта қолқалаумен екі-үш әнді артық орындады.

Ауылға келген өнерпаздың ақыры сауықпен құтылмасы белгілі ғой. Шын өнердің алауы үйге оралған соң маздады.

— Апай, концерт шіркіннің уақыты шектеулі болады да, шідерлі аттай көсіліп кете алмайсың, — деді Ұрқия шешеме кінәлі кейіппен күлімсірей қарап. — Қонақ күтемін деп клубқа сіз де келе алмадыңыз. Тағы да ән тыңдаймыз деп жұрт және еріп келіп отыр. Ендігі ойын-сауықты осы шаңырақтың астында жалғастырармыз, сірә.

Домбыраны қолға алғанда делебесі қозған жүйріктей жанары жалт-жұлт етіп әнші жүзі жайнап кетті, манағы мұңның нышаны да жоқ. Көңіл күйіне сай ол ойнақы әуендерден бастап, көнесі бар, жаңасы бар — біраз ән орындады. Бұлақ суындай мөлдір саф таза үні бірде шалқып, бірде толқып, әуелеген әсем әуез тыңдаушыла-

рын дән разы етті. Ақыр соңында ол “Зәурешті” айтты. Өлгінде ғана “Пәлі, жаса, тусаң ту!” деп, қопандап отырған жұрт құлаққа ұрған танадан тына қалды.

Уа, Зәуреш, сенің үшін-ай, елден келдім,

Баяғы өзің көрген-ай жерден келдім, —

деп дауыстың жоғарғы ырғағынан басталып, жайымен толқып, әуен қайталамай үнемі жаңа үндер қосылып, зар үстіне зар үстейтін мұңлы саз жүректі сыздатып, тұла бойды шымырлатады.

Оған айқын да анық естілген жыр жолдары қосылып, қолқаны суырып бара жатқандай.

Қайыңның жазда көрдім жапырағын,

Құланның түзде көрдім шоқырағын.

Сен қалған отыз ұлдан Зәуреш едің.

Бір уыс бұйырмады топырағын, —

деген тұста көзге жас үйіріліп, “айырылып жалғызымнан қалғаннан соң, “көке” деп енді мені кім айтады!” — деген кезде еңіреп жылап жібере жаздайсың.

Кез келгеннен ойша өрнек сала қоятын қиялшыл бала кезіміз ғой. Көз алдыма жас қабірді құша құлаған, екі иығы селк-селк етіп, еңіреп жатқан егде кісі келді. Анама қарасам, кимешегінің омырауымен көзін сүртіп, солқ-солқ жылап отыр екен. Кім білсін, жалғзынан айырылып, аңыраған қария кейпі он бес күрсақ көтеріп, он бірін жер қойнауына берген анамның кешегі жоқ-жітік заманда тұрмыс тапшылығынан қыршын кеткен құлыншақтарын еске салған шығар. Ән құдіреті деген осы ғой.

Бертін білсек, бүгінде 150 жылдық мүшелтойын Орал өңірінде дүбірлетіп өткізіп жатқан халық композиторы, әйгілі әнші Мұхит Мерәліұлының осынау құдіретті әні өмірдің өзінен ойып алынған ақиқат шындық екен. Медет атты ел адамының үш әйелінен отыз ұл, бір қызы болады. Оба келген бір кеселден отыз ұл бірі қалмай бәрі өліп, жалғыз Зуреш қана аман қалады. Ақсақал бірде жолаушылап Орынбор барып қайтып келсе, Зәуреші де опат болып, орнында шошайып зираты ғана тұрады. Жас қабірді құшақтап жылаған қария өкінішін де, өксігін де өлеңмен өріп шығарады.

Аңызға айналған осы оқиға Мұхитты терең тебірентіп, атақты әннің тууына түрткі болады. Өйткені Медеттің мұң-зары исі қазаққа ортақ қайғы еді. Зерделі де зерек дарын дүйім далаға ортақ сол тағдырды алға тартып, әуен күшімен әлеуметтік ауыртпалықтың астарын сөгеді. Оның әндерінің деніне алтын тін болып таратылатын да осы әлеуметтік айқын саз, әлеуетті сарын.

Асылы, Мұхит ауқатты ортадан шыққан. Түбін қуса төрелерге барып тіреледі. Әкесі Мерәлі әжептәуір дәулеті бар, қолынан билік тізгіні түспеген адам. Одан алты ұл, екі қыз туған. Балаларының бәрі шетінен домбыра тартып, өлен айтатын өнерпаз болған. Бірақ Мұхиттан басқалары оны табиғаттың сирек сыйы деп білмей, екінші бірі, егіздің сыңарында болуға тиіс қабілет қана деп ұққан. Қаршадайынан ән-күйге әуес, ою-өрнекке бейімі бар Мұхит қана өнер жолын бірегей қуады. Әрине, оған ән салып, қобыз шалып, домбыра тартып, жүрген жерін думандатып жүретін ағаларының әсер-ықпалы күшті болды. Оның үстіне дастарқаны кең, ішім-демі мол меймандос ауылға әншілер мен күйшілер, ақындар мен жыршылар да жиі келеді. Ойын-сауық мәйегін осылай еміп өскен ұшқыр ойлы, ұғымтал бала бір есіткен әнін табан аузында бар әр-нақышымен қағып алып, домбыраға салып, шырқата жөнелетін болады. Осы әуестік бара-бара өнерге деген іңкәрлікке ұласады.

Өз басы өнерден аулақ Мерәлі балаларының қабілетін жек көрмегенімен, ата жолын қуып билік тізгініне қол созар деп дәмеленеді. Әсіресе, оның ойы алғыр, тілі орамды Мұхиттан үмігі мол еді. Әкесінің көңілін қимай ол алғаш ауылнай да болады. Бірақ билік бұның қолы емес екенін бірден сезіп, әудем болмай әкімдікпен қош айтысып, басы-гүлді өнер жолына түседі. Ауыл-ауылды аралап аңдыған-баққаны ойын-сауық болады. Алғаш өзі есіткен әндерін салып, оны да өзінше әрлеп-нәрлеп, өзгеше нақышпен орындап өрнекті әнші ретінде аты шығады. Одан әрі танымал дарын иелерінен үйрене жүріп, өзі де ән шығара бастайды. Жиын-тойдың гүлі болып, төңірегіне өнерпаз құрбыларын топтастырады. Сөйтіп, ел сыйлайтын Мұхит сал атанады. Орал өңірін, Атырау алабын түгел шарлап, Арал асып Қазалыда болған, Орынбор, Ор, Қостанай қалаларына барған оның әншілік те, ақындық та атағы ту алысқа тарайды.

Мұхит соныдан соқпақ салып ән әлеміне өз жолын өзі тартқан өнерпаз. Оның шығармашылық мектебі де, орындаушылық мектебі де – халық, оның ұшан-теңіз ән өнері мен ауыз әдебиеті. Мәселен, оның әйгілі әні “Жылқышыға” сол төңіректің тамаша жыршы ақыны Бала Ораздың осы аттас дастанының оқиғасы арқау болған.

...Байдың жылқысын баққан жайсаң жігіт оның қызымен көңіл қосып, алып қашады. Іле артынан қуғыншы түсіп құтқармас болады. Жігіт жетегіндегі тың атқа қызды мінгізіп, қолына мылтық ұстатып өзі қаша ұрыс салуға қалады. Қыздың астындағы тың ат қуғыншыға шалдырмай, қара үзіп кетеді. Алайда қоршауда қалған

жігітіне қарайлап, ол онша ұзай да қоймайды. Өжет жылқышы біраз жігітті аттан түсіріп сытылып шықпақ болып жүргенде абайсызда мойнына қыл арқан түсіп, жерге топ ете қалады. Осыны байқап қалған қыз қайтып оралып бұғалық тастаған дұшпанын мылтықпен басып салады. Қапелімде мылтық даусынан жаудың сырт бергенін пайдаланып ару қыз өліп жатқан жылқышының қасына кеп, қойнынан кездігін алып өзіне салады да, жарын құшақтай құлайды.

Жастай солған қос ғұмыр, жанбай сөнген пәк махаббат Мұхиттың ойына от тастап, жан ашуының айқайындай ащы азаға толы әрі айбарлы осы әнді тудырады. Оны ел арасында “Бала Ораз” немесе “Кіші айдай” деп те атайды. Сұм заманға тап келген жалын жастардың қайғылы тағдырын айта отырып, ақын-әнші әлеуметтік теңсіздікті әшкерілеп, қатыбас қоғамының кертартпа ғұрпына лағнет айтады.

Жалпы, Мұхиттың қай шығармасын алсаң да өмір шындығынан арна тартып, өзі ортасында болған оқиғалардан бастау алады. Ел арасына ең көп тарап, ең көп айтылатын “Айнамкөзден” бастап, “Алуаш”, “Қилым”, тағы басқа әндерінің бөрінің де шығу тарихы, туу себептері бар. Оның әндерінде жалаң сезім, жылауық сарын жоқ, қайта күрескерлік рух күшті. Сонан ба екен, қай әні болсын, кең тынысты, күшті дауысты талап етеді. Оларды кез келген әнші орындай да алмайды. Кейін олардың “Жалбыр”, “Қыз Жібек”, “Ер Тарғын” операларына еніп, басты арияға айналуын әуендерінің өршілдігі мен асқақтығынан деп білген абзал. Қай әнін алсаң да әуен тасқыны шырқай шарықтап, сатылай сорғалап, құйқылжи құйылып тұрады. Осындай зор дауыс тілейтін әндерінің бірі – “Қыпшақ”. Әншінің шығармашылық өмірін ұзақ зерттеген айтулы ғалым академик Ахмет Жұбанов ол жайында “Қандай жағдайда туғанда да үлкен творчестволық құлашын кең жайып, шабыт үстінде отырғанда дүниеге келіп қалған кесек шығарма” деп жазды.

Халық композиторларының арасында ән мұрасы шашау шықпай, түгел дерлік кейінгі ұрпаққа жеткен Мұхит бақытты дарын иесі. Өйткені оның күллі әулеті сияқты балалары мен немерелері де кілең ән-күйге құмар, музыкадан хабардар азаматтар болды. Оның әндерін балалары Шоң мен Нәу, немерелері Шайқы мен Лұқпан әралуан аспаптарда ойнап, нақышына келтіріп орындайтын еді. Мұхит әндерін бүгінгі ұрпаққа мирас етушілердің дені солардан

тәлім-тәрбие, тағылым алды. Ал алғаш отыз бірінші жылы оларды бастап радиоға жаздырушы әнші туған аймақтың түлегі Тәмті Ибрагимова.

— Рас, “Айнамкөз”, “Паңкөйлек”, “Жайма қоңыр”, “Дүниетай”, “Бала Ораз”, “Үлкен айдай” әндерін алғаш радиодан орындаған мен едім, — дейді Тәмті апай. — Оларды мен Мұхиттың немересі, ірі әнші Шынтас Қаратаевтың өз аузынан естіп үйренгенмін. Әншінің қасында серік боп жүрген ол әндерінің шығу тарихын тым жақсы білетін. Кейін Лұқпанмен қосылып оның өзі де ағасының қыруар әнін жаздырды. Ал Ақан марқұм “Замана бұлбұлдары” атты кітабында Мұхит әндерін Қазақстанға радио арқылы таратып, нотаға түсіргізушілердің ішіндегі ең көп еңбек сіңіргені деп мені айрықша атап еді. Онысына мың да бір рахмет, бірақ Ғарифолла Құрманғалиев пен Нағима Әбішева да менен кем еңбек сіңірген жоқ. Бір өкінетінім, үш-төрт кітап шығарсам да, Мұхит әндері туралы ойларымды қағазға түсіре алмаппын. Мейлі, менің мұршам келмегенмен, әншінің, шүкір, өз ұрпағы бар ғой...

Иә, Мұхиттың ұрпағы баршылық көрінеді. Және көбі ата жолын қуып, музыка саласында еңбек етіп жүрген сияқты. Біразы республикамыздың музыкалық оқу орындарында ұстаздық етсе керек. Бірақ бір өкінерлігі, солардың ешбірі ұлы атасының мерейтойында не естелік, не зерттеу еңбегімен баспасөз бетінде көріне алмады. Көрінсе ғой, ақиық әншінің дарқан дарынының белгісіз қырлары ашылып, жарқырай түсер еді.

Міне, Мұхиттың өзі айтқандай, сөнген рухы қайта жанып, жаңғырып, еңіреп өткен есіл бабасын кейінгі ұрпақ есіне алып, туған жерінде дүбірлі той жасап жатыр. Бұл әнінен мейірі қанып, мерейі өскен ұрпағының дарыны даласындай дарқан бабасына деген орынды құрметі.

1992 жыл.

СҰҢҚАРДАЙ ҚОЛДАН ҰШҚАН ҚИЯДАҒЫ

Қанды қасап соғыстың қайнап тұрған тұсы. Ауылдың бас көтерер азаматтары түгелге жуық майданда жүр. Ендігі еңбекке жарайтындардың бәрі егін басында. Қайткенмен де қоңторғай тіршілік қалыпты арнасымен ағып жатады. Мизам туа мектеп есігі де қайта ашылып, немере ағам Алтай алты жасар мені ертеңгілік оқуға ерте кетті. Бірінші класс ашуға бала санын үшке толтыра алмай, амалы құрып отырған мұғалім аяқ астынан мез боп қалды. Сөйтіп, білім баспалдағын бір жыл бұрын аттағаным бар.

Бастауыш мектебіміздің төрт класы онда ортасын тақтаймен бөлген екі бөлмеде бір мезгілде оқиды. Біреуінен сабақ сұрап, біреуіне тапсырма беріп, енді біріне жаңа тақырыпты түсіндіріп, жалғыз мұғалім ортада жүгіреді де жүреді. Сонан ба екен, қай кластың не өтіп жатқанын барлығымыз біліп отырамыз. Әсіресе, ауызша сабақтар бәрімізге ортақ сияқты. Бір күні төртінші оқитын Алтай ағам тақылдап жатқа берген бір жырды тақпақтай жөнелді. “Ағайын ала, қолда шала, ұрлық-зорлық, жап та жала, шап та қала...” деп жерге топ-топ тиген ат тұяғының дүбіріндей жыр жолдарына ұйып аузымды ашыппын да қалыппын.

— Көне, тағы бір қайталашы. Осы тақпақты сен Октябрь тойына жиналған колхозшылардың алдында айтасың, — деп мұғалім оған қайта қайталатып, кей тұсының екпін ырғағын қойып, мақамын түзеп берді. Енді бір айтқанында өлеңді бастан аяқ мен де жаттап алып, қол көтердім. Балалар ду күлді. Бірақ мұғалім меселімді қайтармай, тымпылдатып мені тақтаның алдына шығарды.

*Ауылнай шапты алақтап,
Екі етегі далақтап.
Айғырын мінген ылауға,*

Келе жатыр иесі

Ту биімен салақтап, —

деген жолдарға келгенде қолтоқпақтай болып ап мен жан-жағыма алақтай қарап, көнетөз костюмнің етегін желпіп, сонан соң барлыққандай даусымды бәсеңдеткен сәтте ұстазым басын шайқап, арқамнан қақты. Сол сол-ақ екен, жұрт жиналған жерде қолқалап маған осы тақпақты айтқызатын болды. Келесі жылы көктемгі егісте жүрген колхозшыларға мектеп оқушыларымен ойын-сауық қоя барғанда дала қосында дағдылы “Ағайын аланы” бастап, “Қаны қашып, малын шашып іздегені крест-тана” деп төпеп келе жатқанда:

— Тоқтат анау, троцкист тақпақты, — деп қызыл мата жайылған үстелдің басында отырған бейтаныс бір тырсиған қара басып тастады. — Оны кім шығарғанын біле ме екен, өзі мына бала? Байқұлақтың құйыршығы, өзі де би болыс болған Нарманбет Орманбетовтың жыры бұл. Совет оқушысына мұны үйретіп жүрген қай кеше?..

Ауданнан келген уәкілге қарсылық айтар күш қайда? Менің тұңғыш тақпағыма осылай тыйым салынды. Ал алғашқы ұстазым майданға жөнелтілді. Бірақ өзгеге сұсты, өзіме сүйікті Нарманбет есімі сәби жүрегімде мәңгілік қалды. Қайтып оның жырлары ешбір оқулықтың бетінен көрінген жоқ. Отызыншы жылдары жарық көрген жалғыз жинағы да ізім-қайым көзге түспей кетті. Қазақ ақындарының “Үш ғасыр жырлайды”, “Бес ғасыр жырлайды” тәрізді том-том жинақтарынан да оның өлеңдерін ұшырата алмадық. Тек “Қазақ совет энциклопедиясының” сегізінші томында ғана оның өмірі мен шығармашылығынан азын-аулақ мағлұмат берілген. Ең алдымен оның екі класты орыс мектебінде оқып, шығыс әдебиетімен қатар орыс ақын-жазушыларының шығармаларымен де жақсы таныс болғаны айтылып, өлеңдерінің соңғы екі ғасыр аралығындағы саяси экономикалық, әлеуметтік жағдайлармен сабақтасып жатқаны атап көрсетіледі. Нарманбеттің патша өкіметінің отаршылдық саясатына қарсы шыққаны, халықты өнер-білімге шақырғаны орынды аталып, оның ақпан төңкерісі тұсындағы шығармаларынан ескіні көксеп, торығу сарыны байқалады деп көне сүрлеуге салып жібереді. Өйткені “Қазақ әдебиетінің тарихы” атты көп томдық іргелі еңбектің өзінде ол қате пікірлері мен теріс түсініктері көп, зар заман деп зарлап, көне көзқарастан арыла алмаған кертартпа жыраулардан ұзап кете қоймаған қайшылығы мол ақын деп бағаланып келген ғой. Әрине, жырларын зерделеп оқып ой жүгіртпеген оқырман оған сөзсіз сенеді.

Міне, шарапатты желі өткеніміз бен өркенімізді тағы бір желпіп, аудара қарап, актара тексеруге мүмкіндік туғызған қайта құрудың арқасында Нарманбет жырларымен жаңадан табысып отырмыз. Жоғалтып алған алтынымызды тауып, көз жазып қалған асылымызбен қайта қауышқандаймыз. Бақсақ, бұл Абай мектебінің қайыспас қабырғалы қара нардай мықты өкілі, ұлы ақынның шын мәніндегі мирасқорларының бірі екен. Ұлы ұстазының жырларын қай жағынан да үлгі тұта отырып, ол оны халықтық қанатты сөздермен, тың пікірлермен байытқан шәкірттердің бірі. Кезіндегі қоғамның кеселін сын семсерімен сылып, озбыр болыс, обыр би, надан байларды өлтiре шенейдi. Тозған заман, азған қоғамнан қутылып, тығырықтан шығудың жолын іздейдi. Оны халықтың сана-сезiмiн оятып, өнер-бiлiмге етене етуден таппақ болады. Сондықтан патшаны тақтан тайдырған ақпан төңкерісін қуана қарсы алып:

*Күн күркіреп жаз шығып,
Тырандап халқым өрген күн.
Құлдықтан басы құтылып,
Қатарға жұртым енген күн, —*

деп бостандықтың ұзағынан сүйіндіруін тілейді. Сол үшін өзі де жаңа өмір жасасуға білек сыбана кірісіп, Совет өкіметінің алғашқы жылдары сот қызметін атқарады. Амал не, мейірімсіз ажал аранын мезгілсіз ашып, төңкерістің келесі жылы ол дүние салады.

Ақын адамның жұрттың қамын жеуін басты борыш деп білген ол елді ынтымақ-бірлікке, батыл істерге үндейді ұдайы.

*Егін салып, мал бағып,
Ырзыққа тоялық.
Айдын шалқар көл болып,
Көлге қонар ел болып,
Күншілдіктің көзін жоялық, —*

деп тіпті ұран да тастайды. Кейде аждаһаның аузында кеткен сандал тау, саялы өлке Сарыарқасынан айырылып қалған “сауында бар, санатта жоқ” қандастарының қаршыға аңдыған қояндай бір шошып оянбағанына ыза да болады. Ал оның “Сарыарқа” атты жыры бүгінде экологиялық апат шегінде тұрған сайын даланың қазіргі мүшкіл халін де айна-қатесіз сипаттап тұр. Ақынның алдағыны болжап білер әулиелілігі де осында емес пе.

*Бай озды қамал бұзған батырдан да,
Ақша озды бұл заманда ақылдан да, —*

дейді ол. Кешегі ғана емес, бүгінгі ақиқат осы.

Жалпы, Нарманбет Орманбетұлының жырлары байыпты зерт-

теп, байсалды баға беруді күтіп жатқан бай мұра. Әрине, ең алдымен оларды түгел жинап-теріп, жеке кітап етіп бастыру керек. Ақынның жан әлеміне жете бойлай білсек, дәйім тар көпір, тайғақ кешумен келе жатқан халқымыздың тағдыр талайлы тарихынан нәр алып, игі салт, ізгі дәстүрлерімізді тірілтіп, келелі ой, кестелі тілдің мәйегіне шүйгітініміз шәксіз. Ал бүгінгі сөз жарты ғасыр бойы аты ауызға алынбай кеткен абзал ақынның мерейтойына немеурін ғана. Сондықтан оның өзгеден гөрі, өзі сөйлегенін артық санап, кейбір өлеңдерін жариялағанды жөн көрдік.

1992 жыл.

II. ҮЛГІ-ӨНЕГЕ ӨРІСІ

Жұмахан Күдерин
Жұмағали Тілеулин
Қайреддин Болғанбаев
Смағұл Садуақасов
Зарап Темірбеков
Ибраһим Салахов
Иван Тургенев
Д.Мамин-Сибиряк
Э.Сетон-Томсон
Мұқан Төлебаев

ӘЛІПТІҢ АЛДЫ

Қазақ жұртының жартысына жуығын жұтқан отыз екінші жылғы ашаршылықтан кейінгі ең ауыр нәубет 37-ші жылғы жазықсыз жазалау шараларының басталғанына биыл 60 жыл. “Нәубеттен” гөрі оны “зұлмат” деп атаған жөн сияқты. Өйткені нәубет аяқастынан өзі тап келді, ал зұлмат қолдан қасақана жасалды. Сол екі жылға созылған зұлматтың алғашты тасқыны азаттық алған халықтың өз дәуіріне сай жаңа әдебиет пен мәдениетінің, ғылымы мен білімінің негізін қалаушы қабырғалы қайраткерлерін қидай сыпырып, екінші толқыны сан салада өндірте жұмыс істеп жүрген соның жуан тобық еңбек торыларын қойдай тоғытып тағы әкетті.

Сөйтіп, халқымыз сүт бетіне шығар қаймағы — кілең бір көшелі қайраткерлері мен көрнекті қаламгерлерінен, аплотандай ақылы кемел азаматтарынан айрылып есеңгіреп қалды. Бұл зұлмат әрбір алты шаңырақтың бірін шарпыды. Бірінің әкесі мен көкесі, бірінің ағасы мен нағашысы, бірінің жиені мен күйеуі жапа шегіп, опат болды. Олардың артында қалған ағайын-туғандары қуғындалып, отбасы ойрандалып, жұбайлары абақтыға жабылды. Сәбилері балалар үйіне тапсырылды. Ал олардың тірі қалғандарының көбі ата жұрттан жырақ, ана тілінен мақұрым өсті. Бұлардың балалары да әлі рухани топырағына тегіс қайтып орала алмай жүр.

Елуінші жылдардың екінші жартысында жеке адамға табынудың зардаптарын жою жөніндегі күрес басталғалы талай аяулы ағаларымыз бен атақты апаларымыздың абзал есімі халқына қайтарылып, кейінгі ұрпақ олардың өлшеусіз еңбегінің игілігіне шүйгіді. Бірақ бәрі де қалпына келді, қапияда мерт болып қыршын кеткен едіге азаматтары ел тарихынан түгел өз орнын алды деп айта алмаймыз. Оған мысал өмірінен бүгін біз сыр шерткелі отырған ірі ғалым,

үлкен ұстаз – Жұмахан Күдерин. “Әліппеден” бастап сонау зәру тұста биология, жағырапия оқулықтарын жазған, басқа да қыруар ғылыми еңбектер қалдырған энциклопедиялық бай білімі бар осынау бір бірегей тұлға ғылымнан да, әдебиет пен мәдениеттен де өзінің лайықты орнын әлі алған жоқ. Елеулі еңбегі еленбей, абзал есімі тарихымызда ақтаңдақ болып келген осындай бірегей тұлғаларды халқымен қайта қауыштыру көненің көзін көріп қалған мына біздің борышымыз.

х х х

...Қиуадан қисыны келіп, орайы оңай түсетін кездесулер болады. Бұл кездесудің де сәті ойламаған жерден түсті. Демалыс күндерінің бірінде қонақшылап қарындасымның үйіне барсақ, төрде мосқал тартқан бейтаныс бір қазақ әйелі отыр. Маңдайдан тік түскен пісте мұрны, қаймыжықтай жұқа ерні, биік қабағына жараса қалған қарлығаш қанат қасы кезінде ажарлы-ақ адам болғанын айтпай айғақтап тұр. Көзі көгілдір ме қалай, бір жалт еткенде мерей төгіп, бір қарағанда мұң үйіретін сияқты. Тосырқау таты сөзбен шайылды емес пе, тілдескеннен-ақ іші-бауырыңнан өтіп, баурап барады. Үнінен ағайын-аумаққа деген сағыныштың, туған аймаққа деген талпыныстың табы мен мұндалайды.

– Күдериндерді білуіңіз керек еді. Кезінде жазғандары, өлең-жырлары да газет-журналдарда жиі жарияланған көрінеді.

– Біз тумамай тұрғанда болар, жалпы аты-жөні таныс тәрізді. Бірақ жыға танып, жетік білмеген соң сипай қамшылап сипақтатқан ыңғайсыз ғой.

– Әрине, оның баспа бетін көрген еңбектері жиырмасыншы және отызыншы жылдардың алғашқы жартысында жарияланғандары ғана. Дені және ғылыми жұмыстар. Ал атақты Сәкен ағамыздың “Көкшетау” дастанын арнаған он жеті айтулы ақын-жазушылардың ең ортасында әкемнің аты жүруі оның әдебиетте де өзіндік орны болғанын айғақтамай ма!

– Кім білсін, ақындығынан ғалымдығы, жазушылығынан ұстаздығы, қаламгерлігінен қайраткерлігі басым түсіп, қабілетінің бір қыры айрықша ашылып, адақтап шығар дарындар да болады ғой.

– Міне, бұл ойыңыз өте орынды. Әкемнің ақындығынан оқымыстылығы мен оқытушылығы әлдеқайда артық екені анық.

Ал оның өлеңдерін оқымасаңыз, “Қобыланды батыр” жырындағы “Күдерінің белінен, бесінде асты дөңінен” деген жолдарды білетін боларсыз.

– Әлбетте, “Барлы-барлы, барлы тау, басы биік қарлы тау, хан жайлаған Қаратау, би жайлаған Алатау, онан өтіп жол шекті” деп соққан желдей, аққан селдей түйдектеліп тасқындай бермеуші ме еді.

– Иә, иә, сол Күдері біздің арғы аталарымыз. Аңыздай айтуға қарағанда жер қайыстырған төрт түлік малы, төңірегінен шықпаған тағанды елі болған атақты бай. Жеті ата бойы шайқалмай келіп сол дәулеттің құт қазаны, сол әулеттің түпқазығы менің атам Маусымбайда қалыпты. Бірақ сол байлықтан оның өзі де, балалары да залал шегіп, зарар тартудан өзге түк те көрмеді. Бай баласы болған соң болмысынан халыққа жау деп, әкем Жұмаханды туған жұрты үшін еткен еңбек, төккен теріне қарамай екі рет соттап, екіншісінде атып жіберді. Бертін екі рет ақталды. Екеуін де ешкім елеген жоқ. Осыдан бес жыл бұрын туғанына 100 жыл толды, бірақ сондай бір абзал азамат өтіп еді деп тұяқ қимылдатқан бір пенде болсайшы. Әйтеуір, Мәскеу мен екі ортала зыр қағып жүріп тірнектеп жинаған азын-аулақ тиын-тебеніме екі еңбегін шығарттым, — деп сөмкесінен суырып, алдыма “Өсімдіктану” және “Қуғын-сүргінде аман қалған еңбектер” деген екі кітапты қойды.

– Зобаланды көрудей-ақ көріп, қуғын-сүргінде жүріп көрпежастықтың арасында жасырып аман сақтап қалған дүниелер ғой, — деп ол сөзін ары қарай сабақтады. — Ал мерзімді басылымдарда жарияланған әдеби туындыларын қолыма әзір толық түсіре алмай жүрмін. Сонан болар, Алматыға жолым түссе-ақ қымбат, қимас қазынамды жоғалтқандай алдымен осы Орталық кітапханаға келіп көне газет-журналдардың тігіндісін ақтарамын. Байырғы кітапхана қызметкері қарындасыңыз Көпеймен сонда кездесіп, сырлас, сыйлас боп кеттік. Түсі игі, ісі ізгі кісімен ортақ тіл табысу да оңай ғой. Аласқан қаздай ағайын-туғанынан алыста жүрген адамға көңіл күбісін бір қотарып өткен-кеткенді ірікпей айтудың өзі қандай! Қазақ атаулыны кездестірсем-ақ көзін көріп, түсін түстей алмай қалған әкем туралы бірдеңе білер ме екен деп тоқтата сап сұрағым келеді. Бірақ көбі біздің буынның өкілдері, бұрынғыларды біле бермейді. Бір қызығы, біразы-ақ біз бастан кешкен нәубетті қаршадайынан түйсініп, қам-көңіл болып өскен өз тағдырластарымыз. Былтыр мен Мәскеуден “Қазақстандағы қырғын” деген кітапша шығардым. Негізгі кейіпкері қолдан жасалған сол қырғынның құрба-

ны — өз әкем Жұмахан Күдерин. Еңбегімді және әкеме, оның жан досы ұлы ақын Мағжан Жұмабаевтың әруағына бағыштадым. Туғанымға қырық күн толар-толмаста опат болған әкеммен бір күні атылған қырық үш адамның құжаты қазір менің қолымда тұр.

Геология ғылымының кандидаты, Қазақ университетінің түлегі, тұрмыс ағымына орай қазір Ресей астанасында тұратын Лариса Жұмаханқызымен ойда-жоқтағы осы кездесуден кейін мен оның әкесі жайында деректер іздей бастадым. Оның жан жолдасы Татьяна Күдерина-Насонованың “Алыс емес өткен” деген кітабын қолыма түсірдім. Қызы сыйлаған кітаптарын оқып шығып, мектептегі “Табиғаттану” оқулықтарын көз алдыма келтіріп, балалық шақтағы суреттермен қайта қауышқандай әсер алдым. Жалпы, Жұмахан Күдерин ұмыт қалуға тиісті емес тұлға екен.

Ол өткен ғасырдың тоқсан бірінші жылы қоңыр күзде Орта Аягөз болысында ауқатты адамның отбасында дүниеге келеді. Әкесі Маусымбай жеті атадан бері уызы арылмаған дегенмен де, мыңғыртып мыңды айдамаған болса керек. Тапқанын кедей-кепшік, жетім-жесірге таратып беретін бабасы Тұңғат батыр сияқты бұл да қолындағысын аямай оқу-білім жабдығына жұмсап, ағайын-туғанға үнемі қарасып тұрған секілді. Содан да болар, осы ғасырдың басындағы бір жұтта барлық малынан айырылып жүген-құрық ұстап қалады. Жұмыстан жерінбейтін ол бала-шағасымен басқа байларға жалданып мал тауып, аз жылда-ақ дәулетін қалпына келтіріп алады. Одан он жастағы Жұмахан да күнкөріс үшін ауыл молдасына қолбала болып отын жағып, суын тасып, малын бағады. Бала оқытып отырғанында айтқанының бәрін кіріп-шығып жүріп-ақ қағып алатын қаршадай қызметшінің зеректігіне таңқалып молда оны қоса оқытып, хат танытып шығарады. Осылай ол он жасынан отбасынан жырақта жүріп, өзінше күн көруге үйреніп, туған босағасына ара-тұра қонаққа ғана келіп-келіп жүреді. Оныншы жылы ол Аягөздегі медресенің соңғы сыныбына түсіп, оны ойдағыдай бітіріп, сонда оқытушы болып қалады. Бір жыл ұстаздық етіп Жетісудағы алғашқы зайырлы оқу орны, Қапалда Маман бай ашқан меншікті мектепке кеп түседі. Оның да соңғы сыныбына түсіп оқи жүріп сабақ береді. Бір жылдай мектеп ғимараты құрылысын басқарады. 1914—1917 жылдары Талдықорған түбіндегі Көксу ауыл шаруашылық мектебінде оқиды. Сабағы орыс тілінде жүретін бұл мектепті де үздік бітіріп, мал маманы аттестатын алып шығып, Лепсі уезіне қызметке жіберіледі.

Жұмахан төңкерісті осы жана жұмыс орнында қарсы алды.

Оған бірден іш тартып, жарлы-жақыбай халықтың жоғын жоқтап, мұнын мұндайды. Он сегізінші жылы партия қатарына өтіп, уездегі алғашқы жиырма комиссардың бірі болады. Сол жылы жазда Лепсі, Қапал уездерін ақтың әскерлері басып алғаны белгілі. Әсіресе осы өңірдің түпкілікті жұрты – қазақтарға ол қиын соқты. Оларға қызылдар да сеніңкіремеп еді. Ақтар тіпті бастырмалатып көз алдында қырып-жоя бастады. Қайсының қас, қайсының дос екенін білмей дал болған қыр халқы қатты торықты. Арасынан шыққан оқығандар әйтеуір оларды қорлау мен зорлаудан, талау мен тонаудан, аштықтан қалай аман алып шығамыз деп жар құлағы жастыққа тимеді. Солардың ең ортасында Жұмахан жүрді. Ақтүтек алапат топанның ортасындағы қызыл тас гранит аралдай боп, ақгвардияшыларға он бес ай бойы берілмей, Кеңес өкіметіне адалдығын қанымен де, жанымен де паш еткен Черкас қорғаншыларының қайсарлығы мен қаһармандығын ол өз көзімен көрді. Ал ақтарды Жоңғар қақпасынан әрі асырып қуып, жеңіс тізгінін қолына ұстап келген қызылдар қорғаныс қаһармандарын арқадан қағудың орнына алая қарап шетінен тізіп абақтыға жапты. Аш-жалаңаш қасарып, қамалды бермей қандай қиындыққа болсын төзіп жасаған ерлік далаға кетті. Жауапкешілікке тартуда қызылдар ақ-қарасына да, қазақ-орысына да қараған жоқ. Көгендей тізіп шетінен шытырлатып ұстай берді. Жаңа өкіметтен бұндайды күтпеген Ж.Күдерин заңсыздыққа қарсылық ретінде өз еркімен партия қатарынан шықты. Бірақ кеңес қызметін тастаған жоқ. Алайда оның ар алдындағы бұл адалдығы қауіпсіздік қызметінің қаперінде тасқа басқан таңбадай мәңгі-бақи қалды да қойды.

Әзір ол Түркістан орталық атқару комитетінің он алтыншы жылы үркіп Қытай асып кеткен босқын қазақтарды отанына қайтару жөніндегі комиссиясында, одан Орта Азия мен Қазақстан аумағын аудандастыру және ара-жігін ажырату басқармасында, “Қосшы” одағында қызмет істеп, кедейлерге қамқорлық көрсетеді. Халықты ашаршылыққа ұрындырмау шараларын қарастырады. Алайда жаны ізгі, зердесі зерек ол әкімшілік жұмыстан жалығып, білімін одан әрі көтеруді көксейді. Сөйтіп, 1924 жылы Ташкентке келіп, Орта Азия мемлекеттік университетінің ауыл шаруашылық факультетіне оқуға түседі. Оқи жүріп Түркістанның тұңғыш жоғары оқу орнында, оның жанындағы түрлі курстарда, сауат ашу мектептерінде сабақ береді. Оқытушының аз, оқулықтың тапшы кезі ғой ол. Әсіресе, алыс аудандардан келген, ана тілінен басқаны білмейтін қазақ жастарына оқулық атымен жоқ. Он тоғызыншы

жылы қазақ тілінде “Әліппе” құрастырып, қолжазба күйінде бастауыш мектептерде оқытқан Жұмақан енді өз саласы бойынша оқулық жазуға кіріседі. Оның “Өсімдіктану” (Ботаника) оқулығының бірінші бөлімі 1927 жылы Мәскеуде араб әрпімен шығады да, екінші бөлімі 1930 жылы Қызылордада жарық көреді. “Қазақстанның физикалық жағырапиясын” жиырма сегізінші жылы жазып шығады. Осы жылдары ол Н.Баранскийдің “Экономикалық жағырапиясын” қазақ тіліне аударалды. “Халық әдебиетінің жинағын” құрастырып, бөлім-бөлім етіп жариялайды. “Өсімдіктанудың” дәйектемесінде (кіріспесінде) ол: “Осы күнгі жаңа шығып жатқан кітаптар мен бұрынғы ескі кітаптардың бірінің де жүйесін жеке қолдануға тура келмеді. Себебі жаңа жазылған кітаптардың көбі бұрыннан келе жатқан әртүрлі тәжірибе жасау аспаптары мол, өздері орнықты мектептерге ғана лайықты болып жазылған. Ондай кітапты топ еткізіп осы күні көшпелі, аспабы жоқ қазақ мектептеріне көшірме сықылды етіп ұсыну ыңғайсыз болатын болды. Сондықтан ескілі-жаңалы жүйенің, әдістің бәрін қосып, қазақ мектебінің аспабына, оқытушылар мен оқушылардың өсімдіктер туралы жалпы таныстығына лайықты аса қолға түспейтін аспапты керек қылмайтын, тәжірибе істеуге оңай жүйелер қолданылады” деп жазыпты. Осыған қарағанда, оның алғашқы “Әліппесінің” оқушыларына ұғынықтылығы мен түсініктілігі тіпті керемет болып шығар деп ойлайсың. Ал оның Ыстықкөл түбірінің емдік қасиетін анықтап, оны әсіресе тырысқақ ауруына дәру етіп пайдалануы, кендірдің (кенептің) еркек-ұрғашысын будандастыру арқылы оның бір үйлік жаңа тұқымын өсіруі өз алдына бір төбе.

Қатыбас қоғам, зауалды заман оның осылай арна тартып еркін өрістей бастаған ғылыми-зерттеушілік жұмысының құлашын кең жаюына мүмкіндік бермеді. Ол еркіндікке қолымыз енді жетеді деп ойлаған жұрттың жерге иелігі, ұлттың өзін-өзі билеуі, пролетариат диктатурасы, әйел теңдігі жайында жиі пікір алысып, қызылкенірдек болып айтысып жататын тұсы еді. Ондай пікірталастардың ұйытқысы да, ұйымдастырушысы да, әрине, оқыған зиялылар. Бү дүбірден Ташкенттегі университет оқушылары да тыс қалған жоқ. Қазақ зиялылары көбіне-көп “жаппай ұжымдастыруға” қарсы пікір білдірді. Өйткені отырықшылыққа көшпей тұрып, бар малды ортаға салып, халықты ежелгі кәсібінен айыру өліммен тең еді. Сол себепті оқығандардың біразы партия мен үкіметтің тұтқиылдан ұжымдастырған аша тұяқ қалдырмау саясатын құптай қоймады. Кеңес қоғамының кекшіл көсемдері оларға

мұны кешпеді. Отызыншы жылдардың жазында қазақ зиялыларын жаппай қамауға алу науқаны басталды. Сол жылғы қыркүйектің алғашқы күні САГУ-дің Қаптанбектегі агростанциясында тәжірибе жұмысын жүргізіп жүрген жерінен Жұмахан Күдерин де тұтқындалды. Қайдағы бір контрреволюциялық астыртын ұйымның мүшесі болған деген жаттанды жалған жала.

Соның алдында, қыстың аяғына қарай Аягөз атырабындағы қыстауында қаннен-қаперсіз жайбарақат отырған әкесі Маусымбайды, екі інісі Ағыбай мен Бұғыбайды, екі ұлы Жүніс пен Төлеубекті қоса тұтқындап абақтыға апарып жабады. Сондағы қояр кінәсі — ұжымдастыруға қарсы үгіт жұмысын жүргізеді деген ойдан шығарылған желеу. Бұдан сәл бұрынырақ малын ортаға түсірмес үшін жұртқа таратып жатыр деп, байбалам сап жергілікті белсенділер қырық пұт бидай салық салған. Егін егумен шұғылданып көрмеген шаруа адамы малын сатып, орнына базардан бидай алып орталыққа өткізген. Араға алты ай салмай оған тағы да 200 пұт бидай төле деп дігерлейді. Көрнеу көзге қысастық екенін көрген соң қария бидай іздеуден бас тартады. Оны әуелі Аягөзде ұстап, сосын Семей абақтысына ауыстырады. Сайдың тасындай жас жігіт балалары мен бауырлары түрмеден қашып шығып, әкесін құтқармақ болады. Бірақ әрекеті сәтсіз болып, өздері қолға түсіп қала жаздап, ақыры Қытай асып кетеді. Кейін олар банды жасақтап ұжымшарларды шапты деп те жала жабады. Осының бәрі-бәрі кейін Жұмаханға да майлы күйедей қара бояу болып жағылады.

Сонымен, Ж.Күдерин бұл жалғанда бұрын-соңды болмаған жасырын контрреволюциялық ұйымның он бес серкесінің сапында Ресейдің Орталық Қаратопырақты облысына бес жылға жер аударылып кете барады. Осында Воронеж қаласында жүріп ол жергілікті жердің қызы Татьяна Насоновамен танысып, бас сүйісіп отау құрды. Сол күннен бастап әйелі де тергеу орындарының астыртын қадағалауы астында болды.

1935 жылдың аяғында кесімді жаза мерзімі бітіп, Жұмахан жаңа отбасымен Алматыға көшіп келіп, Қазақ мал шаруашылығы ғылыми-зерттеу институтына жайылымдардың жемшөп қорын зерттейтін ғылыми қызметкер болып орналасады. “Халық жауы” деген бір айдар тағылған соң оны қайтып ұстаздық қызметке жібермейді. Осында жүріп ол Техникалық дақылдар жөніндегі энциклопедияны, “Орыс-латын-қазақ сөздігін” бітіріп, “Қант қызылшасы”, “Қойды жедел қоздату” (орысша) деген еңбектерін жазады. Ол қойды екі жылда үш рет қоздату жөніндегі ұсынысты 1936

жылы-ақ айтып, оның мал тұяғын тез көбейтуге ұшан-теңіз пайдасын дәлелдеген-ді. Кейін елуінші жылдары Ставрополье шопаны Иван Малашенко осы тәжірибені жүзеге асырып, Социалистік Еңбек Ері атағын алды. Тәжірибесі осы Қазақстанның өзінде таратылып, кең насихатталды. Алпысыншы жылдары Беларусьта Гречуха деген бір ғалым осындай еңбек жазып академик болды. Ал біздің Күдерин болса қуғын-сүргін көріп, қызметінен қуылумен жүрді.

Ол тұста оның отбасының да жағдайы ауыр еді. Үлкен қызы қайтыс болып, кішкентай немерелері Таня мен Шураны ертіп Россиядан Татьяна Григорьеваның анасы келді. Ашаршылыққа ұшыраған ауылдағы ағайындарынан Жұмаханның немере інісі Қасен мен қарындасы Куәш келді. Қытайға өтуін өтіп кеткенмен онда да байыз тауып тұра алмай, мұнда қалған әкесі мен ағасынан бір хабар білгелі шекарадан қайта өткенде қолға түсіп, абақтыда жатқан Төлеубек те тұтқыннан құтылып ағасының үйін тапты. Ол екі ортада Жұмаханның көз ашып көрген алғашқы қызығы, тұла бойы тұңғышы Фирдауси жастан жаңада асканда кенеттен қайтыс болды. Қандауырдай байланып қыр соңынан қалмай қойған баяғы “сотты болды” деген дақпыртпен ғылыми-зерттеу институтынан тағы да шығып қап, жарты жылдай жұмыссыз жүріп, өзі Жер халық комиссариатының “Каучуконос” деген бір тресіне агроном боп әрең орналасты. Түп ізіне түсіп қалмай жүрген тергеу орындары інісі Төлеубекті 37-ші жылдың басында қайта тұтқындап, сегіз айдан соң Алматы түбінде атып тастады. Осыдан үш ай бұрын, мамырдың 21 жұлдызында Жұмаханның өзін апарып қамады. Кінә — кәдімгі “қиялдағы кеңеске қарсы ұлтшылдық астыртын ұйымның мүшесі, жаңа қоғамға пікірі жат” деген жаптым жала, жақтым күйе. Қолында алты айлық ұлы Сырым, ішінде бір айлық тағы бір нәресте, соңында үйелмелі-сүйелмелі жиендері, ауру анасы бар жары аңырап қала берді.

Қайғысына қайысар, жағдайына қарасар төңіректе тірі жан болсашы. Бас көтерер азаматтардың бәрін шетінен шытырлатып ұстап жатыр. Әркім өз басымен қайғы. Еті тірі орыс қызы Татьяна Григорьевна баласын құшақтап тергеушілердің тек жолын тосты. Ақыр аяғында, ерімен тілдесуге де рұқсат алды-ау. Осы сәтін ол өзінің естелік кітабында былай суреттейді:

“Ол кезде мен босанар алдындағы демалыста едім. Жаңа ғана жасқа толған ұлымды көтеріп келдім. Ондағы ойым бір иіскетіп әкесін қуанту.

Есіктің саңлауларынан мені көруі-ақ мұң екен, Жұмахан шыңғырып жіберді.

– Енді тек атып тастауы ғана қалды! – Көз алдым тұмантып теңселіп кеттім. Тергеуші ғана сүйеп қалды.

Жұмаханның бет әлпеті адам шошырлық екен, көзі жалт-жұлт етіп от шашады, басы қалтылдап, аяқ-қолы дір-дір етеді. У жеп қойып аласұрған жыртқыш сияқты кескін-келбетінен сокқыға жығып шамырқанғаннан терісіне сыймай ыза боп тұрған адамның сынайы аңғарылады.

Осында мен тергеудің аяқталғанын, ұзамай сот болатынын білдім. Бәлкім, бұны солтүстік жаққа жіберер. жылы киім әзірлеп, азын-аулақ ақша беру керек болар. Әрине, соттан кейін кездесуге сөз жоқ рұқсат береді ғой” (Алыс емес өткен. Мәскеу, 1994. 157-б.).

Қайдан рұқсат болсын. Шыр етіп дүние есігін ашқан даусын ести алмаған қызы қырқынан шыққан күннің ертеңіне Жұмахан Күдерин бұл жалғанмен қош айтысты. Татьяна Григорьеваның айдауда жалаң аяқ жар кешіп, қызыл аяқ қыр кешіп, Мақтарал мен Меркенің, Шымкент пен Жамбылдың арасын жол қылып жас бала, қарт анасын асыраймын деп жарғақ құлағы жастыққа тимеген азапты жылдары содан соң басталды. Үй сыпырып, еден жуып, ара-арасында шәкірт тәрбиелеп дәріс оқып, асылдың тұяғындай, алтынның сынығындай Сырымы мен Ларисасын аман-ақ өсіріп еді. Сырым әке жолын қуып әдебиетші болып, ақындық дарыны енді ғана шешек атып келе жатқанда (альпинизмнен Кеңес Одағының тұңғыш чемпионы болған қазақ) жиырма жеті жасында Кавказ тауларында опат болды. Ал Ларисасы – барлаушы геолог ретінде жер қойнауының қазынасын зерттеп, қазақ даласын түгел шарлап шыққан әлгі біз білетін геология ғалымы.

– Кеңес көсемдері халық ақыл-ойының қаймақ бетіне шығар көрнектілерін көгендей тізіп неліктен құртып жіберді деп ойлайсыз? – деп сәл кідіріп отырады да, Лариса Жұмаханқызы жауапты өзі берді. – Ел бастар, сөз бастар, ойын ашық айтар ақыл иелері болмаса былайғы халық қой сияқты. Ал серкесі жоқ қой қайда айдасаң сонда жөңкіледі, бағуы оңай. Сондықтан кеңес өкіметі алдымен халықты ақыл-ойынан айырды. Отызыншы жылдардағы зұлмат әсіресе қазақ халқына ауыр сокқы болды. Күні бүгін қордаланып қалған ұлттық мәселелердің бастау көзі сонда жатыр. Ресейге қарағанда бізге тиген сокқы жүз есе, мың есе артық болды. Ежелден сауатты, ғылым, білім ордаларына бай, оқығандары мен оқымыстылары көп ол қанша зардап шексе де, мәдени автономия

болып қала берді. Ал Қазақстан үшін қоғамның сол тұстағы мәйегі сынды елу-алпыс адамды алып кетіп еді, әдебиет пен мәдениет, ғылым мен білім қаңырап бос қалған жоқ па. Өз ана тілінде оқулығы, өз ана тілінде жазатын ғалымы жоқ халық төл тарихын қайдан біледі. Бәрі аударма, бәрі басқаның ойы. Отаршылдық қамытына өз басыңды өзің сұғу деген осы. Содан ана тілін білмейтін, ата дәстүрін қастерлемейтін, түп тегін түсінбейтін дүбәра ұрпақ шығады. Соның бірі — өзіміз. Қазақы қаным қанша қайнап тұрғанымен туған тілден мақұрыммын. Қазақ қазақ екен деп құшақ жаймайды, орыс және қабылдамайды. Жарайды, менің анам орыс болған соң сондай шығар. Ал өзгелерге не жорық. Бәрі сол ұлттық арнадағы тәрбиенің тапшылығы. Ұлт тілінде оқулық жазғандар басы Ахмет Байтұрсынов болып ұсталып кетті. Олардың еңбегін басқа біреулер иеленіп ғылыми атақтар алды.

— Айтқандай, — деп аз бөгеліп тағы бір ойдың ұштығын шығарды ол. — Әкемнің ертеде Мәскеуде шыққан “Ботаникасы” араға аттай жиырма жыл салып 1974 жылы Алматыда басылды. Әрине, автор басқа. Білдей бір ғылым докторы, профессор. Сол кісімен кезінде кездесіп, сөйлесуіме тура келді. “Иә, әкеңнің оқулығын едәуір пайдаландым. Әсіресе тілі тамаша, еш қоспасыз таза қазақша. Алайда ол артынан акталар деп кім ойлаған. Оның үстіне ғылыми атағы жоқ. Тым құрыса ғылым кандидаты да емес” деп қарап тұр. Сонда Аристотель мен Абайдың ғылыми атағы болды ма екен?! Әлде қазіргі кейбір басшылардың әйеліне дейін орынды-орынсыз ғылыми атақ алып, құжат жинап жүргені осыны алдын ала ойластырып жатқаны шығар-ау!?

Ал ғалымдық деген құжат емес, мұрат екенін, қолдағы жазылған қағазы емес, халыққа жайылған атағы екенін, еліне пайдасы тиер елеулі еңбегі екенін ескермегені ғой.

Кейінгі кенже ұрпақ әзір аз білгенімен, қыз да болса мынадай тұяғы бар, артында ұялы елі бар ірі ұстаз, іргелі ғалым, үлкен қоғам қайраткері Жұмахан Күдериннің есімі ешқашан ұмыт болмасқа тиіс. Оның ардақты есімін қалпына келтіру жөніндегі әзіргі жұмыс әліптін алды ғана, артын бағайық та.

1997 жыл.

АЛАШ АРДАҒЫ

Зердесі хатқа түскен тарихтай көкірегі кен қариялардың ортамызда жүргеніне де тәуба. Білмегенінді сұрап саралап отыруға, естігенінді ежіктеп беркітіп алуға таптырмайтын қайнар көз, сарқылмайтын шежіре ғой, шіркін олар! Сондай зердесі тарих, кеудесі қазына қадірмен қариялардың бірі — Гүлнар Дулатова. Өткен ғасырдың елең-алаңында-ақ “Оян, қазақ!” деп исі алаш ұлына жар салып, қалың ұйқыдағы қазақ қырын оятқан дауылпаз ақын Міржақыптың жалғыз қызы ол. Осынау алтынның сынығындай асыл апамыздың биыл “Қазақ әдебиетінде” жарияланған бір мақаласы үлкен ой салды. Әсіресе, ондағы әкесінің хатынан келтірген үзіндісі көңілде көптен жүрген ойларды қозғал, көкейде бұғып жатқан біраз жайларды түртіп оятқандай болды.

“Қызылжарға келгелі бірталай кісілермен таныстым, олардың ішінде тез тіл табысып кеткенім — Жұмағали Тілеулин деген дәрігер, — деп жазыпты Жақаң. — Ол әрі қаламы төселген жазушы екен. Өнерден де құралақан еместігі арамызды жақындата түсті. Оның үйіне барып тұрамын. Осы қалаға келгелі орысша оқытып жүрген Мағжан Жұмабаев сынды ақыным бар. Оның менен жасы кіші, жазған өлеңдері тамаша, ақындығы күшті, өте дарынды жігіт. Екеуміздің өмірге деген көзқарасымызда айырмашылық жоқ десе де болады, сырласып, достасып кеттік. Осындағы Жұмағали Тілеулин туралы менің де кәрі құлақ қариялардан естіп-білгенім, кейбір дерек көздерінен жинап жүргенім болушы еді. Ол сол кездегі қазақ арасында саусақпен санарлықтай ғана арнаулы білімі бар сауатты дәрігер ғана емес, халықтың ойын оятып, оқу-өнерге, мәдениетке үндеген саналы күрескер, қаламын сан салаға тербеген сындарлы

жазушы, жастардың жанашыр ұстазы — салиқалы ағартушы да болған азамат.

Жұмағали Тілеулин 1890 жылы Көкше өңіріндегі қазіргі Айыртау ауданының Шұқыркөл деген жерінде дүниеге келген. Оның әкесі Тілеулі кәдімгі Абылай ханның атақты батырларының бірі — бәсентіін Айтбайдың немересі. Ел ішіне ертеден тарап, кейінгі ұрпаққа жеткен аңыз-әңгімелерге қарағанда, албырт та адуын қас батыр жас кезінде бір жалаға ұшырап, Ертіс бойындағы қалың бәсентііннен бөлініп, осы Айыртау маңына келіп, Борлық өзенінің бойына қоныстаныпты. Жазықсыз жаза кесіп, бейкүнә басын оққа тіккен рубасыларының рабайсыз шешіміне шыдамаған шалт кимылды шөлкес батыр биік жардан атымен өзенге қарғып кетіп, Ертістің екінші бетіне шығып, қайтып ол жаққа қарасын көрсетпесе керек. Тәуекелмен тау жығып, дария токтататын жігіттің өрлігі мен ерлігіне тәнті болған ел ағалары артынан ауылын ертіп жіберіпті.

Ақылман Абылай көзі тірісінде бір баласын хан көтермек болып, Орта жүздің бай-бағландары мен би-батырларын тегіс шақырып, Көкше баурайына жинағанда Керей Әлдебек бимен бірге Қасым төреге қарсы шығып, ат ойнатып, айбат көрсететіні де Айтбай батырдың осы әділетсіздікке төзбейтін өр мінезі екені де даусыз. Ол тарпаң батыр ғана емес, тапқыр шешен де болған тәрізді.

*...Руым Ақжол болғанда,
Тайкелтірдің баласы,
Атым Айтбай — батырмын.
Өз бетіммен келгем жоқ,
Әкең Абылай шақырды,
Хан сайла деп Қасымды.
Сайлауға келіп жатырмын.
Ел қорғаны батырға,
Келмей жатып ақырдың.
Қамалын алып қанша рет,
Жылқысын алып қанша рет,
Қалмаққа тізе батырдым.
Кегін алғың келе ме,
Нағашың қалмақ көңірдің?! —*

деп мұрагерді дүйім елдің алдында семсер сөзбен сілейтіп салып, хан сайланбауына себепші болған. Сол жолы хан тағын еншілеген Уәлидің Айтбай әулетін Сырымбет саласында өз төңірегінде ұстауы, бәлкім, содан шығар.

Қаздауысты Қазыбек бидің бір қызына үйленген Айтбайдан алты ұл туып, Борлық бойы мен Сырымбет саласында алты ауыл

боп отырған. Соның біреуінен тарайтын Тілеуліден Шәймерден, Есім, Мұқаш, Сәпи және Жұмағали сынды бес ұл туады. Көзі ашық, көкірегі ояу Шәймерден зерек те зейінді, алғыр да ақылды інісі Жұмағалидың ауыл молдасынан алған біліммен шектеліп қалмай, одан әрі оқып, білімді де білікті азамат болуына көп күш салады. Бұған оның бала күнінен бірге өскен досы, осы өңірде алғаш шыққан оқыған дәрігер Құсайын Темірбековтің көп пайдасы тиеді.

Қ. Темірбеков өз заманының аса зерделі, асқан зиялы азаматы болған. Он тоғызыншы ғасырдың аяқ шенінде Омбы әскери-медицина училищесін үздік бітіріп, әскери дәрігер атағын алып шығып, Қызылжар қаласында қызмет істеген. Ат-ізің суытпай туған өңіріне жиі келіп жүріп, ол денсаулық сақтау ісіне ұйытқы болып, жерлестерін өнер-білімге шақырып, жастарды оқуға тартқан. Жас Жұмағалидың да оқуға ынтасын байқап, қанатының астына алған ол, алдымен, оны орысша оқытып, өзі бітірген Омбы медицина училищесіне түсуіне қолұшын береді.

Училищені 1913 жылы ойдағыдай тәмамдаған Жұмағали Тілеулин өзі өскен аймақта дәрігер болып істейді. Әкесіндей боп кеткен абзал ұстазы Құсайынның қызы Райханға үйленеді. Әкесінің ақыл-кеңесімен, қалтқысыз қамқорлығымен тиянақты білім алған Райхан өз ортасының үлгі-өнегесі, гүлі мен көркі болады. Әрі бет біткеннің бәдендісі, асқан сұлу ол жаны ізгі, жаңалыққа, жақсылыққа құштар болған көрінеді. Төңкерістің алдындағы жылдары тәркіленуге тиіс болған М.Дулатовтың “Оян, қазақ!” кітабының мың данасын жары екеуі өз үйінде жасырып, аман сақтап қалған. Ұлт азаттығы жолындағы күресінде, ағартушы ұстаздық қызметінде Жұмағалиды қолдап, жігерлендіріп, желпіндіріп отырған.

Жұмағалидың ағартушылық қызметі қаламгерліктен басталған тәрізді. Ол кезінде көп тарап, кең танылған “Айқап” журналы мен “Қазақ” газетіне жиі жазып, жазғандары ұдайы жарияланып тұрған. Орынбай мен Арыстан ақынның жыр толқынында тербеліп, Ақан сері мен Үкілі Ыбырайдың сазды әуенімен әлдиленіп өскен ол өнер тұсауын әуелі өлеңмен кескені анық. Оған “Айқаптың” алғашқы сандарының бірінде жарияланған “Жас туғандарыма” деген өлеңі айғақ. Өлең дәстүрлі ғақлия үлгісінде өріліп, жастарды жаман әдеттен жерітіп, жақсы істерге еліктіруді нысана тұтқан. Ой-өресі “пілден биік аспайтын, шабан атша аяғын баспайтын, бой түзеп, дұрыс жолға бастайтын атадан қалған мұрасы жоқ” жастарды басқалардың озық үлгісінен өнеге алып, жарасымды жол табуға шақырады.

*Жаз күні ұйқы, қымыз ермегіміз,
Жасы бар, кәрісі бар елдегіміз.
Ғұмырың бүйтіп босқа отер болса,
Не үшін бұл дүниеге келгеніміз?
Әр істі уақыт келді ойлайтұғын,
Көңілде бірлікті ізгі жоймайтұғын,
Қылжандап бет алдына жүргенменен,
Әй, құрбым, ешбір пайда болмайтұғын, —*

деп құрбы-құрдастарын бойкүйез енжарлықтан, жатып ішер жалқаулықтан жирендіріп, еңсе көтеріп, ізгілік жолына түсуге, бірігіп болашақ қамын ойлауға үндейді. Журналдың 1911 жылғы сегізінші санында “Мұсылмандар тіршілігіне тиісті мәселелер” деген мақаласында орыс мектептері мен татар медреселерінде оқитын қазақ жастарының көбейіп келе жатқанына қуаныш білдіріп, енді оларды ана тілінде оқыту мәселесін алға тартады. Ол үшін мектеп, медреселер салу ісіне жұртты жұмылдыру мәселесін көтереді.

Ж.Тілеулин туындыларының ол тұстағы тақырыбы да әралуан. Бірде ол өз мамандығы бойынша қалам тербеп, денсаулық кепілі деп тазалықты насихаттап, елдің тұрмыс мәдениетін көтеруді күн тәртібіне қойса, енді бірде өнер-білімсіз өр асуға болмайтынын айтып, жеткіншектердің оқып білім алуына жол ашып, жағдай туғызуды талап етеді. Ал “Ат үстінде көрген түс”. “Мейірімді төре” атты әңгімелерінде жер мәселесін сөз етеді. Онда ол пікірін нақты деректерге құрмай, көркем әңгіме түрінде кестелейді. Тіпті біреуінің соңын қойшының өлеңі ретінде түйетіні де бар. Зайыры, жер мәселесі бүгінгідей ол кезде де көкейкесті болған болуы керек. Жер ашуы — жан ашуы ғой қашанда.

Асылы, Жұмағалидың жазғандарынан білімінің тереңдігі, пікірінің кемелдігі мен мұндалап тұрады. Мысал үшін оның он төртінші жылғы “Айқаптың” алғашқы санында бас мақала орнына берілген “Баспасөз” атты шығармасын алайықшы. Баспасөздің болашақты барлаудағы, бірдің білімін мыңның игілігіне айналдырудағы маңызын айта келіп, ойын былай дәлелдейді: “Кешегі өткен орыс жұртының данышпаны Толстой күллі жан иесіне бір көзбен қараған, қай жерде жәрдемсіз қалған жан болса, қаламымен соны қорғаған. Мечников деген асып туған зор дәрігер бар. Неше түрлі аурулардың тегін ашқан адам. Оның тапқан дәруін бүкіл адам баласы пайдаланып тұр. Бұлардың мұндай пайдалы жұмыстарын жұртқа шашатын баспасөз”. Белинский, Добролюбов, Писарев сияқты сөз сыншылары бізден де шықса, қалам түзеліп, қадам

оңғарылып, баспасөз түлей түсер еді деген пікірі күні бүгін де мән-маңызын жоймаған секілді. Өмір шындығын тереңдей талдап, мәнін ашып берудің орнына таңдай қағып танданып, жауырды жаба тоқуы басым бүгінгі бұқаралық ақпарат құралдарына да жоғарыдағыдай әділ қазы болар сөз сыншылары қажет екеніне ешкім де дау айта қоймас.

Жұмағалидың өз жұртын озық елдер қатарынан көруді көксеген жоғарыдағыдай ұлтжандылығы, елінің азат ертенін ойлап, қашан да халқының қамын жеген едіге азаматтығы оны қазақ қырында ұлт-азаттық қозғалысының туын көтерген “Алаш” партиясына алып келді. Кейін ол оның белсенді мүшесі болып қана қоймай. серкелерінің де біріне айналды. Оған оның партияның негізін қалаушы Әлихан Бөкейханов бастаған бір тізімде он бірінші болып тіркелуді де қуә болса керек. Омбыда “Алаш” партиясының облыстық комитеті ашылғанда оған ол мүше болып сайланды. Партия комитеттерін ояздарда ашуға белсене атсалысты.

Саяси қызметті ол ұйымдастырушылық жұмыспен тығыз ұштастырды. Қызылжарда педагогикалық һәм фельдшерлік техникум ашып, өзі оның тұңғыш директоры болады. Ол техникумнан тек Қазақстанның терістігінде ғана емес, исі қазақ даласына есімі таныс талай зиялы азаматтар канат қағып түлеп ұшты. Онда Мағжан Жұмабаев, Сейітбаттал Мұстафин тәрізді тарландар дәріс берді. Бұл жылдары Ж.Тілеулин Ахмет Байтұрсынов, Әбікей Сәтбаев сияқты ұлы ағартушылармен тығыз байланыста болды. Алайда “Алаш” партиясының ой-ниетін әу бастан-ақ құп көрмей, мүшелерін қуғындаған Кеңес өкіметі ұлт зиялыларына қысымды барған сайын үдетіп, қуғын-сүргінді күшейте түсті. Алашорда серкелерінің қатарында он сегізінші жылы тұтқындалып, үш жыл түрмеге отырып шыққан Жұмағали жиырмамыншы жылдардың аяқ шеніндегі қуғын-сүргіннің екінші толқынына тап болып, тағы да қамауға алынып, екі жыл тұтқында отырған соң, Ресейдің Орталық қаратопырақты аймағына жер аударылады. Онда Белозер аудандық ауруханасында дәрігер болады. Айдауда жүріп те ол қаламын қолдан түсірмей, жергілікті газеттерге дәрігерлік кеңес жазады, медицинаның күрделі мәселелерін зерделеп, зерттеулер жүргізеді.

Жұмағали тұтқындалысымен оның туысқандары мен отбасын қудалау басталады. Ағасы Шәймерден тәркілеу түрінде бүкіл мал-мүлкінен айрылып, жеке басы жауапқа тартылады. Қалған бауырлары бірі атшы, бірі балташы, бірі қара жұмысшы болып артельге кіріп жан сақтайды. Шиеттей бала-шағасы мен туғандарының

ауыртпалығы өз мойнына түскен Райхан күнкөріс қамымен Өзбекстан асып кетеді.

1935 жылы айдау мерзімі аяқталған Ж.Тілеулинді Қазақстанға жібермей, Қырғызстаннан бір-ақ шығарады. Бішкекте ол тағы да бір ауданның ауруханасында дәрігер боп жұмыс істейді. Жан сауғалап Ташкентте күнелтіп жатқан жанұясын көшіріп алады. Ауруханадағы жұмыстан қолы қалт еткенде ұстаздығын жалғастырып, педтехникумда сабақ береді. Осында жүріп Қырғызстанға көшіп келуге мәжбүр болған партиялас серігі, саңлақ қайраткер, үлкен ұстаз Әбікей Сәтбаевпен қайта қауышады.

Бірақ бейбіт, бейкүт өмір, ызы-шусыз тыныш тіршілік көпке ұзамайды. Екі жылдан соң 37-нің зұлматы басталып, олар қайтадан қамауға алынады. Адам тағдырын Ішкі істер комиссариатының “үштігі” шешетін шақта Жұмағали Тілеулинді Түркістан әскери округінің трибуналы соттап, ату жазасына кесті. Үкім 1938 жылдың ақпанында жүзеге асырылды. Сөйтіп, Алаш ардагерінің ұлтым, жұртым деп соққан от жүрегі басқа елдің аспаны астында тоқтап, басқа жерден топырақ бұйырды. Ал оның абзал есімі 1958 жылы ғана ақталды, бірақ оны адал жары көре алмай, үш жыл бұрын дүние салған еді.

Алаш қайраткерлері азаматтық тұрғыдан түгел ақталғанымен, “Алашорда” партиясының басына үйірілген қара бұлт бертінге дейін айықпай келді. Тіпті еліміз тәуелсіздік алғаннан кейін де оны шығысшыл, түрікшіл, кертартпа партия деп кіржие қарайтындар табылып қалып жүрді. Ал ақиқат бұған мүлдем кереғар, қарама-қайшы. Партияның көшбасшысы Әлихан Бөкейханов 1919 жылғы ақпанда Сібір уақытша үкіметі алдында “Алашорданың” міндеттерін баяндай келіп былай деген: “Біз — батысшылдармыз. Халықты мәдениетке етене ету ниетімізде ешқашан шығысқа жауаңдамаймыз... Бар назарымыз Батысқа ауған. Мәдениетті одан біз Ресей арқылы ғана аламыз. Біз бұнда еліміздің құрылтай немесе ұлттық жиналысқа жетуіне қажет тәртіп орнату ниетімен ғана келдік”. Осы мәлімдеменің өзі-ақ “Алаш” партиясы мен оның көсемдерінің ой-пікірі, ең басты ұстанымы әу бастан-ақ озық болғанын аңғартпай ма. Демек, оның қызметін тек шығыс мәдениеті шеңберінде ғана қарастырып жүргендердің көзқарасы шындықпен үш қайнаса сорпасы қосылмайтын қате.

Жұмағали Тілеулин озық ойлы орыс зиялыларымен революциядан көп бұрын тығыз байланыс жасаған. Оның түрколог В.В. Гордлевскиймен достық қарым-қатынасы он төртінші жылы-

ақ басталған. Аталмыш ғалымның бастауымен Мәскеуде Лазеревскийдің Шығыс тілдері институтының материалдары негізінде А.Н. Веселовскийдің құрметіне “Шығыс жинағы” шығарылып, оған қазақ әдебиетінің көрнекті өкілдері ретінде Абай Құнанбаев пен Міржақып Дулатов енгізіліп, олардың есімі ғылыми айналымға тұңғыш рет кірген. Бұған Гордлевскиймен жақсы таныс болып, хат алысып тұрған Жұмағалидың әсері болғаны да тұтызбаса керек.

1914 жылғы сәуірде Жұмағалидың В. В. Гордлевскийге жазған шағын бір хатын бұрнағы жылы оның інісі Сәпидің қызынан туған жиені, белгілі ақын Бақытжан Қанапиянов “Жұмағали Тілеулин” атты очеркінде жариялады (Тағзым. Алматы: “Жібек жолы” баспа үйі, 2000). Шамасы, Ресей жағырапия қоғамының мүшесі болды ма екен, Гордлевский қазақ жерінің атауларына ынта қойып, жас дәрігер Ж. Тілеулиннен “Сарыарқа” деген сөз орыс тіліне аударылғанда қандай мағына береді деп сұрайды. Оған Жұмағалидың берген жауабы төмендегідей:

*“Омбы.
29/IV—14 ж.*

Құрметті Гордлевский мырза!

Сіздің хатыңызды Орынборда Омбыға (бірнеше күнге) жүргелі тұрғанымда алдым. Сондықтан уақтылы жауап қайтара алмадым, ол үшін кешірім өтінемін.

“Сарыарқа” деген атау арқылы қандай тауларды айтпақшы болған деп сұрапсыз.

Сарыарқа тау емес, ол бүгінде Ақмола, Семей және Торғай облыстары алып жатқан қазақ өлкесінің беткей бөлегі. Қырат қырлы біркелкі кең жазық. Бұл жерді қазақтар “Сарыарқа” немесе “Сарыарқаның даласы” деп атайды.

Құрметпен, Ж. Тілеулин”.

Бұл хатты Бақытжан Жұмағалидың баласы Серік Тілеулиннің жеке мұрағатынан алған көрінеді. Баласы дегеннен шығады, Ж.Тілеулин тұяқсыз, қанат-құйрықсыз емес. Оның үш ұлы болған. Тұңғышы Ерік 1918 жылы туған. Қырық бірінші жылы “Халық жауының” баласы деп сенімсіздік көрсетіліп, еңбек армиясына ғана алынып, сонда жүріп қайтыс болды. Екінші ұлы, жиырма бірінші жылы туған Әзиз Бішкекте құрылыс техникумын бітірісімен майданға алынып, ерлікпен қаза тапты. Ал кенжесі, жиырма ал-

тыншы жылы туған Серік қазір Алматыда тұрады. Медицина ғылымының докторы. Ұзақ жыл Атырауда көкірек аурулары диспансерінде еңбек етті. Бүгін таңда оңтүстік астанадағы бір ғылыми мекемеде бас ғылыми қызметкер. Одан өсіп-өнген ұрпақтар бар. Былайша айтқанда, орнында бар оңалар. Өзі қырық тоғыз мүшеліне жетпей опат болған асыл азаматтың ұмытпас ұрпағымен бірге ұмытылмас мол мұрасы, елеулі шығармашылық еңбегі қалды. Оларды жинастырып басын құрап, келер ұрпақтың кәдесіне ұсыну бүгінгі таңның кезек күттірмес міндеті болуға тиіс. Шығармаларының біразын, әсіресе хаттарын қиын-қыстау кезеңдерде көрінгенге көзтүрткі болып қуғындалып жүріп-ақ Райхан Құсайынқызы аман сақтап, баласына аманат етіп кеткен. Тек мұрағаттарды тағы бір сүзіп шығып, қолда барын байытып, басып шығару керек.

— Құдайға шүкір, еліміз егемендік алғанының арқасында әке мен оның ақын досы Мағжанның қасиетті есімдері халқына қайтып оралып, еңбектері қайта жарияланып жатыр. Ал Жұмағали Тілеулин жөнінде жұрт әлі аз біледі. Сондықтан осынау абзал азамат жайында азды-көпті білгенімізді ортаға салу парыз. — дейді Гүлнар апай Міржақыпқызы. Бұл бір жағынан Жұмағалиды көзі көрген, сөзін білген өзі сияқты көген түбіндегі көнекөз қарияларға құлаққағыс та іспетті. Ал алаш ардагерінің абзал есімін есте қалдыру жөнінде қоғамдық-әкімшілік ұйымдар атқарар шаруа бірпара. Кезінде өзі ұзақ уақыт тұрып, еңбек еткен, дәрігер болып, жұртты емдеген, ұстаздық құрып, ұрпақ тәрбиелеген Қызылжарда Ж. Тілеулиннің Омбыдан әкеліп ашқан медицина училищесіне оның есімін неге бермеске. Ол туған Айыртау ауданындағы толып кеткен Качиловка, Кирилловка, Кутузовка, Комаровка, Юдиновкалардың біреуін өзгертіп, Жұмағали атын беруге әбден болады ғой. Тек түрткі салып, соңына түсер жан табылсын.

Әйгілі ақын Мағжан Жұмабаев досы Жұмағали абақтыға алғаш түскенінде оған жыр арнап:

*Ардақты ер! Ұмытылмас қылған ісін,
Күш ертең айбынды алаш жинап есін,
Көксеген көп заманнан тілегінді
Жарыққа шығаруға жұмсар күшін, —*

деген екен. Иншалла, бүгінгі тәуелсіз, азат алаш баласы ардақты жайсаң азаматын есте қалдыруға күш салар деп сенеміз.

2003 жыл.

“БІР ТЕҢІ ЖОҚ, БІР КЕМІ ЖОҚ” НЕМЕСЕ БОЛҒАНБАЕВ КІМ БОЛҒАН

Қазаққа жер мәселесі қашанда көкейкесті болғаны әлмисақтан аян. Ата-бабаларымыз түстігінен терістігіне дейін көктем екі ай жүретін, шығысынан батысына шейін күн екі сағат жүзетін осынау ұлы даланы омырауын оққа тоса жүріп, қаншама құрбандықтарға барып, қанаттыға қақтырмай, тұмсықтыға шоқытпай, ұрпақтан ұрпаққа мұра етіп қалдыруы, бәлкім, содан да болар. Әйтеуір олар жерді жалқы ердің емес, жалпы елдің игілігі деп білгенінде дау жоқ. Оған кәрі құлақ қарт тарихымыздан тағылым болар мысалдар тіптен көп. Мәселен, түп тегіміз ежелгі түркілердің әйгілі әміршісі Мөденің бір ғана қимылын алайықшы.

Ұлы қағанға жапсарлас елден жаушы келіп, көрші ханның патшаның тақымына басқан сәйгүлік тұлпарын қалап отырғанын жеткізеді. Әмірші әрі ойланып, бері ойланып: “Жарайды, мынау ұлан даланы қайыстырып жатқан қалың жылқыдан мен мінерлік тағы бір пырақ табылар, алсын” дейді. Екінші жолы әлгі көршісі араға тағы да елші салып, қағанның сүйікті тоқалын сұратады. Әмірші тағы да ұзақ толғанып: “Құп, исі түркі елі аман болса, мен сүйерлік бір сұлу табылар, бердім” дейді. Әбден дөндеген даңғой көрші жаушысын үшінші жолы жіберіп, патшалықтың шет пұшпағында пайдаланылмай жатқан бір айтақырды берсін деп сәлем жолдайды. Сонда Мөде: “Ал, жарандар, жаппай атқа қонындар, көршінің иелігіне көз алартып, жер сұрау айырылар достың, аяспас қастың ісі” деп табанда іргелес елге жорық жариялаған екен. Қанша беделді болса да ханның билігі жерге жүрмейтінін, ол жеке адамның емес, жалпы қауымның иелігі екенін осының өзі-ақ айғақтап тұр емес пе.

Биыл жерді жеке меншікке сату мәселесі күн тәртібіне қойылған тұста қадым замандағы бір билеушіміздің осы қарекеті еске түскен-ді. Ал баяғы отырсаң бастан, тұрсаң аяқтан ұрып, ашсаң ауыздан қағатын патша өкіметінің кезінде атамекенін ұстағанның қолында, тістегеннің аузында жібермес үшін халқымыздың қаншама қан төккенін кім білмейді. Өткен ғасырдың басында отаршылдардың озбырлығына тікелей қарсы шығып, жерді жат қолына жібермеуге жан салған алаш зиялыларының талпыныс-талабы өз алдына бір төбе. Солардың ой-пікірін зердеге сап, тағы бір ой елегінен өткізгелі “Қазақ” газетін қайта парақтағанымыз бар. Бір жолы жер жайындағы пікірі Ахмет Байтұрсынов, Әлихан Бөкейханов сынды арыстардың ойларымен астасып жатқан бір туындыға тап болдым.

“Жер жалдау” аталатын сол мақалада Ақтөбе уезіндегі бірінші Бөрте болысына қарасты үшінші ауылдың отырықшы боламыз деп жан басына алған азын-аулақ жерін жалға беріп, саусағын танауына тығып қалғаны айтылады. Онымен қоймай, сол ауылдың атқамінер отағасылары мен ілкімді жастары мешіт салуға жаратамыз деп үш жүз гектар жерін бір орысқа тағы да жалға беріп, не ақша ала алмай, не мешіт сала алмай, тақыр мұзға отырып қалған былтырғысы аздай, әлгі мырзалар жұрттың ризалығынсыз тағы да сол шамалас жерді сатып жіберіпті. Наразылық білдірген ауылдастарын атқамінерлер мал сойып, етке бір тойғызған екен, арыны қайтып, ашуы басылып қалады. “Сорлы қазақ бір күн етке тойса, жүз жылдық пайдасын ұмытатын жазған ғой, — деп ашына жазды автор... — Тамақ асырап, күн көру үшін жалғыз-ақ қарап отырған ұлтарактай жерлерін сатып, еліне мешіт салып бергелі жүрген мырзаларға да бәрекелді! Бір тойғанына алданып, қолындағы жерінен айырылып, қарап отырған елге де бәрекелді! Бүгін мешіт салам деп ұлтарактай жерін сатып бітіріп алып, ертең бала-шағасын асырау үшін елдің еркегі маңайындағы қара шекпеннің малын бағып, көшесін сыпыруға кеткенде, ол мешітке кім кіріп құлшылық қылмақшы. Мұндай бір күннің келуіне шөк келтіруге болмайды. Бүгін жердің кеңдігі арқасында аз-кем астық шашып, сонымен тамақ асырап отырған, одан басқа ешбір кәсіпті білмеген бұл жұрттың қолындағы жері бітсе, әлгіндей болмай, не болмақшы?! Осы күні орысқа жалдап, тоздырып алған жерді соңынан өңдеп, іске жарату екі бастан біздің қазақтың қолынан келмейді...

Бейшара қазақ, өзінді өзін қыспаққа салып, кең жерінді тарылып алған соң, сол қыспақтан шығудың әдісін де үйрену керек еді.

Сен ондай әдістің мыңнан бірін де білмейсің. Жалғыз-ақ қарап отырғаның сол бір алақандай жерің” деп қатты қадап айтады автор.

Қарап отырсаң, қалың қазақ сол дәрменсіздігінен күні бүгін де арылған жоқ. Жерді жеке меншікке беру мәселесі шешіле бастаған қазіргі кезеңде әлдеқалай қолына жер тисе оны ұқсата қоятындай қазақтың көбінде күш те жоқ, пұл да жоқ. Жер өңдейтін құрал-жабдықтан дені құралақан, оны сатып алуға қалтасы құрғыр тақыр. Сондықтан жер тигенмен де, оны жалға беріп, тіпті сатып жіберіп, быт-шытын шығара ма деп зәрең ұшады. Сөйте тұра істің сәтті аяқталарына да сенгін келеді.

Қазақ жерінің қазіргі халін бұдан тоқсан жыл бұрын топшылап, қандастарымыздың жай-күйін көз алдына келтірген автордың аты-жөні “Бортаң” екен. Осыны көргенде ойға жыр дүдділі Мағжанның:

*Бортаң бала,
Бүгін қара,
Көрі тай.
Бір кемі жоқ,
Бір теңі жоқ
Болғанбай, —*

деген әзіл-шыны аралас ойнақы өлең шумағы оралды. “Бортаң да, Бортаң бала да, Көрітай да Алаш қозғалысының қабырғалы кайраткері, қарымды қаламгері Қайретдин Болғанбаев еді.

Қайретдин Әбдірахманұлы 1893 жылы Ақмола облысының Қорғалжын өңірінде аса ауқатты отбасында дүниеге келген. Әлауқатына қарай қазақша да, орысша да іргелі білім алып, ел-жұртын өнер-білімге, оқуға үндеп, азаттыққа қолын жеткізу жолында жан аямай күресті. Алаш қозғалысына алғашқы күннен-ақ белсене қатысты. Он жетінші жылдың маусымында, аумалы-төкпелі алмағайып кезеңде өмірге келсе де ұлт тәуелсіздігін ту етіп, отаршылдық езгіге қарсы күрес отын үрлей түскен Алаш ұнпарағы “Бірлік туының” басты жазушыларының бірі болып, Мұстафа Шоқаев, Сұлтанбек Қожанов, Нәзір Төреқұлов тәрізді санаткер саңлақтармен бірге қызмет етті. Бір жылға жуық Тәшкентте шығып тұрған бұл басылым азаттық аңсаған “Алаш” ұрандылардың шын мәніндегі көзі, құлағы, үні бола білді. Қайретдин он жетінші жылғы шілде айында Орынборда өткен Қазақ съезінде Орталықтағы Құрылтай жиналысына Ақмола облысынан жіберілетін он екі кандидаттың бірі болды. Ал қаңтардың алғашқы жартысында өткен Жалпы қазақ құрылтайына осы газеттен депутат боп қатысып, “Алаш” партиясы

мен “Алашорда” үкіметінің құрылуына атсалысты. Партияның әр өңірде облыстық комитеттері құрылды.

Алаш аңсаған тәуелсіздікті жұрттың бәрі бірдей о тұста түсіне қойған жоқ. “Алашорда” алған автономияның қажеті жоқ, ол ауқаттылардың ғана сөзін сөйлейтін ат төбеліндей оқығандардың өкіметі болады деген мәндегі жеделхаттар жоғарғы жаққа жиі кетіп жатты. Сондықтан автономия жариялау алдымен Қазақстанның аймақтарында қолға алынды. Түркістан өңірінде автономия құру үшін ұлттық орталық ұйымдастырған құрылтай большевиктер билік басына келгеннен кейін бір айдан соң Қоқан қаласында жиналды. Құрылтай Түркістанның шын мәніндегі ұлттық тұтастығын дәлелдеп берді. Бұл туралы Қайретдин Болғанбаевтың “Қазақ” газетінде жеделхаты жарияланып, Қоканда уәлаят мұсылмандарының құрылтайы өтіп, онда Түркістан автономиясы жарияланғаны, уақытша ұлт мәжілісі, яғни жаңа үкімет сайланғаны, оның өзирге тұратын орны осы қала болатыны, халық бұны шаттықпен қарсы алғаны айтылады.

Түркістан жұрты өз билігін өзі жүргізіп, өз тағдырын өзі шешу үшін ежелгі мемлекеттігін жаңа арнада жаңғыртып қайта қалпына келтіруге талпынды. Олардың арасына сына қағып, сиырдың бүйрегіндей бөлшектеп, құрылтай шешімін бұзуға тырысқан большевиктер “қосарлас мұсылман үкіметін” құртуға шешім қабылдап, қолдағы күллі қарулы күштерін Қоқанға қарай аттандырып, қаланы тірі жан шықпайтындай етіп жан-жағынан қоршап алды.

Осы оқиға жөнінде бүкпесі жоқ батыл қаламгер Қайретдин “Өзгерістің жыл тәулігі” деген мақаласында барынша ашық жазады. “Большевиктердің бүлігі басталысымен-ақ Ресейдегі тегі бөтен жұрттардың бәрі іргелерін бөлек салып, өз бастарының қамын ойластыруға кірісті. Соның үшін олардың бәрі де өз алдына автономия ығылан етіп, өз тізгіндерін өздері ұстамақ болды. Баста большевиктердің өздері де әр ұлт өз тізгіндерін өздері алсын деп жарлық шығарып еді. Соңынан ол жарлықты екінші мағынаға бұрып, автономия алған жұрттың да ісіне қол сұқпақ болды. Сонымен большевиктер оларға қарсы соғыс ашты. Ақырында қару күшімен жұрттың бәрін қамыстай жапырып, жаңа жасалған автономияның күлін көкке ұшырады”, — деп большевиктерді батыл әшкерелеп, бетін шиедей қылады (Бірлік туы 1918. 5 сәуір.№27).

Алашорда саясатына әу бастан-ақ бүйрегі бұрмаған Сәкен Сейфуллиннің “Тар жол, тайғақ кешуде” оларға қарсы уәж айту үшін ұзақ үзінді алатыны да осы мақала болса керек.

“...Большевиктер соңғы кезде Түркістан автономиясы туралы әр жерде көбірек сөз қыла бастады. Бұл туралы Тәшкендегі жаңа советтің бірінші жиналысында Тоболин сылдыраған сөздер айтты. Оған соң Мәскеудегі ұлт істері комиссары Сталин Түркістанда автономия жасау қамына кірісудің керектігін білдіріп телеграмма беріп отыр.

...Бірақ большевиктердің жұртқа уәде қылып отырған бұл автономия мен халық тілеген автономияның арасы жер мен көктей.

... Ал енді большевиктердің Түркістанда жасамақ болып отырған автономиясы анау автономияға (“Алашордашылардың” тілеген автономиясына) тіпті жуыспайды. Олардың ниеті халықтың өз тізгінін өзіне беріп, оның тіршілігіне қол сұқпау емес. Бәлкім, іс басына қара бұқараны қоюды сылтау қылып, жұртты ылғи бұзақылардың қолына байлап бермек...” деп соғады және “Большевиктердің Түркістанда қылып жатқан бұзақылықтарында есеп жоқ” дейді... Тәшкенттің “Бірлік туының” бұл мақаласын жазушы белгілі “Алаш” қу ауыздарының бірі — “Бортаң” деп қол қойған Қайретдин Болғанбайұлы” деп жазады төңкеріс қызыл сұңқары атанған ақын. Былайынша, автор ойына да, “Алаш” саясатына да қарсы сияқты. Әйткенмен, үзіндіні осынша созып, жазушының большевиктерге “талаушы, тонауы, алдаушы, бұзықтар” деген атақ жапсыруын ашық жазуына қарағанда, олардың да сау сиырдың жапасы болмағанын, зорлық-зомбылықтан аулақ қонбағанын кейінгі ұрпақ білсін деген іш-пікірі ақынның өзінде де болған-ау, сірә, деген ой келеді.

Шынында да, большевиктердің Қокандағы қылығы жан түршігіп, адам шошырлық болған еді. Құрсанып қару асынған, зеңбіректі, пулеметті қол қарасы аз, қаруы нашар қала қорғаушыларын табан аузында талқандап, тып-типыл етеді де, кент ішін қарақшыдай тонап, аяусыз талайды. Көзге ілінгендерді індете қуып, қылышпен турап, қолға түскен әйелдерді зорлайды. Қуәлардың көзін құрту үшін қолға түскендерді тергеусіз, сотсыз түгел қырады Мындаған адамды қала сыртындағы орға апарып жойып жібереді. “Ол күндер Түркістанның тарихында сиямен емес, қанмен жазылатын күндер”, — деп жазады Қайретдин Болғанбаев “Тұла бойлары қан сасиды” деген мақаласында. — Тозандай күнәсі жоқ қисапсыз мұсылман халқының қаны судай шашылып, жаңа ғана қайтып өсіп келе жатқан бостандық гүлінің адам пішінді жыртқыштар табанында тапталған күндер — ол күндер”.

Жалынды публицистің мына жолдарын тіпті тебіренбей оқу мүмкін емес. “Сорлы Түркістан! Сен кеше бостандық болды, теңдік

күн туды деп қашанғы жоғалтқан еркіндігіңе талпындың ғой, — деп толғанады ол. — Сен Ресейдің үлкен өзгерісінің буына желігіп, баяғы айбыны күшті Темірдің мен ақылы дана Бабырларыңды еске алдың ғой. Жоқ, босқа алданғансың! Шеттен келген буменен өлген теңдік тірілмейді. Сен ол теңдікті шын өксіп, анық сағынған болсаң, өзгеріс буы өзіңнен шықсын! Сырттан — Ресейден, Еуропадан келген өзгеріс буы саған әл болмайды. Сен әлі тоңсың, күнің ыстық болса да саған әлі бостандық қызуы кірген жоқ. Енді мына көз алдында судай аққан кінәсіз қандар сенің бойына жылу жүгіртсе, сонда ғана жылынасың. Сонда ғана Темірлер мен Бабырларды көресің.

Аһ! Айнала қан сасиды! Енді мен бұл қанды көріп бұрынғыдай тоң болып қала алмаймын. Бұл қан мені ұйықтатпайды. Бұл қан көз алдыма тұрғанда, қалың мақталы дүрия көрпені жылы жамылып жата алмаймын. Тұншықтырады... түсіме енеді”.

Осылай шындықтың жүзіне тура қарап, ақиқатты ашып айту, ашық айту күні бүгін де екінші бірінші қолынан келе бермейтін батылдык. Ұлы Мағжанның да оны “бір кемі жоқ, бір теңі жоқ” деуінде оның осындай батылдығы мен батырлығын бағалау бар-ау, тегі. Сол сөз сарбазы Орынборда “Үшқын” атты жаңа газет шықты дегенде Тәшкенттен асығыс аттанып, қазақ астанасына тартты. Қайретдин “Үшқында” редакция алқасының мүшесі болып, жалынды ақын Бернияз Күлеев редактор боп тұрған кезде онымен бірге еңбек етті. Оған газеттің сарғыш тартқан сартап беттері де, мұрағат деректері де дәлел. 1920 жылғы 12 қараша күні жазылған бір құлақтандыруда газетті уақытында шығару жөнінде Орталық атқару комитеті ғимаратында өтетін жиналысқа шақырылған А.Байтұрсынов, Е.Омаров, С.Сейфуллин, С.Садуақасов, Б.Күлеев, С.Меңдешев, Ә.Бөкейханов сияқты санаткерлер арасында екінші болып тізімде Қ.Болғанбаевтың тұруы да біраз жайды аңғартса керек. О тұста ол Халық ағарту комиссариатында қызмет істейтін еді.

Ұзамай ол баспасөзге қайта оралған сияқты. Оған Сәбеңнің, Сәбит Мұқановтың “Өмір мектебіндегі” мына жолдар айғақ. “Түркістан республикасын Қожанов басқарған кезде Алашорда лидерлері Халел Досмұхамедов, Қайретдин Болғанбаев, Мырзағазы Есболов, Жүсіпбек Аймауытов, т.б. Тәшкент қаласынан пана тапты да, ондағы “Ақ жол” газеті мен “Шолпан”, “Сана” журналдарында ұлтшылдық бағытта жазған шығармаларын жариялап тұрды”. “Қазақстан” ұлттық энциклопедиясында Қ.Болғанбаев 1921 ж. Ә.Бөкейханов пен А.Байтұрсыновтың тапсырмасы бойынша Бұқар-

дағы басмашылар қозғалысына Энвер пашамен бірге жетекшілік етіп жүрген Зәки Уәлиди Тоғанмен кездесіп қайтты” деген дерек бар. Кездескенде ол нақақ қан төгуге жол бермеуді ескерткелі барған болар-ау деп топшылаймыз.

Саясаттан таяныш таппай, көзтүрткі болып қуғын-сүргінге ұшырай берген ол сол жылдың күзінде Ақмола қаласына кетіп, екі жылдан соң Қызылжарға ауысып, екеуінде бес жылдай облыстық оқу бөлімі меңгерушісінің орынбасары боп қызмет етті. Алайда “Кім дос, кім қас”, “Қоқан қырғыны”, “Совет хукіметі һәм күншығыс”, “Тұла бойлары қан сасиды” сияқты мақалалар жазып, қаны сорғалаған шындықты шыжғырып большевиктік биліктің бетіне басқан ерен өжет қаламгер қайда жүрсе де мемлекеттік қауіпсіздік қызметі түп ізіне түсіп, қыр соңынан қалмады. Ақыры, 1928 жылы тұтқындап, алдымен Бутыркаға қамап, артынан Батыс Сібірге жер аударды. Айдауда Архангельск мен Сыктывкарда бес жылдай болып, оралған соң да Алматыдан тұрақ таба алмай, Оңтүстік Қазақстандағы Қапқанбек ауылына көшіп барып, сондағы мал дәрігерлерін даярлайтын техникумда ұстаздық етті. 1937 жылғы алапат зұлмат кезінде ол қайтадан тұтқындалып, ізінше үштіктің шешімімен атылып кетті.

Жазықсыз жазаға ұшыраған жалынды қаламгердің жастай қосылған жары, Шоқан Уәлихановтың Өз-Тәуке тұқымына ұзатылған қарындасы Бәдіғұлдың қызынан туған Рақима қуғын-сүргіннің неше атасын көрсе де, Қайретдиннен қалған екі ұлы мен қызын ел таныр азамат етіп өсірді, жан жарының 1958 жылы ақталған қағазын қолына алып, бертін дүние салды. Үлкен ұлы Ерік Болғанбаев елімізге есімі белгілі ауыл шаруашылығы маманы, ғалым, ұзақ жылдар бойы Орталық партия комитетінде басшы қызметте болды. Бүгінде балаларының қызығын көріп, еңбегінің зейнетіне бөленіп отырған соғыс және еңбек ардагері, кеудесі кен, көкірегі шежіре қадірлі кісі. Гүлнәрі еліне еңбегі сіңген ұстаз. Мұраты да ауыл өндірісінің ірі ұйымдастырушысы болған ардагер. Бір сөзбен айтқанда, әке даңқына лайық азаматтар.

Биыл Қайретдин Болғанбаевтың туғанына 100 жыл толғалы тұр. Енді бір деректерге қарағанда, ол 1894 жылы дүниеге келген көрінеді. Қалай болғанмен де алашым деп аһ ұрып, халық кегінің қажымас жоқшысы болған жалынды қайраткердің, қарымды қаламгердің абзал есімін есте қалдырудың қамын ойластырар шақ туған сияқты.

2003 жыл.

ҚЫРШЫН КЕТКЕН ҚАЙРАТКЕР

Орда бұзар отыздың ішіне еркін енбей, өмірден ерте озған дархан дарындардың бірі Смағұл Салуақасов еді. Құйрықты жұлдыздай жарк етіп жоқ болған қысқа ғұмырының ішінде кейінгі ұрпаққа нұсқа болар қыруар шығармашылық қазына қалдырды. Саяси-қоғамдық һәм мемлекеттік қызметі бастан асып жатқанына қарамастан оның қолынан қаламы түскен жоқ. Сол құнарлы қаламынан ондаған әңгіме-повестер мен екі роман туды. Бір ғажабы, он алтыншы жылғы ұлт-азаттық көтерілісіне арналған кесек туындының басты кейіпкері – қазақ қызы, кәдімгі хан Кененің қарындасы Бопай Қасымова сияқты халқы үшін қасықтай қанын қиятын қаһарман қазақ әйелі.

Орысша, қазақша екі тілде еркін жазатын оның бұқаралық баспасөзде жарияланған көсемсөздері өз алдына бір төбе. Ол он сегіз жасында-ақ “Қазақ әдебиеті” деген мақала жазып, қазақ ақындарын басы Абай етіп, орыс жұртшылығына тұңғыш таныстырды. Сол шығармасында ол ұлы Абайды қазақ жазба әдебиетінің негізін салушы деп бағалап, қазақ жырының екінші жарық жұлдызы Мағжан Жұмабаев деген ой түйді. Мұны қазақ әдебиет сынына салынған алғашқы соқпақ деуге де болады. Ал араға үш-төрт жыл салып кезінде бірін қазақ даласын отарлауға, бірін қазақ баласын шоқындыруға қатысы бар деп кейбіреулер кінәлап келген Шоқан Уәлиханов пен Ыбырай Алтынсаринға алғаш әділ бағасын беріп, кастерлі есімдерін тұңғыш қорғап қалған да сол.

Алайда туған елінде кімді пайғамбар деп танушы еді?! Жиырманның ішінде республиканың бас газетін басқарып, ағарту халық комиссары болған, орталық атқару комитетінің, өлкелік партия комитетінің бюро мүшесі сайланған саңлақ қайраткерді, байларды

тәркілеу мен шаруаларды ұжымдастыруға қарсы шықты деп қыр соңынан қалмай, қудалап берді. Амалсыздан ол Мәскеуге аттанып, темір жол инженерлері институтына оқуға түсуге мәжбүр болды. Оны бітіргеннен кейін Донбасқа қызметке жіберілді. Сонда жүргенде де саптаяқтың сабынан қарауыл қарайтындар түп ізіне түсіп, ақыры орталыққа шақыртып алып, аяқ астынан “ауыртып” ауруханадан шығармай, құпия жағдайда көзін құртты. Бұл жұмбақ ажалдың астарында саяси мән болмаса, 37-ші жылы оның жасы жетпістен асқан әкесі Садуақасты абақтыға жауып, жер аударып жіберер ме еді. Қайғыдан қан жұтып анасы Мәжікен ұзамай ол да дүние салды. Ал жан-жары Елизавета Алаш көсемі Әлихан Бөкейхановтың қызы ретінде онсыз да қуғынды аз көрген жоқ.

Дегенмен Смағұл Садуақасовты атаусыз қалдыруға биліктің дәті бармады ма екен, қазіргі халықаралық басылым, Ресейдің басты газеті “Известияда” ол туралы азанама жариялады. Бұл сол кездегі Кеңес Одағының басты газеттерінің бірінде қазақ азаматы жайында жарияланған тұңғыш азанама еді. Оған Т.Рысқұлов, Н.Нұрмақов, Ғ.Тоғжанов, М.Мырзағалиев, В.Шагов, А.Авдеев сияқты берісі республикаға, әрісі бүкіл одаққа танымал Қазақстан қайраткерлері қол қойды. Азанаманың мазмұны мына секілді:

“Смағұл Садуақасов жолдас дүние салды.

Қазан төңкерісінің ту басынан бастап Садуақасов жолдас Кеңес өкіметіне жақ революциялық қазақ жастарының қатарынан табылып, 1920-шы жылы партияға өтіп, Қазақстанда Кеңес өкіметін орнату жолында белсене күрес жүргізді. Ол қазақ комсомол газеті — “Еңбекші жастардың” алғашқы редакторы болды. 1920 жылы Садуақасов жолдас Орынборда комсомолдың қазақ өлкелік бюросының хатшысы болып істеп, Кеңестердің бүкілқазақтық бірінші съезіне қатысады. Онда Қазақ Орталық атқару комитетінің хатшысы боп сайланады. Садуақасов жолдас Бүкілодақтық Орталық атқару комитетінің мүшесі болған еді. 1923 жылы ол республика жоспарлау комитетінің төрағасы, 1920—26 жылдары Қазақ АКСР ағарту халық комиссары, Қазақ өлкелік “Еңбекші қазақ” газетінің жауапты редакторы, БК (б)П өлкелік комитетінің бюро мүшесі, Қазақ Орталық атқару комитеті төралқасының мүшесі болды. Кейінгі кезде ол Мәскеудің теміржол инженерлері институтын партия мындығы ретінде бітіріп, Мәскеу-Донбасс теміржол желісінің құрылысында құрылысшы-инженер болып жұмыс істеді.

Садуақасов жолдастың өткенде ұлт мәселесі аясында кейбір қателіктері болатын еді. Соңғы жылдары ол өз бағытын түзеп, іс

тәжірибесінде партияның басты бағытын жүзеге асыру жолында күресті”.

Елі үшін еткен елеулі еңбегін халқы қастерлеп, құрмет тұтқан осындай көрнекті қайраткердің, көшелі қаламгердің ойлары күні бүгінге дейін маңызын жойған жоқ. Оның қазақтың дербес мемлекеттілігі туралы сонау алмағайып кезеңнің өзінде айтқан пікірлері қандай десейші! Өз алдына ел болу керек дегенде “айта-тынымыз мынау: әр халықтың тілі бөлек, тұрмысы бөлек. Жалпы, адамшылық бағытқа жету үшін әр халық өз тілінде мәдениетке қожа болып, өз шаруасына қарай тұрмысын өзгерту керек. (Саба-сына қарай – піспегі!) ...Бүкіл халықтың тұрмысын өзгерту, жаңа дүние орнату жеңіл жұмыс емес. Бұл секілді жұмыс басын жарып, көзін шығарғанмен оңдалмайды. Бұған ақыл керек, білім керек, ақ жүрек, адал ниет керек”, – деп жазған еді ол. Тәуелсіз Қазақстанның керегесін беркітіп, шаңырағын биіктету үшін осы айтылғандар күні бүгін де керек болып отырған жоқ па. Жас мемлекетті жетілдіріп, өркенін өсіру үшін оқу, білімнің керектігін ол аузынан тастамай, ұдайы айтып отырды. Осыған, әсіресе, жастарды үндеді. Қазақстанда жастар ұйымдарын құруға белсене атсалысып, коммунистік жастар одағының Қазақ облыстық комитетінің хатшысы болып сайланды. “Еңбекші жастар” атты газет ұйымдастырып, оның тұңғыш редакторы өзі болды. Бұл бір кезде Омбыда оқып жүргенде озық ойлы жастардың басын құраған “Бірлік” ұйымының оң қанатын басқарғандағы ағартушылық қызметінің жалғасы іспетті еді. Енді бүкіл өлке жастарының жетекшісі болған соң сол игі ісін одан әрі өрістетті ол. Оған сол тұстағы “Степная правда” газетінде, басқа да одақтық басылымдарда жарияланған еңбектері айғақ. “Бұл күндері менің мына бір көріністің кездейсоқ куәсі болуыма тура келді. Ағарту халық комиссариаты ғимаратының алдындағы көше қарақұрым халық. Балконда бірнеше алам тұр. Олардың арасынан ағарту халық комиссарының орынбасары Токтабаев жолдасты көзім шалды. Бұл арада бәзібір митинг өтіп жатқандай көрінді. Алайда Орынборға осыншама қаптаған қазақ қайдан келген деп ойға баттым.

Бақсам, бұл қалың нөпірдің бәрі кең-байтақ өлкенің түс-тұсынан жиналған қазақ жастары екен. Олардың бәрі оқуға келіпті... Оқушы қазақ жастарының ағылып келуі, сөз жоқ, барынша назар аударарлық әрі көз қуантарлық оқиға. Мұның өзі күллі қырды кең қамтыған өзіндік албаты өрлеудің дәлелі мен дерегі емес пе. Сайып келгенде, бұл еңбекші қазақ бұқарасының жаңа өмір құруға

белсене қатысқысы келетінін, оны олар оқып білім алудан бастап, мейлінше дұрыс жасап отырғанын дәлелдейді”, деп жазады ол.

“Еңбекші қазақ халқы өз тірлігінің жана дәуіріне қадам басты, — деп жазады тағы бір орысша мақаласында (Коммунар. 1921. №1.). — Жана өмір жасау ісі басталды. Каспий теңізінен Қытай шекарасына дейін көсіліп жатқан кеңдігі жөнінен күллі Батыс Еуропадан басым түсетін ұлан-ғайыр аумақ енді өз тағдырының шешілуін күтіп жатыр. Ресейде жұмысшылар мен шаруалар, капиталистер мен помещиктердің өкіметін құлатқанына үш жылдан асты. Бұл жылдар ішіндегі орыс пролетариатының табысы ұлан-ғайыр. Көне Ресей адам танымастай болып өзгерді. Ал енді қазақ даласында не бар?

Шынында да, қазақ халқы тұтас алғанда патша өкіметінің қанауынан құтылды. Алайда өз арасында әлі төңкеріс жасай қойған жоқ. Қазақ кедейлері күні бүгінге дейін байлардың езгісінде қалып отыр... Еңбекші қазақ халқы екі жақты қанауды — жаттың және өзінің езгісін бастан кешірді. Миллионнан астам қазақтар революция кезінде опат болды. Буржуазиямен кескілескен айқас жағдайында опат болса бір сәрі ғой, көбі аштықтан өлді. Қазақтардың миллиондаған малы Қызыл Армия мен Орталық Ресейдің жұмысшыларын тамақтандыруға жұмсалып отыр. Бұл еңбекші қазақ халқының пролетар революциясының құрбандығына шалған ең үлкен байлығы. Біздің орыс жолдастарымыз осыны мойындап, еске ұдайы алып отырғаны абзал”.

Қандай ғаламат батылдық! Отандастары үшін отқа түсуге де әзір, қандастары үшін қамал бұзуға дайын көзсіз батыр деп осындайды айтса керек!

Адам ойындағы, адам бойындағы жақсы атаулының бәрі ананың ақ сүтінен, күннің арай-нұрынан жаралғандықтан, ананың азат та бақытты, күннің ашық та шуақты болуын тілемейтін пенде баласы кемде-кем шығар. Демек, абзал ойлы адамзаттың ана деген ардақты аттың аясында аталатын әйел затының теңдігі үшін ұдайы күресіп келгені тегін емес. Қазақ оқығандары, әсіресе, Алаш қайраткерлері, өткен ғасырдың басынан бастап әйел теңдігін күн тәртібіне төтенше қойып, туғып көтерді десе де болғандай.

Сондай санаткердің бірі де бірегейі осы Смағұл Садуақасов еді. Қамшының сабындай қысқа ғана ғұмырының ішінде ол бұл тақырыпқа кесек-кесек үш-төрт көркем туынды арнап, талай-талай толғамы терең мәнді мақалалар жазды. Ол қазақ қыз-келіншектерінің өркениетті озық елдердің әйелдері дәрежесіне

көтерілуін армандап өтті. 16-шы жылғы ұлт-азаттық көтерілісі туралы тұңғыш романының басты кейіпкерлерінің бірі – Жұпар қыздың ереуіл атқа ер салып, күреске бел буған қалың қолды бастап, патшаның жазалаушы әскеріне қарсы айқасқа аттануы – осы асқақ арманның бір көрінісі секілді.

Қазақ әйелдерінің отбасы, ошақ қасы күйбеңімен қалып қоймай, ерге ердей, серіге серідей серік болып, қоғамдық өмірге араласуын көздеген Смағұл ұлт жастарының тұңғыш ұйымы – “Бірліктің”, кейін “Жас азаматтың” Алаш қанатын басқара жүріп ұйым жұмысына қыз-келіншектерді де тартып, оқыған, көзі ашық қарындастарының қолынан не келетінін дүйім жұртқа үлгі-өнеге етеді. Тіпті Гуля Досымбекова деген замандасы бір кезде осы жастар ұйымының кіндік комитетін басқарып, жас алашшылардың үні “Жас азамат” газетіне де белсене атсалысады. Осындай көзі ашық қала қыздарының далаға да ізгілік ұрығын егетінін С.Садуақасовтың “Күлпәш” атты хикаяты да паш етеді. Сырты жалтырақ, іші қоңылтақ кент өмірінен опа таппаған оқыған қыз жаны жайсаң, жүрегі жомарт қыр жігітінің етегінен ұстап, ауылда жаңа өмір жолын бастайды.

Қажырлы қайраткер, қарымды қаламгердің бұл тақырыптағы туындыларының арасында “Күміс қоңырау” хикаятының орны өзгеше. Шығарманың шырайы да, құрамы да басқаларға ұқсамайды. Бастан-аяқ ол хаттардан ғана тұрады, яғни екі дос жігіт пен жасынан бірге өскен қос құрбы қыздың өзара жазысқан хаттары. Соған қарамастан хикаяттың желісі сымға тартқандай түп-түзу өріліп, оқиғалар үзілмей өрбіп, бір-бірімен жымдасып, жалғасып, бай мазмұнымен дараланады. Он хаттан түзілген туындының оқиға желісі төмендегідей:

Елге танымал, тәп-тәуір атақ-дәрежесі бар Сейілбек деген жігіт Көксеңгір өңірінде Сәлима атты асқан сұлу қыз бар деп естіп, сол жакта жүрген досы Қошқарбайға анық-қанығын айқындап, қыздың ойын біліп бер деп қолқа салады. Қыз шынында да хиссадағы “Қара жерге қар тамар, қарды көр де бетім көр, қар үстіне қан тамар, қанды көр де етім көр” деп Ақжүніс айтқандай, ай дидарлы ару екен. Қошқарбай мән-жайды баяндап, қыздың ағайындарымен сөйлесе, олар “баланың өзі біледіге” салады. Сырттай атына қанық, есімі ел аузындағы жұрт мақтаған жігітке кетәрі емес қыз оны елге шақыртады. Қоңыраулатып Көксеңгірге келген жігіт Сәлимамен қосылады да, қалаға алып кетеді. Алайда, арада онша көп уақыт өтпей, Сейілбек пен Сәлима бірімен-бірі түсініспей, ренжісіп, ажы-

расып кетеді де, қыз елге қайтады. Ал араларында жүріп құрбысы Нағимамен танысқан Қошқарбай оған үйленіп, ауылдан мектеп ашып, жастарды оқытуға кіріседі.

Жарық жұлдыздай жарқ ете қалған бейкүнә махаббаттың қас-қағымда жалт етіп тез сөне қалу себебі неде? Алдымен мұнда әлеуметтік астар жатыр, ол – қала мен ауыл арасындағы айырмашылық. Оны бас кейіпкердің өзі де жасырмайды. “Мен орысша оқыған қазақ, – дейді ол. – Мен ауылды сүйем, бірақ ауылда тұра алмаймын. Мен қаланы жек көремін. Бірақ қаласыз күнім жоқ. Осы күні мен тұрған үлкен қала орыстікі болмай, қазактікі болса, біз де мұндай болмас едік”. Сәлима болса, қалаға бірден бауыр басып, кент тәртібіне тез көндігіп кете қоймайды. Алыс ауылда бұйығып биязы өскен қазақ қызының бірден биік өкше киіп, сөккөп шыға келуі қиын да еді. Ал қала тәрбиесін алған жігітке оны үйретіп жату азап болып көрінеді.

“Жаңа заманның әйелі ескіліктен құтыламын десе алдымен өзінің осалдығымен, күйректігімен күресуі керек. Әйел өз бостандығын еркектің қолынан емес, жолынан алуы керек, – дейді Сейілбек Сәлимаға соңғы хатында. – Арқандаулы ат бос болмаса, арқанды байлаған қазық та бос емес.

Атты ұстап тұрмын деп қазық айтса, қазықты ұстап тұрмын деп ат та айтады. Сол сықылды сен өзіңнің бостандығың үшін қайткенде де Сейілбекті керек қыласың, онда мені бостандығымнан айырғаның. Біреудің құлдығының арқасында екінші кісінің тапқан бостандығы түбінде қайырлы болмақ емес”.

Олай болса, әр әйел еркіндікті берсе қолдан, бермесе жолдан алып еңсесін биік ұстап, бостандығы үшін ұдайы күрес жүргізуі керек. Сонда ғана қазақ әйелі есесін ешкімге жібермей, қайраткерлік қасиеті мен қабілетін көрсете алады. Автордың да діндеген ойы осы болса керек.

Кезінде Сәбен, кәдімгі Сәбит Мұқанов бұл шығарманы жыр сұңқары Сәкен Сейфуллинге қарсы жазылған деп кінәлағаны да бар. Бірақ бұндағы Сейілбек “Мен Қазақстанның саяси адамының бірімін” дегенімен де, дәл Сәкен емес. Біздіңше, ол сол тұстағы қалашыл оқығандардың жиынтық бейнесі. Олардың біразы Сейілбек сияқты ауылды жақсы көргенімен, онда тұра алмайды, қаланы жек көргенімен, одан шыға алмайды. Кент тәртібіне тез көндігіп кете қоймайтын ауыл қыздарына деген көзқарастары да бірдей. Бәлкім содан да болар, біздің оқыған ағаларымыздың алғашқы буыны түгелдей дерлік татар қыздарына үйленіп, келесі легі орыс бикештерін

бауырына басқаны. Ата дәстүрінен, ана тілінен мақұрым ұрпақ алғаш солардан өрбіді емес пе.

Алайда Сәкеннің бастапқы үйленуінде осыған ұқсас жағдайдың болғаны ақиқат. Оны әйгілі ғалым Есмағамбет Ысмайылов таратып айтып та кеткен. Ақынның алғашқы жар-жолдасы болған Көкеш осы бертінге дейін Шымкент қаласында тұрыпты. Ол туралы нақты деректі ақмолалық қаламгер Сейітжан Садаутегі “Тағдырдың тарғыл жолы” кітабында (Алматы: “Жібек жолы” баспа үйі, 2001) келтіреді. Оңтүстік өңірге келіп-кетіп жүретін журналист Көкеш апаймен екі-үш мәрте кездесіп, оның өз аузынан көп жайларға қанығады.

Көкеш Көксеңгірдің Қойтас өңірін мекендейтін Мұса байдың қызы екен.

Шын есімі – Гүлнәр, жеңгелері еркелетіп “Көкеш” атап кетіпті. Арқаның атақты Мәті-Дәулен руынан шыққан Шәріп деген байдың жарым ес ұлына еріксіз ұзатылғалы жатқанын естіп, Орынбордан жақын ағасы Әлкей мен Сәкен келіп қызды азат етеді. Ай десе аузы, күн десе көзі бар, шынында да топтан шыққан сұлуға ақынның көңілі құлап, жан-жағының келісімімен үйленіп қалаға алып қайтады. Алайда лап етіп тез тұтанған махаббат ұзақ маздамай, ұғыныспаудың салдарынан көп ұзамай олар ажырасып кетеді.

– Сәкенге ешбір өкпем де, ренішім де жоқ. Және оны кінәламаймын да. Аз күн бірге болсақ та, адал сыйластық. Ол мені қала мәдениетіне тәрбиелеп, кентше киіндіріп, сауықтарда көп адамдар арасында ертіп жүрмек болды. Бірақ мен онысына жуырманда үйренбедім. Ауылда алған тәлім-тәрбие арқандап ұзатпады. Ақыры, екеуміз келісіп ажырастық. Сәкендей абзал, асыл, періште жанға тең болу қайда маған?! Бірақ оның орнын тірі пендеге бастырғаным жоқ. Сәкенді жанымда да, тәнімде де адал сақтап өтсем болды өмірден, – депті Көкеш апа.

Сәкеннің де өмір-бақи одан достық көңілі суымаған сыңайлы. Соның ақылымен Көкеш Тәшкентте САГУ-дің рабфагын бітіріп, “Еңбекші қазақ” газеті мен әйелдер журналында әдеби қызметкер болып, кейін тағы да соның көмегімен Комвузға түсіпті. Содан қызмет бабымен осы оңтүстік жақта қалып қойса керек. Сәкеннің дұшпандары олар ажырасқан тұста “тастап кетті, тәрбиелемеді, деп арыз жаз” деп қанша ұтылағанмен, бұл оған баспаған. Кейін ақын ұсталған соң “Халық жауының қатыны” деп көзтүрткі қылғандардың қылығына да қыңбаған. Дініне берік, діліне бекем жан берген серт, алған беттен қайтпай, жалынды ақынға деген көңіліне қылау

түсірмей өткен. Бертін атакты Шыңғыс Айтматов туған әкесімен тағдырлас қазақ ақынының аруағына тағзым етіп Шымкентке бір келгенде Көкешті тауып алып, республикалық дәрежедегі дербес зейнетақы тағайындатып, жақсы-жайлы пәтер алып беріпті. Бұны да апай аруағын ардақтап өткен Сәкенінің шапағаты деп білген. Осы пәтерден ол өзін-өзі күтуге әл-дәрмені қалмаған шақта жерлес, елдес сіндісі Рабиға Ерғалиқызының қолына көшкен. Олар анасындай аялап күтіп, өмірден өтерінің алдында өз өтініші бойынша оны Көкше өңіріндегі ағайындарының қолына апарып салған. Ал 1988 жылғы мамырдың ақырғы күні ол қайтыс болғанда Рабиғаның ері ғалым Асылбек Баймұқанов арнайы ұшып барып, марқұмға топырақ салып қайтқан. Бұл да өткенге деген ортақ ілтипаттың белгісі болар.

Міне, Смағұлдың “Күміс қоңырауынан” суыртпақталатын бір шежіре осы секілді. Ал оның бұл тақырыптағы жазбаларында талай тарих жатқаны даусыз. С.Садуақасовтың ұлт істері жөніндегі халық комиссариатының үні – “Жизнь национальностей” журналының 1920 жылғы 32-ші санында жарияланған “Шығыс ұлттары жастарының бүкілресейлік бірінші мәслихаты” атты мақаласында мынадай жолдар бар:

“Әйелдер арасындағы жұмысқа келгенде, еркектерден қорлық көрген шығыс әйелдерінің каналуына қарсы батыл күрес жүргізіп, олардың бетіне перде ұстамауын, қыздардың малға сатылмауын (әсіресе қазақтар мен сарттар арасында) қадағалау шарт. Олардағы (Түркістан, Әзірбайжан) еркектерге бет-жүзін көрсетпейтін әдетті жойып, алғашқы кезде айрықша әйелдер секцияларын ұйымдастырған жөн. Мұсылман дінінің ықпалы салдарынан шығыс әйелдері еуропалық құрбыларынан көш кейін қалды. Отбасында олар күн. Әйел-ананың мұндай жағдайы ұрпаққа кесапат-кесірін тигізбей отырған жоқ. Шығыс еңбекші жастарын ұйымдастыру сияқты құрметті міндет жүктелді. Өз қатарымызда біз қазір алпыс мың жас жолдастарды ұйымдастырып отырмыз”, – деп жазады. Соған қарағанда, Смағұл Садуақасов тек қазақ жастарының ғана емес, бүкіл шығыс жастарының жетекшісі болып, кезінде солардың атынан сөйлегені байқалады. Жастар жетекшісі әйел теңдігі туралы ойларын 1921 жылғы ақпанда “Коммунар” газетінде жарияланған мақаласында одан әрі өрбітеді.

“Қалың мал ұлттық кесел болып қана қоймай, ол қазақ кедейлері мен еңбекшілерін қанаудың құралына айналып, үйленуді адамның мал-мүлкіне тәуелді етіп қойды. Бай қазақтың бірнеше әйел алуға

мүмкіндігі болды да, кедей бейшараның қырыққа дейін бойдақ жүруіне тура келді. Ол ғұмыр бойы шамасы келмейтін қалың мал төлеуге (27-44 бас мал) мәжбүр. Сөз жоқ, бұл жағдай қазақ халқының күллі қоғамдық өміріне кесір келтірді. Жарым-жартысы заң жүзінде ғана емес, шын мәнінде құлдық пен күндікте болып, сатып алу мен сатудың нысанына айналған халық өзін-өзі қалай азатпын деп санай алмақ. Өмірді жаңа арнада қайта құруға кіріскен қазіргі кезеңде ғасырдан ғасырға созылып келе жатқан мұндай кесір-кесапатқа орын болмауға тиіс”.

Қалың малға қарсы ол осылай келіспес күрес жүргізе отырып, қазақ әйелін қанау мен езгіден құтқарып, жаңа өмір жасауға жаппай тартудың жолын да нұсқаған. Бүгінгі өркені өсіп, көсегесі көгерген қазақ әйелдері өздерінің өркениет биігіне құлаш ұруының бастауында осы Смағұл Садуақасов сияқты абзал ағалары тұрғанын мақтан етуге әбден қақысы бар.

Өзі өлгенмен сөзі өлмеген осындай абзал азаматтың, ұлтжанды үлкен қайраткердің еліміздің тарихынан өзіне тиісті орнын күні осы уақытқа дейін ала алмай жүргені ойлантады. Бұрнағы жылы оның туғанына 100 жыл толуының атап өтілмегені де осының салдары болса керек. Халық үшін шыбын жанын шүберекке түйіп, қандай қиындықтан да қаймықпай, ойын ашық айтқан айбында да айдынды қайраткерден кейінгі ұрпақ алар тағылым аз емес. Тек осыны жұрттың жетесіне жеткізіп, жүрегіне ұялата білгеніміз ләзім.

2003 жыл.

ҰРПАҚПЕН ЖАЛҒАСЫП, УАҚЫТПЕН ЖАҢҒЫРАР ЕСІМ

Зайыры, біреуді біреу аға тұтқанда жасына емес, басына қарайтын болса керек. Былайша алғанда, бұл адамның ой-өрісіне, парасат зердесіне, кісілік бейнесіне көрсетілер құрмет сияқты. “Ақылы асқанды аға тұт” дейтін халық даналығы да дәл осыдан туған ғой. Әйтпесе дарынды драматург, қарымды қаламгер, қазақ өнерінің қабырғасын қаласып, шаңырағын биіктеткен шандоз қайраткер Шахмет Құсайынов Зараппен түйдей құрдас-тын. Бірақ оны ғұмырбақи аузынан тастамай, ұстаздай ардақтап, аға тұтып өткенінің куәсі болдық. “Шіркін, жанып тұрған жалын еді ғой!” деп бастап, онымен алғаш қалай кездескенін жырдай ғып айтатыны күні бүгінгідей құлағымызда.

... Сол жылы көктем қауырт болып, жаз жайрандай туды. Жаз жайлаудың қызығы қашанда ойын-сауық емес пе. Сауық сағынған елге “театр келіпті!” деген сөз әп-сәтте тарады. Алғаш бой тартып қалған жұрт театрдың ойын-сауық отауы екенін есіткен соң қуанышы қойнына сыймай тайлы таяғы қалмастан ойын қойылатын ауылға ағылды. Сырымбет саласына бытырай қонған он бір ауылдан үйінде бір жан қалмай-ақ аттылы-жаяуы аралас кемпір-шал, бала-шаға, қыз-келіншек шұбырып келіп жатады. Сахнаға ыңғайлап, түйістіре тіккен қос киіз үйдін алды қарақұрым халық. Сахна шымылдығы әзір ашылған жоқ. Алайда жиналғандардың көңілін аулай тұрайын деді ме, әлде ойынға назарын алдын ала аударайын деді ме, бәзбіреу домбыра шегінен күй саумалап бебеулете зарлап шырқай жөнелді. Кәдімгі Ақан серінің “Құлагері”. Айтушының аса зарлы ашық үні көңілге мұң, көзге жас үйірілтеді. Құлаққа ұрған танадай тырп етпей ыбыр-сыбырсыз құмарта тыңдаған ауыл адамдарының

құлағына қапияда мерт болған тұлпардың шұрқыраған даусы естіліп, көз алдына оның басын құшақтап зарлаған ақын ағасы келгендей болды. Бірақ әншінің кім екені белгісіз. Оны жиналған жұрт көк-орай шалғынның үстіне ығы-жығы жайғасып боп сахна шымылдығы ашылғанда бір-ақ білді. Топ алдына бірінші боп шығып ойын бастаған тостаған көз, томпақ бет, қара торы балаң жігіт Зарап Темірбеков екен.

Бір көргеннен-ақ көзге бәрінен ерекше түскен жасы он сегізге енді жеткен бозбала бұл сапарында ән салып қана қоймай, Мұхтар Әуезовтің “Еңлік-Кебегіндегі” қуақы Жапалдың рөлін ширақ, шымыр орындап, жұрттың жүрегіне жол тапты. Енді бірде тақымына басқан жалғыз атын жебір болыс тартып алып, таяқ ұстап қалған сорлы шалдың қалт-құлт еткен қимыл-қарекетіне салып, қақалып-шашалып қырылдаған даусын, жыларман болған бет әлпетін айнақатесіз келтіріп, отырғандарды қыран-топан құлкіге батырды. Көрерменді бірде қуантып, күлдіріп, бірде қайғыртып мұңайтып, қас қаққанша қырық құбылатын сахна өнеріне Шахаңның ең алғаш ден қойғаны да, бәлкім, сонда болар. Келесі жылы Қызылжарға педтехникумға барса, Зарап сонда жүр. Бұл техникумның әзірлік бөліміне түскенде ол негізгі курста оқып жатыр екен.

Ақан сері, Біржан сал, Үкілі Ыбырай, Балуан Шолақтың өндерін нақышына келтіріп, шалқыта, шарықтата шырқайтын Зарап шындап келгенде жастар өмірінің жан-жүрегі секілді. Техникум жастарының комсомол ұйымына жетекшілік ететін ол көркемөнерпаздардың да ұйытқысы көрінеді. Былтыр жазда бастап Сырымбетке келген көшпелі театры да Көкшетау уездік оқу бөлімінің жанынан осы жігіттің өзі ұйымдастырған көркемөнерпаздары екен. Ірі ағартушы, үлкен ұстаз, аға оқытушы Біләл Малдыбаев мұны техникум шәкірттерінің ішінде бөлекше көріп, бауырына тартып өнерін ұштауға айрықша зер салатын секілді. Баптауы келіскен бала қырандай көзі оттай жанып, Зарап та саңқ-саңқ етеді, әрі тандайынан шаң шыққан шешен.

Бастап көргеннен-ақ бірін бірі іш тартып шүйіркелесе кеткен Шахаң бертін жақын таныса келе Зараптың кіндік қаны тамған жері өз ауылынан алпыс шақырымға жетер-жетпес қана екенін білді, атақты Ақан Қоскөлінің шығыс жағы арудың ақпен өрген бұрымындай қарағай, қайыңы аралас тұтасып жатқан қалың жыныс ну орман болатын. Сол ормандардың ортасындағы Үңгір қарағайы деген бір әсем жерді мекендеген Темірбек деген кедей болса да еті тірі, ешкімге кеудесін бастырмайтын талапкер азаматтың от-

басында туыпты. Темірбек табанынан от шыққан пысық, алғыр ғана азамат емес, әжептәуір ақындығы бар өнерпаз да болған. Кезінде Ақан ағаның өзі оның өнеріне ден қойып сөз сайыстырғаны да бар:

*Дуние-ай, жарда ойнаған лактайсың,
Байыздап қандай жанға тұрақтайсың?!
Еһелеп жетіп келсем басқа шапшып,
Жалындай ыстық ұрып шыдатпайсың.
Кей-кейде өзімініп күлген болып,
Қыржиып кедей көрсен ұнатпайсың.
Жылыстап бірді бастап, бірді қостап
Түлкінің күйрығындай бұлғақтайсың, —*

деген сияқты оның дүниеауи жырлары ел аузында айтылып та жүреді. Сол өнерпаздың балаларының кенжесі болып, алтыншы ұл Зарап 1906 жылы дүниеге келеді.

Зарап туған соң төрт жылдан кейін Темірбектің өзі өмірден озып, артында алты ұл, екі қыз қалады. Әкесі қайтыс болған соң ересек балалары күнкөріс қамымен Шалқар станицасының қазақ-орыс байларына жалданады. Арасынан тек Айтжан ғана суырылып шығып, Науан хазіреттің медресесінен білім алады. Кенже інісінің зерделі, зерек екенін ерте таныған ол Зарапты үйінде өзі оқытып, қаршадайынан хат танытып шығарады. Кент ішінде оқып, қоғамдық өмірге араласқан, партия қатарына өтіп, Кеңес өкіметін орнатуға атсалысқан Айтжан азаттық таны атысымен інісін Көкшетауға алып келіп жетіжылдық тектес қазақ мектебіне оқуға береді. Зарап мектеп қабырғасында жүріп он бес жасында комсомол қатарына өтіп, келер жылдары оқи жүріп қаланың жастар ұйымына жетекшілік етеді. Одан уездік оқу бөлімінің жолдамасымен жоғарыдағы пед-техникумға түсіп, студент бола жүріп губерниялық комсомол комитетінде жұмыс істейді.

Оқуын бітірісімен-ақ Ақтөбе губкомолына қызметке жіберіледі. Көп ұзамай Жетісу губкомолының үгіт-насихат бөлімінің меңгерушісі болып, Алматы қалалық комсомол комитетінің хатшысы қызметін қоса атқарады. Қайда қызмет істесе де баспасөзбен берік байланыста болып, түрлі тақырыпқа, әсіресе жастар өмірі мен мәдениет, әдебиет пен өнер мәселесіне қалам тартып жүретін оны отызыншы жылы өлкелік партия комитеті өз ықтиярымен “Еңбекші қазақ” (қазіргі “Егемен Қазақстан”) газетіне партия тұрмысы бөлімінің меңгерушісі етіп ауыстырады. Сол жылдың аяғында өлкелік партия комитеті өз аппаратына шақырып алып, идеология

хатшысының көмекшісі етіп бекітеді. Сонымен бірге ол Жанайдар Садуақасов редактор болған кезде “Қазақстан большевигі” (бүгінгі “Ақиқат”) журналының жауапты хатшысы қызметін қатар жүргізеді. Партиялық жұмысы одан әрі ұласып, келесі жылдары Атбасар, Ақмола аупарткомдарында бөлім басқарған оны өлкелік комитет жастар жұмысына қайта шақырып, Қарағанды облыстық комсомол комитетіне екінші хатшы, араға он алты ай салып, “Лениншіл жас” (“Жас Алаш”) газетіне бас редактор етіп тағайындайды. Сол 1935 жылы ол Жастар Коммунистік интернационалының дүниежүзілік алтыншы конгресіне қатысып, Кеңес Одағы жастар ұйымының атынан сөз сөйлейді.

— Екі тілге бірдей тең жорға оның сөзі қашанда ұтымды болып жүрекке бірден жол табатын, — дер еді Шахаң оның шешендігін айрықша атап айтып, — оның баяндамаларын да, сөздерін де тебіреніспен тыңдайтынбыз. Ол ешуақытта жазып алып сөйлемейтін, қолында конспект де болмайтын. Өйткені табиғи шешендік дарын бойында тұмысынан бар қасиет. Мінберге шығарда томағасын сыпырған бала бүркіт тәрізді көзі жайнап, залда отырғандарға қарап ап сөзін сабырмен бастап, қыза келе қаз дауысы саңқылдап көсіле жөнелетін. Не бір іркілу, небір кідіру, небір сарқылу жоқ, төгіле түсіп тыңдаушысын лезде баурап алып, сергек сезімге, жан тебіренісіне жеткізетін де, өзіңмен өзің боп, қауышып кете баратын. Жастардың жігер жалынын тұтатып, намысын қозғап, адал адам, абзал азамат болуға шақыратын.

Осыған қарағанда ол Коминтерн мәжілісінде де әлемнің әр шалғайынан жиналған жас азаматтарды аузына қаратып қайтқан болу керек. Шынында да, Зарап жастардың дарынды жетекшісі ғана емес, жалынды қамқоршысы да болған ғой. Қай қызметте жүрсе де, ұлылы-кішілі, аласалы-биікті қандай тұғырларда отырса да, жастар қамын ойлауды, оларды өнерге баулауды, мәдениетке үндеуді есінен екі елі шығарған емес. Губерниялық деңгейдегі басшы қызметте жүргеніне қарамастан ол келген көркемөнерпаздарға қосылып кетіп Кебек, Еркебұлан, Шаншар молда, Малқамбай рөлдерін қарапайым үйірме мүшелерімен бірге орындап кете береді екен. Осыдан-ақ оның қолына тиген қызметті атақ алып, даңқын шығарып, мақтан қылу үшін емес, елдің алдындағы азаматтық борышын ақтап, жастар қауымының ілгері ұмтылып, болашаққа құлшынуына мұрындық болу үшін жасайтыны аңғарылады.

Бұл пікірімізді жасында Зараптың жақсылығын көп көрген керемет сазгер, академик Ахмет Жұбановтың бір айтқаны беркіте

түседі. “Қайда жүрсе де драмалық, музыкалық үйірмелер құрып, жастардың рухани мәдениетін көтеруде үлгі болуы, әркез өзі бастап ойнап ән салып, суфлерден бастап сахнада неше алуан бейне жасауы қанша айтса да жалықтырмайтын жай сияқты. Өнер иелерін жын-шайтан көретін кейбір ауылдарда “жанды афиша” жасап, өзі бас болып кейіпкерлердің сахналық киімдерін киіп, көше аралап, көрермендерді кешкі сауыққа үгіттеген. Осылардың бәрі де Зараптың өнерге деген ықыласының үстіне асқан қабілетті де болғанын дәлелдейді” деп жазды ол осыдан дәл жиырма жыл бұрын “Қазақ әдебиеті” газетінде.

Демек, ол қабырғалы қоғам қайраткері ғана емес, бақайшағы бүлкілдеп, көкірегі күмбірлеп тұрған өнер адамы. Оның “Жанталас” атты драмасы республикалық бәйгеде ынталандыру сыйлығына ие болып, Жұмат Шаниннің режиссерлік етуімен отызыншы жылғы желтоқсанда Қазақ драма театрында қойылады. Шығарманың өн бойына өзек боп тартылғаны – “асыра сілтеу болмасын, аша тұяқ қалмасын” деген солақай саясатқа наразылық. Басты рөлдерді қазақ театрының іргетасын қаласқан тарландар Қалибек Қуанышбаев, Елубай Өмірзақов, Серке Қожамқұлов орындайды. Әзірліктің әрбір кезеңіне Зараптың өзі қатысып, қай сөздің қалай айтылуына дейін қадағалайды екен. Театр халықтың, әсіресе жастардың тіл үйренетін мектебі болуға тиіс. Сондықтан мұнда әр сөзді нақышына келтіріп, мәнін аша, әрін енгізе айту керек. Бір сөз бір сөзге сәулесін де түсіретінін, көлеңкесін де түсіретінін актердің естен ешқашан шығармағаны абзал”, – деп ескертуші еді Зарап дәйім” дейтін еді сол күндерді еске алып сахна серкесі, еңбек ері Серағаң, кәдімгі Қожамқұлов.

Тіл табиғатын осыншалық терең түсінетін, көркемсөздің, көсемсөздің парқы мен нарқын бәрінен жоғары бағалайтын Зарап әдебиетті жалпы елді, оның ішінде жеткіншек жас ұрпақты тәрбиелеудің таптырмас құралы деп білді. Оның “салт-сана, пікір таласында қараңғы тұманды жарық қылып ескі тұрмыс, сасық әдетті шебер сылып, одан бүгінгі еңбекші жұртшылығымызды жирендіретін, жарқын болашақты көзге елестетіп, жаңа өмір жасауға талпынып, адамның ақылы-ойын өсіретін көркем әдебиет. Ендеше еңбекші жастарды ізгі мәдениет арнасында тәрбиелеп, жаңа өмірдің қожасы, иесі болуына жол-жоба, ақыл-кеңес беріп, жаңа тұрмысқа қарай қадам бастыруға әдебиетті құрал қылып кіріселік” деп жазуы де тегін емес (Лениншіл жас. 1928 жылғы тамыз). Сол тұста әдебиет сарайының есігін қаққан жас ақын-жазушылардың

арасында Зараптың шарапаты тимегені кемде-кем. Жұмағали Саин, Саттар Ерубәев, Несіпбай Манашев, Алдажар Теміржанов оның тікелей қамқорлығын көріп, қалам шындады. Әсіресе, сол жылдары өртеңге шыққан көктей қаулап, өнерге дүркірей келген жас таланттардың арман-қиялын қанаттандырып, ақыл-кеңесі арқылы олардың талабы мен талантын ұштауға атсалысты ол. Өзі де өндірте еңбек етіп, алуан тақырыпта ой қозғады.

Зараптың сол жылдары жазылған мақалаларынан жалынды публицистің жүрек лүпілі сезіліп, сол бір алас-күлес асығыс кезең жастарының өмір тынысы, өрлеу жолы, өршіл мінезі, отаншыл сезімі аңғарылады. Ол қайбір іссапарында да алдымен жастарға жолығып, солармен сырласып, көңіл-күйін, арман-тілегін біліп отырған. Осының әдемі бір мысалын Көкшетау облысы ардагерлерінің ағасы, белгілі қоғам қайраткері, еңбек ері Баян Жанғалов жақындағы бір жазбасында еске түсіріпті. Байекең ол кезде “Қарабұлақ” колхозының комсомол ұйымын басқарады екен. Егін орағы жүріп жатқан кезде ел аралап, Алматыдан Қазақстан Орталық партия комитетінің екінші хатшысы Салық Нұрпейісов келеді. Қасында жастар газетінің жауапты редакторы Зарап Темірбеков бар. “Бір көргенде бауырына тартып, сырласып ақыл айтқаны күні бүгінге дейін есімнен кетпейді. Әсіресе Зарап ағамыздың: “Халыққа қамқор болыңдар, жастар оқысын, білім алсын. Өзің де оқы, оқуға түс” дегені жаныма рухани күш беріп, қуаттандырып, қанаттандырып жібергендей болды. Менің өз өмірімде еліме, халқыма сіңіре қалғандай еңбегім болса, оны сол жолы Зарап ағаның маған берген ақылының ерекше өлшеуіндей көремін” деп жазады Байаған.

Бірақ осындай ағамен қайта бір қауышуды қатыбас тағдыр қимапты. Отыз жетінші жылдың қара күзінде Қазақстан Орталық партия комитетінде жауапты қызметте жүрген Зараптың қыршын ғұмырын жеке адамға табынудың қарабалтасы киды да кетті. Бұл қалай деп айтуға да батпай, іштей булығып өзегі өртенген ағайынтуыс қалды. Қарағандыда жауапты қызметте жүрген Айтжан ұшақ апатында опат болып, колхоз басшысы болған Сүйрік Көкшетауда ұялас ұрылардың қолынан қаза тауып, Байтемір мен Мұхамеджан дүние салып, қалған жалғыз және үлкен ағасы Жантемір “халық жауының бауыры” деп абақтыға жабылды. Зар заман зорлығының ол жақын-ау деген жандарының ішінде шарпымаған адамы жоқ. Жан-жары, көрнекті кәсіподақ қызметкері Сақыпкәмал Назарова да іле ұсталып, он жыл бойы КарЛАГ-тың тұтқыны болды. Үлкені

жетіде, кішісі төрт жаста екі баласының екеуі де балалар үйіне тапсырылды.

Тұтқыннан босай сала іздеу салып Сақып апа балаларының үлкені Алманы көп ұзамай тауып алды. Ал ұлы Жаңарт қанша табан тоздырып сарсылғанмен ұзақ уақыт таптырған жоқ. Бақса, ол басқа республикаға жөнелтіп жіберіліпті. Ақыры, қырғыз елінің Милефан деген дүнген ауылынан табылды. Жалғыз ұлымен отыз бес жыл өткен соң қауышып, Сақып апай бірден жеті немеренің әжесі болып шықты. Алайда немерелері атақты атасы туралы біле бермейді, оларды былай қойып, оның өз балалары да аз біледі. Білсе де тұрғыластары, сырластары, сыйластары ретінде Зарапты көзі көрген кезінде қызметтес, қадірлес болған белгілі адамдардың, көнекөз қариялардың айтуы, архив қоймасынан ашылған аздықөпті еңбектері арқылы ғана біледі. Бір өкініштісі, сол еңбектерінің көбі жойып жіберіліп, қолға сирек түсіп жүр.

Өз басым, оны өте жақын білетін ардагерлермен кезінде көп әңгімелескен едім. Аяулы Ахмет пен Шахмет тәрізді Темірхан Жапабаев, Макай Жүнісов, Петр Кияница, Шәріп Өтеповтер мол мағлұмат берген. Содырлы сұрқай жылдардың отына шалдықса да, өртінен аман шыққан сол сабаздардың бүгінде бірі де жоқ.

Бір жағдайға байланысты сондай бір сұхбат еске түсіп отыр. Ертеректе Көкшетауда қызмет істеп жүрген кезімде “Қаз.правданың” бұрынғы бас редакторы Николай Верховский айдаудан босанып келіп, облыстық орыс газетінде редактордың орынбасары болды. Бірде сыр тартып сол кісіден сұрағанмыз бар.

— Біздің жерлесіміз Зарап Темірбековті білетін боларсыз? Қазақстан Компартиясы Орталық комитетінде баспасөз саласын басқарып тұрып ол да өзіңіз сияқты ұсталып кетті ғой. Айтыңызшы, оның баспасөзге басшылығы, жалпы журналистер қауымымен қарым-қатынасы қандай болды?

— Зарап Мұсаұлын ба, білгенде қандай! Қаламгердің бәрін қадір тұтатын, көбімен көңілдес дос-жар боп жүретін. Бірақ баспасөзге, әсіресе орыс басылымдарына талабы тым қатаң болушы еді. Қазақ халқы, оның салт-дәстүрі жайында артық-ауыс бірдеңе кетіп қалса, қатты шүйлігетін. Басқа тілдегі басылымдар қазақ халқының сыншысы емес, жыршысы, насихатшысы болуға тиіс. “Қазекен өз мінін өзі-ақ мінеп, тезге сап түзеп алады. Сондықтан оны сыдырта сынап, шамдандырмай, өз олқылығын өзі жоюына мүмкіндік беріндер. Сырттай сойылдауды доғарыңдар” деп талай рет қатаң ескерткен

еді. Кім білсін, ұлтжанды азаматтың ол пікірі орынды да шығар, — деп еді сонда көпті көрген қарт қаламгер.

Әредік осы сөз ойға оралғанда, туған халқын қалтқысыз сүйген, оны қанаттыға қақтырмас, түмсықтыға шоқытпас үшін ұдайы намысын жыртып, атақ-абыройына дақ салдырмаған даңқты ағамыздың батылдығы мен батырлығына таң қаламыз. Жастайымыздан отырсақ басқа ұрып, тұрсақ тобықтан қағып жасқаншақ, жалтақ, жерқорқақ болып өскен біздің ұрпақта мұндай қасиет, әрине, сирек. Кей-кейде бүгінгі баспасөзге басшылық ететін азаматтар бірбет батыл болса, кейбір “Караван” сияқты аузына келгенін айтып ауа жайылып жүрген басылымдар ауыздықталып, қит етсе халқымыздың намысына тиіп қайдағы-жайдағыны жариялауын қояр ма еді деп те ойлайсың.

Даңқты ұлдарын, әлбетте, дәуір туғызады ғой. Қазақ жастарының жолбасшысы Ғани Мұратбаевтың ізін басып, ісін ілгері жалғай өскен Садық Нұрпейісов, Қайсар Тәшгітов, Әшір Бүркітбаев, Зарап Темірбековтер дауылды күндердің, дабылды күндердің өзі өмірге әкеліп, езілген елінің еңсесін көтертіп, ертеңіне бастаған бірегей тұлғалар. Бірақ ұрпақ жаңғырып, заман ауысқан сайын олардың бәрі бірдей жұрт жадында сақтала бермейтіні де заңды. Себебі әр кезеңнің өткенге деген өз өлшемі, өз көзқарасы болады. Алайда заман қандай, қоғам қандай болса да туған жұртын жақсылыққа бастап, жаңалыққа үндеген қайраткерлер ұмыт қалуға тиісті емес. Ендеше, қарымды қаламгер, жалынды қайраткер, өрелі өнерпаз, көшелі азамат Зарап Темірбековтың есімі де ұрпақ алмасқан сайын жалғасып, уақыт өткен сайын жаңғыра берер деп сенеміз.

Әрине, бәр-бәрі өздігінен оралып, өмілдіріктен оңғарылады деп қол қусырып қарап отырсақ, алтынның өзін тот шалып, асылдың өзін шаң басуы мүмкін. Сондықтан да елім деп еңіреп өткен едіге азаматтардың аруағын дүркін-дүркін тебіrentіп мерейтойларына қарамай-ақ есімін ауық-ауық еске түсіру керек. Ал ардақты есімдерді ұмытпай есте ұстаудың бір жолы айтулы азаматтардың атын елді мекендер мен көшелерге беру ғой. Бірақ күні бүгінге дейін Зараптың тау қыранындай түлеп ұшқан Көкшетауының өзінде күні бүгінге дейін ештеңе болмауы қынжылтады. Сол себепті оның өзі туып-өскен Ақан ауылын Зараптың есімімен атау қажет деген пікірді өз басым қатты қолдаймын. Өйткені бұл ауылдың әйгілі Ақан серіге ешқандай қатысы жоқ. Оның үстіне кезінде Зарап аға көп жұрт жұтып жіберіп, ұлттық қасиетінен жұрдай қылады деп казак-орыс станицасынан бөліп әкеліп, ауылын қазіргі қонысына

орналастырып бөлек артель етіп, оны өз досы, сол кезде жастар жетекшісі боп жүрген С.Нұрпейісовтың атымен ататқан ғой. Одан кейін де атауы әлденеше өзгеріп, қазір құрғап қалған “Ақан” деген көлшіктің атына көшкен. Оған қоса абзал ағамыздың мерейтойы қарсаңында өзі қаршадай кезінде жастар ұйымын басқарған Көкшетау қаласынан бір көшенің атын берсе, нұр үстіне нұр болар еді.

Асылы, Зарап сынды қабілетінің оннан бірі де бүр жарып, еркін гүлдеп ұлгермей, қапияда мерт боп кеткен сегіз қырлы, бір сырлы санаулы ұлдарын елі, оның ертеңі – жас ұрпақ есте тұтуға тиіс. Ол шын мәніндегі өз кезінің көрнекті қаламгері, көшелі қайраткері болған кісі.

1996 жыл.

ЕКІ ЕЛДІҢ ТЕЛ ПЕРЗЕНТІ

Облыстық газетке келіп қызметке орналасқан кезім. Алғашқы журналистік жолсапарымның өзім туып-өскен ауданға түскені ғой. Аудан орталығында елең еткізген ең үлкен жаңалық – Қазан қаласынан Ибраһим ағайдың кітабы шығуы болды.

– Ибраһим ағайың кім? Қайдағы кітап?

– Салахов ше? Аудандық тұтынушылар одағында бухгалтер. Білуің керек, баяғыда буфетте істеген, – дейді достарым.

Есіме еміс-еміс енді түсті. Орта мектеп бітірген соң жылға жуық аудандық газетте қызмет атқарғаным бар. Редакциямыздың тура алдында асхана болатын. Бірер адам үшін бір бітпейтін ұшы-қиырсыз газет қарекетімен пәтерге барып түскі ас ішіп қайтуға қол тимей, кейде ауқатты асханадан жасайтынбыз. Қашан барсақ та, жылы ғана жымыып, үні жұп-жұмсақ, кең маңдайлы көзілдірікті кісі тұратын буфетте. Шашы төбесіне қарай тұрып барып тоқтаған, шықшытты жазық маңдайы қалың көз әйнегімен астасқанда басын жұмыртқадан жаңа шыққан үйрек балапанына ұқсатып жіберетін. Бір аяғы ағаш па, әлде тізесінен бүгілмей ме, әйтеуір сылтып, таяқ таянып жүретін.

Бірде ол мені оңаша алып қалып, газетте жарияланып жүрген өлеңдерім мен оқшау сөздерімді оқитынын айтып, талабыма сәт сапар тілей отырып, алғашқы адымымның әнтек тұстарын да ашып берген

– Жазатын адамға, әсіресе, акынға көп білу керек. Яғни тынбай оқып, талмай іздену шарт. Менде біраз тәуір акындардың өлеңдері бар, келіп танысуыңа болады, – деген-ді.

Кейін қашан оқуға кеткенімше өзім құралыптас ұлы Ульфатпен еріп, ол кісінің үйіне барып та жүрдім. Екі бөлмелі саман үйі

жатақхана сияқты болатын. Ауданның жаңа қонысынан пәтер таба алмаған жалғыздіктер мен жас жұбайлар осында келіп жайланар еді. Жайшылықта қолынан түспейтін кітабын мені көргенде ысыра салып, әдебиет жайында әңгіме-дүкенге кірісетін ол. Жастықтікі ме, әлде аңғалдық па екен, есепшот қағып тұратын қарапайым сауда қызметкерінің әдебиетті неліктен мұнша терең білетініне онда ой жүгіртпейтін ғой. Бақсақ, ол сталиндік зұлматқа душар болған дарынды татар жазушыларының бірі екен. Міне, енді араға жиырма жыл салып көз жазып қалған ақынмен жұртшылық қайта қауышып отыр.

Осы оймен Ибраһим ағайдың табалдырығынан аттадым. Баяғы жылы жымыныс, майда мипаз үн қарсы алды тағы да. Сонау зұлмат жылдары қанша дарын қанатынан қайырылып, қалың халқынан, жанашыр жұртынан аласталып, шерменде болған десейші! Темір тор, қапас құрсау талайының қажырын мұқап, қаламын тұсаған. Солардың бірі осы Ибраһим Салахов. Татардың жаңа әдебиетін жасаушылардың бірі болған ол отызыншы жылдары-ақ “Жекпе-жек” повесі мен “Шөпте” атты жыр жинағы. “Махаббат” драмасы арқылы әдебиет жанкүйерлеріне кеңінен мәшһүр болған емес пе. Татарстан баспасөзінің қалыптасуына да белсене атсалысып, жастар газетінің жетекшісі болған ғой. Не керек, нақақтан жабылған жазықсыз жала оны Сібір ормандарының ортасынан бір-ақ шығарып, ұзақ жыл іштей булықтырып, жүректегі жанартаудай жалынын тұншықтыра тұруға мәжбүр еткен.

Тұтқыннан босаса да қабілеті қанаттанған нұрлы да, сырлы Қазанына жете алмайтын болған соң ол кіндік кесіп, кір жуған жері Көкшетауға оралса керек. Оның өзінде де қалаға рұқсат болмай, аудан орталығына орналасқан сыңайлы. Мен алғаш көрген кезде қайран ақын сүйікті кәсібімен шұғылдана алмай, қарапайым есепші қызметін атқарып ішқұста болып жүреді екен-ау. Зерделеп көрсем, көңілдің сол бір сәттері пышақ қырындай ғана жыр жинағы “Дала толқындарынан” да шаң беріп қалады екен.

*Колың қатты қысқаныммен, аяулым,
Көз нұрына қалай ғана тоярмын!
Кеудемдегі тасқынына шаттықтың
Қай жартасты тосқауыл қып қоярмын?!*

*Айырылып сенен шалғай кетіпін,
Қарлы күзды Қап тауынан өтіпін,*

*Бірақ ыстық махаббатың жауратпай,
Қақап тұрған Тайгадан да жетиппін, —*

деген жолдарда небір өмір өткелдері өрілген емес пе!

Туған жерге, тілеулес елге деген махаббат, айдын дала, абзал анаға деген перзенттік сезім қапас тірліктің тұңғыық тұманын ысырып, асау теңіздің адуын толқындарынан аман алып шығып, үйірінен адасқан қаздай ақынды дос-жаранына қайта қосады. Ағыл да тегіл жыр болып кеткен көңіл сабасына оңай түсе де қоймайды. Бірақ күйректікке бой ұрып құлап кетуге және болмайды.

Сап-сап, жырым, борыштымыз біз елге,

Дала жатыр, басыңды ий, тізерле.

Қадірменді махаббатты анадан

Ешбір күш жоқ жұбымызды үзерге! —

деп өзіне өзі дем берген ақын таң шапағын бетке алып ұшқан қырандай дүр сілкінеді.

Шәй қайнатым сәтте толып шыққан шағын кітаптағы ойнақты да ойлы жырлар шалқар айдынына шақырып, тылсымдап тастағандай болды.

— Ибраһим ағай, жырларыңыздың біразын тәржімалап, қазақ туғандарыңызға таныстырсам қайтеді? — деп сұрадым қоштасарда.

— Өлгі “Асыраушы жас болса, өлетін кәрі жоқ” деуші ме еді қазақ мақалы. Жастар қызмет қып халыққа танытам десе нендей қарсылық болсын?! — деп жымияған ол, табан аузында “Қаламыңның Құлагердей жүйрік болуына тілектеспін” деген қолтаңба жазып кітабын ұсынды.

Ұзамай оның бір топ өлеңдерін аударып, Көкшетаудың облыстық газетіне бастырдым. Бұл 1959 жылдың көктемі еді. Араға екі жыл салып И.Салаховтың өлеңдері “Көкшетау жырлары” деген атпен Алматыда жеке кітап болып қазақша жарық көрді. Оның ішінде менің де аудармаларым бар еді. Көкше топырағында туып, екі елдің төл перзенті болған танымал татар жазушысы Ибраһим Салаховпен шығармашылық ынтымағымыз, кісілік қарым-қатынасымыз осылай сабақталған-ды.

Әдебиетіміздің барлық жанрына тең жорға Ибраһим ағай іле ауыл өмірінен роман жазуға кірісті. Ара-тұра оның тың тарауларын оқып, ақылдасып та отырды. Шығарманың алғашқы аты “Ал-қакөл” болатын. Кейін жазықсыз жазаға ұшырап, отыз жетінің отына бірге шарпылған арансымдардың ортасында абақтының ащы азабын бірге тартқан тағдырлас, қаламдас досы Зейін Шашкиннің ақылымен оның атын “Көкшетау даласында” деп өзгертті. Әр сөздің

астарынан саяси мән іздеп, тырнақ астын тіміскіп, кір табуға өзiр тұратын заман және айтқанына көндiрiп, айдауына жүргiзбей қояр ма.

— “Алқакөл” атамай-ақ қой деп Зейiннiң шыжалақтауында жан бар. “Ақтабан шұбырынды, алқакөл сұламада” несi бар бұның, жәй жүрмей тағы да тарихтың қоқсығын копарайын дедi ме. деп әсiре бiреулер шыға келiп, кiтаптың жолын бөгемесiне кiм кепiл? Ондайлардан запыс болып, зәбiр-жапаны тартудай-ақ тарттық қой. Сондықтан “Аяз. әлiндi бiл, құмырсқа, жолыңды бiл” деп жан баласы дауласпайтын атқа көне салдым. Атында не тұр тәйiрi, заты болса бопты да, — деген едi жазушы оның мән-жайын түсiндiрiп.

Асылы, оқырманға керегi де шығарманың аты емес, заты ғой. И.Салаховтың тырнақалды романының тақырыбы сол тұста сәнге айналған тың игеру болғанымен, онда Қазан төңкерiсiнен кейiн түлеген ұрпақтардың тар жол, тайғақ кешулi қилы-қилы тағдырлары жатыр. Басты кейiпкер Саид Батталовтың өмiр жолы көп жағдайда жазушының өзi бастан кешкен қиын-қыстау тiрлiк-тынысын елестетедi. “Бұрынғы студент. Он жыл түрмеде отырған. Одан қайтқан соң бухгалтер болған. Кәдуiлгi кенсе қызметкерi” деп көрсетедi оны автор. Нақақтан нақақ жабылған жаладан арылып, ақталған соң коммунист атағын қайтарып алған ол ендi өзiн тағы бiр тың iсте көрсетуге тырысады.

Иә, оның бастан өткермеген азабы, кешiп өтпеген тозағы аз. Талап тұлпарын мiнiп, тепкен тасы өрге домалап келе жатқан студент Саидтың да қызық-қуанышқа толы бақытты шағы бiр-ақ күнде көзден бұл-бұл ұшып, жас өмiрiнiң астан-кестенi шығады. Аяқ астынан шақырылған жиналыс оны халық жауы деп жариялап, нысапсыз күштердiң ықпалымен жан дегендегi жалғыз жары да одан бас тартады. Сөйтiп, тұла бойы тұңғышының дүниеге келгенiн де көре алмай айдалып кете барады. Абақтының он жылғы азабы мен ауыр жұмысына жастық жiгерi мен темiр төзiмi ғана төтеп берiп, жарық дүниеге алып шығады. Бiрақ бiр аяғын тағдыр тажалына берiп кетедi.

Батталовтың бостандыққа шығуы тың жорығына тап келiп, ол жаңадан шаңырақ көтерген бiр шаруашылыққа коммунистердiң жетекшiсi болып барады. Онда оған тағдыр талайы тап өзiндей болмағанмен бiраз ұқсастығы бар кешегi әскери қызметкер Түякпен қызметтес болуға тура келедi.

Тағы да тағдырдың тәлкегiне тап болады. Шаруашылық басшысы бұның жастай қосылған жары Ғайшаның заңды жұбайы

болып шығады. Қылаусыз қыршын махаббаты қытымыр заманның, қатыбас тағдырдың құрбаны болған қос мұңлық осылай Көкше қырында қайта кездеседі. Пәк махаббаттың мирасы сынды тұңғыш Зәйтүна да бойжетіп қалған. Ал Файша болса басқа бір үйдің тірегі боп, түтінін түтетіп отыр. Онымен қайта көңіл қосу балауыздай бүп-бүтін тұрған Тұяқтың тату шаңырағын ортасына түсіру болып шықпақ. Сонда не істеу керек? Тарлық еткен ескі лашықты түзету үшін жап-жаңа үйді бұзудың қажеті бар ма? Міне, Саидтың ақыл-парасаты мен азаматтық ожданы дәл осы арада таразыға түседі. Ақыры, асқақ адамгершілік жеңіп шығады.

— Кім кінәлі? Жарайды, айта беріп қайтеміз. Он сегіз жыл бойы осы сауалға сарсыла жауап іздедім. Мыңдаған, он мыңдаған адамдар лаж таппай аңтарылып, осы сұрақтың тұйығына тірелді. Біз оған әкеміздей сенген едік-ау... — дейді іші удай ашып, торыққан Саид.

Әкедей сенгені кім екені бесенеден белгілі. “Күллі кезеңнің халықтар көсемі” елді осылай қан қақсатып, әкені баладан, ананы жардан айырып, шаттық шалқыған талай шаңырақтың отын өшірген. Тоталитарлық жүйе дін аман тұрған сол тұста осылай батып айту батылдық қана емес, батырлық та еді. Түк дайындықсыз, “әке, тойға мен де бараммен” басталған тың игеру туралы пікірлері де автордың азаматтық ерлігін айғақтай түседі. Демек, бұл романның Қазаннан кейін іле-шала Қазақстанда басылуы және екі мәрте жарық көруі тегін емес.

Бұдан кейін жазушы “Түн қызы” деген атпен Қазанда басылып шыққан кітабына енген бірқыдыру аңыз-әнгімелер мен очерктер жазды. Олар және жырдай жеңіл оқылып, желпінтіп отырады. Әсіресе оның “Құлагер” атты қара сөзбен жазылған дастаны кейбір даулы деректеріне қарамастан қазақ елінің, оның өрені мен өнерін татар ағайындарға кеңінен танытқан құнды дүние. Ал осы кітапқа енген Усман Абдрашитов, Сабыр Шарипов туралы очерктері кейінірек “Емендер тамыр жайғанда” деген кесек туындысына өзек болды. Бұл романда азаттық үшін қазақ даласында арыстандай айқасқан әлгі екеуінен басқа Әділбек Майкөтов, Валериан Куйбышев, Кәрім Сүтішев сияқты қаһармандардың тұтас тұлғасы сомдалған. Солардың ішінде қазақ кеңес әдебиетінің керегесін қаласқан қарымды қаламгер, қабырғалы қоғам қайраткері Сабыр Шариповтың өнегелі өмірінен оқырман мол мағлұмат алады.

Салаховтың өзі сияқты Көкше топырағында түлеген осынау көрнекті қайраткердің нағыз мәніндегі интернационалист, өте бау-

ырымал адам болғанын айғақтай түсер деректер ел аузында аз да емес. Өз басым солардың бірін сүйікті ұстазым, ірі ғалым-математик, марқұм Мыңбай Ысқақовтың аузынан естіген едім.

...Мәкең мектепте оқып жүргенде Көкшетау қаласындағы Меңдібай деген бір татар балташының үйінде тұрыпты. Жексенбі күні аулада ағаш сүргілеп жатқан үй иесі сыртқа шыққан баланы қақпаның шаппасын сала ғой деп жұмсайды. Көшеге көз салса — осылай қарай беттеп, басында қалпақ, аяғында бөтеңкесі бар, қолына өрнекті таяқ ұстаған, сақалын сәндеп қойған ақсары кісі келе жатыр. Келе есік қағылды. Сонда үй иесі тұрып:

*Сықырлап сүргім қардай жүгіреді,
Қол үзсем жұмыс шіркін кідіреді.
Аязда қалпақ киіп, кебіс іліп,
Есікті қағып тұрған бұ кім еді? —*

дейді өлеңдетіп.

Сонда әлгі сырттағы кісі де:

*Қазақтың Шәріпұлы Сабырымын,
Башқұрдың бас білмейтін шадырымын.
Татарым. өлтірмесең есіңді аш,
Балташы Меңдібайдың тамырымын, —*

деп жырмен жауап қайтарады. Оның осы соңғы сөзінде сыр бар екен.

Бақса, ол балташының түйдей құрдасы көрінеді. Әзілдеп сөйлету үшін есікті әдейі жапқызыпты. Ал енді аяқ астынан туған сол бір шумақта қаншама мән-мағына жатыр. Жалғасқан жүрек үшін ұлт пен ұлттың арасында шекара жоқ екенін паш еткендей бұл. Ибраһим ағай да сол ағасынан өнеге алып, екі елдің тел перзенті болып, екі халыққа тең еңбек етіп жүрген жазушы.

Қанша қуғынға ұшырап, қыруар қиындық көргенімен қажыр-қайраты мұқалмаған қарт жазушының қаламы әлі қарымды. Жақында жерлестері оның сексен жасқа толуын кеңінен тойлап, қошемет-құрмет көрсетті. Еңбекпен еңселеніп, құрметпен қанаттанған қаламдас ағаның шабыт тұғырынан түспеуіне тілектеспіз.

1993 жыл.

АҚЫН ЖАНДЫ ЖАЗУШЫ

Ақын жанды болмай жазушының асыл, нәрлі бірдеңе беруі неғайбыл. Айтарыңды жаныңмен аялап, қаныңмен арайландырма-саң, сүлесөк сөз зердеге қонбайды да. Жақсы жазушының алдымен ақын болатыны осыдан. Ал Тургенев табиғатынан ақын болып туған жан. Әдебиет әлеміне сапарын романтикалық рухтағы жырлармен сабақтаған ол соңынан қай жанрда жазса да сөздің ырғақ-әуеніне, ұйқас-әріне аса мұқият қараған. Тіпті прозасының өзі өлеңдей төгіліп тұратыны сондықтан болса керек.

И.С.Тургеневтің тырнақалды “Кеш” толғауының өзі оқырманды албеттен-ақ ойға батырады. Қызарып батқан күннің жалқынына оранып жайлы ұйқыға шомған табиғаттан ақын сыр тартып тұрмыс тылсымы туралы сұрайды. Осындағы қалғыған табиғат пен налыған адамның арасындағы қарым-қатынастың кілті оның өзге өлең-жырларына да өзек болады. Бірақ Тургенев табиғатты жәй ғана тамашалаушы емес, ол тамылжыған орыс табиғатын емірене сүйіп, тебірене суретін салады, онан жанына ләззат алады. Айсыз түнде арайлы таңды жырласа да, күркіреген күнге, мамырлаған күзге көз салса да – бәр-бәрінен өмір көреді ол.

– Қырқыншы жылдардың басында Белинскиймен танысуы Тургеневтің көзқарасы қалыптасып, өмір жолын айқындап алуға аса игі ықпал етті. Ұлы сыншының әсері арқасында жас жазушы құрғақ қиялдаудан тыйылып, өмірдің өзіне ден қойды. Оның осы тұста жазған “Шау тартқан бай”, “Баллада”, “Федя” сияқты жырларында сезімнен гөрі шынайы өмір суреттері басым жатады. Ал бұл шыншылдық оның поэмаларында тереңірек ашылып, кемелдірек көрінеді. Бір ғана “Параша” поэмасында қаншама тұрмыстық көріністер жатыр десенізіші.

Рас, поэманың оқиға желісінде үзіп-жұлып бара жатқан күрделілік жоқ. Бірақ бастан-аяқ бояуы бір солғын тартпайтын

суреттер онан бас алғызбайды. Оқи бастағаннан-ақ бақшасы қайсы, бағы қайсы екені белгісіз қалың ағаш қоршаған бай үйінен Парашамен бірге шығып, қырға тұра жүгіргендей боласың. Қалтасынан бәкісін алып, нанды турап жіберіп, тентек суды құтының аузынан қылғытқан соң ұйқыға кеткен аңшының жел желпіген бұйра шашы қандай. Аңшыға қарап аңырып тұрған қыз ше? Соңынан екеуі бакшада серуендейтін сәттер де тамаша.

Осылай еліге жырлай отырып, автор ескі помещиктік ортаның бар кеселі мен кертартпалығын жайып салады. Оны Белинскийдің өз заманының мұң-зарын кеудесіне түйген дәуір перзенті деп тануы да сондықтан. “Поэмаңды оншақты рет оқып шықтым, қара тырнағына дейін оймен, поэзиямен безенген ғажап дүние!” — деп жазды ол Тургеневке. Күні өтіп бара жатқан крепостнойлық құрылыс Иван Сергеевичтің “Помещик” поэмасында тіпті терең әшкереленеді. Ал “Сырласу” атты дастаны бас кейіпкерінің:

Өзін үшін, ұлы елім,

Кұлшынамын күнге алғы.

Халқын сүйген жүрегім

Махаббатпен нұрланды, —

дегеніндей, автордың Ресей туралы, тұстас, тұрғылас ұрпағы туралы терең толғанысы.

Көңілдегі көрікті ойды өлеңсіз айту мүмкін болмайтын бір сөт бар емес пе. Сонда ғана Тургенев жырға жүгінген. Жалпы, әлемге әйгілі шығармаларын қара сөзбен жазғанымен, ол өлеңге ұдайы айналып соғып отырған. Оның ақындық сапарының соңы келіп әңгіме-өлеңдермен көмкерілді. Кезінде бұл әдебиеттегі елеулі құбылыс болды. Әңгіме-өлеңнің әрқайсысы мағына-мазмұны бай, ырғақ-екпіні тегеурінді кішігірім новелла. Бұл новеллалардың жазушылардың талай ұрпағына ой салғаны сөзсіз. Ұлы Горькийдің “Дауылпыз туралы жырын” жазғанда Тургеневтің “Ұясыз құсын” оқымауы мүмкін емес сияқты. Екеуінде де еркіндік аңсаған құс. Бірақ шешімдері екі басқа.

“Әңгіме-өлеңдердің” ықпалы қазіргі қазақ прозасында да ұшырасады. Ғабит Мүсіреповтің “Кездеспей кеткен бір бейнесіндегі” ақын туралы толғауын алыңызшы. “Кейде ақынның балалығына таң қаласың, кейде ақынның даналығына таң қаласың. Ақын — қыран, қияға да қонады, ақын — адам, далаға да қонады. Ақын бойын да жасыра алмайды, ойын да жасыра алмайды, ақын жаны оңай жараланады, оңай жазылады — емі көп. Ақын жүрегіне кек тұрмайды, кек тұрса — қак тұрғаны. Қак тұрған жүрек — тот басқан асыл. Енді одан берекелі үн шықпайды. Ақын — заман, бір күндікте емес, бүгіндікте де емес. Оның кешегісі — бүгіндік, бүгінгісі —

ертеңдік. Ақын бойына адамгершілік қана жарасады. Екеуінің біреуіне ақау түссе, алдымен ақындық өледі”. Түп-тура Тургеневтің әңгіме-өлеңдерінің ойнақылығы есіп тұрған жоқ па мұнан. Асылы, Ғабан кестелі де көркем тіл жағынан Тургенев дәстүрін қазақ прозасына сәтті сіңірген-ді. Ал Ғабанның төл ұстазы Жүсіпбек Аймауытовтың туындылары түгел дерлік ақ өлең емес пе. Осы дәстүрді бүгінде Әбіш Кекілбаев жемісті жалғастырып келеді.

Тургеневтен үйрену бір күннің, бір бүгіннің ғана сыбағасы емес. Белгілі жазушы Виктор Шкловскийдің “Тургеневті оқып-үлгермеген інілерге қатты қызығамын. Олар оны бәрібір оқиды. Сонда олардың алдынан жаңа бір әлем ашылғандай болады ғой” дегеніндей, Тургенев тіл ұстартуды мұрат тұтқан әр толқынның ұстазы бола бермек. Ұлы Мұхтардың “Дворян ұясын” аударып, оны ұстаз тұтуы кездейсоқ құбылыс емес.

Жасыратыны жоқ, қалам ұстаған жастарымыздың, тіпті жасамыстарымыздың бірталайы Тургеневтің әлемі ақын болғанын біле бермейді. Ендеше оның романдарын ғана емес, әрлі өлеңдерін де қазақ тіліне аудару күн тәртібіне қойылуы керек. Сонда біз Тургенев прозасындағы терең сыршылдықтың, нәзік сезімталдықтың түп-тамырына бойлайтын боламыз.

Тургенев талантты ақын ғана емес, ақындардың талмас ұстазы да болған жазушы. Әзіл-шыны аралас ол:

Мактап мені кеттіндер-ау тым қатты,

Бір бойыма бәрі қалай сыймақшы.

Анығы тек Тютчевінді ширатып,

Федтің сала құлаш шуын жинаттым, —

десе, оның бұған толық қақысы бар-тын. Тютчевтің де, Федтің де тілін ұстартып, шығармаларын ширатып, дүйім елге танылуына ол үлкен үлес қосқан. Жалпы, Тургенев — жастардың жалықпас ұстазы болып, олардың өмірден, өнерден үйренуін ұдайы қадағалап отырған қаламгер. Көңіліне ұнамаған жас жазушының бір повесін оқып, онша ұнамаған соң былай дегені де бар:

— Таң қалмасқа лажың жоқ. Бар ғой, композитор болса музыканың теориясын оқып, әуендерді өз ой елегінен өткізеді, суретші сызу сырларын бояу сиқырын білмей тұрып қылқаламға қол артпайды. Ал архитектураның да, скульптураның да бастапқы баспалдағы мектеп. Тек осы жазушылық жолға түскендер ғана мектепті керек етпейді. Шамасы, жазушылық хат танығанның бәрінің бірдей қолынан келеді деп ойлайды-ау деймін жұрт.

Осы сөзінің өзі-ақ оның жас жазушылардың талмай талаптанып, үзбей ізденуін талап еткені емес пе. Бұл қамқорлық та сол ағынан ақтарылатын ақын жаннан туып жатыр ғой.

1971 жыл.

ЖАПАН ДАЛАНЫҢ ЖАНАШЫРЫ

...Түтін түстес торғын тұман төңіректі тұмшалап, ымырт әп-сәтте үйірілді. Алау оттың түбіттей есілген түтіні қараңғылық қойнына сүнгіп жұтылып жатыр. Күні бойы қызған жерден бу ұшып, ауа қоюланып салқындай бастаған. Өзен бойлай өскен миуалы тоғай дымқыл сабат желпп, жиденің иісі танау қытықтайды. Отқа қойған жез құманнан көз алмай жантайып жатқан қаба сақал кеспелтек кісінің ойы он сақта. Шіркін, айналаңның орыс жаны ежелден аңсаған жасыл бел, жайсаң кеңістік, есіл еркіндік екенін сезіну қандай жақсы. Әлдеқайдан құрақ арасында жылқышы құстар ысқырысып, бетеге түбінен тынбай шәукілдек шырылдап, от басында жатқан итті абай болуға шақырғандай дір еткізеді.

Түнмен ілесе келіп әудемде сүттей ұйып орнай қалатын тыныштық қандай тамаша! Ойынды да, жаныңды да әлдилейтін мұндай сәттер әсте ұмытылмайды. Көңіліңде көмескі бір бейнелер бас көтеріп, таныс жүздер, көріністер көз алдына келеді. Осындай оттың басы ойланып-толғануыңа таптырмайды. Өзінді ешкімнің шаруасы жоқ еркін құс секілді сезінуің де бір ғанибет. Әркімді белгілі бір қалаға, көшеге, пәтерге, жақын адамдарыңның, жай таныстарыңның ортасына желілеп, басыңнан-аяғыңа дейін өрмекшінің торындай байлап-матап тұратын мың сан буалдыр жіп қазір мүлдем жоқ.

Даладағы осындай бір ой қанатында ол өзін әрдайым өмірі кент ішінде тұрып көрмеген көшпенді санайды да, өскен желдей еркін көші-қонды тірліктен артық бұл жарық дүниеде ештеңе жоқ деп ойлайды. Шынында да, айналаң жібек кілемдей жайылып жатқан байтақ дала болса, төбенде төңкерілген көк аспанның күмбезі тұрса, әтір ауа қырдың шөбі мен гүлінің ғажайып жұпарын себездесе,

одан артық не керек. “Бәлкім, бұл тұқым-тегіңнен сыпырып алып тастай алмайтын сонау түпкі қаныңның әсері болар...”

Осылай шығандап кеткен ойдың өрмегін иттің ырылы бұзды. Ізінше шықты шөпке шып-шып тиген жалаң аяқтың сусылы естілді. Белуардан келетін көкорайдың арасынан бүкшиген шалдың сұлбасы көрінді. Оны он жасар шамасындағы тұттай жалаңаш қыз бала жетектеп келеді екен. От басында отырғандарды көріп, ол сыпайылықпен қарияның артына тығылды. Инабаты мен ұятын сақтау үшін бишараның бар бітіргені осы болды.

– Сәлем-әлейкум... – деп міңгірледі шал.

– Әлейку-сәлем!

Қарттың сол қолында орыс балалайкасына ұқсас бір аспап бар. Жетелеп келген кішкентай қыз атасын итеріп отқа жақын алып келді де:

– Отыр... – деп сыбырлады.

Шал татарша екі аяғын айкастырып малдасын құрып отырды. Оның ту сыртында отты қара көзімен қадала қараған кішкентай қызға отырғандардың бірі күртесін шешіп берді. Оны жалма-жан киіп алған бала, малынып осы тұрысына риза болса керек, маржандай тістерін ақситып күліп қойды. Аштықтан ел ақтап, түн кезіп жүрген бұл адам башқұрттың атақты жыршысы Арыслан еді. Ас ішіп, ес жиып алған соң ол домбыраға қол созды. Үш ішекті күйге келтіріп, аянышты бір әуенге қойды да, онсыз да соқыр көзін тарс жұмып, бәз-бірденелерді есіне түсіріп алды. Сонан соң жыр кетті ағылып.

Дірілдеген қарт дауыс мұңлы бір әуезге түсіріп, өзіндік сазбен сарнай тартты. Сарын өзгеге ұқсамайды, еңіреп өксуге келеді, мақам жылап отырған адамның зарлағаны сияқты. Бұл әуен тыңдаушыларын қайран қалдырды. Одан бәзбір ашыну, үмітсіз торығу, керемет қайғы-мұң еседі. Олардан тек еңіреп жылағанда ғана іш босайтын тәрізді.

“Тағы да еңіреген, өксіген, ашынған сарын, тек алғашқысынан сәл өзгешелеу, жігерлілеу. Менің арқамнан құмырсқа жыбырлатып жорғалап өткендей болды... Бұрын-соңды мұндай көкейтесті ештеңені есіткен жоқ едім. Төңірек түгел жылап тұрғандай көрінді. Жыласа жылағандай да бар ғой. Жырлап отырған байғұс соқыр жырау бейбақыт бүкіл башқұрт тайпасының келбет-кескіні, бейнекейпі сияқты”.

Д.Н.Мамин-Сибиряқтың “Соқыр жыршы” очеркін оқығанда көз алдыға кестелене қалатын осы көріністер, жадында жатталып

қалатын әлгі жолдар жапан даланың жанашыры болған белгілі орыс жазушысының үлкен де ізгі жүрегін алдына жайып салмай ма. Кезінде Ресейдің ұсақ ұлттары мен ұлыстарының өмірінен көркем шығармалардың тұтас бір шоғырын жазуды жоспарлаған қаламгер ең алдымен олардың рухани жан дүниесіне үңіліп, арман-ойына бойлаған ғой. “Қайда болсын алдымен адамды, өз бауырымызды іздейміз. Кейде ең абзал адам сезімі соларды саялайды. Алайда олардың да жақсысымен қатар жаманын да ұшыратамыз. Әлгі әдет-ғұрпымыздағы әбестік те осы соңғысынан бастау алады” деп жазады ол. Осынау жолдардың оның башқұрт және қазақ халықтарының тұрмыс-тіршілігі арқау болған туындыларына да толық қатысы бар. Ізгі жанды жазушы бұл бір өнерлі де өршіл, аңқау да аңғырт жұрттың жақсысына сүйініп, жаманына күйінеді. Кембағыл халіне жыларман болып егіледі. Ол үшін бұлар ұлты бөлек бұратана емес, бір туған бауыр, бір сөзбен айтқанда, адам.

Дмитрий Наркисович Мамин-Сибиряқтың баршаны бірдей санар бауырмалдығының бір бастау көзі оның шыр етіп дүние есігін ашқан жерінде де жатқан сияқты. Ол екі алып құрлық — Еуропа мен Азияны тұтастырып тұратын ұлы тау Оралдың етегіндегі Виссим-Шайтан жұмысшы қалашығында 1852 жылғы қазан айының 25 жұлдызында туды. Әкесі Наркис Михайлович атақты Демидовтар кәсіпшілігіне кіретін тау-кен заводында қарапайым діни қызметкер еді. Табысы ішер ас, киер киіміне әрең жететін кедей болғанымен, әлеуметтік өмірге деген құлшынысымен өз қатарынан дара тұратын ол “Современник” журналын жаздырып алып, ұдайы оқып отыратын. Діни қызметіне қоса завод мектебінде жалпы білім беретін пәндерден дәріс оқып, жергілікті және орталық баспасөзге шағын мақалалар да жазып тұрды. Қаржысының тапшылығына қарамастан үйінде тәп-тәуір кітапхана жасақтап, балаларын кішкентай күнінен кітапқа үйір ғып өсірді.

Қаршадайынан Крылов пен Пушкиннің, Гоголь мен Некрасовтың шығармаларын оқып өскен болашақ жазушының әдебиетке құмарлығы ерте оянды. Оның сана-сезімі қалыптасуына кітапқа қоса қоршаған өмір құбылыстары да көп әсер етті. Басыбайлы жұмысшылардың аса ауыр жұмыс және тұрмыс жағдайына жастайынан куә болып, байлыққа бөккен мырзалардың аста-төк сердебесінің қарапайым еңбек адамдарының табан ақы, маңдай тер, телегей-теңіз көз жасы екенін көріп өсті. Осындай әлеуметтік қайшылықтар, Оралдың алуан бояулы байтақ табиғаты оны өмірге

ойлана қарап, қоғамдық құбылыстарға өзіндік көзқарасын қалыптастыруға мәжбүр етті.

Он алты жасында Самараның діни училищесін бітіріп, Пермь семинариясына түскен жас Мамин қоғамдық өмірге терең зер салып, әлеуметтік әділетсіздіктің себеп-салдарын іздей бастайды. Семинарияның төрт курсы бітірген соң азаматтық оқу орнына түсіп, жоғары білім алғалы Петербургке келеді. Сол кезде қалыптасқан пікірге сәйкес, жаратылыстану ғылымының халыққа пайдалылығын ескеріп, ол медицина-хирургия академиясының мал дәрігерлік бөліміне түседі. Теңіздей буырқанған қоғамдық қозғалысқа басымен сүнгіп жөнелген ол студенттік жиындарға белсене қатысып, полицияның көзіне түсіп қалып, 1874 жылдан бастап астыртын бақылауда болады.

Әдебиетке деген құштарлық оны қоярда-қоймай газетке алып келеді. Петербургтің бір газетіне репортер болып, содан бастап түрлі басылымдарда жиі көрініп тұрады. Бірақ ол газет жұмысын өмірді зерттеп, оған ықпал етудің оңтайлы бір құралы деп қана қарайды. Оның алғашқы әңгімелері де осы тұста жарияланады. Әдеби кәсібiне орай академиядан ол Петербург университетiнiң заң факультетiне ауысады. Алайда онда бiр-ақ жыл оқып, жарым кұрсақ жүрген күндердiң зардабы ауыр сырқатқа шалдықтырып, атамекенi — Оралға қайтады. Оның атын жазушы ретiнде жалпақ жұртқа танытқан “Орал әңгімелері” мен “Привалов миллиондары” бастаған атақты романдары да осы туған жерінде дүниеге келеді.

Мамин-Сибиряктің замандас жазушыларынан ең басты айырмашылығы — өмірдің қайнаған ортасында болып, шығармаларын өз кейіпкерлерінің арасында жазуы еді. Сондықтан ол әсіресе Оралда тағылығы мен тұрпайылығы бар қырынан көрінген орыс буржуазиясының қылмысы мен қаскөйлігінің қаһарлы куәсі, аяусыз әшкерелеушісі болды. Шынайы халық жазушысы ретінде ол орыс жұртының рухын, сан ғасырлық тағдырын, ұлттық өзгешілігін, қуат құлашын, еңбексүйгіштігін, өмірге іңкәрлігін, ақжарқын адамгершілігін айнытпай бейнелеп берді. Оны өз дәуірінің ең өршіл жазушысы десек, еш қателеспейміз. Кез келген шығармасынан-ақ адамға деген ыстық ықыластың лебі есіп тұрады. Қарапайым еңбекшінің азапты тіршілігіне өзегі өртене отырып, халықтың қажырлылығына, өмірге құштарлығына сүйінеді. Ұлы Горькийдің “Сіздің кітаптарыңыз орыс халқын терең түсініп, жақсы көруге жәрдемдеседі” дейтіні де содан болса керек.

Орыс жанының ізгілігі әсіресе олардың өзге ұлт өкілдеріне

деген қамқор көңілінен, ағалық пейілінен айқын танылады. Орал сыртына, Ор бойына сан мәрте саяхат жасаған Мамин-Сибиряк башқұрт пен қазақ халықтарының өмірінен қыруар мағлұмат алып, бай ауыз әдебиетін жинады, этнографиясын зерттеді. Шығармашылық ғұмырының өн бойында ол өзі ерте араласқан башқұрт жұртының өткен өмірі мен кешкен тірлігіне, әдет-ғұрпы мен мұң-мүддесіне көп көңіл бөліп, ұдайы ынта қойып отырды. Сексенінші жылдары башқұрт арасында жиі болып, олардың ауылдарын аралады. Тіпті жата қонып, қысқы қыстауларын да көрді. Ашаршылыққа ұшыраған башқұрттарға көмек ұйымдастыруға да белсене қатысты. Қайда жүрсе де ол халық тіршілігінің сырт шолушысы болмай, тікелей қатысушысы болып, оның жанын ұғуға, ерекшелігін білуге ұмтылды. Башқұрттардың өзімен өзі болып малдасын құрып тізерлесе отыра қалып, қазаннан түскен етті қолымен алып бірге жесіп, дуылдасып әңгіме-дүкен құрды. Осы қарапайымдылығы мен кішіпейілділігі үшін халық та оны жақсы көріп, қалтқысыз сенеді.

Маминнің мол әдеби мұрасындағы башқұрт әуендері мен бейнелерін оның шығармаларының ең тұлғалы тақырыбы — капитализмнің күрт өркендеген кезеңіндегі Орал тағдырынан бөлекжарып қарауға тіпті де болмайды. Отаршылықтың дойыр қамшысы жон арқасын осып, капитализмнің аяусыз қанау қамыты еңсесін жаншып, ғасырлар бойы қалыптасқан көшпенді тұрмыс-салтын тасталқан еткен башқұрттардың бірден отырықшыланып, егіншілікпен айналыса қоюы, әрине, оңай болған жоқ. Зорлық-зомбылыққа негізделген жаңа да жат қоғамдық қатынастардан қанау мен қорлаудан басқа ештеңе көрмеген қалың бұқара тордағы арыстандай арпалысып қанша бұлқынғанымен, бұғаудан босар жол таппай, ақыры торығуға айналды.

“Енді маған бәрі де айқын: халық майып болған, ал мынау жер оның қабірінде бүрк ете қалып, қалтылдап жанып тұрған соңғы шырағдан. Өмірлік қайрат-жігер әбден мұқалған. Оның үстіне болашақтың өзінен жылт жоқ... — деп тебіренеді жазушы. Арыслан жыраудың жырларын тындай отырып. — Башқұрттың неге еңбек ете алмайтыны маған енді белгілі болды: Халық бастан-аяқ өткеннің елесімен жүр. Өткен болғанда және қандай! Көшім балаларынан бастап, пугачевшілдік тұсында халықты көтеріліске үндеген соңғы батыр Салауатқа дейін табаны күректей екі жүз жылға созылған башқұрт бүлігі бір сәт саябыр тапқан жоқ. Халық өз отанын қорғаған. Осынау ерлік күресте бар қайрат-қуатын сарқып алған сияқты”.

Сонда да олардың орыс халқына деген ыза-кегі, алакөздігі жоқ. Башқұрттың халық батыры әрі ақыны Салауат Юлаев өз жұртының шын сырын сонда-ақ жазып қалдырған ғой. “Орыстарға қарсы көңілімізде зәредей де өшпенділік жоқ, — деп жазыпты ол. — Біздердің, башқұрттар мен орыстардың, жанжалдасып бір-бірімізге сойыл сілттеп жылатуымыздың, жұтатуымыздың ешбір жөні жоқ”. Демек, екі халықтың да ортақ жауы, қас дұшпаны — қара халықтың қанын сүліктей сорған қанаушылар. Осы әуен оның “Тау түні”, “Өлі көл”, “Орда” атты очерктеріне. “Телі тентек”, “Қара ханым” сияқты әңгімелері мен жоталы романдарының бәріне арқау болған. Қай халықтың болсын ел байлығын шеңгелінде уыстаған дүмділерінің әділдігіне сену ескексіз қайықпен тулаған теңізге түсумен бір деген тұжырым жасайды.

Алтын өндіруші өсімқорларға жерін башқұрттармен бірге орыс казактары да жалға беріп, ақыры сол кәсіпкерлерге өздері жұмысқа жалданып, құлдық қамытына басын өздері әкеп сұғады. Әсіресе башқұрттардың қаналуы шектен шығып кетеді. “Олардың башқұрттарды қанау жүйесі әбден жетіліп болған, — деп ашына жазады жазушы “Орда” очеркінде. — Жүз жыл алға кепіл ақша береді, араққа суарады, башқұрттың ел ағаларына болмашы тарту тартады, ашаршылық кезінде қалақтап үн береді. Біреулер осылай байиды, ал мыңдар ашыға береді”. Әлеуметтік қақтығыстардың да түп тамыры осы теңсіздікте жатыр.

Қос құрылықтың кіндігіндей Оралды айнала қоныстанған алуан түрлі, алуан тілді халықтардың тыныс-тіршілігін бір-бірімен тығыз байланысты бедерлей отырып, Мамин-Сибиряк олардың ортақ демократиялық мүддесі мен мұратын жазушылық бағдарының алтын діңгегі етіп алады. Тарихи даму барысындағы олардың бір-біріне әсер-ықпалы, жақындасуы қиындықпен жүзеге асқанын, ескі әдет-ғұрыптың қаталдығын жасырмайды. Осы орайда оның “Қалам қас” повесінің орны өзгеше.

Повесть негізінен 1773—75 жылдарғы Емельян Пугачев бастаған шаруалар соғысы кезінде тізе қосқан орыс, башқұрт және басқа халықтардың қаһармандық күресінің әлеуметтік астарын ашуға арналған. Оқиғаның желісі абақты зынданында бір темір таяқшаға бұғауланып, жапа шегіп жатқан башқұрт Абылай, казак Белоус, соқыр Брехун және мәзін Арефаның хал-жайын баяндаудан басталады. Бұлардың бәрі Долматов монастырінің меншігіндегі жерді мекендеген орыс шаруаларының көтерілісіне қатысканы үшін тұтқындалған. Жазушы башқұрт бүлігімен астасқан бұл көтерілісті

Оралдағы жан-жағын жайпап, жалмап жұтып келе жатқан қазыналық тау-кен кәсіпшіліктеріне қарсы халықтың буырқанған ашу-ызасы деп біледі. Түрме торында отырып башқұрт жігіті алғашқы халық көтерілісінің көсемдері Сейіт пен Алдарбай жайында мұңлы жыр-толғауында да терең мән бар. Азаттық аңсаған азамат тұтқыннан шыға сала Пугачев көтерілісіне қойып кетіп, күрестің ең ортасынан бір-ақ шығады. Көтерілісшілер қосынында қазақтар мен башқұрттар, қырда, казак-орыс қотандарында бой тасалап жүрген және басқа заңкесті адамдар болды.

Дүлей тасқындай тосыннан туған көтерілістің күллі алапатын жазушы тең өріп, терең көрсетеді. Повесте далалықтардың орыс деревняларын түгін қалдырмай тонап, тып-типыл ғып өртеп, қолға түскендерді аяусыз жазалағанын суреттейтін сәттер бар. Сол сұмдық каталдыққа қаламгер өзінше түсінік береді. Кезінде патша генералы Саймоновтың бас көтерген башқұрттардың талайын тірідей темір қазыққа отырғызып, талайын қабырғасын сөгіп бақанға іліп, құлағын кесіп күнтитып, мұрнын кесіп шүнтитып, адам айтқысыз азапқа салғанын ел ешқашан ұмытпайды. Қараңғы халық бұл қатыгездігін соның есесін алу, кегін қайтару деп біледі. Ал олардың аты аңызға айналған қол бастар көсемдері кіндік кесіп, кір жуған Башқұрстаны үшін шалғыдан баудай түскен құрақтай туған жерінде жусап қалған жоқ па!

Шығарманың бас қаһарманы шіркеу қызметшісі Арефа мәзін. Жазықсыз жаза шегіп, абақтыға жайдан-жай түскен ол тұтқыннан босай салысымен дуан басының тілін алып тау-кен заводына тартады. Мұны монастырь имамының жансызы деп білген завод қожасының оған көрсетпеген қорлығы, тартқызбаған жазасы қалмайды. Өлімші қып дүрелеп, крестке керіп қояды, аяқ-қолын бұғаулап, ашаға да таңады, шыңырау шахтаға да тастайды. Әншейінде әлжуаз көрінетін қарапайым шаруа адамы оның бәріне төтеп беріп, заводтың шойын қорытатын пешінің аузындағы отпен арпалысқан ауыр жұмысқа да шыдайды. Оның орыс адамына тән табандылығы мен тапқырлығы, жолдасын жауда қалдырмайтын қасиеті көтерілісшілер қолына түскенде де көрінеді. Қанша қиянат жасап, жазықсыз жәбірлегеніне қарамастан завод қожасы Гарусовты аранын ашқан ажалдың аузынан аман алып қалады.

Арефаның қызы Ахоняға деген ақ көңілі мен пәк пейілі адамгершілігін тіпті асқақтата түседі. Шынтуайтына келгенде, ол оның өз кіндігінен емес-ті. Ұзақ жыл бойы бала көтермеген жұбайы жаугершілікте қазақтардың қолына түсіп, тұтқыннан аяғы ауыр

болып оралады. Бірақ балаға зар байғұс қызын өз қаным емес деп ойламай, бар мейірімін төгіп жаны-тіні соның үстінде болады. Оның күдік келтірген Белоуска: “Өшір үніңді, төбет! Бәлкім, бұл маған туғаннан да жақын шығар”, – деп зекіп тастайтыны содан. Осылай арда өскен ару әкесін абақтыдан босатып аламын деп жүріп, қызылқұмар күшіген сияқты қарт дуанбасының шеңгеліне ілініп қалады. Алғаш көргеннен-ақ ынтызар болып қалған Белоус қызға мұнысын кешпейді. Ақыры, ол қайғылы қазаға ұшырайды. Қыз жерленген төбе ел аузында “Ахоняның қалам қасы” аталып кетеді.

Қорыта келгенде, ерлік шежіресі сынды бұл шығармада азаттық аңсап, оның жолында қанша қиналғанымен қыңбаған, адамгершілік ар-намысынан айырылмаған адамдардың біртұтас бірегей бейнелері сомдалған. Сұрапыл кара күш әзірше жеңгенімен халық рухы жығылмайды деген асқақ сенім бар мұнда. Повесте тиіп-қашты ғана аталатын қазақ жұртының шын өкілімен оқырман “Қымыз” атты очеркте жүздеседі. Дөңгелек шаруасы бар қымызшы Баймақанның ақбоз үйінен қазақтың момындығы мен мейірімділігі, меймандостығы бірден-ақ мен мұңдалап қоя береді. Қазақ үйінің жиһаз жасауынан оның әдет-ғұрпы, тұрмыс-салты тұтас көрініп тұрғандай. “Теңдесі жоқ және болуға тиісті емес ең шипалы сусын сыйлаған “даланың адамдары да өзіне ұқсас екеніне көз жеткізеді жазушы.

“...Дала шөбінің хош иісі аңқып тұратын аппақ әрі күшті қазақ қымызының жөні мүлдем бөлек. Қымыздың көкесі, яғни ең жақсысы Көкшетауда деседі. Екатеринбургтан Тюменьге поезбен жетіп, Тюменнен қырдағы қала Петропавлға дейін 400 шақырым атпен барады. Петропавлдан Көкшетауға дейін екі жүз шақырым, оған да атпен жетеді. Көкшетаудың дала Швейцариясы ретінде атақ-даңқы шыққан: көгілдір таулар, айна көлдер, жасыл ормандар көздің жауын алады”, – деп жазады Мамин-Сибиряк. Осы үзіндіде қаншама дәлдік, қаншама ілтипат жатыр десеңізші. Ал оның қазақтың аңыз-әңгімелері негізінде жазған “Ханшайымның көз жасы” мен “Майясы” махаббат пен зұлымдық туралы өз алдына бір дербес дастандар тәрізді. Жазушы байлық пен кедейліктің, өмір мен өлімнің, адалдық пен арамдықтың, сүйіспеншілік пен өшпенділіктің, жаугершілік пен жасампаздықтың арасындағы атамзаманнан келе жатқан кескілескен күрес, бітіспес қақтығыс арнасында халықтың ұлылығы мен даналығын ашуға талпынады. Күшпен келген билік баянсыз, зорлықпен алған ләззат азап дегенге саяды негізгі нысана.

Өмірдің осынау ақиқатын “Хантығайдың аққуы” Байшөгеді ақын жақсы біледі. Ол өмір шындығының ұштығына шығып, тіршілік мәніне терең бойлау үшін бармаған жер, баспаған тау қалдырмайды. Небір ғұламалармен кездеседі. Көкейкесті сауалына жауап іздейді. Бірақ бірі де жартымды ақыл бере алмайды. Бақса, баянды бақыт та, өлмес өмір де халқына қызмет ету екен. Ол қызметті өзек жарды өлеңдері атқарып жүргенін ақын білмейті. “Көктеммен бірге ұшып келген құстардай оның жаңа жырлары бүкіл хандықты шарлап кетті. Ол еңбекшілердің, қайырымдылар мен ғашықтардың, қарапайым адамдардың бақыты туралы жырлады. Бұл жырларды даладағы малшылар, соқа соңындағы диқандар, кесте тігіп отырған қыздар, от басында жылынып отырған кемпір-шалдар – бәрі-бәрі жаңғырықтай қайталап, жаңғырта шырқады” деп түйінделеді аңыз. Ақын үшін бұдан асқан бақыт бар ма?!

Қатардағы қарапайым жылқышы Баймақан да осындай рухани тазарып, арылу жолынан өтеді. Байлық пен бақытқа басқаның қанын жүктеп жету өмірі арылмайтын жан азабы екеніне көз жеткізген ол бай қызының сатулы махаббатынан кедей қызының ілтипатын артық көреді. Байлық мұрат емес, кедейлік ұят емес, бақыттың буалдыр елесінен ар алдындағы ақтығың, пәктігің артық. “Баймақан” әңгімесінің айтары осы, кәдімгі халық даналығына сұғарылған өмір шындығы.

Көркем әңгіме болғанымен, “Ақбоз ат” та қазақ аңызының арнасында жазылған. Оның да айтар ойы әлгі аңыздармен орайлас. Бірақ бұнда бәйге десе қаны қызып, делебесі қозып кететін қазақ халқының мінез-құлқы жатыр. Жүйрік ат жігітке жардан да жақын. Атсыз адам – қанатсыз құс. Бұқарбай сол үшін де бұл дүниеден баз кешеді.

“Ақбоз атты” оқып отырғанда оны қазақ емес, өзге ұлттың өкілі жазғанын аңдамай да қаласың. Бұл жазушының осы халықтың әдет-ғұрпын, мінез-құлқын, тіпті тілін де аса жетік білгенінен болу керек. Бәйгенің барысын суреттеген тұста өзіңді оқырман емес, көрермен сезіп, шабандоздарға жел беріп айғайлап жібергің келеді. Сөз жоқ, бұл жазушының суреткерлік қуатының құдіреті.

Әңгімені кезінде қазақ жырының дүлдүл классигі Мағжан Жұмабаевтың аударуы Мамин-Сибиряқтың дарынына ден қоюы сияқты. Бірақ біздің ұрпақ оны ақын ақталған соң ғана біліп отыр. Әрине, ол аудармада саптаяққа шығып, сабынан қарауыл қарайтын кезеңнің табы байқалады. Сондықтан оны қайта аударуды жөн

көрдiк. Және өзiндiк өрнегi бар жазушының шығармалары өзге тiлде бiр мәнерiмен сөйлегенi жөн ғой.

Жалпы, Д.Н.Мамин-Сибиряктың орыстармен ежелден ауылы аралас, қойы қоралас башқұрт пен қазақ халықтарының өмiрiнен алынып жазылған туындылары тұңғыш рет өз алдына бөлек кiтап болып шықты. Бұл достық пен туысқандықты патшалық құрылыстың қара түнегiнде-ақ ту қып көтерген озық ойлы өжет қаламгердiң рухына деген құрмет болса керек.

1990 жыл.

ТАБИҒАТТЫҢ ТАМАША ЖЫРШЫСЫ

Жұмыс бабымен Жаманшұбарға барып қайтқалы келе жатқан Іңкәрбек Үлкенкөлдiң тұсынан ендi ғана өте берген-дi. Бұл көлдiң қазiр Үлкен деген аты ғана: арнасы тартылып, қаулап кеткен қамыс құрақтан айдыны да көрiнбейдi. Қаз-үйрек қонар үй орнындай жалтыры ең ортада қалған. Кәрi құлақ қариялардың айтуына қарағанда, бұл бұрын шетiнен жылқы жалдап өтетiн айналасы атшаптырым айдын шалқар екен. Асылы, терең көл тұмасыз болмайды. Тұманың көзiн ашса, Шұқыркөлдей жалтырап, бұл да осы өңiрдiң ажарын аша түсер едi-ау. Дала омырауында қақтаған ақ күмiстей жарқырап айдын көл жатуы елдiң де, жердiң де ырысы ғой.

Рульде өзi отырған совхоз директорының ойын кенет құрақ арасынан барылдай көтерiлген бiр топ үйрек бөлiп кеттi. Әлгiндей болған жоқ, оның көзi бұлкек қағып жонға шыға берген сұр күшiкке түстi. Ауыл итi деуге бұл арадан Шұқыркөл де, Жаманшұбар да бiр талай жер. Жақын маңда мал жайып жүрген жан және жоқ. Әлде тасқапқырдың тап өзi ме? Неде болса бiлейiн деп ол тұра қуды. Жер ашысын қуырған жеңiл машина әудем жер жiберген жоқ. Айтқандай-ақ, ол басы қазандай, аяқ қолы балғадай қасқырдың бөлтiрiгi болып шықты. Зiркiлдеген мотор үнiнен зәресi ұшып, басқа лажы болмай тоқтай қалған тұз тағысы дiрiлдеп тұрып ырылдап айбат шегедi. Кабинадан қарғып түскен Іңкәрбек бешпентiн шешiп алып, оның үстiне тастай бердi де, жұмарлаған қалпы багажникке сүңгiттi де жiбердi.

Жаманшұбарда олжасын қолы қалт еткенде аңшылықпен айналысатын ауыл жылқышысы Амантайға байлады.

— Іңкә-ау, мынауыңның тiрi жаннан тайсалмайтын сырттан болатын-ақ сыңайы бар екен, қолға көндiкпей сойқанды салып

жүрмесе жарайды ғой, — деді бөлтіріктің жап-жасыл ұшқын шашып, жарқылдаған көзіне қараған Амантай шынжырлап жатып. — Осыдан бір ай бұрын біздің жігіттер жер жырттып жүріп қасқырдың апанына тап келіп, жеті бірдей бөлтірігін қазып алыпты. Бұл солардан сытылып кеткен сегізінші болып жүрмесін. Содан бері қасқыр қатты болып, осы ауылға дамыл бермей қойды. Қазірдің өзінде ірілі-ұсақты оншақты малдың көзін құртты. Біреудің тайыншасын қас пен көздің арасында қотанда-ақ жарып кетті. Екі үйдің құлынын көз байланбай тұрып ауыл шетінде тамақтады. Ата-енесінің көзін құртпай тұрып бөлтірігін соғып алудың осындай бір кеселі бар. Жақында көрші ауылдан біреу арлан қасқыр соғып алыпты дейді. Ал мына бөлтірік қаншықтың өзін ұстауға себеп болар. Мұның иісін сезіп ол енді ауылды төңіректен жүреді де қояды.

Көп ұзамай Іңкәрбек Амантайдың қасқыр соғып алғанын есіткен. Ал қыста ол совхоз орталығына арнайы келіп директорды соғымнан сыбаға жеп қайтуға шақырды.

— Айтпақшы, биылғы бөлтіріктен де тәбәрік бар, — деді ол сөз арасында.

— Иә, ол не болды өзі? — деп елең ете қалды Іңкәрбек.

— Бір досыңызға беріп жіберді деп естідім бе қалай?

— Ел құлағы елу, ол сөздің де жаны бар, — деп бастап Амантай болған жайды баяндады.

Бөлтірік қанша байлаулы тұрса да, бері илігер бір ыңғай танытпайды. Жанына жан адамды жуытпай ырылдап ылғи қарсы шабады. Итаяққа сүт құйса татып та алмайды. Ет тастаса, оны да маңынан кісісі кеткен соң ғана жейтін болады. Қорада тұрған соң ит деп ойлай ма, тауықтар жанына жиі барып қалады. Барғаны не керек, жанасқан сәтте-ақ жүні бүрк етіп, басы бөлтіріктің аузында жүреді. Бірде байқамай барып қалған бір марқаны табанда тамақтап тастады.

Соның ертеңіне көршілес Казанкадан бір тамыр орысы келіп сұраған соң Амантай бөлтірікті беріп жібереді. Бөлтірік онда барған соң да баяғы әніне басып, тамырдың бір бұзауын жарып тастапты. Ол оны Борлықтың арғы бетіндегі бір танысына береді. Бөлтірік онда да бөрілігін жасап, оның балықтай қашарын жеп қойыпты. Сонда да ақыр соңына дейін шыдап, бөлтірікті қар басқызып барып өлтіреді де, терісін өткізеді.

— Орыс жігіті әділ ғой, — деді Амантай. — Терісінің құны бар, қасқыр соққаны үшін сыйлығы бар, — барлығы жүз сом алған

екен, соның жартысын Казанкадағы тамырға жіберіпті. Ал ол жиырма бес сомын маған әкеліп берді. Тәбәрік деп отырғаным осы.

— Е, олжалы екенсіз ғой, — деп жымыды Іңкәрбек.

— Олжасын қойшы, оның жегізген опығы батып кетті. Қасқырдың итке айналғанынан иттің бөрі болып кетуі оңай. Бөрілерге қосылып кеткен иттер жайында газетте жазып жүр ғой. Бірер ұрпақ аралатқан соң олар қасқырдан бетер қорқау болып алады дейді. Қасқыр дегенін аса ақылды жыртқыш. Тақа бір құтырғаны болмаса кісіге шаппайды. Апаны жақын жердің малына және тимейді. Бұрын аңшы аталарымыз өшігіп кетеді деп қасқырлардың апанына жоламайды екен. Қолына түссе, бөлтірігін ауыл маңына жуытпайды екен. Тегінде, олар бәрін де біліп жасаған Әсіресе, бүгінгі жастарға бәрі бір: көзге түссе-ақ қай аңды болсын көп-азына, адал-арамына қарамай қыра береміз, — деп аңшы өз сөзін ой тастап аяқтайды.

Осы оқиғаны естігенде менің ойыма табиғаттың тамаша жырышысы Канада жазушысы Сетон-Томсонның мына бір сөзі оралды: “Осынау жануарлардың әрқайсысы-ақ баға жетпес асыл мұра, — деп жазады ол. — Өте қажет болып бара жатпаса, оларды жөн-жосықсыз қыруға қақымыз жоқ. Еріккен еркелеріміздің ермегіне беріп, азапқа салуға және болмайды”.

Әлбетте, бұл арада мен қасқырларды қорғайық, қамқор болайық деген ойдан аулақпын. Олардан халық шаруашылығына жыл сайын келетін зиян шаш етекпен. Мәселен, олар жетпіс жетінші жылы бір ғана Ресей Федерациясында мыңнан астам жылқы, үш мың ірі қара, он төрт мың қой, он жеті мың бұғы жеген. Ал онда қасқырлардың саны жиырма бес мыңға жетер-жетпес, біздің Қазақстанда қазір ол отыз мыңнан асады. Рас, бүгін таңда олардың тұқымын тұздай құртып, түгел жойып жіберуге де жағдай бар. Автомашинаны қойып, оны аулауға авиацияны да пайдалануға болады. Бірақ сол жойқын қаруымыз, моторлы тұлпарлар мен қырандар көбіне зиянды жыртқыштарға жұмсалмай, табиғаттың сирек сыйы сияқты аса бағалы аң-құстарға бағытталып жүргені қынжылтады.

“Қасқыр да қас қылмайды жолдасына” деген ән сөзінде үлкен мән бар. Осынау айлакер де ақылды, аса зұлым жыртқышты жек көре тұрып халық оның қасиетін бағалай да білген. Жұбайлық өмірге қасқырдан адал хайуан сирек. Олар бір-бірінен тірідей ешқашан ажыраспайды. Бір енеден туған еркек, ұрғашы қасқырлар әсілін жұптаспайды. Тақа бір аштықтан өліп бара жатқаны болмаса бірге туғанының етін жемейді. Алайда олардың осындай жағымды қасиетінен арамдық, залымдық жағы әлдеқайда асып кетеді. Ха-

лықтың “қасқырды сұрлығы үшін емес, ұрлығы үшін соғады” дейтіні де содан. Ал оның терісіне құндылығы, жылылығы, мықтылығы жөнінен тері сөйлемейді. Сондықтан оларды қалай болса солай қыра бермей, жоспарлы, жүйелі аулап отырған жөн сияқты. Жылдағы өсімінің есебінен аулағанның өзінде де елімізде жыл сайын төрт жүз мың бағалы тері алынар еді. Олай болса, бұл шаруаны ұстағанның қолында, тістегеннің аузында жібермей, арнаулы аңшылар ғана қолына алып, саятшылықты спорттың бір түріне айналдырса, нұр үстіне нұр.

Жасыратыны жоқ, аңшыларымыздың да аңшылық мәдениеті жете бермейді. Аңшылар қоғамына табиғаттың шын жанашырлары емес, кездейсоқ адамдар мүше болып кіріп кетіп жүр. Аңшылар қоғамы мүшелерінің арасында тәрбие-түсінік жұмысы да шамалы. Сондықтан көзіне түскенін қидай сыпырып, қыра беретін аңшысымақтар көбейіп барады. Ал олардың, жалпы адамдарымыздың айналадағы ортаға, туған табиғатқа сүйіспеншілік сезімін қалыптастыруда көркем әдебиет ұшан-теңіз пайда тигізер еді. Әйткенмен, аңшылық тақырыбы біздің қазақ әдебиетімізде әлі еркін канат жая алмай келеді. Әлем әдебиетінің бұл саладағы інжу-маржандарын қазақ оқырмандарының кәдесіне асыру қолға кейінгі кезде ғана алынды.

Осыдан он төрт жыл бұрын баспаның тапсырмасымен Сетон-Томсонның “Жырық құлақ” әңгімесін аударып, жазушы творчествосына тереңірек бойлағанда өз басым қатты қысылдым. Осынау сезімтал жазушы, сергек суретші, табиғаттың зерделі зерттеушісінің творчествосымен бұрын жете шұғылданбағаным өкіндім. Совет әдебиетінде табиғат тақырыбын тың биікке көтерген бүгінгі белгілі орыс жазушысы, әйгілі журналист, Лениндік сыйлықтың лауреаты Василий Песков Сетон-Томсонды тұңғыш ұстаз тұтып, тырнақалды туындыларын соған еліктеп жазған ғой.

Әдетте әлемге әйгілі адамдардың өмірбаяны да қызық болады. Эрнест Сетон-Томсон 1860 жылы Англияның Сутя Шилдс қаласында дүниеге келеді. Баласы алты жасқа толмай Сетондар отбасы Канадаға көшеді. Зерделі сәби көші-қонның күллі көрінісін көңліне кестелеп, жаңа жердің әсерлерін жадына жастай тоқиды. Көшіп кеткен жылы қыста ол мектеп есігін ашады.

Жаңа жерге еркін бауыр басып, бірден етене болып кетпегендікі ме, сол қыс шәкірт балаға ғасырдай ұзақ көрініп, көктемді сағына, сарыла күтеді. Ақыры, наурыз туып, көктем иісі де білінеді. Ұзамай терезе түбіндегі терекке бір құйтақандай көк құс келіп, құйқыл-

жыта сайрайды кеп. Жаны нәзік әсершіл бала оның бақыт бейнесіндей көздің жауын алған көкпеңбек арқасын көргендей болады. Ал құс болса, әнін мың құбылтып, тамылжыта сайрайды да тұрады. Осынау үн бар жан-дүниесін баурап, егілтіп, елжіретіп жібереді де, бала өз-өзінен еңіреп жылап қоя береді. “Сонда қалай еңіреп жібергенімді өзім де білмеймін, — деп еске алады кейін ол. — Әлгі ән менің жан әлемімді терең толқытып, тебіrentіп жіберді. Сол күннен бастап жыл сайын мен өзімнің көк құсымды, соның қанатының лебімен, көмейіндегі әнімен келетін көктемді күтетін болдым”. Кім білсін, болашақ бүкіл әлемге белгілі жазушының жан сарайын желпіп, жас сезімін оятқан, жүрек жалынын маздатқан сол “көк құс” болар. Әйтеуір, ол қаршадайынан-ақ табиғатқа етене болып өсті.

Эрнест өте бір қабілетті бала еді. Ұзамай-ақ мектептегі маңдай-алды үздік те үлгілі шәкіртке айналды. Алты жасында-ақ газетті өз бетімен оқып, ағаштан алуан түрлі аңдар мен құстардың бейнесін жонып жасады. Ал табандылығы, еңбекқорлығы мен елгезектігі тіпті төтен болды. Дүкеннен “Канаданың құстары” деген кітап көріп, оны сатып алар ақша жинау үшін бір ай бойы көршілерінің отынын үйісіп, ағашын кесісіп, бір ағылшын әйеліне шыбын-шіркейден тұтас коллекция жинап бергені де бар. Бала күнінен баураған аң мен құс өскен сайын оны терең толғандырып, құпия сырына қанықтыра берді. Оқу құралының жоқтығына, он баланың бірі бұның натуралист болуына әкесінің наразылығына, тіпті аурушандығына да қарамастан табиғат тылсымын ашып, жануарлар дүниесінің сырын адамдар алдына қалай да жайып саламын деген бағытынан бір де бұлтарған жоқ. Қаршадайынан күнделік жүргізіп, көрген-баққанын, көңілге жаққанын қағазға түсіріп отырды. Онысының өзі қалың-қалың елу том болды.

“Ұстанған жолымның дұрыс, бұрысын ешкімнен сұрамай, әйтеуір өз соқпағымен тарттым, — деп жазды ол кейінірек. — Бар білгенім, осының тек өз жолым екені ғана. Осы жол оны көздеген мақсатына, дiттеген нысанасына жеткізді. Ол тамаша табиғат зерттеушісі, зерделі суретші, зергер жазушы болды. Канадада ол “Мемлекеттік натуралист” деген лауазымға ие болды, бұл оның жануарлар әлемін тереңірек зерттеуіне жағдай жасады. Зоология жөніндегі ғылыми еңбектері үшін ең жоғары сыйлық — “Илиот” алтын медаліне ие болды. Үндістер мен эксимостардың ауыз әдебиетіне де бірнеше кітап арнады. Торнод көркемөнер колледжін

бітіріп, көптеген суреттер салып, хайуандар бейнесін жасаумен де аты шықты.

Сетон-Томсонның тұңғыш тырнақалды әдеби шығармасы “Шалғын құрының тірлігі” атты әңгімесі оның 23 жасында жарық көрді. Қалайда оның атын шығарып, қалың жұртқа жазушы ретінде танымал қылған еңбегі 1898 жылы бөлек кітап болып басылған “Өзім білетін жануарлар” атты әңгімелер жинағы еді. Кітаптың көп ілтипатына ие болып, оқырмандар ынтасын аударғаны сондай, аз уақыттың ішінде-ақ ол бірнеше мәрте қайта басылып шықты. Ол қалың оқырман қауымның алдынан бұрын-соңды әдебиетте болмаған жаңа арна, тың әлем ашып берді.

Бұған дейін жануарлар жайында тек мысалдар мен ертегілер ғана болатын. Әңгіме, өлең жазыла қалатын болса, оларда жануарлар адамша сөйлеп жүре беретін. Ал Сетон Томсон бірінші болып кейіпкері шын мәнінде аң мен құстың өзі болып келетін әңгімелер жазып, әдебиетте жануарлар жайындағы реалистік бағыттың негізін салды. Ол өз кейіпкерлерін зерттеуге барлық саналы ұзақ ғұмырын сарп етті (ол 86 жасында 1946 жылы Жаңа Мексикада дүние салды).

Жазушы әрбір әңгімесін күнделіктің ішіне салынғандай натуралистік суреттермен әрлеп отырады. Олары әншейін аң мен құстың сырт бейнесін қызықтау емес әсте. Ол суреттерге зер салып, тереңірек үңілсек, әңгіме кейіпкерлерінің мінез-құлқы, көңіл күйі, қимыл-әрекеті көзге бірден шалынады. Оларға деген автордың көзқарасын, қарым-қатынасын, сүйіспеншілігі мен ойнақы юморын бірден аңғаруға болады.

Хайуандар туралы хикаяларды кәрі-жас оқырмандардың бәрі бірдей қызыға оқып, құмарта қарауының басты сыры – кейіпкерлер тағдырының терең толғантуы, автордың өмірге деген сенімі мен сүйіспеншілігі. Сетон-Томсон орман-ну, өзен-су, заңғар тау, сайын даланы, ондағы өмірді барлық әр-көркімен, қатыбас қаталдығымен қаз-қалпында суреттеуден танған да, тайсалған да жоқ. Көп ретте әңгіменің ақыр аяғында кейіпкер хайуандар майып болып кетеді. Несі бар, өмір шындығы солай. Автор оны көлегейлемейді, кейіпкер опат болғанмен де, оның өмірі ойлантады, толғантады, өзінше тұжырым жасауға жетелейді.

Өз басым, “Тарпаң жорға” әңгімесінен Америкада құрып бара жатқан асау тағы тарпандардың тағдырын ғана емес, ездік өмірден ерлік өлімді артық көріп, азаттық үшін ақтық демі біткенше айқасқан сол құрлықтың ежелгі тұрғындарының халін көргендей бола-

мын. “Күз табанына ол өліп түсті, бірақ... азат болып түсті” дейтін соңғы сөйлем шекеңді дың еткізетін сияқты.

Автор әмәнда өз кейіпкерлерімен бірге қуанып, бірге қайғырып отырады, жақсысына сүйінеді, жаманына күйінеді. Оның “Көк кептерінде” жұдырықтай көгершіннің атамекен деп аласұрған шынашақтың басындай ғана жүрегіне өзің де шым батып, бірге ұшқандай боласың. “Жарк етті де тарс етті! – катерлі бұршақ Арноны шарпыды. Жылтылдаған қанатынан жазулы қауырсыны жұлынып, жайлап ұшып жерге түсті. О, қымсыну дегенді білмейтін қара жүрек қарақшылық! Омырауындағы қара дақ жайылып барды, бірақ берілер Арно жоқ. Үйге, үйге деп әлі екпіндеп келеді. Бірақ таңқаларлық шапшаңдық бәсеңсіді, минутына 1 миль ұша алатын емес. Мертіккен қанаттың қауырсыны желге дарылдап, жайсыз үн миды шағады. Омырауындағы дақ та күш-қуатқа бір кәкір кіргенін әйгілеп тұр. Алайда Арно тек қана алға құлшынулы. Көз ұшынан үйі, өз үйі көрініп, кеудедегі ауру ұмытылып та кетті. Қаланың биік мұнаралары жанарына мен мұңдалай бастады. Алға! Тек алға ұрып келеді. Қанаты талуы, жанары бұлдырауы мүмкін. Оның есесіне Отанына деген махаббаты артып, алаулай түседі” деген жолдардан қанаттың суылы, атамекенге асыққан жүректің дүрсілі естілмей ме. Мұны құстың емес, кісінің туған жерге құштарлығы деп қалай айтпассың.

Жануарлардың іс-әрекетін, әдет-дағдысын Сетон-Томсон әсте дәл, нақпа-нақ әрі шынайы суреттейді. Әдетте аң мен құс не нәрсені болсын өзінше сүйіп, өзінше жек көреді. Ал автор осы ақиқаттан ауытқымайды. Кейде олардың адал берілгендігі құрбандыққа дейін апарады. “Айлакер арландағы” серігі үшін құрған торға өзі келіп түсетін Лобо, өжет күшіктері, иесіне адалдықтан аштан өліп қала жаздаған Чирк, баласы үшін өз басын қатерге тігетін құстар тағдыры адамға да тағылымды.

“Қасқырдың жанына кім үңіле алды? Оның не ойлағанын қайсың айта аласың? Қаншама қайғы-қасірет шегіп, қорлық көрген қаланың маңынан кетпей неліктен қалып қойды ол? Төңірегіндегі тегіс қалың жыныс қара орман емес пе еді, онда азық дегенің паш етектен ғой. Кек қайтару үшін намыс қуып қалуы да екіталай. Ешбір жануар бар ғұмырын кек қайтаруға сарп етпейді. Кек қайтаруды көксейтін сұмдық сезім тек адамдарға тән. Жануарлар тыныштықты тілейді. Демек, оны қалаға баурап бұғалақтап босатпайтын бір-ақ желі бар. Ол әлемдегі ең ұлы өмір. Жер бетіндегі ең құдіретті күш – махаббат!” деген жолдар бар “Киелі көкжал” атты

әңгімеде. Оқы да түйсін, ойла да түсін. Қандай түйін жасап, қандай тағылым аламын десең де ойлантар оқиға, толғантар тағдыр бар.

Табиғатпен ежелден етене қазақ халқы аң мен құс жайында аңыз әңгімеге кенде емес. Аңшылық пен саятшылық ата кәсібіне айналған кез де болған. Басқа жұртта сирек жүйрік ат, алғыр қыран, ұшқыр тазы – ер серігі саналып, өнер боп өрістеген-ді. Алайда осы саятшылық өнеріміз әдебиеттен әлі көркем бейнесін еркін таппай келеді. Табиғат туралы жазған дүниелер сырт таңырқадан аспай жүр. Туған табиғаттың сырына үңілу, сұлулығын ұғыну, жануарлардың жан әлеміне көз жіберу жағы кемшін. Рас, талпыныстар бар, бұл саладағы Сетон-Томсон деңгейіндегі туындылар әдебиетіміздің ақсақалы Ғабит Мүсіреповтың “Қыран жыры” мен “Көк қасқаның үйірі” әңгімелері дер едім. Тек соны кейінгі жастардың іліп әкетіп, ілгері дамытпағы парыз.

“Жануарлар тыныштықты тілейді” – дейді Сетон-Томсон. Тыныштық жануарларға ғана емес, жан иесінің бәріне ауадай қажет. Ол үшін табиғат қазынасы орта түспей, толыса түсіп, кемелдене беруі керек. Өйткені оның байлығы бүгінгі ғана емес, болашақ ұрпақтың да еншісі. Бүгінде туған табиғатты қорғау басты міндеттердің бірі ретінде алға тартылып отыр. Табиғатқа жана-шырлық, жан-жануарларға қамқорлық сезімі бала бойында туған босағасында дарып, мектеп қабырғасында қалыптасып, ұштала түсуі тиіс. Осы орайда табиғаттың тамаша жыршысы Эрнест Сетон-Томсон шығармаларының тәрбиелік мәні мол болары шүбәсіз.

1983 жыл.

ШАҒЫЛДАН ШЫРҚАҒАН ШАБЫТ

Мақтан тұтарлық марқасқалардың талайы туып-өскен Талды-қорған топырағына — мың да бір тағзым! Алты алаштын тарихындағы аттары алтын әріппен жазылған Қабан жырау, Сара мен Бактыбай ақындар, Лияс Жансүгіров, Мұхамеджан Тынышбаев, Әбілхан Қастеев сынды жақсы мен жайсаңдардың кіндік кесіп, кір жуған жері ғой бұл Жетісу. Ұлтымыздың маңдайына басқан ұлы сазгері Мұқан Төлебаев та осынау өзендер өрнектеген өлкенің перзенті еді. Сондықтан бүкіл ісі қазаққа ортақ асыл ағамызға өзгелерден гөрі сәл жақындау екенімізді жиірек айтып жіберсек, ешкім де айыпқа бұйырмас.

Кезінде жыр сұңқары Сәкен Сейфуллин:

*Ер туса өз елінің бақтарына,
Білім ап жүрсе бәрі баптарында.
Біржан сал, Ақан сері, Ыбырайлар
Алмас еді Шәляпінді қапталына, —*

деп күрсінсе, Мұқан сол арманның жүзеге асуы сияқты. Өз бабында білім алып, ел бағына еңбек етіп, сайын даланың сазын айдай әлемге жайған біздің заманның Біржан салы, біздің дәуірдің Ақан серісі ол.

...Қарт Балқаштың қапталындағы қалың құмның қойнауында Қарашыған атты ауыл бар. Ат басын арнайы бұрғандар болмаса, өзіне әркімнің аяғы жете де бермейді. Өйткені әрі-бері ағылған жүргіншісі мол күре жолдың бойынан алыс жатыр. Оның есесіне аққулар аңсап қонар айдын көлге жақын орналасқан. Бірақ іргесін суға бергенімен, Шұбартүбек аймағы негізінен шөлейттеу келеді. Содан болар, қырғауылдары жыртылып-айырылатын қырларында көбінесе шөлге шыдамды шөңгелі шөптер мен бұйра бұталы ағаш-

тар өседі. Жел кернейлетсе кеуепбас шеңгеліне дейін ән салады. Ендеше, Мұқан сол тұла бойына саз толған туған жеріне тартса керек.

Қай адамның болсын қалыптасуына, азаматтық қасиеттерінің айқындалуына оның айналасы әсер етпей қоймайды. Бұл ретте Мұқанның бала жастан бастап ауыз әдебиетінің бай үлгілерінен сусындағанын атап өткеніміз орынды. Көкірегі ояу көшелі қариялардан, әсіресе ауыл аймағына мықты айтыскер ретінде танылған өз анасы Тәжібала мен сүйегіне сөз сіңген кіші әкесі Апырбайдан талай жыр-қиссаларды, Садыр-Матайдың небір жуан дүмді мырзаларына ауыз аштырмаған атақты айтқыш Құл ақынның өлендерін ұзақ түнге тыңдайтын. Ал қанаттас Қапал өңіріндегі Ешкіөлмес тауының етегінде өткен Біржан сал мен Сара қыздың айтысы туралы ол кезде елдің бәрі білетін. Жұрттың көбі оның кейбір жолдарын жатқа соғатын. Сәби кезінен жүрекке ұялаған сол жыр бертін сазға ұласып, ұлы опера туды емес пе.

Былайынша, Біржан мен Сара айтысы қазақтың өлең өнеріндегі қыз бен жігіттің дәстүрлі сөз сайысы. Бәлкім, ол опера тіліне түспесе, әдеттегі сондай айтыстың бірі болып қалуы да ықтимал ғой. Мұқан айтыс арқасында опера жазу арқылы халықтың қайнаған ортасынан шыққан қос дарынды дүйім дүниеге танытты.

Әрине, елу-алпыс әні, жыры бар Арқаның ақтангері сал Біржан ұмытыла қоймас. Ал Сараның Мұқан болмаса, дәл бүгінгі биікке көтерілуі неғайбыл еді. Ердің атын елі. елдің атын ері шығару деген осы. Оның бер жағында жыр дүлдүлі Ілияс Жансүгірұлы:

*Қобызшы Молықбай шал Матайдағы,
Матайда – Кенже, Тұңғат, Сақай-дағы,
Қазақта қобызшының қалғаны сол,
Жорға еді маймаңдаған бақайшағы, –*

деп жырлайтын дәулескер күйші Молықбай Байсақұлы да Ақсу мен Лепсінің арасында талай ат құлағын құйшылатқан болатын. “Бозінгенді” боздатқанда боталамаған түйенің емшегінен сүт саулататын, Саймақтың “Сарыөзенін” суырғанда қара жерді балқытатын күйші ағамыздың өнері Қарашығанның қара баласына қонды ма екен, кім білсін. Олай болуы да ғажап емес. Қалай болғанда да дәстүр сабақтастығы дегенге сенбеске лаж жоқ. Әйтеуір шағылдан шыққан саз әлемді шарлап кетті.

Домбыра тартып, ән салуға қаршадайынан құмартқан болашақ композитор аудан орталығында ұйымдасқан жұмысшы жастар көркемөнерпаздар үйірмесінің белсенді мүшесі болды. Өнерлі өрен-

дер аз ғана уақыттың ішінде көрерменнің көңілін жаулап, ауыл еңбеккерлерінің асыға күтер қонағына айналды. Олардың атақ-даңқын Балқаштың арғы бетіндегі әйгілі Шашубай ақын естіп, арнайы іздеп келгенін, орталарында ойын-сауық құрғанын бүгінде екінің бірі біле бермейді.

Кейін атағы аспандаған кезде де Мұқан ағамыз ұшқан ұясын ұмытпай келіп тұрды. Ондайда, әрине, ағайын-туғандарының, қатар өскен құрбыларының төбесі көкке екі-ақ елі жетпей қалатынын айтамыз-ау. Ұлтымыздың музыка мәдениетін дүниежүзілік деңгейге көтерген даңқты жерлестері келгенде қуанбай қайтеді.

Тіпті қазақ операсының асқар шыңы “Біржар-Сараның” алғашқы бөліктері де осы Қарашығанда жазылды емес пе?! Ағасының елге келіп шығармашылық жұмыспен айналысатынын және ол үшін қайткен күнде бір күйсандық табу қажеттігін алдын-ала естіген композитордың інісі Әбілмәжіннің аудан орталығы Бөрліден арбаға салып ауылға пианино әкелуінің өзі жатқан хикая.

Сол күйсандықпен бірге қияндағы қазақ ауылына үлкен өнердің ұшқындары келгендей көрінеді. Қасиетті сол кара күйсандық содан былай ауыл мектебінің алтынға айырбастамас асыл қазынасына айналыпты. Ұзақ жылдар бойы талапты жастардың өнер өлкесіне қанат қағуына қалтқысыз қызмет еткен киелі аспап. Қазір ол жақсының көзіндей болып облыстық өлкетану мұражайында тұр.

Ағаларына еліктеп алақандай ғана ауылдан қаншама өнер жұлдыздары шықты десенізіші. Саусактарыңызды бүгіп санай беріңіздер, Республикамыздың мәдениет министрі, Мемлекеттік сыйлықтың лауреаты, дарынды композитор Еркеғали Рахмадиев, халық артистері Бекен Жылысбаев, Сара Тыныштығұлова, Қазақстанның еңбек сіңірген әртістері Бақайдар Жалғасбаев, Кеңес Бақтаев, Ғалым Сүлейменов, Ғабит Мүсірепов атындағы республикалық балалар мен жасөспірімдер театрының актері Қадырбек Демесінов, өнертану ғылымының кандидаты Келгенбай Төлеутаев және басқалар болып жалғасып кете береді. Аспанында ән қалықтап, күй шалықтаған бір ауыл сірә осындай-ақ болар. Демек, Еркеғали ағамыздың:

– Маңдайын күн, табанын құм күйдірген өлкенің азаматынан дарынды адамдар көбірек шығады, – деген әзіл аралас сөзінде шындық бар сияқты.

Айтпақшы, Мұқан Төлебаевтың тағы бір тамаша туындысы, республикамыздың Әнұранын алғаш орындаған адамдардың бірі де осы Қарашығаның түлегі. Бүгінде дүниеден өтіп кеткен Максұт

Майшенов дейтін азамат Мұқанның асық досы екен. Алматыға қыдырып барғанымда сондай бір бақытты сәттің туғанын, қайтарында композитор досының “Енді сен қу, Қазақ ССР Гимнін ең алғаш орындаушы мына біз боламыз деп әйеліңе барысымен мақтанасың-ау” деп арқадан қаққанын жарықтық өле-өлгенше мақтанышпен айтып жүрген дейді.

Бұл арада да бетін аша кететін бір ақиқат бар. Күні кешегі әсіре интернационал, әсіре ұжымшыл кезде Брусиловский мен Хамиди атын тіркей салғаны болмаса, елұранымызды жазған жалғыз-ақ Мұқаң. Оның үстіне нотадағы үш фамилия М.Төлебаевтың өз қолымен жазылмаған. Олай болса, оны әнұранның бірден-бір жеке-дара авторы деп тану керек. Ал оның әуен-жағынан даралығы өз алдына.

Өмірде саясат өзгермелі. Соған сәйкес сөз де өзгереді. Бірақ саз өзгермейді екен. Оның дәлелі әнұранымыздың әуені. Жаңа жағдайға орай сарапқа салғанда ол барлық сынға төтеп беріп өзгермей қалды. Тек сөз ғана жаңадан жазылды. Сондықтан бәріміз де бұрынғы әнұранның сол әуенімен оянып, сол әуенімен ұйқыға енеміз.

Ал енді осы ардақты ағамызды мәңгі есте қалдыру мақсатында облыста қандай шаралар жүзеге асырылғанына тоқтайық. Ең алдымен Қарашыған ауылдық Кеңесінің аумағындағы шаруашылық Мұқан Төлебаевтың есімімен аталады. Облыстық филармонияға саңлақ сазгердің есімі берілді. Жас орындаушылардың Мұқаң атындағы әншілік байқауы өтіп тұрады. Шіркін, осы байқауымыз халықаралық конкурсқа айналып, оған әлемнің шалғайынан келген өнерпаздар қатысса. Және олар міндетті түрде Мұқаң Төлебаевтың бір шығармасын орындайтын болса, қандай ғанибет болар еді. Өзге елдер дүрілдетіп Глинка, Шуман, Чайковский атындағы жүлделі бәйгені өткізіп жатады ғой. Солардың біразынан қазақтың қара көз ұлдары мен қыздары олжалы оралып жүр. Сондай бір ірі конкурс өзімізде де өтсе дейміз ғой баяғы. Тіпті оған дәстүрлі “Азия дауысы” байқауын да пайдалануға болар еді ғой. Мұның өзі Мұқаң туындыларын кеңінен насихаттауға игі әсерін тигізери да тудырмаса керек.

Лепсі кентінде композитордың мемориалдық мұражайы ашылды. Ашылу рәсімінде есте қалар бір оқиға болды. Сазгердің жесірі Дариға жеңгейге ақжелек жауып, алтын сақина салып, ел тіккен отау деп оны мұражайға келін етіп енгізді. Онда негізінен Мұқанның өмірі мен өнеріне байланысты сыр шертетін көптеген құжат-

тар мен суреттер, дүние-мүліктер қойылған. Олардың денін сақтап, табыс еткен осы Дариға екен. Бұл бұйымдардың қатары алдағы уақытта толыға түседі деген үміттеміз.

Тағы бір қуанарлығы, республикамыздың Мәдениет министрлігінің қаржысына ескерткіш жасалып, мыстан құйылатын ол мүсін мұражай алдында бой көтерді. Ал Алматыда сазгердің өз атындағы көшенің Абай даңғылымен қиысар тұсындағы “Жетісу” қауазының басындағы Мұқанның жаңа ескерткіші өткен-кеткенге ұлы композитор жеті өзеннің ағысынан жаңа бір саз-сарын аулап отырғандай әсер қалдырады. Бәлкім, осы толғаныстан тағы біртұн романс туып қалар ма екен деген сезімде қаласың оны көріп Жетісудың қоңыр сазды сарыны мен Арқаның асқақ әуенін астастырып қазақ музыкасына романс жанрын алғаш енгізген осы Мұқанның өзі емес пе еді. Қалай дегенмен де, Мұқаң Төлебаевтың мұралары ұлттық мәдениетіміздің мәйегі ғой.

1993 жыл.

III. Алдыңғы толқын ағалар

*Әбдуәли Қарағұлов
Қасым Аманжолов
Әбдірәшит Бектемісов
Жұбан Молдағалиев
Сырбай Мәуленов
Тұрсынхан Әбдірахманова
Кәкімжан Қазыбаев
Сапар Байжанов
Қабдыкәрім Ыдырысов
Балғабек Қыдырбекұлы
Әбірәш Жәмішев*

АҚЫЛМАН АҒА

Ақылы асқанды халқымыз қашаннан аға тұтқан ғой. Содан да болар, аға аты әркез ардақ та, асқақ та естіледі. Адам болып өмір босағасын аттағанда, алдымен аясына алатын ата-анаң болса, онан соң бауырына басатын осы ағаң. Тәй-тәй басып ертеңге талпынғанда соңына еретінің – аға. Ер жетіп өмір айдының шарқ ұрғанда өнеге алатының – аға. Аға сонан да ардақ. Аға аты сонан да асқақ.

“Ағаға қарап іні өсер” деген қазақ даналығы тіпті де тегін тұмаған. Бұған бақсақ, аға алдымен ұлағат айтар ұстаз болуы керек. Ал ұстаздық қаны жақын емес, жаны жақын ағадан ғана шығады. Елдің ардақтайтыны да сондай ағалар. Олар бірдің маңдайына емес, мыңның талайына бола бітеді. Ақбасты ата атанған қарт қаламгер Әбекең де бүгінгі абырой биігіне алғаш осындай бір абзал ағаның шарапатымен қадам басқан еді.

...Кәдімгі қырдың сарыбалақ салқын күзі. Ол осынау қоңыр-төбел шаруасы бар шағын ауылға да қарбалас қарекетін ала келді. Түндік-түндікке жер бөліп беру жұмысы қызды да кетті. Шөбі түзу шабындығы да болмаған кедей шаруалардың жер алып, қуанышы қойнына сыймайды. Ата-бабасынан бермен қарай жер сүмесін үрлеп ішіп, шайқап төгіп келген байшығештердің бас терісі түсіп кеткен. Бірақ бұрқанып бетке түсуге дәрмен жоқ, бықсып жанып, бұқпантайлап, іштен іріткі салып қояды. Олардың арам пиғылы туралы, жалпы жер бөлісі жөнінде газеттер де жиі жазады. Оған жұрттың құлағы түрік. Газет қолына түскен күні-ақ оны оқитын бірді-екілі көзі ашық азаматты тауып алып, жапа-тармағай қолқа салып жатқаны. Қолқа көп салынатындардың бірі о тұста бастауыш мектеп бітіріп, қоғамдық өмірге енді-енді араласа бастаған жас Әбдуәли еді. Газет сөзін күдірет сөзі санап, оған, жазушыларға

алғысын жаудырып жататын жұрт ықыласын көре отырып, оның өзі де ойға шоматын. Шіркін-ай, сөзіне барша жан бас шүлғитын газет қызметкері болсам ғой деп қызығып қоятын іштей.

Осындай қиял құшағында жүргенде, ауылға Ақтөбе округтік газетінің өкілі келе қалмасын ба. Ол саусақпен санарлықтай сауатты жігіттермен әңгіме-дүкен құрды. Көрегендігі ме, әлде көңілі жығылғаны ма, кім білсін, әйтеуір ол Әбдүәлиді оңаша алып қалып, ұзақ кеңесті.

– Тілшісіз газет тұл. Көзің ашық комсомол мүшесі көрінесің. Оның үстіне ауылдық Кеңестің хатшысы. Газетке сен сияқтылар жазбағанда кім жазады. Бізге тілші бол, айына ең кемі екі-үш мақала жіберіп тұрасың, – деді ол. – Бірақ басынан келісіп алайық. Өтірік өрге бастырмайды, жалған жазбайсың. Не жазсаң да төске салса, бас кесер өткір шындық болсын. Соның өзінде сақ бол. Тап жаулары түгел таусылып болған жоқ. Күні өтіп бара жатқан тап кашан да қаскөй келеді, жазым қылуы да кәдік. Сондықтан сен мақаланы “Найза” деген сияқты жасырын атпен жазып тұр. Сынымыздан сүрінбей өтсең, бес-алты айда тілшілік билет береміз.

Сыннан сүрінбей өтіп, келесі жылы ол редакция табалдырығын тұңғыш аттап, Ақтөбеден тілшілік куәлік алып қайтты. Жас тілшінің қалам тербер тақырыбы алғашқы адымынан-ақ сан алуан болды. Ауылдағы әлеуметтік өзгерістер, шылықтың аяққа шырмау шірік салты, жеткіншектердің оқуы, ересектердің сауат ашуы, кедей шаруалардың ұйым болып, колхозға бірігуі, “жиырма бес мыңшылардың” алғашқы адымы – бәр-бәрі көңіл көзі қырағы тілшінің қаламынан қағыс қалған жоқ.

Зерек те зерделі ауыл тілшісін арада үш жыл өткен соң, жаңа атпен шыққан округтік газеттің редакциясына ауыл шаруашылық секторының меңгерушісі етіп жіберді. Ол жылдары газетте автор аз болды. Редакциядағы айналасы бес-алты адам материалды да жинап, мақаланы да жазып отырды. Бірінің жазғанын бірі оқып, бірігіп отырып түзейді. Машинистка деген жоқ, мақаланы әркім тасқа басқандай ғып қолдан жазады. Корректор деген жоқ, мақаланың корректурасын әркім өзі жүргізеді. Баспаханада әріп деген де шамалы. Сонау Орынбордан Ақтөбеге қаппен арқалап әріп тасыған да күн болды.

Осылай Әбдүәли Қарағұлов газет жұмысының ыстығына күйіп, суығына тоңып өсті. 1934 жылы міндетті әскери борышын өтеп оралған соң, оны облыстық “Социалды жол” газеті редакциясының жауапты хатшылығына тағайындағанда, облыс партия ұйымы

журналистиканың қандай жүгін артса да қайыспай көтерер деп оған бекем сенген еді. Облыстық газет босағасында оның қаламы ұшта-лып, беті бұрынғыдан да айқындала түсті.

Адамда өзге тұрсын, өзі де байқай бермейтін бір қымбат қасиет болады. Ол – жеткен жері көңіліне жел кеулетіп, шыққан белінде тоқмейілісіп тұрып қалмау. Ол – қол жеткенге көңілі толмау, алған межесін місе тұтпау. Ол – алға, асқарға талпыну, шырқау шындарға ұмтылу. Ақтөбеде жап-жақсы қызмет атқарып, тәп-тәуір дүниелер жазып жүрсе де, Әбдуәли оқып, білімін байытуды бір сәт жадынан шығармайды. Сөйтіп, 1936 жылы ол Қазақ коммунистік журналистика институтына оқуға түседі. Оның институт қабырғасындағы жылдары тынымсыз еңбекке толы ізденіс дәуірі болды. Тарихқа терең бойлап, әлем әдебиетінің асыл қазынасын қопарды. Орыс, қазақ жазушыларының туындыларын көп оқып, талайынан тағылым алды. Ой-өрісін кеңіте отырып, журналистиканың бар жанрында күшін сынап көрді. 1939 жылы журналистика институтын айрықша дипломмен бітірген Ә.Қарағұлов Қазақ телеграф агенттігі директорының орынбасары болып белгіленсе, тынбай ізденетін талмас еңбеккерлігінің ескерілгені еді.

Сонан бері де табаны күректей жарты ғасыр өтті. Сондағы ашаң жүзді, қайратты кара шашты, аққұба жігіт бұл күнде ақ басты ақыл иесіне айналды. Ондағы апетпе алғырлық салиқалы салқын ақылға ауысты. Сонау Ұлы Отан соғысының ауыр жылдары Әбекең Қарағанды облыстық газетінің редакторы болды. Онан Қазақстан Компартиясының Орталық Комитетінде ұйымдастырушы, бөлім меңгерушісінің орынбасары сияқты жауапты қызметтер атқарды. “Социалистік Қазақстан” газеті редакторының орынбасары болып та біраз жыл қызмет атқарды. Одан соң баспа мен радионың, “Жаңа өмір” журналының бас редакторы болды. Ал құрметті демалысқа өзі үзбей он төрт жыл басқарған астаналық облыстық “Жетісу” газетінің қабырғасынан шықты. Былайша айтқанда, бағы таймаған баспасөз басшыларының бірі болды. Бірақ үлкенді-кішілігіне қарамай, қай ұжымды болсын басқару оңай емес. Нар жүгі жеңіл болмасқа керек. Көңіл көзі қарақты басшы ғана әр адамның жүрегіне жол тауып, коллектив ағасы деген атты абыроймен алып жүре алады. Сондай қиын міндетті Әбекең әркез құрметпен атқарды.

Газет – коллективтік ойдың тумасы. Қазақтың “кеңесіп пішкен тон келте болмайдысы” түп-тура осыған арнап айтылғандай. Көп пікірін ескеріп, кеңінен кеңесе отырып жасаған газет қана көңілдегідей шығады. Онда тілші хатын ашқан тіркеушіден бастап,

баспаханада соңғы бетті тағы бір сүзіп оқып шығатын кезекшіге дейінгі тұтас бір ұжымның еңбегі бар. Солардың бәрінің басын біріктіріп, ойларын бір арнаға салып отыратын бас редактордың еңбегі өз алдында бір төбе.

“Редактордың жақсы жазуы шарт емес” деген пікір қара көрсетіп қалады кейде. Бұл, біздіңше, түп-тамырымен қате. Өзі түн ұйқысын төрт бөліп қалам тербемен редактор маңдай терін сыпырып жазған журналист еңбегін бағалай білмейді. Ал жазғанның жөні осы деп өз шабысына өзі елігіп, қуып жеткен ұрысынан айрылып қалған желаяқтай өзімен өзі болып, айына әлденеше бас мақала жазып, қотармаларды қобыратып газет бетін бермейтін редакторларды көріп жүрміз. Әрине. олар әсіре жазғыштар, “Жалғыз шапқан ат жүйрік” демекші, олар ешкімді өзіне тең тұтпайды. Қарамағындағылардың бәрін кем көреді. Олар ешкімнің жазғанының жақсысына сүйінбейді, жаманына күйінбейді.

Біздің Әбекең болса аз жазады, аз болса да саз жазады. Құннан алтын аршыған кеншідей әр сөзін салмақтап, айтар ойын елпекшеп отырады. Оның әр мақаласынан тіл мәдениетін жете менгергені есіп-ақ тұрады.

Халықтың қанатты сөздері, тапқыр теңеулері оның қаламына оңтайлы оралып, орынды қолданылады. Жасының келіп қалғанына қарамай ертелі-кеш оқитынына таң қаласың. Әсіресе, жас жазушылардың шығармаларын зер сала оқып, олардың тілі туралы толғамды ойлар айтып, қалам тартып отыруы қандай ғанибет.

Әбекеңнің тіл мәдениетіне тоқталғанда отызыншы жылдардың орта шеніне саяхат жасап қайтуға тура келеді. “Қыз Жібек” драмасына материал жинағалы сол жылдары Алматыдан Ақтөбеге Ғабит Мүсірепов барады. Жібек көші жүрген жолмен сапар шеккенде, ол облыстық газеттен кестелі сөзді кастерлей білетін әрі жазуы да әдемі осы Әбекеңді ерте шығады. Сонда Ғабан көкірегі кен, құйма құлақ қариялардың әңгімесіне тамыздық тастап, маздатып қойып домбыра тыңқылдатып, естігенін көкірегіне тоқып жатар еді. Осы сапардан ол ауыз әдебиетінің әйдік мектебінен өтіп, халық тілінің құнарына қанып қайтқандай болды.

Кім білсін, сол сапарда дарыған дағды ма, Әбекең қазірде құлағына жаққан сөзін жазып алмай қоймайды. Оның қойын дәптерінде халық даналығының куәсіндей талай сөздер бар. Ой көзі көреген бір қария: “Аттылы аз жүреді — көп көреді, машиналы тез жүреді — аз көреді” десе, оны Әбекеңнің дәптерінен көресіз. Базардан қалжыңдасып тұрып бір егде адам тұрғыласына: “Құн-жындарың

бар да, құнартарын жоқ” десе, ол да қағазға түседі. Ауыл ақыны-ның:

*Байқап көр асыл қандай, жасық қандай,
Ер қандай, есер қандай, насық қандай.
Артылсын дос-жаранға махаббатын,
Көруге дидарынды асыққандай, —*

деген жыр жолдарын жаза жүреді. Бірақ кейбіреулердей “бұл бір ақын ұмыт болып барады” деп мақала жазып жіберу ойынан ол аулақ. Асыл сөзді қастерлер адам ондай арзан мақалаға бармасқа керек. Оған оны екінші бір адамға жеткізгеннің өзі де мұрат.

Қай жерде қызмет істесе де, Әбекең алдымен сол аймақтың сөз сыйлар адамдарымен жақын болады. Сол төңіректің тарихын жете зерттейді. Қарағандыда қызмет қылған жылдары ол Доскей, Елеу, Алдажар сияқты ақындармен сыйлас, сырлас дос болды. Солармен ынтымақтасып ақындардың облыстық айтысын да ұйымдастырды. Кейін жыр алыбы Жамбыл жеріне жеткізген ақындар айтысы алғаш соғыс жылдары Қарағандыда басталған еді. Ал “Жетісуға” келген соң Әбекең Алатау атырабының ақындарын көп зерттеді. Сүйінбай өлендерінің біразын жатқа білуі сонан. Бұл да кейінгіге ғибрат болса керек.

Бабы келсе бәйге алмайтын тұлпар болмайды, баулуы келіссе түлкі ілмейтін қыран болмайды, бағы жанса топқа түспес ұлан болмайды. Солардың бірін шабандоз, бірін күсбегі, бірін сайыпкер тәрбиелейді. Сайып келгенде, солардың бәрі ұстаз. Демек, ұстаздан асқан атақ жоқ. Әбекең сондай ардақты атактың иесі. Қалам еңбеккерлерінің талай толқыны оның алдын көрді. Қазақ мемлекеттік университетінде журналистикадан сабақ беріп те газет қызметкерлерінің сан ұрпағын түлетіп шығарды. Солардың бәріне Әбекеңнің қоятын бір-ақ талабы бар. Ол — жақсы журналист қана болу.

Осы орайда Әбекеңнің өз ұлы Олжастың бір сөзі ойға оралады. Бүгінде берісі бүкіл Одақ, әрісі әлем оқырмандарының сүйікті ақынына айналған Олжас Сүлейменов орта мектепті бітіргенде әкесімен алдағы мамандығы жөнінде ақылдасып, өзі сияқты журналист жолын қалайтынын айтады. Сонда Әбекең оған:

— Жаман журналист болғанша газеттің қарасын көрмеу керек. Ал сенің жақсы журналист болуыңа сенімім шамалы. Басқа мамандық қалағаның абзал болар, — деген екен. Міне, қамқор да қатал ұстаз осындай болса керек. Сондай ұстазды ғана елі, қаны емес, жаны жақын аға деп біледі. Сексенге келсе де сөз сарбаздарының

сапынан шықпай келе жатқан сол ағаның журналист жолын осылай, бір шолып өту артық болмас деп білдік. Себебі алдағы толқын ағаларға қарап сап түзейді ғой кейінгі ұрпақ.

* * *

Өзекті жаңда өлмейтін жоқ, өлгендердің арасында өлмейтін көп. Бұл пәниден өзі көшкенімен, ізі өшпейтін, сөзі өлмейтін сондай бір ақылман ағамыз өмірден озды. Қазақ журналистикасы кәрі тарлан қайраткерінен, қажымас қалам еңбеккерінен, ал қаламгерлердің қуатты бір толқыны тамаша ұстазынан айырылды. Әрине, ұстаздан айырылу оңай емес екені әмбеге аян. Осындай ауыр сәтте алдымен оның шарапат-мейірім, шапағат пейілін еске алып, кейбір қарекет-қимылын, жүріс-тұрысын көз алдыңнан өткересің.

Бұдан тура 33 жыл бұрын дәл осы наурыз айында мені астаналық облыстың газеті “Жетісудің” бас редакторы шақырыпты. Имене басып кабинетке кіргенде кең маңдайлы, бурыл шашты, кесек мұрын, аққұба, ашаң жүзді, ұзын бойлы егде адам орнынан тұрып жымия келіп қолдасып амандасты да, алдынан орын ұсынды. Саусағы сүйріктей жұп-жұмсақ алақаны бойыма жылу жүгірткендей әңгімеміз бірден жарасып жүре берді. Алматыға келгеніме небәрі бір жарым жыл, “Ара-Шмель” журналында қызмет етіп жүрген жап-жас кезім еді.

– Айналайын, айына бір шығатын журналда жас адам жалқауланып кетуі кәдік. Ал жалқау адам бара-бара жазуға да енжар тартады. Жас дарын өзгені аяса да, өзін аямауы керек. Қабілеті сонда ғана ашылып, қаламы сонда ғана қанаттанады. Сенің қолың — отпен ойнап, қазанмен қайнап жүретін күнделікті газет сияқты. Бізге келсең — орын бар және жақсы, жауапты қызмет, — деді әңгіменің токетерін ірікпей.

Содан бастап мен табаны күректей тоғыз жыл Әбекенмен тізе қосып үзеңгілес еңбек еттім. Әуелі бас редактордың орынбасары, одан бірінші орынбасары болдым. Жасы жетіп ол құрметті демалысқа шыққаннан кейін ғана мен қазіргі “Егемен Қазақстанға” ауысып, бір кезде оның өзі отырған екінші орынбасардың орнына келдім.

Қамқор қанатының астына тым ерте кіріп, жылуын жастай сезінгеннен шау тартқан қазіргі кезімнің өзінде қиналып қалсам,

Әбекеңді еске аламын. Ол кісі қарамағындағыларға керемет қамқор еді. Дауыс көтеріп қатты ұрыспайтын. Бірақ баяу сөйлеп, ақыл айтып отырып-ақ кімнің болсын жетесіне жеткізетін. Кейбір қызметкердің қылығы шектен шығып кетсе де, оны өзгелердің талқысына бермей, ұжымның өзінде-ақ тезге салып түзеп алатын. Алқа мәжілісінде алдымен талқылап алып, жұрттың пікірін әбден тындап болған соң жігіттің жағасы қисайып бара жатса:

– Ия, сонымен нөқта-жүгенін сыпырып қоя береміз бе мұны? – деп жағалай отырғандарға қарар еді.

– Ер мойнында қыл арқан шірімес, тағы бір сынап көрсек қайтеді? – деген сөз біреуіміздің аузымыздан шыға қалса, қатаң жазаға қимай отырған өзі де:

– Ә, онда сенім артып сынасақ сынап көрейік, – деп жайылып түсе қалатын еді.

Ал оның материал қарауы өз алдына бір мектеп. Қайсы бір қазымыр редакторлардай жазғаныңды тарпа бас салып сызу деген онда болмайтын. “Осы қалай болар екен?” деген тұсқа қарындашпен белгі ғана қойып, өзінді шақырып алып, ақылдаса отырып өңдеткізетін. Содан соң мақалаң сымға тартқан күмістей жалтылдап шыға келетін. “Шаужайлай берсен тұлпарды да топырыш етіп аласың, қаламының желі бар жігіттерді еркін көсілтіп, өзіндік қолтаңбасына тиіспеу керек” деп отырар еді.

Жасамыс тартқанның өзінде де Әбекең жаңа идея, жаңалық десе жанып кететін. Жақсы нышан, жаңа лепке жаны құмар болатын. Жалт еткен бір тың идея ортаға түссе-ақ соның жүзеге асуына зер салып, қолдау көмегін аямайтын. Қапшағай су электр станциясы салынған кезде өлке өміріндегі ерен жаңалықтан тыс қалмай, өзен арнасын бекіткенде оның басы-қасында болындар деп, өзі мініп жүрген көлігін беріп, екі-үш жігітті арнайы жібергені әлі есімде. Содан екі-үш күнде арнаулы нөмір жасалып, кейін кітап жазылғаны да бар.

Жалпы, ойлы да өткір, талдауы терең сын мақалаларды жақсы көргенімен, “тегінде, елді озық үлгі, өнеге арнасында тәрбиелеген абзал” деп ескертіп отыратын. Бірақ редакцияға түскен арыз-шағымды қалт жібермей, алдымен өзі қарап, одан тиісті бөлімдерге жіберіп, оның әрі қарай жылжуын, арызданушының дер кезінде жауап алуын ұдайы назарда ұстайтын. Сондықтан да ол хат бөлімінің жұмысына өзі жетекшілік етіп, тікелей бақылап отырар еді. “Сынағанның жөні осы екен деп соққылай бергеннен, шағым бойынша шара қабылдағаны тиімдірек” деп ол кейде арыз түскен

ауданның басшысын шақыртып алып та ойласатын. Бір хат бойынша сондай бір ауданның бүгінде көзі тірі бірінші басшысын шақыртып алып, бұлтартпас деректермен бұра бастырмай отырғанының куәсі болғаным бар. Біздің біразымыз аудан, облыс басшыларын былай қойып, кейде шаруашылық жетекшісімен де ашық әңгімелесіп, кінәсін мойнына қоюға бата бермейміз.

Асылы, Әбекең айтқанынан қайтпайтын, әділдік үшін ештемеден де тайынбайтын бірбет адам болатын. Соғыс жылдары Қарағандының облыстық газетін басқарып жүргенде ақындар айтысын ұйымдастырған ғой. Тура айтыс үстіне Алматыдан атақты жазушы Ғабит Мүсірепов келіп қалады. Облыс журналистерінің бастамасына разы боп ол қайтқан соң республикалық газеттердің бірі белгілі жазушымыз Қарағандыға барып, ақындар айтысын ұйымдастырып келді деген хабар жариялайды. Онда жергілікті қаламгерлердің еңбегі жайында ләм деп ештеме айтылмайды. Содан Әбекең Орталық партия комитетіне телефон соғуға мәжбүр болады. Жабулы қазанды жабулы қалпында қалдырғысы келген ондағылар оны астанаға шақыртып, жеке әңгімелесіп, шу көтермеуді сұрайды. Бір өзі емес, бүкіл облыс қаламгерлерінің еңбегін зая жібергісі келмеген Әбекең бөлімде, хатшыда болып, ақыры ақиқатын дәлелдеп шығады. Әділдік үшін ақыр аяғына дейін айқасуға әзір қаламгер сол жолы Орталық Комитетке қызметке қалдырылады. Осындай әділдігі мен батылдығынан ол ешқашан танған емес. Бертін Л.И.Брежневтің досы облатком төрағасы Семен Елагинге қарсы кеп қалып жүретіні де сол әділдік жолындағы жанпидалығынан еді.

Айтып-айтпай не керек, Әбекеңнен үйренер, үлгі алар өнегелі істер жетерлік еді. Оның бойымызға несі дарып, не қалғанын қайдам, әйтеуір әкедей қамқорлық көрсеткенін ұмыта қоймаспыз. Кейде редакцияда кешкісін көбірек отырып қалып үйге кеш қайтуға тура келетін. Үлкен кісі болған соң көбінесе оны үйіне дейін шығарып салатынбыз. Ондайда бастаған әңгімесін дастарқан басында жалғалы үйіне шақыратын ол. Бірде шешейдің қаймақ қатқан қою шайын іше отырып: “Осы шаңырақ маған әкенің үйі сияқты” дегенім бар. Шынында да, Әбекеңнің тәрбиесін өз басым әкемнен көп көрген тәріздімін. Өз әкем мен ес білмей жатып жазықсыздан жазықсыз 37-нің зұлматына ілігіп, одан соғыстың қайнап жатқан кезінде ақталып, іле әскерге аттанды. Әскерден оралғанда мен қалаға оқуға кетіп, тек жазғы каникул күндерінде ғана қауышатынбыз. Ал атжалын тартып мінгелі мен — қалада, ол ауылда болды. Санап отырсам, сонда әкеммен бірге болған күндерім Әбекеңнің қолас-

тында қызмет істеп, тікелей тәрбиесін алған уақыттан аз екен. Демек, оны әке тұтпас рет жоқ.

Енді ойлап отырсам, ол кісіні әкеме теңеп, дұрыс айтқан екем. Өйткені ол әлемге Олжас ақындай абзал перзент өсіріп берді. Ал Олжас исі қазақтың ғана емес, мұқым Азияның мақтаны. Олай болса, Әбекең баршамыздың әкеміз. Бір ғажабы – менің туған әкем де өмірден 89-ында өтіп еді, тұтынған әкем Әбекең де сол жаста дүние салды. Көпті көрді, көпті түйді, халқына қадірлі, қауымына абыройлы болып аттанды екеуі де. Жақсыларға жарасымды ұқсастық-ау осының өзі!

Уақыт шіркінде ая мен баян бар ма, міне, оған да бүгін қырық күн болып қалыпты. Жалпы, Әбекең ұлықты ұл, қылықты қыз өсіріп, бәрін де ұясы мен қиясына қондырып, немерелер сүйіп, шөберелерін көріп, бұл өмірден аларын алып, берерін беріп кеткен кісі ғой. Былайынша, бұл пәниден армансыз да алаңсыз өткендердің бірі деуге болады оны. Алайда қашан көз жұмғанша қолынан қаламы түспегеніне қарап, қаламгер ретіндегі оның арманы ешқашан сарқылмағанына көз жеткіземіз. Ал қаламгердің арманы сөнгені – күнінен бұрын өлгені ғой. Кім білсін, Әбекең тізгінін өзі он төрт жыл бойы ұстаған “Жетісудың” осы жазда 80-ге толатын мерейтойын көріп, оны шәкірттері ортасында тамашаласам ғой деп те армандаған шығар. Әйтеуір, қолынан қаламы түспей кетті оның.

1989, 1998 жылдар.

ТӘҚАППАР ТАЛАНТ

...Қазақ әдебиеті ауыр қазаға ұшырады.

Азаманның осынау алғашқы жолы-ақ ойға қалдырған еді. Дүние салған дарын иесін асыра мақтап, артық бағалап отырған жоқ па өзі? Тұтас әдебиет қазаға душар болып, аза тұтса, ол ақын жыр сарайының шаңырағына тіреу болып тұрғаны да. Оның опат болуы сол ғажайып ғимараттың бір бұрышы опырылып, омсырайып қалды деген сөз емес пе. Ал Қасым Аманжолов қазақ әдебиеті үшін шынында да осындай орны толмас ұлы тұлға ма? – деп ойлағанбыз.

Қайран көрбілтелік-ай десейші. Ауыл мектебін бітіріп, институттың алғашқы курсына оқып жүрген біздің онда әдебиеттен біліміміз де, білігіміз де мүлдем мардымсыз екен ғой. “Күніміз де, үніміз де – партия, панамыз да, данамыз да – Сталин” сияқты жаттанды сөздермен жүрек жалғап, көңіл қылын шертер шынайы жырдың не екенін ұғынбай, ұйқасқанның бәрін өлең, шырқалғанның бәрін ән деп жүре беріппіз. Оның үстіне азат үнді ауыздықтап, бұла ойды бұғалықтап, басынан сөз асырмаған сұрқай кезеңнің қатыбас қатал тәртібі асыл мен жасықтың ара-жігін ажыратуға ырық берді ме. Соның салдарынан көзі тірісінде біртуар талант Қасымның да ақындығы алуан қырынан жарқырай ашылып, бүкіл болмыс бітімімен таныла алған жоқ екен. Жан желпіңтер жылы лебездің орнына жүйкені жеп, жүректі сыздатар пасық сынға көбірек шарпылып, ақын қысастықтың да неше атасын көріпті. Сол қиянат оның жырлары жайында оқырманның бірегей пікірі қалыптасуына да көп кедергі болса керек. Балаң ойлы біз оған қайдан бойлайық онда?...

Асылы, ақындық – табиғаттың сарабал сыйы ғана емес, ай-

рықша құбылысы да сияқты. Ақындардың өлмес, өшпес өмірінің өзі көз жұмғаннан соң басталатыны да, бәлкім, содан болар. Әкімнің атағы тірісінде ғана аспандайды. Ал ақынның даңқы өлгесін дәуірлейді. Яғни пенделіктен арылып, періштелікке ауысады ол. Қасымның да ақындық өмірі өзі дүниеден озған соң айшықталды. Оның өзі қайтыс болғаннан кейін жарық көрген үш томдық шығармалар жинағы “онды-солды шашқан мол мұрасына” жұрттың көзін ашқан бейнебір қазына аралы іспетті еді. Бұрын әр кітапқа бытырап, басы бірікпей келген көңіл күй жырлары бір арнаға сайып, біртұтас көрінгенде табиғат өлең жырдан құя салған ақынның биік тұлғасы еңселеніп кетті.

Өкінішке орай, осыған дейін Қасымның қадіріне жетіп, өзін де, сөзін де бағалай білмеппіз ғой. Бақсақ, ол Абай мен бүгінгі қазақ поэзиясының арасына тартылған алтын көпір екен. Творчествосының тал бойына Сәкеннің сейдін серпінін, Мағжанның мәрмәр мөлдірлігін, Ілиястың нәсер нәпірлігін түгел дарытқан ол өз ұстаздарының орнын жоқтатпай, қазақ жырының түрін де, тінін де тың нақыштармен зерлеп, өзгеше өрнектер әкелді. Тоғыз, он буындық ырғақтар жасап, жаңа екпінмен өлеңнің мақамын өзгертіп, салмақтылығын күшейтті. Қара өлеңнің өзін жеті және төрт буындық жолдарға бөліп, соны ұйқас түзуі де зерделей зерттеп, терең талдануға тиіс жаңашылдық. Осының бәрі оның өлең мәдениетін арттырып, мазмұнын байыта отырып, қазақ жырын әлем поэзиясының деңгейіне дейін көтергенінің айғағы.

Қасым қазақ өлеңіндегі өзінше бір дербес дәуір десек, әсте асыра айтқандық болмас. Ол өмір кезеңдерін өлеңмен кестелейтін тұтас бір толқынның төлбасы. Былайша айтқанда, жырдағы жаңа бір ағымға арна ашып берген ақын. Көңіл күйі жырларының қазіргі алпыс пен қырық жас аралығындағы хас шеберлерінің оған соқпай кеткені кемде-кем. Қай-қайсы да одан тәлім алып, соның үрдіс-үлгісінде қалыптасты. Демек, ол өзіндік мектебі бар шын мәніндегі классик. Тек осы атақты күні бүгінге дейін қимағандай, Қасымның қазақ топырағындағы тағы бір ұлы ақын екенін тап басып айта алмай жүргеніміз қинайды.

Дарын дегеннің өзіңе, өз күшіңе кәміл сенім екенін ол ал бетген-ақ сезген. Түңіліп тез отығар енесіз қалған козыдай жетімдік тағдырдың тегеуріні ме, әлде желпіндірген жаңа заманның лебі ме — әйтеуір ол өмірде де, өнерде де ерте есейді. Тырнақалды өлеңдерінен-ақ бұлықсыған бұла күш байқалып тұрды. Жыр жаһанына тегін келмегенін ол бірден айтып, сүрінсе де, жығылса да жүгіруден

танбай, жетер жерге бұрынырақ жететінін паш етті. Жиырма бес жасында-ақ:

*Тән тозып, жан суалмақ расында,
Тән қалар қара жердің жырасында.
Сонда да сыр сандығым жерде қалмас,
Сақталар ұлы тарих мұрасында, —*

деуі сондықтан. Сол үшін де ол “Бір күні ұйықтап кетсе, оянбасын” сезгендей жанын жайып, талап тұлпарына дамыл-тыным берген жоқ.

*Өкінбен мен де бір күн өлемін деп,
Өкінем ұқсата алмай келемін деп.
Күніне жүз ойланып, мың толғанам,
Өзіммен бірге өлмесін өлеңім деп.*

Оның өмір мұраты осы болды. Қашан да өз сөзін өзі болып айтуға құлаш ұрып, жұрт жүріп кеткен сурлеуді шиырламай, тыңнан жол салып, омбыласа да опынбай нар тәуекел деп тек тура тартты. Сөйтіп, сәйгүлік қаламынан серінің сертке такқан семсеріндей айбары алмас. айдары алтын жырлар туғызуға жанын салды.

Қ.Аманжолов соғыстан бұрын-ақ өзіндік бет-бағдары бар, қалам тартысы төңірегіндегілерге көп ұқсамайтын дара дарын иесі екенін танытқан-ды. Оған оның қырқыншы жылдардың алдындағы жыр-дастандары айғақ. Көңіл күйін жырлау ақын жанының күйректігі деп таптаурын тақырыптағы жаттанды жырлардың бағы жанып тұрғанда да Қасым шөпті де, шөңгені де өлең кылуға барған жоқ. Шабытқа от тастап, қиялын тербеген тақырыптарға ғана қалам тартты. Күнбе-күнгі өмірдің күрделі мәселелерін қозғауға ден қойды. Мәселен, таңғы тәтті ұйқыдан оянып, таңғы таза ауаны жұтқанда:

*Ерінде ойнап күлкі,
Талай қыздар жатыр-ау, ә, —*

деген ойнақы жолдарын еске алып, қайсымыз болсын бір жымыып қоятын “Бикеш” поэмасының көтерген мәселесі күні бүгін де көкейкесті. Ақынның сұңғыла сезімі, ауылда пісіп, астанаға кеп үзілуі, әсіресе, соңғы кезде көбейіп кеткен “алма мойын арулардың” аянышты халін сонда-ақ шалып, азғын арандатушылардан сақтандырған ғой.

— Мен махаббатты қолжаулық етуге қарсымын, — дейді екен ақынның өзі. — Әйелді мен періште көремін. Оны күннің жарығы, жаңбырдың шапағаты, таңның рауаны, таудың бұлағы деп білемін. Батырлық, ақындық — бәр-бәрі ананың көкірегінен жаралып, баланың жүрегіне құйылады.

Ақынның жастық жырларына да осынау ой алтын арқау болып тартылған. Махаббатсыз өмірде мән де, сән де болмақ емес. Оның ащы азабының өзі тәтті рахат.

*Ғашық едім, қайтейін,
Оны білер жан қайда?
Арманда боп өтейін,
Армансыз боп не пайда? —*

дейді ақын. Иә, армансыз адам алдағыға құлшынбайды, алыстағыға ұмтылмайды. Жалпы, совет адамдарында арман-мұң деген атымен болмауы тиіс, олардың ортақ та асқақ мұраты — коммунизм құру деп, жеке бастың жан күйзелісі айтылып, қайғы деген сөз естілсе, зар заманның сарыны, көнені көксеу деп құстаналатын белсенділік тұсында Қасымның бұлай жазуы батылдық қана емес, батырлық та еді. Махаббатсыз дүние тиексіз домбыра сияқты, дыңғырлағаны үні болғанымен күмбірлеген күйі жоқ. Махаббат жоқ жерде ерлік те, елдік те болмайды. Отбасын сүйе білмеген жан, Отанын да сүйіп жарытпайды. Отан отбасынан басталады. Осы ақиқатқа имандай сенген ақын өз сырын өзге емес, өзі айтып, көңіл күйін қағазға қотарды. Әрине, ол кезде жан сырын ақтарар жырлар жарық көре де бермейтін. Сонда да келешекке берешек болмас үшін ақын:

*Риза етіп ата-анамдай мен елімді,
Өмірге беріп кетем берерімді, —*

деп жан сырын жүрек алауына орап, түгел дерлік өлеңмен өрнектеп кетті. Сыршылдығымен баурап, шыншылдығымен тәнті ететін де оның осы жырлары.

Өмірде еркін өсіп, елінде өзендей гүрілдейтін ақын өзін әманда:

*Жаман-жақсы болсам да ел ұлымын,
Елім деген ер болса сергімін,
Туған елдің намысын, абыройын
Өрге тартар бір жүрдек көлігімін, —*

деп ұғатын.

Сол елінің басына күн туып, “Топырағыңда тебіренбей жата алмас ем, ақын болмай, тасың болсам мен егер” дейтін туған жеріне тұтқиылдан дұшпан басып кіргенде Қасым қайсыбіреудей, “қарындашпен қиратып жау” кеңседе отырып қала алмады.

*Қош бол, досым, сөз қысқа,
Сыналар шағы жігіттің.
Зіл болып ойым мен кеттім
Сұранып бір соғысқа! —*

деп тығыз уақыт дос-жаранмен еркін қоштасуына да мұрша келтірмей, сол кеткеннен қанды қасап қырғынның ортасынан бір-ақ шықты.

*Қып-қызыл дария майданға,
Басыммен сүнгіп жөнелдім.
Бойлап бір шығып қайранға,
Ойлап бір кештім тереңін, —*

деп оның өзі айтқандай, дозақтың есігін өлеңмен қағып, майдан соқпақтарымен табандатқан төрт жыл жүрді. Сол төрт жыл қару мен қаламды қоса ұстаған Қасым ақындығының бұрын байқалмаған жаңа бір қырын айшықтап, оны қазақ жырының заңғарына бір-ақ шығарды. Кілең бір шиыршық атқан шымыр шумақтардан түзілген сол кездегі өлеңдерінің бәрі де ойының айқындығымен, үнінің жарқындығымен, бояуының қанықтығымен, түрінің сонылығымен, тілінің уыттылығымен айрықша дараланады. “Жел қанатын жайып қарсы, махаббатты шаштан сүйреп” келе жатқан жауды бетке сабалауы, бейуақытта шуақ боп жанған достың от махаббаты, жаудың жолын қырқып, бомба боп жарылған жүрек” тәрізді бейнелі де беделді тың тіркестер мен теңеулер бұрын-соңды қазақ өлеңінде болмаған құбылыс. Өлім мен өмір кездескен екідай қиын-қыстау шақта қиял қанатында шамырқанған шабыт құдіреті ғана осындай ғаламат жасайды. Ендеше:

*Қазақтың әні мен өлеңін,
Найзадай көтеріп келемін.
Шығыстың аласа аспанын,
Түндіктей тұрп бір тастадым, —*

десе, Қасым әдебиеттегі өз орнын, ақындық қадір-қасиетін кәміл біліп отырғаны. Мұндай пайғамбарлық тек ұлы ақындарға ғана тән.

Қасым жырының осы құдіреті соғыстан кейінгі кезеңде бел алып бедерлене түспесе, бәсең тартқан жоқ. “Туған жер”, “Советтік менің өз елім”, “Жас дәурен”, “Нұрлы дүние” сияқты әр сөзінде нұр сәуле ойнаған терең ойлы, кемел туындыларын ел бірден іліп әкетіп, әнге айналдырып жіберді. Әсіресе оның өсиет іспетті терең философиялық толғамға толы “Өзім туралысы” бүгінде ауыздан түспейді. Алдыңғы аға, арттағы іні бар — дос-жарандарына, сүйікті жарына, сүйкімді балаларына арналған өлеңдерінің өзі нәзік сырымен, жеңіл мұңымен, сергек сезімталдығымен астарлы бір күй шертіп тұрады. Алайда алыпқашты өсек-аяң, жазықсыз жабылған жала, ұлтшылсын деп жазғырып, қыр соңынан қалмау, діңкелеткен

дімкәстік, тапшы тұрмыс жомарт ерді жіпсіз байлап, кең көсіліп, еркін сілтеуіне жібермеді. Бүгінде жетім бұрышты жағалап жүрген жаңа толқын жас талапкерлердің аузынан түспейтін:

Берсең бер, бермесен қой баспананды.

Сонда да тастамасын астанамды.

Өлеңнің отын жағып жылытармын

Өзімді, әйелімді, жас баламды, —

дейтін суырып салма шумағынан-ақ ақынның пәтер зарын қалай тартып, талай қиындықты бастан кешкені көрініп тұрған жоқ па. Ақын сонда да келешектен күдер үзбей, бар үміт сенімін алғы күндерден күтті.

Тегінде, Қасымның өзіне ғана жарасатын тентектігі мен тәкаппарлығы жеткілікті болған сияқты. Талант тіпті бір мінезсіз болмайды да ғой. Сонымен бірге ол баладай аңғал, даладай дарқан да адам екен. Үйінен ертелі-кеш қонақ арылмаған. Әсіресе, жыр жалына жабысқан жас ақындардың көбі соның маңында жүрген. Сәл нәрсеге елігіп, елжіреп, егіліп қоя беретін жанының нәзіктігі және бар. Сондай бір сәтті оның сырбаз досы, сырлас серігі, қазақ жырының Қасымнан кейінгі өрен жүйрігі Сырбай Мәуленовтің жырдай ғып айтатыны бар.

— Баяғы бір кезде бала Ғафуды Қасымның үйіне ертіп барған едім, — дейді Сырағаң, — жалдамалы пәтері тау баурайында. Түні салқын болып, суық соғып қызылша солып қалыпты. Соны көріп Қасымның елжіреп, жыларман боп тұрғанының үстінен түстік.

— Япыр-ай, мына көрініс шашын жайып, жас өмірмен қоштасқан ару жаннан айнымайды екен, жас өмірді, жас өндірді үзіп кеткен тағдыр неткен катал еді! Өз перзентін өлім құшағынан алып қала алмай табиғатқа не болған? — деп көзіне мөлтілдеп келіп қалған жасын көрсетпес үшін теріс айналып кетті.

Ғафуды өзіне таныстырғанымда қайтадан жарқылдай күліп, үйге ертіп кірді. Қасымның домбырасымен Ғафу өзінің “Қызбел суреттерін” шырқап салғанда музыкалық аспаптардың бәрінде дерлік еркін ойнап, әнді де әсем орындайтын сері ақын әуелі ұйқылы-ояу сияқты қиял теңізіне батып отырды да, сергіп тез серпілді.

— Мына бала шын ақын екен, — деді разы болып. — Ал біздің үйге ақын еместер де келе береді.

Осыны айтқанда көзін бір алартып қойды. Ұлы Мұхтардың мұны “ойлы-мұңлы Қасым” деп атауының оның жанын өр-қырымен, орман-мұңымен, өзен-суымен түгел түсінгені-ау деп қалдым.

Ал мен болсам, әлгі акын еместердің еліктемей солықтап, менің де мінезім Қасым сияқты деп бас жарып, көз шығарып, жүрген жерін шулатып жүретін адырлары әлі де ұшырасады-ау деп ойладым. Ақынның “Бірден Пушкин болмай-ақ, Баймұқанша басташы” деп жүргені содан ғой. Бүгінде оның бұл сөзі мәтелге айналып кетті. Оның осындай жалында жатталып қалар сөздері аз да емес. Буырыл бас біз де жүріп өткен жолымызға көз жүртсек болды:

*Өткен күннен белгім аз,
Беттегі әжім болмаса.
Шимайлаптын көп қағаз,
Ол дағы бір далбаса, –*

деп күрсініп қоямыз. Қанатты тіркестері осылай мақал-мәтелге айналып ауыздан түспеуі тек шын ақындардың, ұлы ақындардың ғана құдіреті болса керек.

Қазақ жырының жаңа бір толқынының көш басшысы болған Қасым Аманжоловтың туғанына 80 жыл толуын тойлауға қазір кіндігін кесіп, кірін жуған жері Қарқаралы қам жасап жатыр. Одан басқа жер өзін жым-жырт. Ол туралы таяуда Ғафу Қайырбеков пен Серік Қирабаев “Қазақ әдебиеті” газетінде орынды әңгіме көтеріп, ой-пікірлерін ортаға салды. Осы орайда Қасым тойын он жылда бір емес, бері қойғанда жыл ара өткізіп, Қарқаралы баурайын жыр жәрмеңкесіне айналдырсақ қайтер еді, деген ой келеді. Сонда Сарыарқаны күймен баурап, әнмен кырған Тәттімбет пен Мәди қайта тірілгендей болып, осы өңірдің өнерпаз өрендері Қалибек пен Қалидың, Иса мен Жүсіпбектің рухымен Қоянды жәрмеңкесін аңсаған жұрт тағы бір қауышар еді-ау. Сонда ақынның рухы бұрынғыдан да биіктей түсуі хақ. Өйткені Қасым исі қазақтың Қасымы ғой.

1991 жыл.

ТӨРТ МАЙДАННАН ТҮЙГЕН СЫР

*Сонау соғыс лаңы
Кетті тастап қанды ізін,
Жоктап Ана жүр әлі
Жаудан өлген жалғзын.
Сырбай Мәуленов*

Иә, соғыс салған тән жарасы жазылғанмен, жан жарасы жазылар ма, сірә. Асқар таудай тірегі сынды жалғзын соғыс жалмаған аналар ұлын жоктап әлі де аңырайды. Өмір ұмыт етейін десе де көңіл суитын емес тіпті. Кино көрсе олар атой салып жауына лап қойған жауынгерлер арасынан ұлын іздейді: қолына кітап алса артында қастерлі аты қалған қаһармандар ортасынан ұлын іздейді — әйтеуір, үміт үзбейді. Өз боздағындай біреудің ерлігі туралы естісе де еңсесі өсіп қалады олардың. Әлгі батырды ұлының өзі болмаса да көзіндей көреді. Мына бір еңіреген ердің көзсіз батырлығы да оларды серпілтіп тастары сөзсіз.

...Аспаннан от жауып, алдан оқ борағанда қарға адым жердің мұң болатыны қандай. Бар-жоғы үш жүз қадамдай жердегі төбеге жету онай түскен жок. Алдымен сөз алған зеңбірек жыландай ирелендеген дұшпан траншеяларын қара түтін мен қалың тозаңға көміп тастаса да, қарсы атыс тыйылар емес. Достарымен Тойшы жүрген тұстағы айқас тіпті қызу. Автоматтан оқ жаудырып, сәл жылжыса-ақ болды, пулеметтер сарнап қоя береді. Тоқымдай ғана жазық алаңқай далиып жеткізбей қойды. Бақса, бұл бағытта жау дзоты бар екен. Оңнан да, солдан да орап тарс-түрс жарылып жатқан снарядтар. Қыр ұлының қасындағы бір орыс, бір украин жігіті қатарынан жараланды. Қаңғыған бір оқ оның да денесін дыз еткізді.

Бетін бөренемен көлегейлеп, бекінген дзоттың ажал шашқан аузы анау. Жедел қимылдап, көмейін жаппаса, жан қояр көрінбейді. Автоматтан біраз атқылап байқап еді, оқ жалынын өршітіп жау өшіге түсті.

Не істеу керек? Ойлап-танап, таразыға сап саралауға уақыт тығыз. “Бәлем, сені ме!” деп Тойшы орнынан атып тұрды. Жүгірген бетімен барып ұшып түсті. Жан дәрмен атып тұрып, тағы бір ытқыды. От шашқан апан аяқ тастам ғана қалды. Оқ зу-зу орайын жанап, самайын жалап өтіп жатты. Ол оң қолындағы автоматын жоғары көтеріп, артындағыларға ым қақты да, дзоттың аузын қапсыра барып құлап түсті. Оның шапшып жатқан шарапатты қанына қақалып, жау пулеметі үнсіз қалды. Осылай есіл ер өз жанын қиыл, жолдастарына жол ашты. Орнында гүл атар мың өмір үшін ол өзінің бір өмірін киды. “Ержігітовтың бұл ерлігі туған еліне, туған топырағына жетпек. Мұны асыл анасы да естімек”. – деп жазады автор. Асыл ана абзал ұлының ажалын естіп күйінген-ақ шығар, бірақ атағын естіп сүйінгені де хак. Біразымызға беймәлім Совет Одағының Батыры Тойшы Ержігітов осылай опат болған екен.

Қарт каламгер, жауынгер журналист Әбдірәшит Бектемісовтың “Майдангер көзімен” атты кітабында ұрпақтан ұрпаққа мирас болып қалар мұндай ерлік өнегесі аз емес. Міне, мына бір көрініс те көз алдында тұрып алады.

...Тұлпары жер танабын қуырып, қойнында жедел пакеті бар қызыләскер Мамыр Мырзанов құйғытып келеді. Кенет алды-артын оскылап оқтар зулап өтті. Тағы тарс-гүрс мылтық даусы. Астындағы ат омақасты. Анадай ұшқан жігіт көзі қарауытып кетті. Жан күтер кез бе, жалма-жан автоматына жармасты. Басын көтерсе, қаруын кезеніп ту сыртында кеспелтек самурай тұр. Мамыр бұрылған бетімен қолын көтерген болып автоматын сермеп қалғанда жау мылтығы ұшып түсті. Қайта орала соғуға жіберген жоқ, жау жағаласа кетті. Мамыр іштен шалып, шалқасынан қайыра бір соқты. Бірақ жапон солдатты болар емес, тепкілеп, тістелеп жатыр. Қазақ жауынгерінің қолы алқымынан езіп, шыбын жанын шырқыратқанның өзінде ол қынындағы қанжарын суырып үлгеріп, сұғып алуға тырысты. Тегеурінді қол тағы сықты алқымынан. Қанжар түсіп кетті. Самурайдың сақсиган тісі Мамыр қолына қалай сақ ете қалғанына көз ілескен жоқ, қан саулап қоя берді. Ыза бұған бұл оның құлағын қыршып, түкіріп тастады. Екеуі де қып-қызыл қанға малшыңды. Мамыр енді самурайды аш белден қапсыра көтеріп ап сабымен шаншылған қанжардың үстіне дүрс еткізді. Дұшпанның

“ah!” деп баж етуге ғана шамасы келді, сұсты қанжар оның кеудесінде дір етіп тұрып қалды.

Ел тағдыры таразыға түсіп, өмір мен өлім белдескен сонау бір сұрапыл соғыс жылдары мұндай ерліктің неше атасы туды емес пе. Ешкімі де, ешбірі де ұмыт емес дегенмен, солардың дені қағазға түспей, көзбен көрген майдангерлердің жадында ғана жүрген еді. Кезінде әйгілі болғандарымыздың біразы есімізден өше бастағанда байырғы журналистің бұл тақырыпқа қалам тербеуі тіпті тегін болмаса керек. Кеңес жауынгерлерінің жеңіс жолындағы жан қиярлығын күні кеше ата жауға қаламымен де, қаруымен де қарсы шапқан қаламгерден артық кім айтып бере алсын. Сондықтан Әбекеннің алдымен осы қадамының өзін құптау артық емес.

Жауынгерлік жолын Хасан көліндегі ұрыстардан бастаған жас офицер Ә.Бектемісов Ұлы Отан соғысының от-жалынын бастан аяқ кешіп өтіп, Қиыр Шығыста жапон самурайларын жер жастандырып барып, елге оралған ардагерлердің бірі. Ол әскери газеттің қызметкері ретінде Брянск, Волхов, Карелия. Бірінші Қиыр Шығыс майдандарына тікелей қатысқан. Мынау кітабында шертер сыры да сол төрт майданнан түйгендері, тар жол, тайғақ кешуде жүріп көрген-білгендері. Әскери журналистің қаруы қалам ғана емес. Қажет жерінде олар автомат ұстап, қолма-қол айқасқа да шықты. “Бүгін-ұрыс үстінде, ертең-газет бетінде” деген қағиданы берік ұстанған олар оқтың өтінде де, газеттің бетінде де дұшпанға өлтіре соққы беріп жүрді. Солардың бірі — ерлігін автор әдемі айтып берген майор Андрей Килин. Көз алдың тағы да көріністерге толып кетеді.

Суна өзенін алып, арғы жағалауға өтерде қол бастап тамаша тапқырлық әрі батырлық көрсеткен Килин енді бір атыс сәл саябыр болған сәтін пайдаланып, снарядтан құлаған еменнің үстінде әлденені шұқшиып жазып отырады. Жазып отырғаныңыз не деген сауалға ол “не болушы еді, бәрің білетін жайлар да. Редактор осы операцияны қалай өткізгеніңді жаз депті. Өзімді жазатындай жұрттан артық не бітіріппін. Еңбек, ерлік серіктерімдікі. Соны жазып отырғаным ғой” деп жауап береді. Сол сәтті оқығанда көз алдыңа тағы да осы кітаптың авторын келтіргендей боласың. Оның да осындай ұрыс арасында отыра қап жолдастарының жаңадан көрсеткен ерлігін газетке жедел жеткізу үшін талай жан ұшырағаны хақ. Ондай очерк, суреттемелерінің көбі кезінде майдан газеттерінде жарияланды да. Аттың жалында, атанның қомында дегендей, асығып жазылған олардың артық-кемі де болар. Бірақ автор бұлардың бірін де тәптіштеп жатпайды. Бұл жазғандары жылдар жүріп жадында екшелегендері

ғана. Ал адамның есінде әсте ескірмейтін оқиғалар ғана қалады емес пе. Кітапта тебірене оқитын сәттердің баршылық болуы да сонан шығар.

Қызыл қырғын майдан үстінде қанмен суғарылған қазақ Қасымбек пен орыс Павелдің достығын ол толғана айтады. Он жасқа жетпей шашы аппақ болып кеткен балғын Витя Феодровтың тағдырымен танысып тітіркеніп қалсаң, қып-қызыл плитаға жап-жас қызды шыжғырып шырылдатқан айуандыққа төбе шашың тік тұрады. Фашизмге деген өшпенділігің өрши түседі.

Тұтас алғанда, кітап естелік сияқты болғанмен Әбекең өзі туралы сараң сөйлейді. Оның есесіне қарулас, қаламдас достары хакында қызыға, қызына баяндайды. Р.Айтжанов, Қ.Қорабаев, Ә.Нұрмағанбетов, Т.Мұсақұлов сияқты қалам тарландарының еңбегі бір сыдырғы тәуір бейнеленген. Оларды оқып арамызда жүрген ардагер ағалардың жалынды да жауынгер жастығына саяхат жасағандай боласыз. Автордың майдангер достарымен әлі де тығыз байланыста екені байқалады. Ол оқушыларын қаруластарының қазіргі тағдырынан да хабарлар етіп отырады. Әрине, осынау ардагерлердің әрқайсының еңбекке, ерлікке толы өмірі бір-бір кітап. Ол келер күндердің үлесі.

Біздіңше, Әбекең өзі азды-көпті үлес қосқан Ұлы жеңістің ширек ғасырлық тойына ұялмайтын сыйлық тартқан. Майдангер көзімен жорық жолдарын қайта бір шолып, кейінгі кенже ұрпаққа ерліктің есте қалар өнегелерін ұсынып отыр.

1970 жыл.

УАҚЫТ ҮНІ

Беймезгіл біреу кіріп келді. Жалт қарасам, жарқырай күліп Ахметқан тұр. Кәдімгі бір батонды бөліп жеп, білім бұлағынан бірге сусындаған, студенттік шақтың ащы-тұщысын бірдей татқан досым Досмұқанов. “Алабота” орта мектебінің директоры.

– Күтпеген шығарсыңдар?! – деп жымип қойды сырт киімін шешіп жатып. Қуақылығы қаз қалпында қарап тұр.

– Ал, жол болсын! Қыстың көзі қырауда қайдан жүрсің? – деп сұрадым амандық-саулықтан соң.

– Жазушылар одағында жұмысым болып... Жұбанға келіп едім.

– Жұбанға?!

– Иә, Жұбан Молдағалиевқа. Қайран қалатын несі бар бұның. Не сен, не мен – әйтеуір біреуіміз жыр пұшпағын илеуіміз керек емес пе? Пенсияға шыққасын кітап жазып жатқан жұртты да көріп жүрміз. Абай жасында қалам тербетсем айып па, жарқыным. Жинағымды әуелі Жұбанның алдынан өткергелі әкелдім.

Үнінен ойнақылық оты ұшқындайды. Жүз жанбаймын десе де жорта айтып тұрғаны анық. Әйтпесе әу деуді білмейтін қазақ екеу болса, соның бірі осы Ахметқан. Сонда да “Жұбанға келдім” дегені жүрегіме қызғаныш тамызығын тастап жібергендей. Көз алдыма ана бір жылдардың көріністері кестеленеді.

1956 жылдың қысы. Қазақ қырының қиыр-қиырынан жүзге тарта жас талапкер Алматыға жиналды. Әдебиетке деген ынтық жүрек, ыстық тілектен өзге түгі жоқ, бірінің де беті айқындалмаған өңкей бір сарыауыз балғындар. Аты әйгілі ағаларға жуықтағысы келгенмен жуыса алмайды. Кейбіреулер оларды төңіректеуге тырысса, кейбіреулері қымсынып жылыса жүреді. Оларды қайта көңілдегіні өңінен оқитын көзі қарақты ағалардың өздері-ақ бау-

рап әкетеді. Соның бірі онда мойылдай қара шашы желкесіне түскен, жанары ойлы, аршын бойлы жігіт ағасы болып қалған осы Жұбан еді. Бұрыннан білетін адамынша өзімсініп, бірден бауырына тартып кететін ол талай талапкердің жыр тұсауын кескен-ді. Біразымызды арқаға қағып қанаттандырып та қойған. “Қалтқысыз қадірлі боп өссін талант” деп, оның жыр жолына жармасқан әр жасқа ақынша, жолдасша қарайтын қатал да қамқор қазылығы сол кезде-ақ қылаң ұратын.

О жылдары Жұбан өз творчествосындағы тың белес болған “Жыр туралы жырын” жазып, жыр құмар жұртты бір желпінткен еді. Өзі шағын болса да ойы шалқар осынау дастанымен ол туысқан татар халқының ақын ұлына, батыр ұлына бастапқы өлмес ескерткіштің бірін жасап қана қоймай, ұзаққа сілтер эпикалық кең тынысын танытты. Онан кейін талайды ойландырып, талайды толғандырып, “Жесір тағдыры” туды. Алпысыншы жылдардың алғашқы жартысында “Мен – қазақтың” деп санқ етті ақын үні. Осының бәрінде де Жұбан жырды мұрат тұтқан талапкерлерге ақылгөй аға ғана емес, өлеңмен ұлағат ұсынар үлкен ұстаз да бола білді. Жастардың оны жанашыры санап, сырлас, сыйлас жақыны сезінгені де сонан. Жаңағы жақын достың өзінен оны қызғана қалып жатқанымыз да сол қимастықтан еді.

Бұл жылдары Жұбан ақындығынан бұрын, азаматтығы жағынан тұлғаланып биік тұғырға көтерілді. Сезімтал ақыннан сергек басшы шықты. Баяғы жастар газетінің жауапты хатшылығынан ол “Жұлдыз” журналының бас редакторлығына, онан Қазақстан Жазушылар одағы басқармасының секретарлығына жоғарылатылды. Қалтқысыз қызметімен көзге түскен түлегін халық қашан да құрмет тұтпақ.

Білмеймін бөлінуді, ру заңын,

Білмеймін бір жатақта тұру заңын, –

деп кірбіңсіз бірлікті туғып көтерген коммунист Жайық жігітін, Алматы ақынын Көкше елі республика парламентіне сайлады.

Әлгі ауыл мұғалімі Ахметқан шынында Жұбанға, халық қалаулысы Жұбанға келген екен. Бірақ маған қуланғанындай, Көкше кеудесінен өз өлеңін емес, депутатқа деген ел сәлемін әкеліпті. Сайлаушылар аманаты бойынша Жұбан жоғарғы орындармен келісіп, Алаботада орта мектеп үйін жаңадан салғызатын болды. Осылай алыстан арнайы келген досымды даласындай далитып, төбесін көкке жеткізіп аттандырды. Халық қызметшісінің құдіретіне көзім сонда бір жетті.

Халық қызметшісі болу құрмет те, міндет те. Бұл құрметке Жұбан “Саған, халқым, дарыным!” – деп жүйкесінің нәрін сығып, жүрегiнiң қанын құйған жалынды жырымен, түс қашып, түн қатқан қиын да қастерлi еңбегiмен жеттi. Ал мiндет үдесiнен шығу үшiн ол талаптың тұлпарын тынбай қамшылаумен келе жатқан дарын.

Тырнақалды жыры он тоғыз жасында жарық көрген Жұбан армия қатарына алынып, ұзамай Ұлы Отан соғысы от-жалынының ортасынан бiр-ақ шықты. Қыз асылар мойнына мылтық асып, әскерге аттанар алдында Оралда алғаш көзбе-көз көрген шын ақыны Қасым айтқандай, “қып-қызыл дария майданға басымен сүңгiп” жүрiп, “долы майдан даласын дүбiрлеткен дауылдай” достарын жыр еттi. Қанды көйлегi мен партбилетiн қызыл жалаудай төбеге көтерiп жолдастарын айқасқа бастаған “Батыр туралы баллада” жазып, “Қасқая шап, қарсы бар өмiрдiң нұрлы таңы үшiн!” деп жауынгерлердi жеңiске жiгерлендiрдi. “Өмiр – өлiмнiң қиясында” жүргенде де оның бiр бүйiрiнде туған елi жатты.

*Ойымнан, сiрә, қалмайсың,
Жүрсем де майдан төрiнде.
Жүректiң отын жалғайсың,
Жеңiстен соңғы өмiрге, –*

деп оның алғы күндерiне асығады, арайлы шақтарын аңсайды. “Шарықта, шаттан, шабыттан, жығылды туы дүшпанның!” деп алақайлап шығыстағы туған елiне оралысымен от кешiп келген ақын өз өлкесiнiң жаяр өркенiн, жарқын ертеңiн құлшына жырға қосады. Оның қыран жанарынан ақ бидайды аралап “өзi егiнмен бiрге өскендей” болып жүрген кешегi майдангер де. “жазы-қысы сусыз тыңды суарған” дикан терi де. тiптi “адамға толы кеш болса ауылдың кiтапханасы” да қағыс қалмайды. Ол “жаюлап қалса қаламы жыр мiнiп қайтар” туған Тайпағының өскен өркенiн, қайта жайнаған ауылдың мектебiн, еңбегiнiң зейнетiн емiп отырған кеншiнiң келiстi өмiрiн көрiп қиялына қанат, жырына шабыт жалғайды.

*Күп қызылы жаңа семген кез едi,
Келген сығыр пiлте шамның кезегi.
Сол мезгiлде ауыл үстi жарқ еттi,
Жанартаудың от шашқандай өзегi, –*

деп ауыл өмiрiнiң бiр белесiн көз алдыға өре қояды. Жұбан әубастан-ақ өленде иә жалаң баяндауға, иә жалқын бояуға барған ақын емес. Қарапайым сөздермен-ақ қуатты түйiн түйiп, сом сурет жасайды. Ойын әсте айқын, ашық айтады. Әсiре әсемдiкке әсiлен

баспайды. Оның өлеңдері көңіл пернесін дөп басып, тез жатталып қалатыны осыдан болар.

*Коммунист болу менің арманым,
Осы жолға өмірімді арнадым.*

Қарашы, осында айшықты бейне, ойнақы бір сөз бар ма? Жоқ. Бірақ бұл тіліңе үйіріліп, жүрегіңе ұялай қалады. Шындықтай қарапайым сөздердің өзі-ақ көңіл қылын тербеп тұр. Коммунист болу кімге мұрат емес. Менің құрдастарымның мұны жаттап өсуі содан.

Поэзиядағы әсіре әсемдіктің рәсуашылдық, құр әурешілік, әшекейқұмарлық екенін шеней келіп, ұлы орыс ойшылы Н.А.Добролюбов: “Өлеңнің ісі — өмір, оның жанды қимылы мен мәңгі күресі, адамның ұдайы өзімен өзі үйлесуіне, табиғатпен үндесуіне ұмтылуы” — деген еді. Ал Жұбан жырларының құндылығы осы өмір құбылыстарын жанды қимыл үстінде жүрек алауына бөлеп бере білуінде болса керек. Азаматтық әуен дегеннің өзі осыдан арна тартатын сияқты.

Азаматтық әуенсіз жырда айбындылық, ойда айқындық болмайды. Ойы айқын болмай ақын батыл пікір айта алмайды. Жұбанды берісі қазақ ақындарының, әрісі Одақ ақындарының алдыңғы қатарына шығарып жүрген осы ой батылдығы. “Ата қазақ ақсақалы” дегенді ұлтшылдыққа теліп, үп еткенге үрпие қалу тыйылмай тұрған тұста-ақ ол “Мен — қазақпын, мен баймын, байтақ елмін!” деп бар даусымен жыр салды.

Жалғыз Жұбанның ғана емес, исі қазақ поэзиясының иықты шығармасы болған бұл поэмасында кемел ойлы, кең тынысты ақын туған халқының тұтас тарихын жасайды. Қилы-қилы замандардың зар-мұңы, нар жүгі иінін етсе де, еңсесін түсірмеген ерен елдің шежіресін шешен шертеді. Сан алуан суреттерді самсатып, халқымыз жүріп өткен қиын қыстау жолды көз алдыға әкеледі. Тұрмыс түнегі қанша тұмшаласа да, үкілі найзасын ұстап, үмітін темірқазық қылған қайсар халықтың өр рухы жығылмайды. Сол өршілдік оны әкеп Октябрь арайына орайды.

*Мен — қазақпын, белдімін, байтақ елмін,
Қайта тудым, өмірге қайта келдім.
Мен мың да бір тірлдім мәңгі өлмеске,
Мен елімнің есімін айта келдім, —*

деп осы тұста ақын үні де асқақ естіледі. Осы жолдардың Жұбан аузынан шығуы қандай жақсы. Күн сәулетті республикасымен тете өсіп, тел есейген қаламгерді туған халқының бейнетті кешегісі, зейнетті бүгінгісі, сәулетті ертеңгісі әркез терең тебірентеді. Соны

эпикалық сарында кең көлемде беруге бой ұрады. Өзінен өзгеге ұқсамайтын шалымды да қарымды ақын айтарын әмсе өмірдің өзіндей бедерлі де бұдырлы, сырлы да сындарлы етіп кесек тастайды. Бұны біз оның биыл жарық көрген таңдамаларының екі томдығынан анық байқадық.

Жұбан творчествосының өн бойына алтын арқау болып тартылған тақырыптардың бірі туған жер екені аян. Оған ол айналып соғып, айналып соғып әлсін-әлі оралып отырады. Бірде оның гүлді өңірін, нұрлы өмірін жырласа, бірде тұңғық тарихына бойлайды. “Ордада туған ойына” бір үңіліп көрші. Өлең құрылысының жаңалығы, екпін ырғағының сонылығы өз алдына бір сөз. Осы шағын жырымен-ақ ақын сан қилы сурет салып, шалқар ой айтады.

Халық қаһарынан қаймығып, ту шетке түлкідей тығылған Жәңгір хан, үлде мен бүлдеге оранып бұрандаған хас сұлу Фатима ханым, елінің еркіндігі үшін сұлтан сарайында әңгіртаяқ ойнатқан ер Исатай, жырын семсердей жарқылдатқан Махамбет, сайран сап, жайрандап жүрген Жароков Тайыр, ақыр аяғында ақынның өзі — қилы-қилы адамдар көз алдыға келеді. Олар қилы-қилы замандар куәсі. Соның бәрін аясына сыйғызып тұрған өспеген, өшпеген орда қандай шежіре, соның бәрін бір жырға сыйғызған ақын қандай шебер! Сол ордада өмір көктемін орнатып жатқан ұл-қыздың шат үні құлағыңа келетіндей. Ақынмен сен де

Жаңа әнді

Заманды

Октябрь сыйлады соларға,

Тол, Орда, бол, Орда —

дегің келеді.

Жалпы, Жұбан жырларында ақындық “Мен” мол ұшырасады. Осы арқылы ол бір жағынан өз өмірінен де сыр шертетін сияқты. Ал шын ақынның өмірі қашан да халқымен біте қайнасып кетеді. Ол өз өмірін арқау ете отырып жалпақ жұрттың тағдырын толғайды. Жұбанның да ұстанған мұраты осы. Оның өз ошағының басын байтақ Отан тынысымен қалай ұштастырғанын аңғармай да қаласыз. Бұл шындалған шеберліктен болса керек. Мысалға “Мереке алдында” атты өлеңін алалық.

...Үй-іші әбігер. Жиһаздарды жинастырып, қозғалмаған зат қалмайды. Бөлмелерді жайнатып жатыр. Әйтеуір бір үлкен әзірлік бар. Ақын да электр шамдарын жөндеп, монтер міндетін атқарып жүр. Аанада да, балада да тыным жоқ. Мереке алдында, әсіресе Октябрь қарсаңында қай үйде осындай әбігер болмайды! Жұбан өз

шаңырағының астындағы бір сәтті алып, бүкіл елдің той алдындағы тынысын аңғартып отыр. Өлеңнің осы арқылы айтар ойы қандай десейші!

Көргем жоқ, достар, тыным бұл жетіде:

Өлеңнің жүз оралдым бір бетіне.

Жеті емес, өмірді арнадым мен

Туатын Октябрьден міндетіме

Мұны Жұбан ғана осылай айта алады. Асылы, ол жоқ жерден жап-жақсы сурет шығарып, күтпеген тұстан құдіретті түйін тауып ала қоятын қаламы олжалы ақын. Осы суреттілікті, сюжеттілікті ол бертін адамгершілікті ардақтауға арналған өлеңдерінде онан әрі әрлендіреді. Ата алдында аяғын көсіле тастап, омырауын аппақ қып бала емізіп отырған келіннің кескіні, соған қарай алмай ұялғанынан жерге кіріп кете жаздап отырған қарияның көңіл-күйі арқылы еркіндік деп әбестікті күйттейтін күйкі қылықтан теріс айналдырады. Ал “Әуелі берсін құдай ғашықтықты” деген өлеңінде үлкен түр, кіші түр демей, ерсілі-қарсылы өтіп кісі жүр демей, көшеде жабысып сүйісіп жататын кейбір сапбас жастарды көзге елестетіп, онан сырт айналдырады. Бұрын бұл тектес жырларды сықақтың үлесіне саюшы едік. Бақсақ, кеңкілдетіп күлдірмей-ақ, буын бұзып, жыр төсегін бүлдірмей-ақ кеселді салмақтап, салауатты сөзбен, салқын ақылмен-ақ сылуға болады екен ғой. Бұл бағытта Жұбандай ағалардың аяқ алысы үлгі болуға керек. Өз басым бұны қызу құптаймын.

Жұртты баурайтын Жұбан жырларының тағы бір тұлғалы тақырыбы — ана. Бұл да ақынның азаматтығымен, адамгершілігімен тұтасып жағыр. Оның өлеңдерін оқыған әр адам әйелдің алдияры, ақсұңқары болған ақ әжені әбден тануы тиіс. Жанына жастан жалын құйып, жырмен асыраған өз анасы арқылы ол мейірбан да мықты, қайырымды да қайратты күллі қазақ әйелінің абзал бейнесін жасайды. Өз анасының өміріндегі біраз сәттерді өзек еткен “Жесір тағдыры” дастанындағы Айша арқылы қазақ әйелінің кешегі өксік күнін, бертінгі өсу жолын әдемі берген. Шиедтей баламен жесір қалып тұрмыс тақсиретін жалғыз тартқан Айша өмірі Октябрь таңымен арайланып, жаңа арнаға түседі. Жарқын жаңа өмір жасауға ол да құлшына кіріседі. Таршылықта саспайтын, молшылықта аспайтын еңбеккер де ержүрек, аңғырт та ақылды асыл халық — ана. Жұбан жырларындағы басты тұлға осы. Оның “Айттым сәлем” поэмасы да осыған арналған. Онда да әйел, жар келбеті әрлі айшықталған. Ақын әйелді өмірдегі көрік қана емес, серік деп те

ардақ тұтады. Оның ерлігіне, еңбегіне қайран қалып, қалтқысыз сүйеді.

*Мың тірілген күйкіге күйіп өлген,
Бір күн артық адамша сүйіп өлген.*

Бұл Жұбан ұраны. Аяған болып алданғандарды шырғалап, жырларын жылауықтандырып алып жүрген кей жастарға бұл ой салса керек.

Азербайжан ақыны Нәби Хазри “Елінде жер сілкінсе, эпицентрі ақынның жүрегінде жатады” деген еді. Сол сияқты еліміздің, жеріміздің тарихында Жұбан жүрегін тебіrentпеген құбылыс кемде-кем. Оның жырлары қазақ қырындағы жарқын өмірдің жылнамасы сияқты. Оған Абай атындағы сыйлықтың берілуі де осының айғағындай. Бұдан жиырма жыл бұрын жырда уақыт үнін естіртсем бақыттымын деп армандаған ол бүгін сол биікте тұр.

*Ақыннан жас болса тек келешек жас,
Ақыннан жердің ғана жасы үлкен, –*

деп өткен күндерді оймен екшеп, нұрлы келешекке көз жіберіп тұр. Жаны жас үлкен ақынның тәтті бір үн шерткен ат дүбіріндей шандоз шабыты лайым шарықтай берсін.

1970 жыл.

ШАБЫТТЫҢ ШАҢҚАЙ ТҮСІ

...Торғайдың торғын түні. Жүп-жұмсақ саумал самал көкірегіңді қыттықтайды. Жұлдыз біткен жымың қағып, аспан кеудесін кернеп кеткен. Тас төбеде толған ай толықсиды. Қаз омырау, мамык бұлт марғау қалқып барады.

Сүттей әппақ түннің сол сәтіне елігіп, карт Торғайдың жалт бұрылып, құмға құлдырар тұсындағы жалтырдың жағасында тұрып қалыппыз. Әлден уақытта сырық мойнын сұлу иіп, қамыс арасынан аққу шыға келді. Қанатын қағып-қағып жіберді де, ол күміс кірпігі су бетінде дірлдеген ай сәулесіне қарай салды. Сыңсыған құрақ сыбдырымен ұласып, сырнайлы бір үн айналаны әлдиледі де кетті.

*Ақ түн –
Ақ сәулесін шашады
Түн кірпігіндей.
Ақ түн – аспан төсін
Желпиді кір түсірмей.*

Осынау өлеңнің революция бесігі – Нева бойындағы ұлы қаланың құшағында туғанымен, Торғай төсінде ойымызға оралуы тегін емес. Себебі туған жерін көз алдына келтірмей ақын жүрегіне бойлауға тіпті де болмайды. Мынау телмірген ай, тебіренген айдың, жымыңдаған жұлдыз, сыңқылдаған құс – бәр-бәрі барша болмыс бітімімен, келбет-пішінімен оның көкірегіне кішкентайынан қонақтаған көріністер. Өскен өлкенің сол сырлы суреті Нева бойынан бір ұқсастық тауып, зерлі жыр жолдары болып құйыла қалғандай.

“Өлеңнің қарапайым солдатты” болып жыр сарайының қақпағын қаққан Сырбай Мәуленовтің тұңғыш таңдамалылары “Шаңқай түс” кітабының шаңырағын биіктетіп тұрған түр-түрпаты, ырғақ-

ұйқасы бөлек осы жыр болатын. Талай ойлы да отты, сырлы да сәтті өлеңдерімен жинақтан жинаққа өсіп, еңсесі биіктей түскен ақынның соңғы кітаптары да талай тамаша көріністерді алға тартып, толғамды ойларымен разы етеді.

Тағы да Торғай қыры, Тосын құмы көз алдыма келеді. Күліп аққан суларын жағалап, сұлық жатқан құмдарын аралап жүргендей сезінем өзімді. Жиденің танау қыттықтаған жұпар иісі көкірегімді шайдай ашып, жан сарайың кеңейіп кеткендей болады. Жүрегім жырға елжіреп, құлағым күйге елендеп тұрған тәрізді. Көзімде нұрлар ойнап, көңілде құстар сайрап жатқандай.

Анау бір жылдары Арқаның атышулы жыршысы – Нұрқан ақынның алпыс жасқа толуы тойында осындай күйге енген едім. Кеудеме тәтті бір ойлар ұялап, зердеме сәтті бір суреттер кестеленген сонда. Ол домбыра сағағынан самғап жатқан сұңқар жырлардың, жерлестері кисса қып жатқа айтқан Нұрқан жырларының құдіреті болатын. Сол суреттерді бүгін Сырбай Мәуленов ақын ағасына арнаған өлеңімен мөлдіретіп алдыма тағы да жайып салып отыр.

Сурет болғанда да қандай! Ойлары айшықталып, бояуы айқындалған хас шебердің ғажайып өрнегі. Алдыңнан айдыны “аспаннан жұлдыз сүзген” кішкене өзеннің бойындағы көне қала қайта шыға келеді!

“Түн бойы Торғай халқы шұбап ағып” зәмзәм жырдан сыбаға алып қайтып жататын аласа үйге аңсарың ауады. Жақындай бергенінде шаңырақтан шалқыған сазды әуенді таңдағы торғай аспанға шырлап алып ұшқандай болады. Әне, томағасын сыпырған бір қаршыға сыпсып биікке бір-ақ шықты. “Домбыра ішектерінен дірілдеп, іштей күбірлеп” шабыт үстінде отырған ақынның аузына қарап, аңырап қаласың. Қара мұрты қанаттай қайшыланған оның көмейінен нөпір үн нөсерлетіп кеп кетеді. Көктемде тасыған Торғай суындай топан жырға жүзе жөнелесің.

Иә, Нұрқан дәл осылай шырқайды екен. Бірақ бұл жолы ол қолына домбыра ала алмаған еді. Ауыр науқас аяқ-қолынан айырып, тілін байлаған ақын төсек тартып жатты. Алайда жерлестері оның орнын жоқтатқан жоқ. Ауыл әншілері ақиық ақынның асқақ жырларын, тұтас дастандарын жатқа айтып, күнді түнге, түнді таңға ұрды. Ара-арасында ардагер ағасына арнаған өлеңдерін ортаға салушылар да аз болмады. Торғай ақын болмай, тасы болса да топырағында тебіренбей жата алмайтын жер. Оның еңбектеген жасынан еңкейген көрісіне дейін жыр құмар. Сонда есіне Н.Г.Чернышевскийдің

Пушкин ұлылығының бір тамырын оның қаршадайдан қоршаған әдеби ортадан іздегені түсіп, шын ақындардың, ірі ақындардың Торғай төңірегінен неліктен көбірек шығатынына көзім жеткендей болған.

Туған жердің ақынға суы да ыстық, құмы да ыстық, жыры да ыстық. Сырбайдың Торғай туралы жиі толғайтыны содан. Ол оның өз жүрегіне ана сүтімен дарыған жырына ынтық. Сол ынтық жүректі бүгін найзағай тілімдеп, телефонды ұстауға қол дірілдейді. Өлеңнің ақ батасын берген аға ақыны жоқ...

Дірілдейді Торғайда қалтырап тал,

Дірілдейді Тосында жапырақтар...

Қайғыдан қайрат шыңдап, шамырқанған ақын “Мөлдіреген көк аспандай” көз жасын кенет тыйып:

Солардың сене алмаймын жоқтауына,

Торғайдың жырың қалды көк талында.

Алдымнан кездесерсің әлі талай

Өлеңнің жаркыл қағып көкпарында, —

деп санк ете қалады. Алдыңнан қилы-қилы көріністер көлбеп, ойына алуан-алуан оқиғалар оралады. Осылай “бір халықтың мықты жыры” болған Нұрқан ақынның абзал бейнесі жасалады. Жалпы, Сырбай жеке тұлғалар жайындағы жырдың санаулы зергерлерінің бірі. Ол бұдан бұрын да еліміздің талай-талай аяулы азаматтарының өлмес бейнесін өлеңмен құйып берген. Қолымызға жаңадан алып отырған мына “Апрель жаңбыры”, “Қызыл арша” жинақтарынан да мұндай тамаша тұлғаларды аз ұшыратпаймыз. Ақындардың ақ сұңқары Сәкен, мейірбан жүзінде жырлар туған Светлов, өлеңнің ақсақалы Омар, “Биаға” деп елі еркелеткен Бейімбет, сахараның еркесі, сахнаның серкесі Қожамқұлов, аппақ ардың құрбаны боп өрт ішінде жанып өлген Абдолла талайға тағлым болар тұлғалар. Бірақ Сырбай бұлардың бірін де туған жерден бөле-жарып алмайды: Сәкенді Көкшесіз, Светловты Гренадасыз, Абдолланы Жайықсыз, Бейімбетті Әйетсіз айтпайды. Туған жер осынау аптал азаматтардың бейнесін сомдап, толыстырып тұрады. Сырбай өзін де сол туған жерге арымен, жанымен, қанымен қарыздар санайтын ақын. Сол қарызын қалтқысыз махаббатымен өтеуді мұрат тұтады. Әрине, ақын махаббаты әркез телегей-теңіз. Телегей-теңіз махаббаты оған Торғайдың кішкене өзенін мұхиттай, көбелегін самолеттей ғып көрсетеді. Сондықтан оның дала тарихындағы ұлы дауыл мен ұлы дәуірдің ошағы “Торғай деген кәдімгі қазақтың Ленинграды” дегені келісіп тұрады.

Сырбайдың туған жер туралы толғауы тек Торғаймен тұйықталып қалмайды. Ол “Ақанның әнін алған мұрагердей” сауырынан самал соққан Сырымбетке созылып, жасаруы үшін толқынына “көне жұлдыздар тартқан, көк жұлдыздары шомылған” Жасыбай көліне жалғасады, ақын үшін күнге шырағын тамызған Алтайға шығады. Онан соң қазақ қырынан шығандап, “айнала тау арасында, құйылып көз шарасына” бұлттың баласына ұқсап жатқан Айастанның ақын көлі Севанға сүңгіп, “аспанды айдынына батыра алмай аласұрып жатқан” асау Балтыққа шомылады, “жұлдызды аспан миллион оттарымен құшақтаған” Киев көшелерін аралайды, өмірбаянын жалынмен жазған революция сарбаздары жатқан Марс алаңында дамылдайды. Сөйтіп, ақынның туған жері тек Торғай емес, иісі қазақ даласы, ұлан-қайыр кеңес елі, тіпті тұтас Жер шары болып кетеді. Ақынның “Жердің шарын түсірмейміз жердей жалпақ алақаннан” деуі осыдан.

Туған жердің қадір-қасиетін Сырбай кашан да тамылжыған табиғатымен біте қайнастырып, бедерлі сөзбен бейнелеп жырлайды. Ал ондай өлеңдерін оқығанда көз алдына алуан бояулар тізіліп, сан мыр сәуле құбылады. “Арғымақтай жалбыр шашын сілкініп, көл бетінен көшіп жатқан” ала бұлттар, стаканның ішінде қайнаған “ала бүршік — таң ұшқыны”, “қараңғыны қақ тілген Күннің қандарындай сәуелер” — бәр-бәрі жанды суреттер. Ал:

Көркіне көлге түскен тау таңқалып,

Ай тұрды аспанында арқандалып.

Су ішті Жасыбайдан бала марал,

Жасканып екі көзі жаутаң қағып, —

дегендегі даланың еркесіне қызықпай көрші! Енді бір өлеңінде ақын да ашкөз аңшылардың оғына ұрынған даланың осы бұла перзентін туған жердің шипалы суымен емдеп қоя береді. Тау болып шіреніп, тас болып түнеріп, толқын боп жыр өретін ақынның:

Өлең жазар кезімде тебіреніп,

Табады олар тағы да мені келіп.

Жас сандуғаш жыр төгіп, жас құралай

Төсімді иіскеп тұрады еміреніп, —

дейтіні осылар емес пе екен, сірә?!

Осындай бейбіт өмірді, бейкүт өңірді тіпті тұтас Жер шарын фашизм апатынан аман алып қалу үшін он сегізінде от кешіп, “қараңғы эшалон соғысқа әкетіп, жарық эшалон үйге әкелген” жауынгердің бірі Сырбай. Оның осы тақырыпқа қалам тербегенде азаматтық үнінің асқақ шығып, тұлғаланып кететіні де тегін емес.

Ақын жүрегі – әлем айнасы, дүние дүр сілкініп жатқанда ол шытынамай қалмақ емес. Ондайдан жүрегі бүтін қалған ақын дүниеден тыс томаға тұйық бейшара болмақ. Ал Сырбай қатарының көбін зұлым жау жалмап, жаралы болған жүрегіне соғыстың сан суретін түсіріп алған ақын. Сондықтан бірде ол ағаш қолды солдаттың атынан адамзатқа абай бол десе, бірде жұмысшы балғасы, шаруаның орағы, солдаттың қару-жарағынан асқан құдірет жоқ екенін айтып, айдын танытады. Соғыс тақырыбындағы осы балладаларда жібектің түйініндей шап-шағын оқиғамен шалқар сурет жасап, оқушыға ой салады. Жалғыз ұлының аты жазылған қасықты жұбаныш көрген қарт ана, ескерткіш боп тұрып қалған батыр мен аты көңілден тіпті күңгірттенер емес. Асылы, қазір жиі көрініп жүрген Сырбай балладаларын арнайы сөз ету керек болар. Ал соғыс жайына келсек, ақынның:

*Соғыс жайын сұра сен
Бітпей қалған жырлардан,
Жағылмаған шамдардан,
Шашылмаған нұрлардан,
Атпай қалған тандардан, –*

деуінде терең сыр жатыр.

Осыдан келіп:

*Халықтардың қаһарына түншықсын
Қанды лайсаң, қара соғыс дауылы! –*

деген түйін өзінен өзі шығады. Сонда ақын:

*Өзені де толқын алып өзінен,
Таулары да тұрар саған сүйеніп, –*

дегеніндей, туған жеріне тірек болып, оны түгелімен, өлеңмен құлпыртады.

Ойсыз өлең – өмірсіз. Ал Сырбайдың соңғы жылдары жазған жырларының көбінде сом суреттерге астасып салмақты ойлар жатады. Қай өлеңін алсаң да қуатты түйіндермен көмкеріліп, оқығанға үлкен ой тастайды. Кез келген тақырып оның қаламынан қырналып, нұрланып шыға келеді. Мысалға “Таба нан” деген өлеңін ғана алайықшы. Бұлттың сүтін, күннің нұрын, ауаның иісін, даланың сөлін, желдің лебін, диқанның терін жұтып жерден отқа ұсап өріп шыға келген бидайдан жасалған нан былайынша болмашы ғана дүние сияқты. Ал ақын:

*Дастарқанға қойып жатыр қарт ана
Таба нанды күн сияқты көтеріп, –*

дегенде алдыңнан шұғыла шашырап шыға келмей ме! Ана — тіршілік көзі. Күн — оның тірегі, ал нан арқауы. Ой деген осындай болса

керек-ті. Сондай сәтте Сырбай мақал-мәтел боп кетерлік тың тіркестерді де төгіп-төгіп тастайды.

Адамдарға сенбейтін кей жандардан

Үй алдына ұя салған құс артық...

Әнші мен деп көтереді кеудесін

Көк шымшықтар бұлбұл жоқта тоғайда, —

тәрізді жолдар осының жемісі. Бұл ақынның үлкен іздініс үстінде екенін танытса керек. Ізденіс лебі оның өлеңдеріндегі жаңа екпін, тың ырғақтарынан да есіп тұрады.

Әрине, қазір жақсы өлең көп, бірақ жақсы өлеңге де оны түсіне білетін адам керек. Хат биліп, қара танығанның бәрі оған бойлай бермейді. Сондықтан саяз қарағанға Сырбай өлеңдері оңай ұйқасып, әп-сәтте туа қалатын сияқты. Ал ақиқат бұл долбарға ешқашан ауыл-үй қонған емес. Ақынның өзі айтқандай, ол өлеңді піскен алмадай өзі түскенде ғана дүниеге әкеледі. Қиялына иленіп, ой отында пісіп шыққандықтан оның жырлары тілге жеңіл, жүрекке жылы тиеді.

Сырбай Мәуленов қазір шабытының шаңқай түсі төбесінен аумаған, ақылы терең, дарыны кемел дер шағындағы ақын. Осындай жақсы ақынның жырларын оқығанда сезімнің сәулеленіп, жаның жомарттанып кетеді. Оның өлеңдерін жеке-дара талдамай, тұтас суреттеріне сұңгіп, ойларының ауқымында отырғанымыз да сонан болса керек. Тілегіміз — туған жердің талантты жыршысы осы жорғасынан танбай, оқырман қауымын тың ойларымен толғандыра берсін лайымда.

1968 жыл.

ЖАҢҒЫРТҚАН ЖЕТІ ЖАСТА ДАЛАНЫ ӘНМЕН

Атақтылардың аузына қарап, естіген сөзімізді дастан ғып айттып, кездескеніміздің өзін мақтан ғып жүретін жаңа талап, жас кезіміз ғой. Алпыс бірінші жылғы жаздың басында Өзбек әдебиеті мен мәдениетінің Қазақстандағы күндерін өткізуге келген бауырлас елдің Камиль Яшен бастаған өнерпаздары мен қаламгерлерінің Көкшеге келуі мен үшін ұмытылмас бір мектеп болды. Және сол сапта әдебиет ақсақалы Ғафур Ғұлам, жыр жұлдызы Зүлфия, дүлдүл ақын Миртемір сияқты кілең бір ығай мен сығайлар бар еді.

Көбі кербез Көкшенің теңдессіз сұлулығына таңдай қағып, тамылжыған табиғатына таң қалып, аузын ашып, көзін жұмды. Шара апамыздың келіні, керім биші Клараның: “Көкше менің сахнам болса, өмір бойы билеп өтуден жалықпас едім” деп сонда айтқан сөзі күні бүгінгідей құлағымда. Әсіресе, Миртемір ағаның тандануы тіптен төтен болды. Оқжетпестің ұшар басында тас болып қатып жатқан пілді, оның күн сығалап тұратын көзін көргенде, Жұмбақтастың бір жағынан қарағанда сұлу қыз, енді бір қырынан қарағанда сұмпайы кемпір болып шыға келетінін байқағанда ол басын шайқап:

– Табиғаттың өзі дәл бұлай жасауы мүмкін емес. Бұл өңірде бағзы заманда керемет бір өркениет болса керек. Мыналардың бәрі адам қолынан құйылған мүсіндер екеніне әлі-ақ көздеріңіз жетеді. Әйтпесе шырқау шыңының ұшарындағы анау тас қолдан қиып төсегендей болар ма еді? – деп Көкшенің құзар басында күнге шағылып, шұғыла шашыратып тұрған Шайтантасты нұсқаған-ды.

– Бұлардың қолтума екеніне түбі бір көздеріңіз жетеді, – деп сосын әлгі ойын қайта қайталаған.

Сонда оның Абылай алаңында қымыз ішіп отырып “ананың ақ сүтінің дәмі де осындай-ақ шығар!” дегені және бар. Сол жылы жаз Айсары жайлауында болғанымда ақынның сол сөзі еске түсіп кетіп бір дастарқанға:

*Теңеп қазақ қымызын
Ақ сүтіне ананың.
Смірген-ді күн ұзын
Бірі өзбек ағаның.
Сол ақ сүтін даланың
Қанды-ау ішіп мейірім.
Далана ұқсап, қазағым,
Шалқи берсін пейілің, —*

деп бата бергенмін.

Өзбек меймандардың дәрежесіне орай ертіп жүрген қазақтың маркасқалары — қос Ғабең, кәдімгі Ғабит Мүсірепов пен Ғабиден Мұстафин бастап, Жұбан мен Ғафу қостап оларға зор құрметпен бірге қалтқысыз қызмет те көрсетті. Күміскөлдің (Бурабай) жағасында әзір тұрған қайықтардың біріне Ғабеңнің Зүлфия мен Тұрсынханды отырғызып алып құлаштай есіп, кең айдынға тартқаны кәзір көз алдымда. Көлді өңірде туып-өскенмен, қайықпен көп жүзіп көрмеген басым, алпыстағы ағаның ескекті еркін есіп, құлаштай жөнелгеніне қайран қалғанмын. Жағадан ұзай бере бір әуен шарықтап аспанға көтерілді. Жер-көкті жаңғыртып, жаныңды жаулап, жүректі баурап тастайтын сазды, назды Арқа әнінің өзі. Айнала тауларды тебірентіп, ормандарды теңселткен кен тынысты келісті үн әншілік атағы дәуірлеп, ақындық даңқы енді көтеріле бастаған Тұрсынханның даусы екені даусыз еді. Күміскөлдің төсінде, Оқжетпестің түбінде ән болып қалықтаған көңіл құсы жыр болып шарықтап, қанатымен өрнектеп ақын жүрегіне жыр болып та жазылса керек. Оның:

*Сәлем Көкше!
Сұлу Көкше қиялдай,
Шарықтаған құс көңілді тыя алмай,
Сені көріп кеттім толқып, төгіліп,
Бурабайға бұлақ болып құярдай.
Кеттім толқып билей алмай сабырды,
Жыр боп бәрі жүрегімнен ағылды.
Көңілімнің айнасындай асқақ ән,
Шындарыңа алқа болып тағылды, —*

деген жыр жолдары тұңғыш рет тап сол жолы туғанға ұқсайды.

Қазақ қыздарының арасынан қызғалдақтай қылтып, сирек

кездесетін ақындардың алғашқы қарлығаштарының бірі Тұрсынхан Әбдірахманованы сол жолы тұңғыш көргенмін. Отыздардың ішіндегі аршын бойлы, алма мойын, аса ажарлы, ақсары келіншек екен. Тек алақанда аялап, әлпештеп жүруге жаратылғандай. Алайда әр кез жақсының соңынан еріп, етектен тартып қалмайтын іріткі сөз оның да аяғына бөгет болып еркелете қойған жоқ. Жастайынан жетім өсіп, тіршіліктің ащы-тұщысын ерте тартып, тұрмыстың ыстық-суығына қатып-піскен ол алыпқашты сөзден айылын да жимай, талап тұлпарына қамшы көміп, қияндарға өрледі. Жағасында өзі туып-өскен қарасы шағын болса да, суы мол, арыны күшті Бөкенің “әр толқыны жасынан еркелетіп, ағынымен ойнатқан” еркін ерке, қайсар қыз:

Содан ба екен, қиынға қарсы атылам,

Қабат-қабат орасын қанша тұман.

Мойымайтын менде де бар бір мінез,

Ақ боранға алдырмас жанша тұрам. —

деп қиындыққа қасқайып қарсы тұрып, тағдырдың ақ түтек боранына алдырмай кестелі сөздің өрнегін түзіп, маңдай тері тамшылай жүріп, ақыры өлең өлкесінен ойып тұрып өз орнын алды. Кешегі ауыл мұғалімі, мектеп директоры, аудан жастарының жетекшісі, аудандық деңгейдегі жауапты партия қызметкері әуезді әнімен бүкіл республика тыңдармандарын разы еткен әйгілі әнші болып, жалынды жырларымен жүректерге жол тауып, талантты ақын атанған Тұрсынхан енді ғылым шыңына құлаш ұрды. Оның таудай талабы, дариядай дарыны кімді болсын таңқалдырған да еді. Жомарт табиғат оның бір басына ештеңе аямай “үйіп-төгіп бере салған тәрізді. Жігіт қызығатын түр берген, жұртты ұйытатын үн берген, халықты аузына қарататын тіл берген; талмас талап, таусылмас талант берген; сөнбейтін жалын, саркылмайтын дарын берген. Сол қуатты талап, қанатты талант, дарын мен жалын бойға сыймай, жанын жай тапқызбай, қияларға құлаш ұрғызып, қияндарға қанат серметті. Әйтпесе бір әйелге мектеп директоры, аудандық басшы қызметкер атағы да мол жетпес пе еді. Жоқ, ол онымен қанағаттанбай елдің еңбек сіңірген атақты әншісі болды. Оны да місе тұтпай, айтулы ақындар тұғырына көтерілді. Кеудені кернеген жалын, бойда бұрқанған дарын одан әрі самғатып, ғылым дариясына қайық салдырды. Ол білікті ғалым, филология ғылымының докторы болып шықты. Іргелі ғылыми еңбектері үшін Шоқан Уәлиханов атындағы сыйлыққа ие болды. Енді қайтіп оның сан қырлы дарынына қайран қалмай тұра аларсың. “Тұрсынхан Әбдірахманова “Қазақ-

станның халық жазушысы” құрметті атағына замандас қаламгерлерінен көш бұрын жетті. Әріптесінің ардақты атқа ие болуы іші тарлардың кеудесінде қызғаныштың қызыл итін шәуілдетіп, пейілі кеңдердің көңілін көкке өрлететіні белгілі ғой. Ал Тұрсын-апаның құрметті атағы көңілін көкке өрлеткендерден гөрі ішінде иті ұлығандарды көбейтіп жібергендей болды. Ындынын ала мысық тырнағандардың біразы әйел адамның қылдан нәзік көңіліне қарамастан, аяқтан шалып, шығармаларын жариялаудан бас тартуға айналды. Соның салдарынан оның таңдамалы жыр жинағы ақынның алпысқа толған мерейтойында әрең жарық көрді. Сондай көңілі құлазып, жаны жүдеп жүрген күндерінің бірінде бір топ өлеңдерін алып “СҚ”-да (“Егемен Қазақстан”) бас редактордың бірінші орынбасары болып отырған маған келіпті.

— Мына бір топтама әдебиет газетінде бір жылдан астам жатты. Әне-міне деп созбақтап сыйыр құйымшақтата берген соң қайтып алып, өзіңе әкеп отырмын. Ондағы азаматтар өздерінен басқалардың бәрін әдебиет төңірегінде әншейін нан тауып қана жүрген кәсіпкерлер көретін сыңайлы. Әсіресе, біздің буын өкілдерінен кірпідей жиырылады. Жазғанымыз жариялауға тұрмаса қырық жыл не үшін қалам ұстағанбыз?! — деп көкірегің кернеген шер-шерменін бір ақтарып алып: — Өлең өлкесінде кездейсоқ жүрген кісі мынандай кітап жаза ма? Қолың бір босап, уақыт болса оқып шығарсың, — деп “Таңдамалыларын” ұсынды. Рахмет айтып, сыйға тартқан кітабын тартпаға салдым да, топтамасын қолға алып көзінше табан аузында оқып шықтым. Жырларының бәрі төрт аяғы тең жорға болмағанымен, ойы айқын, тілі айшықты, бүгінгі күннің өзекті мәселелерін қозғап, келеңсіздіктерді әдемі іліп, мақтамен бауыздайтын тәп-тәуір дүниелер екен. “Кезекті нөмірлердің біріне жоспарлансын!” деп бұрыштама қойдым да, хатшы қызды шақырып, секретариатқа жөнелттім. Содан бастап біздің басылымда оның жазғандарына бөгесін болған жоқ. Кейін Парламент пен үкіметтің үні — “Халық кеңесі” газетінде бас редактор болғанымда Тұрсын-апа шығармаларына “жасыл көше” ашылды.

Бұл әншейін сыйлай ұрқым, қаламдастық құрмет, әріптестік қызмет қана еді. Ал ол кісімен адам ретінде жақын танысып, дәмдес-түздас, сыйлас болуымыз бір құдалықтан басталды. Сексен төртінші жылдың күзінде жерлес ағамыз, белгілі журналист Сүлеймен Ақтаевтың тұңғыш қызы Ләззат тұрмысқа шығатын боп, ата-анасы құдаларды қарсы алысуға бізді де шақырыпты. Барсақ, құдалар келіп қалған екен, төрде тізіліп отыр. Көбінің жүзі таныс, әсіресе

арасында Тұрсынхан бір төбе болып көзге оттай басылды. Сәлемдесіп, сәт-сапар тілеген соң:

— Ат байлар, бақан аттар, құда санар, кебек шашар сияқты ырым-кәдеден кешігіп құр қалғанымызды қарашы, — деп сөзді қалжыңмен бастап, әрі қарай әзілмен астарладым.

— Бұл жақта екі қазақты үш жүзге бөлмесе отыра алмаушы еді, құдағиымыз арғын қызы дейді, бәріміз де сол Арғын-атаның баласы болдық қой, тегі...

— Жок, мен найманмын, — деп бетіне қаны лып ете қап басын шайқап-шайқап қойды Тұрсынхан.

— Онда тіпті жақсы, Тұрсын-апа. Найманнан төрт-ақ қыз туған: Баян, Еңлік, Сара және төртіншісі осы отырған Тұрсынхан демекшісіз ғой. Бірақ бәрі де арғын жігіттері үшін жан қиып құрбан болғанын ұмытпаңыз, — деп күлдім.

— Дұрыс айтасың, інім, мына мен де арғынмын, — деп қасында отырған кең маңдайлы, аққұба, көзі тостағандай, бұғақты кісі жымып келісті мол денесімен бір қозғалып қойды. Бұл Тұрсынханның жар-жолдасы, кезінде КСРО Жоғары сотының мүшесі болған белгілі заңгер Ғаббас Сәдуов екен.

— Бұдан былай қайным дейін бе сені?! Бірақ бұрынғыдай бауыр болып қала берсейші, — деп күледі ақын апа.

Осы құдалықтан кейін аралас-құраластығымыз көбейіп, дастарқан басында жиірек кездесетін болдық. Сондағы байқағаным — Тұрсынханның ер азаматпен ерлерше, әйел затымен әйелдерше сөйлесіп, үлкенмен де, кішімен де әп-сәтте шүйіркелесіп кететін кісіге жуықтығы. Атақ-даңқы қазақ даласынан асып, Кеңес елін шарлап кеткеніне қарамастан, керемет қарапайым, әңгіме-дүкен жалықтыра бастаса, әлде бір әуенте салып ыңылдап отыратыны бар. Ал ән салуын сұрасаң ешқашан бәлденбей қырдың қырмызы үнімен әуелете жөнеледі.

Бір жылы олармен “Оқжетпеске” бірге бардық. Ауылдардан арасын суытпай келіп жататын қонақасыдан қол босаса курортшылардың бітіретіні серуен ғой. Жалпы жасы алпыстың ортасынан асып қалғанына қарамай, Тұрсынхан жастармен серуенте жиі шығады. “Шіркін, менің қызым болсаң ғой!” деп біздің Ғайнижамалды ертіп алады. Олардан мен де қалыспаймын. Ал Ғаббас ағай жаяу қыдырысқа жоқтау. Көбіне курорт ғимаратының төңірегінен ұзай қоймайды.

— Ағаң бүгін “мынау ормандарда аю бар көрінеді, алысқа бар-

мандар” деп қорқытып қалды, — деп жымиды Тұрсын-апа. — Онысы қызғанған түрі.

— Осы жасқа дейін қызғанса әлі де бәз-баяғыдай сүйетіні емес пе! — деп біз де күлдік.

Бір күні ауылдан бір қойын сойып, қымыз-қымыранын, шайсуанын, басқа да сусындарын алып келіншегімен туған інім Төлеубек келіп тұр. “Егін-шөп науқанының тұсында несін әуре болдыңдар?!” десем (әкемнің көзі тірі кезі ғой), “қасында ұятты кісілері бар шығар, туған ошағының дәмін татсын” деп өтәйім әдейі жіберді” дейді. Піскен астың күйігі жаман, жиналып жіберіп “Үш ару” шыңдарының ең кішісінің сауырына жайғасып, асқа кірістік. “Қазақтардың мына ет жесін көрсе, қолдарына түсіп қалмайын деп әлгі айтқан аюыңның өзі анадай қашар” деп арасында қалжыңдап Ғабаңды қағытып қоямыз. “Айтып қойған екенсін ғой” деп басын шайқап ол Тұрсынханға жымияды. Оң жақта карауылда тұрған қас батырдай Оқжетпес, сол капталда айдынында күн нұры ойнаған Айнакөл. Сол сұлу сурет әсер етті ме, Тұрсын апа “тост орнына ән салып берейін” деп шырқай жөнелді. Даусынан орман, тау жаңғырып, айдын көл толқығандай болды. Оның “ақынмын деме, төгіліптасып жатпасаң, әншімін деме, аспан есігін қақпасаң” дегені өзіне қарата айтылғандай екен деп түйдік. Әнімен жер-көкті жаңғыртып, жүректерді аялап тыңдаушыларын тамсантқан әйгілі өнші қонақасының соңына қарай келіндерге көмектесіп, ыдыс-аяқ жуысып, отырған орынды жинасып жүре берді. “Апырай, радиодан әндерін тыңдап, газеттен өлеңдерін оқып, құдайдай көріп жүрген кісіміз қандай кішіпейіл. ә?! Ауылдағыларға айтып барсақ қой сенбейді!” деп таңқалып таңдай қағып еді сонда елден келгендер.

Шынында да, Тұрсынхан болдым-толдым деп төңірегіндегілерге төбеден қарайтын менмендігі жоқ кісі еді. Мейлінше кішіпейіл адам болатын. Қатардағы елмен етене араласып, емен-жарқын әңгімелесіп жүре беретін. Ал орынды жерінде ол өр де, өжет те болып, бетің бар, жүзің бар демеі айтарын айтып та салатын. Текті адам бетті де келеді. Қылдай қиянатқа төзбейді, тек әділдікті ғана жақтайды. Ақын апа да сондай әділ адам болатын. Өзі тұрсын өзгеге жасаған қиянатқа да көз жұмып қарамай, оған қарсы ақ мылтықтай атылатын. Бұған анау бір жылдары белгілі жазушы Сәбит Досановқа қарсы “Қазақ әдебиеті” газеті науқан ашып, жыл бойы қақсап, күллі шығармашылығын мансұқ етуге тырысқанда көзіміз кәміл жетті. Арқадан қағып қолпаштап жүрген ағалары ауыз ашуға жарамағанда Сәбитті қорғап Тұрсынхан апасы көл қорыған

қызғыштай шырылдады. Тілі кестелі, мазмұны күрделі романдарын ғылыми тұрғыдан талдап, құнды көркем дүниелер екенін дәлелдеді. Дәл сол жылы сол Сәбит Досанов Михаил Шолохов атындағы халықаралық әдеби сыйлықтың иесі болып, оны әдебиеттен аластаймыз деп арамгер болып жүрген күншіл өңездердің көмейіне су құйылды. Бұл қабілетті қаламгердің ғана емес, әдебиет сарайының жабығынан жымысқы қолын сумандатып, асылын ыластап, шашып-төккісі келетін сумақай әсіре сыншыларға қарсы әділ пікірін семсердей сілтеген саңлақ ғалымның да зор жеңісі еді.

Досың көп сенің ешкімнің тауын шақпасан,

Қайырылып көрер есікті қатты жаппасан.

Адамдық борыш өтедім деме өзгенің

Көңіліне бір сәт қуаныш отын жақпасан, —

деп ақынның өзі айтқандай, ол өсте осылай айналасындағыларға жүрек шуағын шашып, адами борышын өтеп өтті. Сол шандоздығы, сол әділдігі, сол беттілігі мен тектілігі үшін Сәбит оны өкіл ана етіп кетті. Ана алдындағы парызы мен қарызын кеше ол оқыстан дүние салғанда өтеді де.

Иә, қанша жасаса да қуаты қайтпаған, жігері жасымаған әрі мен сәнінен айырылмаған, әні мен жыры толастамаған тас қайрат қайран ақын ақырғы мүшеліне үш жыл жете алмай. оқыста опат болды. “Жеті жаста жаңғыртып жердің үстін, ән қосқан даусына ұшқан құстың” күміс көмейі қайтып бүлкілдемей, “үкім айта келгенмін өмірге мен, уысымда мынау жер-өңір деген” деп ел еңсесін биіктете түсу үшін жетпіс жылдай зырлаған жүйрік қалам енді қайтып жүйткімейді. Алайда “адам бар ескерткішін өзі қойып, өз өмір жолын өзі түйіп кеткен” деп ақынның өзі айтқандай, Тұрсынханның өнерімен, өлеңімен өз ескерткішін өзі қойып кеткені дәтке қуат, көңілге медет.

2004 жыл.

ҚОС БАТЫРДЫҢ БАУЫРЫ

Асылы, журналистикадан арнаулы білімі жоқ жас талапкердің тәлім алар, тәжірибе жинар мамандық мектебі газет-журналдың өзі болса керек. Орта мектептің қабырғасынан шыға-ақ қолға қалам алып, баспасөзге бет бұрып белсене кірісіп кеткен менің жазу өнерін газет өндірісінің тікелей өзінде игеруіме тура келді. Ондайда, әрине, өзегі нәрлі, өрнегі әрлі жақсы жарияланымның әрқайсысы үлгі алып үйренер өнеге сияқты көрінеді. Кәдімгі Иван Тургеневтің: “Тілді дәл Лермонтовтан артық игеріп, айшықты қолданған жазушыны білмеймін, өз басым оның әр сөйлемін алып мүше-мүшесімен тұлғасын ажыратып, сөз таптары бойынша талдай отырып, қалай жазуды үйренер едім”, – дегеніндей, толғауы терең, талғамы кемел, ойы ұтымды, тілі тұщымды әрбір мақаланы ой елегінен екшеп ежіктей оқып, оның авторын ұстаз тұтарың ақиқат. Осылайша көзі тұрып, сөзін оқып сырттай ұстаз тұтқан қаламгерлеріміздің бірі Кәкімжан Қазыбаев еді.

Ұмытпасам, 1958 жылдың ақпаны деймін. Жастардың сол кездегі сүйікті газеті қазіргі “Жас алашта” Кәкеннің Ұлы Отан соғысының қаһарманы Рақымжан Қошқарбаев туралы тұтас бір бетті алып жатқан көлемді очеркі жарияланды. Оны облыстық газеттегі жас журналистер жапа-тармағай жарыса оқып шығып: “Очерк жазудың жақсы бір үлгісі осындай-ақ болар”, – деген ортақ байламға келдік. Тілінің тартымды, ойының орамды екені, кіріспесіндегі ерлік туралы тебіреніске толы толғауы өз алдына, бәрінен бұрын оның танымдық мәні тереңіне тарта түсті. Автордың бұрынғы басылымдардың дерек-құжаттарымен тапжылтпай дәлелдей отырып, Рейхстагқа тұңғыш ту тіккен қазақ жігіті деп жар салуы қайран қалдырды. Бұрын жау ордасының төбесінде жеңіс жалауын желбіреткен

Егоров пен Кантария деп миымызға мықтап шегеленіп қалған біз үшін бұл жаңалықтың ең үлкені болды. Ол қалыптасып қалған пікірге қарсы уәж айтып, өзіндік ойын ортаға салудың кереметтей қиын кезеңі еді ғой. Тырнақ астынан кір іздеп, қайшы пікір білдіріп қалғанның бәрін дүшпан санап тарпа бас салатын сол заманда бұлайша ой айту батылдық қана емес, батырлық та еді. Сол күннен бастап-ақ журналистік жалынына, қаламының қарымына тәнті болып іштей ұстаз тұтқан аяулы азаматпен алғаш астаналық облыстық “Жетісу” газетінің шаңырағында жүз көрістік.

Еліміздің кезіндегі белді де беделді басылымы “Ара-Шмель” журналында фельетоншы қызметін атқарып жүргенмін. Бір күні журналдың жауапты хатшысы, қаламдас қамқор ағалардың бірі Өміржан Оспанов шақырып алып:

– Сарбас, саған “Жетісу” газетінің редакторы Әбдуәли Қарағұлов ағаң “келіп кетсінші” деп шақырып, телефон шалды, – деді. – Қазіргі қазақ журналистикасының білікті де білімді ақсақалы ғой, меселін қайтармай, барып қайт. Бірақ байқа, мінезі кіділеу кісі, алдында андап сөйле.

Үлкен сөзін екі етпейтін елгезек мінезімізге бағып айтқан мерзімінде жетіп-ақ бардым. Бұрын бірер мәрте көрсем де онша көз тоқтатпаппын. ұзын бойлы, буырыл шашты, қыр мұрынды, ат жақты, аққұба, қағылез егде кісі елпілдей орнынан тұрып қол ұсынды. Сәлемдесу мәнері, мұнтаздай қылып киім киісі, сүйіріктей саусақтары ертеде оқыған ақсүйек ағаларымызды еске салғандай. Алдындағы сопақша столдың басынан орын ұсынып, отыр дегендей ишарат жасады да, орындығына қайта жайғасып, телефонның тұтқасын көтерді.

– Кәкімжан, келіп кетші, шақыртқан жігітіміз осында отыр.

Әудем болмай есіктен әдемі жымыиып орта бойлы, караторы, жұқа шашын жылтырата тарап оң жағына қайырып тастаған кең маңдайлы толықша жігіт кірді.

– Ә, Сарбас, келіп қалдың ба?! Бұрында бір көрген тәріздімін, редакцияға келіп тұрушы ма едің? – деп ежелгі таныстай іш тарта амандасты.

Ұзамай сыпайы жүз көрістіктің де сыры айқындалып, мәнжайы белгілі болды. Бұрнағы жылы жыр-жинағым шыққанын, орысша, қазақша фельетондарым журналдың әр нөмірінде жарияланып жүргенін, радиодан алуан тақырыптағы очерктерім беріліп тұратынын екеуі де біліп отыр. Отбасымның, ата-анамның, бала-

шағамның жағдайын сұрап болған соң бүлкектетпей әңгіменің төтесіне көшті. Әбекең:

– “Айран сұрай келіп, шелегіңді жасырма”, – деген ғой атала-рымыз. Айына бір шығатын журнал жас жігітке қол емес дегім келіп отыр. Жалықтырып, жалқауландырып жіберуі ықтимал. Жас кезінде жігер-жалыныңды газетке жұмсап, дарыныңды соның көрігінде шыңдағаның жөн ғой. Келуге ықыласың болса, бізден орын табылады. Жалпы, қай тақырыпқа көбірек қалам тартушы едің, қай салаға бейімің басымырақ?

Газетте тікелей қызмет атқаратын қаламгер үшін тақырыптардың арасында “қытай қабырғасы” жоқтығын, мәдениет мәселесімен ғана шектеліп қоймай, еңбек адамдары жайында біраз очерк, суреттемелер жазғанымды, адамгершілік тақырыбына жиірек қалам тербеп, ондай мақалаларымның кейбіреуі оқырмандардан үндестік тауып, талқыға түскенін айта келіп:

– Адам тәрбиесі негізінен насихаттың жұмысы ғой. Жақында бір басқосуда белгілі ақын Ғафу Қайырбековтің бір айтқаны есімнен кетпейді: Қайтыс болған бір жігіттің қырқында атасы: “Шіркін-ай, тірі жүрсе, коммунизмнің керемет құрылысшысы болатын еді”, – деп тұр. Біздің насихатымыздың өлік болғаны осы емес пе” деп еді. Насихат дегеніміз сықасқан саясат, таптаурын теория деген ұғымнан арыла алмай жүргендерге осыдан артық не соққы керек, – дегенімде, Кәкең: “Апыр-ай, қатты айтқан екен”, – деп жымиды да, Әбекең мырс етіп күліп жіберді.

– О, нағыз насихаттың адамы өзің болып шықтың ғой, – деп қалды Кәкімжан. – Бізге дәл қазір насихат жағын жүргізетін адам керек.

– Журналды қайтесің, жұмысын біраз көрдің ғой, бізге келсейші. Жағдайымыз жаман болмайды. Баспасөз қызметкерлеріне көңіл бөлінетін түрі бар. Бұны бірденені білгеннен кейін айтып отырмын. – деді Әбекең.

Сөйтіп, не керек, 1965 жылдың басында айналасы бір айдың ішінде астаналық облыс газетіне редактордың насихат жөніндегі орынбасары боп шыға келдім. Бір жарым жылдай журналда арқаны кеңге салып, бұрандаларды босатып алған басым ұшы-қиыры жоқ күнделікті газет жұмысына күмп беріп сүңгідім де кеттім. Сол жылғы мерейтойлар мен мерекелер мұншалық көп болар ма! Оның үстіне Ұлы Отан соғысындағы жеңістің 20 жылдығы және тұр. Осылардың бәріне алдын-ала мұқият әзірлік жасап, тақырыпты

ашудың жаңа жолын тауып, бұрын байқалмаған тың қырларын көрсету керек.

Жетісу жалпы облыстық газет болғанымен республикалық басты басылымдардың өкшесін басып, өкпесін қысып, құйрық тістесе отыратын өзіндік дәстүрі бар, ізденіске бай, айтулы материалды айшықтап беруге шебер, мазмұнына макеті сай үнпарақ. Сондықтан оған аға газеттердің өзі үзеңгі қағыстырып қалар ма деп ышқынған жүйріктей жалтақтап қарайды. Демек, бұның шыққан тауын барынша биіктетіп, туын асқақтата түсу керек. Бұл үшін бір бастан, оның шығармашылық ұжымымен ортақ тіл табысып, әрбір қалам еңбеккерінің шабытына тамыздық тастап, тың өрістерге құлшынту шарт. Ұжымымыз жас жағынан әркелкі: “үштен бірі шау тартып, алпысқа иек артып қалғандар, жас толқын дегенде өзімнен бірі үлкен, бірі кіші сол жерде-ақ көзге түсіп көрнекті болып қалған ақындар Әділбек Абайділданов пен Бекен Әбдіразақов, бүгінгі белгілі жазушы Дүкенбай Досжанов, қаламының қуатын сонда-ақ көрсетіп үлгерген қабілетті журналистер Арыстан Рүстемов пен Рәшит Рақымбеков бар. Өзгелер қырықтың ар жақ, бер жағындағы жалаң қылыш жорға қаламгерлер. Үш толқынның үлкені ұстағанына мығым мықшегерлер болса, келесі буын тәжірибе жиып төселіп алғандар, ал кенжесі кілең сен түр мен атайын, арқадан қақ та жұмсай бер. Ал газеттің насихат пен партия тұрмысы, әдебиет пен мәдениет мәселелеріне жетекшілік жасайтын мен болсам, солардың барлығына тең болып, бірдей қарауым, бөлімдерді бір-бірінен бөле-жармай ортақ іске жұмылдыруға атсалысуым қажет.

Келген күннің ертеңіне Көкең оңаша алып отырып қаламдас-тардың бөріне жеке-жеке өз көзқарасын білдіріп, қайсысының қолынан не келіп, не қоярын, қандай қабілет қырын аша түскен абзал боларын бақайшақтап тұрып айтқан-ды. Әсіресе ақын-жазушылар жағына абай болуды, олар тізгінін жіберіп-тартып отыруды талап ететін тұлпар мінездес жандар екенінен дұрыс бағдар беріп, ұқыпты ұстаса газетке қыруар пайда келтіретінін ескерткен. Сол күннен бастап үлкен-кіші демей-ақ қай мәселені болсын шешу, ортаға түскен ойлардан ортақ пікір түйіп, алда атқарар жұмысты жоспарлау мен үшін заңға айналды. Көптің пікірі көл ғой қашанда, бұл төсіл өз нәтижесін бермей қалған жоқ. Ұлы жеңістің 20 жылдығын жазуға газет өзгелерге ұқсамай өзінше келіп, үш бағытта көрсетті.

Бір бастан Мәскеуді жасанған жаудың тырнағынан аман алып қалған атақты Панфилов дивизиясының Қазақстанда, тап осы Алматының түбінде жасақталғаны белгілі. Халқымыздың қайыспас

қаһармандық рухын айдай әлемге танытқан 28 панфиловшы ба-
тырлардың барлығы дерлік астаналық облыстың (ол тұста Талды-
қорған бөлек облыс болатын) түлектері. Жиырма жылдан астам
уақыттың ішінде ол батырлардың біразы ел есінен шығып та кетіпті.
Сол ерлердің қасиетті есімін тірілтіп, халықтың есіне қайта салу
үшін алдымен олар жайында бір-бір очерк беріп, суреттерін түгел
жариялап шықтық. Ер етікпен қан кешіп, қаскасымен су ішкен сол
алапат қырғында айрықша ерлік көрсеткен алматылық қаһармандар
өз алдына бір желі тартты. Онымен де қанағаттанбай “Правданың”
баспасөз бюросынан түсіп тұратын Георгий Жуков бастаған даңқ-
ты қолбасшылардың қаһарлы күндер хақындағы естеліктерін жүйелеп
аударып және беріп тұрдық. “Социалистік Қазақстанның” редак-
торы Кеңес Үсебаевтың: “АПН мен Пресс-Бюроның мазмұнды
мақалаларын өз газетімнен көрмей, қашанғы тек “Жетісудан” ғана
оқуым керек”, — деп жігіттеріне ескертпе жасайтыны сол түс. Га-
зетке қайтып оралған сол бір алас-күлес қауырт шақ менің де күні
бүгінге дейін қалмай келе жатқан машинистқаға айтып отырып
(диктовка) аудару дағдымның қалыптасқан кезеңі еді.

Сондай күндердің бірінде Кәкең жарқылдай күліп:

— Жігіттер, жеңіс күнінің жоспарын жасап жатырсыңдар ма?
Менің Рақымжанымды ұмытып кетіп жүрмендер, — деп қолыма
бір жапырақ қағазды ұстата бергені бар. Бақсақ, Р.Қошқарбаевқа
сонау Германияның өзінен келген хат екен. Бір кәсіпорынның
өндіріс бригадасының ұжымы жазыпты. “Қымбатты Қошқарбаев!
Біз сізді шын жүректен құттықтаймыз. Теңдесі жоқ ерлік көрсет-
кен қаһармандардың ішіндегі қас батырысыз. Гитлершіл фашизмге
өлтiре соққы берiп, неміс халқын тарихтың тұңғығынан суырып
алған ерлердің бірісіз. Сіздің қаһармандылығыңыз Германияны
көркейту ісінде бізге бүгін өнеге”, — дей келіп, ұжым мүшелері
бригадасын оның есімімен атау жөнінде батырдың ризашылығын
сұрапты.

— Көрдiң бе, өзiмiз елемей жүрген ерлердi өзге жұрт қалай
әспеттейгiнiн! Бiз болсақ, оған Батыр атағын қойып, қонақ үй ди-
ректорлығын да қимай жүрмiз. Дегенмен, немістердiң мынасы ке-
ремет құрмет. Осындай абзал адамдармен, айтулы қаһармандармен
бiр кезде өмiр сүрген бiз қандай бақыттымыз. Ал еңбегi мен ерлiгiн
жазып, олармен сырлас, сыйлас болып кететiн журналистерден
жұлдызды жан сiрә жоқ шығар, — деп хат дәл өз атына келгендей
арқа-жарқа болып Кәкеңнiң қуанышы қойнына сыяр емес. Оның
себебi де бар сияқты.

Сол көктемде ол Рақымжан жайындағы деректі повесін тәмамдап, талқылаудан жақсы баға алып баспаға тапсырған. “Ұлы Отан соғысының қаһармандары” атты ортақ айдармен “Рақымжан Қошқарбаев” деп аталатын кітапшасы өне-міне жарық көргелі жатыр. Оны айналасы бір аптаның ішінде жазып тапсыруға тура келді. Сонда айтқаны әлі есімде:

— Көлемді повесть жазудан гөрі осы шағын кітапшаны жазу әлдеқайда қиын болды. Ең алдымен повесте айтылған ойлар мен баяндалған оқиғаны қайталау ыңғайсыз көрінді. Ол тұрсын баяғы очерктің өзін өндеп ұсынуға ар-ұяттым жібермеді. Сондықтан тың деректер жинап, Раханның көңіл қалтарысында қалып қойған естелік оқиғаларын қайта актаруға тура келді. Кітапша болса да бөлек шығарма аты бар, басқаға ұқсамауы керек қой.

Ал бұл ең алдымен ар алдындағы адалдығы, екіншіден, қаламгердің әр туындысына деген талапшылдығы, үшіншіден, көңілдің қылаусыз пәк тазалығы еді. Ондай адам басшы болса, басқаның қаламына құрметпен қарап, жазғанына жанашыр болып, қамқорлық көрсетіп отырары хақ. Көкейнің сондай қасиетіне қызметтес болғаннан-ақ тәнті боп қамқорлық көмегім көп көрдім.

Жап-жас жігіттің жаңа ұжымға келуі, анау-мынау емес басшы қызметке келуі қашанда үлкен сын ғой. Бұрын бауыр басып қалған қызметкерлердей емес, оның басқан ізі санаулы, атқарған ісі санаулы. Артық айтса да, жаңсақ жазса да басқалардай емес бадырайып көрініп тұрады. Алайда “шегірткеден қорыққан егін екпестің” кебін киіп, қадам баспай, қалам тартпай отыра аласың ба. Жеңіс тойына таяған сайын ерлік тәрбиесін күшейту жөнінде “Ер есімі — ел есінде” деген бас мақала жаздым. Жаттандылыққа жүрегім жатпайтын әдетіме басып, оны 28 панфиловшының Дубосеково түбіндегі теңдесі жоқ ерлігінің бір сәтін суреттеуден бастап, халқымыздың қаһармандық дәстүрлері туралы ой толғап, өлім мен өмір белдескен сол бір алмағайып сын сағатта отан үшін от кешкен боздақтардың ісі бүгінгі ұрпаққа өшпес өнеге екенін баса айтып, жастарды солардың отаншылдығы рухында тәрбиелеу жөнінде партия ұйымдарының алдына біршама міндеттер қойғанмын. Әдеттегіден тұртұлғасы, жазылу мәнері өзгешерек болғанымен бас мақалаға қойылар талапты толық-ақ орындап тұр. Әйткенмен шын бағасын лездеме бермек қой.

Мен келгелі ауыл шаруашылығы бөліміндегі бір қария қыр соңымнан қалмай қойды. Білмеймін, әлде біреу қолтығына су бүркіп шаптап қоя ма, әлде өзінің білгені сол ма, менің қолымнан шық-

қан материалдарды сынағыш-ақ. Қорытқан хабарлары мен мақалаларына енгізген түзету мен айтқан пікірлеріме келіспей, дауласып редактордың алдынан талай рет қолдау таппай қайтқан. Кезекті лездемеде жерден жеті қоян тапқандай со кісінің құдайы беріп қалды. “Біріншіден, бұл мақаланы далитып үш бағанға беру артық, екіншіден, публицистикалық сарында жазамын деп бас мақаланы очеркке айналдырып жіберу партиялық газеттің принципіне жатпайды. Бұнымен біз екі бірдей әнтектік жіберіп отырмыз”, — деп қарап тұр. Жастар жағы қызбалақтап, Арыстан мен Рәшит мұрындары терши тұрып қарияға қарсы шығып, мақаланың бүгінгі таңның талабына сай жаңаша жазылғаны жайындағы өз пікірлерін ортаға салды. Жиналыстың соңына қарай сөз алған Кәкең:

— Партияны өз ойын айқын айтып, айшықтап жеткізе алмайтын сақау, жаңалыққа жаны қас кертартпа етіп көрсетуді қашан қоямыз. Қайта жұмысты жаңаша істеп, тұрмысты жаңғырт деп жаңалыққа үндеп жатқан партияның өзі емес пе. Ал біз болсақ бәрін өз өремізбен өлшеп, саптыяқтың сабына шығып қарауыл қарағымыз келеді, — деп сөзін бастады да:

— Меніңше, бұл мақала публицистикалық сарында жаңаша жылы әрі мазмұнды жазылған дүние. Жаңа болса етік екеш етік те аяқты қысады. Сол сияқты жаңашылдық әлі біразымыздың санамызды сығып, сіңбей жүргенге ұқсайды. Зерделеп оқысаңыздар, орталық газеттердің көбі бас мақаланы бастан-аяқ публицистика етіп жазуға ойысып барады. Бұл соның біздегі алғашқы қарлығашы, — деп түйді ойын. Қорытынды сөзінде сол пікірді редактор да қуаттап, айғайгөк сыншының аузына құм құйылды.

Жаңа ұжымға келгенмен кірігіп кете алмай жүрген жас қаламгерге осыдан асқан қолдау болар ма. Өнерге қанат, өмірге қуат берер, қаламын қанаттандырыр, талабын шарықтатар қамқорлық осы ғой.

Сол жазда Талдықорған аймағына арнаулы іссапармен барып, бір шаруашылықта кеңшар басшысы бастаған он маманның өндірістен қол үзбей ғылыми жұмыспен шұғылданып жүргенін естіп, ат басын әдейі бұрып барып, біраз жігіттермен кеңесіп, “Бір совхозда он ғалым” деген очерк жазып қайттым. Оны шаруашылықтың саяси жетекшісі Асылғали атты азаматпен хат арқылы сырласу сарынында жаздым. Оқып шығып, ұнатты-ау деймін:

— Міне, мұндай материалды көрнекті етіп, көрсетіп беру керек, — деп Кәкең алдындағы жол өлшегіш жалтырақ сызғышын ала салып, табан аузында макетін жасай бастады. Жастар газетінде жа-

уапты хатшы болған дағдысымен, жақсы материал көрсе, қайткенде де көрсетіп беруге тырысып, кейде макетін өзі сызып жіберетін кезі жиі ұшырасатын. Бірінші бетке кеңшар директоры, ауыл шаруашылығы ғылымының кандидаты Федор Кулицовтің бешпентін бір иығына бос тастап, жайқалған егіннің ортасында тұрған суретін үлкен ғып беріп, жанына өзі сол түні “Адам еңбегімен ардақты” деген бас мақала жазып әкеп, менің очеркімді безендіріп үшіншіге тұтас бір бет етіп салды. Келесі жылы газетіміз Бүкілодақтық халық шаруашылығы жетістіктері көрмесіне қатысқанда Баспасөз павильонында қойылатын альбомға сол беттің суретін және берді.

Осындай ілтипаттың өзі-ақ ізденбесең, жаңаша жазбасқа қоймайтын. Кейде ол оқыған газеттерінен өзіне ұнап қиып алған материалдарын қолыма ұстата беріп: “оқып көрші, ой саларлық пікірлері бар”, – дейтін. Өзі со тұстағы баспасөздің шамшырағы сынды “Известияны”, әсіресе “Сельская жизньті” бастан-аяқ оқып: “талдауы, талғамы терең етіп жаңаша жазамын десең, үлгі іздеп алысқа барудың қажеті жоқ, орталық газеттерді үзбей оқы, үрдісін ұстана білсең жетіп жатыр”, – деп отыратын. Қаламдастарының үзбей ізденіп, өмірмен үзеңгілес отыруын қалайтынын аңғартушы еді.

– Күнделікті газеттің күйбенімен бет қарап басқалардың жазғанын өңдеп отыра берсек, екеуміз де отырып қалмаймыз ба, – делі бірде. – Кешегі өткеніміз бен келелі өркенімізді салыстыру үшін ара-тұра архив мекемесінің де есігін қағу керек-ақ, сірә. Тәуекел деп шығып кетпесең, түртінектеген тіршілік адым аштырмайды.

Тұспалдап отырған ойының төркінін түсіне қалдым. Кәдімгі ұшуға баулыған түлегі босансығанын байқаса қанатының астынан аялай қағып демеп жіберетін ұябасар бүркіттің кимылы сияқты қарекет. Ертеңіне орталық кітапхананың сирек басылымдар қорына барып, көне газет-журналдарды парактадым. Тағы бір күні партия тарихы институтының архивін ақтардым. Сөйтіп, біраз уақыт архившіл болып жүрдім. Бақсам, көне басылым – көзді бастау да, архив құжаты – асыл қазына екен. Ақтарған сайын көкірегің ашылып, оқыған сайын ойың байиды, тың тақырыптар табасың.

Елдің 50 жылдығына орай арнайы ұйымдастырған бір шаруашылық коммунистерінің ашық хаты көп үндестік таба қойған жоқ. “Ерлікке толы елу жыл” деген айдармен беріліп жатқан дүниелер жаттандылау. Тыңнан не табу керек деген сұраққа келгенде архивтағы құжаттарының қаймағы қозғалмай жатқан 16-шы жыл еске

түсті. Елдің туған күні Қазан төңкерісінен алынса, қазақ даласындағы 16-шы жылғы ұлт-азаттық қозғалысы соның алғашқы дабылы емес пе. Ол ұлт-азаттық көтерілісі Жетісу жерінде де кең өрістеген. Ендеше, сол көтеріліс ошақтарын елу жылдықтың алдында неге бір-бір сүзіп өтпеске! Осы пікірімді ортаға салғанда бірінші болып колдаған Көкең еді. “Жетісудағы жалынды жылдар ізімен” деген айдармен берілген очерктер, міне, дүниеге осылай келген-ді.

Енді бірде ескі басылымдарды іздеп Алматыда Кеңес өкіметі орнаған күннің ертеңіне шыққан “Заря свободы” газетін қарап отырсам, әр бетінде араб әрпімен басылған материалдар бар. Бақсам, газеттің 16-шы жылдың батыры Тоқаш Бокин басқарған қазақ бөлімі болыпты. Бөлім басшы ұйымдардың қаулы-қарарларын және аса қат материалдарды аударып, араб әрпімен орыс газетіне қазақша беріп тұрған екен. Ал сол он сегізінші жылдың 21 маусымында жарық көрген “Жетісу ісші халық мұхбыры” аралас қазақ, татар, ұйғыр тілдерінде шығып тұрыпты. Алты айдан соң ол “Көмек” атанып, 20-шы жылдары “Үшқын”, “Кедей еркі”, “Тілші” деген атпен шығыпты. “Огни Алатаудың” өз бастауын сол “Заря свободы” газеті шыққан күннен алғалы жатқанын естіп, осы жағдайларды айтқанымда Әбекең де, Көкең де қатты қуанды. “Жақсылық жасасаң бүгін болсын, бастаған ісінді жеріне өзін жеткізіп, Партия тарихы институтының анықтамасын алып кел. Газеттің шыққан күнін өзгерту үшін ауадай қажеті сол — біз “Заряға” жабыспай “Мұхбырдан-ақ бастайық”, — десті.

Анықтаманың нұсқасын алдын ала әзірлеп ап институт директоры Серікбай Бейсенбаевқа барғанымда, ол екі газеттің де тігіндісін алғызып, кейбір мақалаларын оқып көріп: “Маған және бір дерек көзін тауып бердің-ау, рахмет!” — деп қолымды қысқаны күні бүгінгідей көз алдымда. Алматы облыстық “Жетісу” газетінің бастап шыққан күні, міне, осылай анықталып еді. Оған да ұйытқы болғандардың бірі Көкең. Көп ұзамай келер жылы осы газеттің 50 жылдығын атап өтуге әзірлік жұмыстарын дүрілдетіп ала жөнелдік.

Ал Көкең газеттің елу жылдығына дәл жарты ай қалғанда 1968 жылдың маусымында Орталық партия комитетіне нұсқаушы болып кетті. Үш жарым жылдай ағалы-інілідей сыйласып, әй-шәй деспей бір тілекте білек қосып қызмет еткен аяулы азаматтың өсіп кеткеніне бір жағынан қуансам, бір жағынан сыңарынан айрылған қоңыр қаздай көңілім қоңылтақсып қалды. Екі орынбасары тертені тең тартып бірауызды тату болса, басшының жұмысы жеңіл бола-рын іс жүзінде дәлелдеп, газеттің мерейін бірге өсіріскен өрелі

қаламгердің, ақылшы ағаның орны мен үшін үңірейіп, біразға дейін бос тұрды.

“Өз орнында отыр”, – деп, әсіресе журналистердің жазудан басқа қырын көрсетпей қабілетін түмшалап, қанатын жайғызбаған түс еді ғой ол. Екі-ақ басылымда белгілі бір орында табаны күректтей жиырма жыл отырған Көкеңнің газеттен кетісімен-ақ жұлдызы жарқырап шыға келді. Араға санаулы-ақ жылдар салып Баспа және полиграфия жөніндегі мемлекеттік комитет төрағасының орынбасары, КазТАГ-тың директоры болып, ақыры, Орталық партия комитетінің хатшылығына дейін көтерілді. Бағы жанып, қызмет баспалдағы қанша биіктегенмен, атақ-дәрежесі, лауазым деңгейі қанша өскенімен ол бұрынғы достарынан, байырғы қаламдастарынан байланысын бір сәт үзген емес. Қашан да қайда болсын қолұшын беріп, қамқорлық көрсетіп отырды. Кішіпейіл кісілік келбеті өзгермей, қаз-қалпында қалды. Алды кең, ақылы кең басшы болды.

Қазіргі “Егемен Қазақстанда” редактордың бірінші орынбасары кезім. Әлде түні бойы бет қарап, жарыққа шығар нұсқаға тан алдында қол қойып кешіктім бе, әлде басқа бір жұмыспен жүріп қалдым ба, әйтеуір редакцияға түске таман келсем, редакторым шыж-быжы шығып, мені іздеп жатыр.

– О, не, аманшылық па? Жайша іздеп жатсыздар ма?

– Ойбай-ау, сағат 10-нан бері әлсін-әлі телефон соғып Орталық Комитеттің хатшысы іздетіп жатқан жоқ па?! Телефондарыңды алып тастағансыңдар ма, бағанадан бері бұрап ала алмай, дымым құрып отыр едім.

– Оқасы жоқ, іздесе барамыз, – деп сыр бермеген болғаныммен, іштей қатты қобалжып, түсте тура Орталық Комитеттің өзіне тарттым.

– Сарбас-ау, Орталық Комитеттің хатшысы іздеткенде жарты күн таптырмаған сен басқаларға тіпті қараңды да көрсетпей кетесің ғой, шамасы, – деп жарқылдай күліп, орнынан тұрып келіп Көкең қолдасып амандасты. Іштей үрейленіп барған мен де жайылып сала бердім. Басқа бір хатшыны осылай іздеп сарсылтсаң күніңнің не болары о тұста, белгілі ғой.

Басшылық баспалдағымен қызмет бабында өсу жылдары Көкеңнің шығармашылық шабытының да қанаттану кезеңі болды. Басқа біреу болса бақ пен таққа тоқмейілсіп, билік буына мастанып, қалам қабілетін әлсіретіп алар еді. Ал Көкең қайта журналистикадан жазушылыққа қадам басып, бар құбылысты суреткерлік

електен өткізіп, көркем бейнемен беруге көшті. Нұсқаушы болып жүрген кезде “Ызғар” атты тұңғыш романын жазып, оның алғашқы нұсқаларын өзі он жыл үзбей еңбек еткен “Жетісу” газетінде жариялады. Сондағы қолжазбасын алып келгендегі сәті күні бүгінгідей көз алдымызда. Әжептәуір ыңғайсызданып:

— Кезінде куәсі болған, көптен ойда жүрген оқиғалар еді, “қағазға түсіп қалсыншы” деп жазғаным ғой. Қай денгейден шыққанын қайдам. өзiмсiнiп алғашқы үзiндiсiн өздерiне ұсынып отырмын. Повесть, не роман деп қопакардай ғып қоқырайтпай “кітаптан үзiндi” деп бере салыңдар, — дейдi.

Бұл жазғанның жанрын білмегендік, болмаса өз қаламына өзі сенбегендік емес, жазушылық соқпағына ат басын бұрған қаламгердің керемет кішіпейілділігі еді. Көркем прозаға алғашқы қадамы іспетті сол “Ызғар” шын мәніндегі толыққанды роман болып шықты да. Оның үстіне ол Ұлы Отан соғысы тұсындағы тыл өмірін кең арнада кемел суреттеген тұңғыш туындылардың бірі болды. Әр алуан адамдардың, саналы кейіпкерлердің мінез-құлқы, қарекет-қимылы арқылы тыл өмірінің өзі бір жатқан мылтықсыз майдан екенін, күркіреген соғыс алаңындағыдан кем түспейтін қиындықтары барын сол ауыртпалықты қайыспай көтеріп, жеңісті жақындатысқан жалаңтөс жанлардың ерлігін жырдай ғып баяндап, көркем кестелейді. Оның әдеби құндылығын, тақырыбының тыңдығын, тарихи шындығын тіпті орталық басылымдар да біліп, бағалап, арнайы мақаламен атап өтті.

Жазушы Қазыбаевтың басқалардан бөлек бір қасиеті қашанда тың тақырыпқа түрен тартуы десек, қателеспеспіз. Оның соңғы “Сұрапыл” романы 30-шы жылдардағы ашаршылықты ашына әшкерелеп, кең ауқымда көрсеткен қазақ топырағындағы тұңғыш туынды. Оны оқығанда төбе шашың тік тұрып, тұла бойың түршігетін неше түрлі оқиғаларға тап боласың. “Асыра сілтеу болмасын, аша түйек қалмасынның” қиқуымен тіршілік көзі — малдан айырылған жұрт ашаршылыққа ұшырап, қолына не түссе соны қорек етіп, тіпті тышқан жеуге, жас сәбиді өлтіріп, қазанға сап асуға дейін барған. Романда суреттелетін асырай алмай балалар үйіне өткізілген “Ваня, Таня, Петя, Вера” боп жазылып кеткен балаларын күні бүгінге дейін іздеп таба алмай жүрген ата-аналар әлі бар емес пе.

Қаны сорғалаған сол шындықты шырқыратып жалғанның жарығына алғаш шығарған соны шығармасын Кәкең көзі тірісінде-ақ баспаға тапсырып, басшылармен келісім-шартқа отырып еді. Кезінде тартысы піскеннің тауығы болып алдында құрақ ұшып, құрдай жор-

ғалаған қулар көзі кетісімен-ақ уәдесін тарс ұмытып, біріне-бірі сілтеп, бірден-бірге ысырып аттай алты жыл жатқызды. Ақыры оны автордың асық досы, ары да жаны да таза абзал азамат Хайдекең, Хайдолла Тілемісов бар ауыртпалықты өз мойнына алып, өткен жылдың аяғында “Қайнар” баспасынан шығарып берді. Сөйтіп, әдебиеттегі соны тақырыпқа соқпақ салған сирек шығарма оқырманына бері қойғанда бес жыл кештетіп жетіп отыр.

Әдетте Кәкең көсіле, шешіле, шешен сөйлейтін аса әңгімешіл адам болатын. Сол әңгімешілдігінің лебі повестерінен айқын есіп тұрады. Тарихи деректер негізінде жазылған “Кернеген кегі” мен “Отпен жазылған өмірбаянын” былай қойғанда, оның “Аманат” және “Құпия құты” повестері баяндауының әсемдігімен, оқиғасының әсерлілігімен, көркемдік бояуының қанықтығымен баурап алады. Ал кейіндегі “Қышыма” хикаяты бастан-аяқ жылы юморға толы, оқиғасы да күлкілі. Баяғыда Н.С.Хрущев Қазақстанға келгенде оған бір ақ қозы сыйлаған ғой. Құрметті қонақ оны құшақтап тұрып: “Мен мұны немерелеріме апарамын, олар мүйізі шыққан соң онымен ойнайды” демесін бе. Бақса, қозы мүйізсіз қойдың тұқымы екен. Түн ішінде оны жақын маңдағы фермаға апарып ауыстырып келуге тура келеді. Сөйтіп, жандайшап жағымпаздар мен мансапқорлар білдей бір мемлекеттің басшысын алдап, тақырға отырғызып кетеді. Осыған араласқан адамдардың қимыл-қаракетін суреттей отырып автор қай қоғамда да жалғаса беретін жағымпаздық пен даңққұмарлықты, дабыра-дуға әуес даңғойлықты әшкере-леп, уытты мысқылға айналдырады.

Кәкеңнің жазушы ретіндегі және бір жетістігі – кейіпкерлерінің мінез-құлқын терең ашып, мінездемені дәл әрі әділ бере білуі дер едім. Мәселен, батырлығына бір пенденің таласы болмағанымен Бауыржан Момышұлы туралы алыпқашты сөз көп. Қайсына сеніп, қайсысын серпіп тастауды білмей кейде дал боласың. Ал Кәкеңнің мына мінездemesінде батырдың бүкіл мінез-құлқы, болмыс-бітімі бар: “Ақырып та сөйлейді, асырып та сөйлейді ол. Бірақ ар жағында зіл тұрмайды, нұр тұрады. Ұққаныңды сезсе мәз-мәйрам, жайсаң. Қара қылды қақ жаратын әділдікке қоса әрекеттегі жалғандыққа, жадағайлыққа төзбейтін айбаттылық та жеткілікті. Жымысқылатып, жыбырлатып шудай сүйреткен немесе орағытып оттап кеткен сөзден гөрі жаны дік еткізіп, төбесінен түсіре айтатын бір сөзді қалайды. Және солай сөйлеудің асқан шебері өзі. Жазған шығармаларының афоризмге, философиялық ойларға неге толы екенін енді ұғына бастадық. Өзі сынды ойы құнды адаммен ұзақ

отырып әңгімелесуге әрқашан әзір, жалықпайды, өзі де жалықтырмайды. Ондай әңгімелерден соң отты көздері нұрланып, жаймашуақ жайдары күйге түседі. Сөзі де жұмсарып, өзі де жұмсарып, кеңкілдеп рахаттана күліп алады. Әңгіме бітсе де акырын ыңылға басып, жаңағы бір ләззатты әрі қарай өздігінен жалғастыра түскен кейпін байқайсың”. Баукеңнің болмыс-бітімін тап осындай дәл, әрлі де нәрлі етіп берген кескіндемені бұрын-соңды кездестірген емен.

Журналист те жазушы Кәкеннің тағы бір қасиеті өз кейіпкерлерімен бауыр басып, бірге туған туыстай тұтасып кетуі. Ол Баукеңмен де, Раханмен де ағалы-інілідей сыйласып, отбасының аяқ-табағы араласып, дәмдес, тұздас болып, өмір-бақи кимас. сырлас дос болды. Сондықтан оны қос батырдың бауыры десек сыйып тұр.

Кейінгі төрт жылда ол “Қазақстан коммунисті” (қазіргі “Ақиқат”) журналының бас редакторы болды. Мемлекет қайраткері боп жиырма жылдай жоғары басшы қызметте істегенімен қаламы қазқалпында еді. Журналдың жұмысын іле жандандырып, тақырып ауқымын кеңейтті. “Жозы басындағы әңгімені” енгізіп, абзал адамдар жайында жақсы очерктер бере бастады. “Жозы басындағы әңгіме” ол жылдары ой айтып, өткір мәселелер қозғап, батыл пікірлерді ортаға салудың онтайлы тәсілі болатын. Одан әр жерден шақырып төңірегіне қабілетті жастарды топтастырды.

Сол соңғы 1989 жылы, шамасы мамыр айының ортасы болуы керек, бір күні Кәкен маған телефон соқты.

— Сарбас, өзіңмен бір оңаша сөйлесуім керек еді.

— Сондай асығыс шаруа ма? Апы кіріп, күпі шығып жататын газеттің жұмысын білесіз ғой.

— Жоқ, асығыс емес, онда кейінірек...

Сенбі күні жұмыста отыр едім, тағы да тіке телефон шылдыр етті.

— Жалғызсың ба, қазір келейін, — дейді Кәкен. Ізінше жымия күліп өзі де келді. Мән-жәйді, үй-ішінің, бала-шағаның амандығын сұрап біраз отырды. Қас-қабағыма қарап күмілжіп, үнсіз қалып сосын сөз бастады.

— Жас болса келіп қалды. Сәулесі бар, жылуы жоқ кәдімгі ай мүйізді алпыс. Амандық болса жыл аяғында немесе келесі осы уақытта қызметпен қош айтысып, демалысқа кетпекпін. Журналды өзін секілді бір сенімді қолға тапсырсам деймін. Әзірше маған орын-басар болып кел.

Мен де аз-кем ойланып қалдым да, іште булығып сыртқа шыға алмай жүрген шер-шеменімді лақ еткізіп ақтара салдым.

— Кәке, қолдаушысы құдайдай біреу болмаса өз орнында орынбасарлықтан бастық болғанның некен-саяқ екенін білесіз ғой. Редактор қойса “Жетісуда” тоғыз жыл орынбасар, бірінші орынбасар болдым, көзі көрмеп пе! Міне, мұнда да сол орында арқандаулы аттай он алты жыл отырмын. Әлгі “Тамашада” айтылатындай, “биография келгенмен, география келмейдінің” кері. Бұрынғы басшыларының тұсында газет жұмысына қоса көп уақытым жоғары жаққа анықтама әзірлеп, жұртқа мінездеме жасақтауға кетуші еді. Осыдан орысша бірде-бір құжат менің қолымнан өтпей кеткен емес. Қазіргі редакторым, әйтеуір мені сол ақпар-анықтама жазудан құтқарды, бәрін өзі жасайды. Енді ғана арқа-басым босаған сияқты. Әзір бастықпен бір-бірімізді түсінетін тәріздіміз. Осында істей тұрайын да. Тақа болмай бара жатса, өзіңізді табамын ғой...

Қайтып қолқа салған жоқ Кәкең. Өкпе де, уәж де айтпай аз үнсіз отырып кетіп қалды. Әлгінде қас-қабағым қарай бергенде, ұсынысын айтар-айтпасын білмей күмілжіген екен-ау, қайран аға!

Ойыма осы түссе: “Сонда айтқанына көніп, сонынан неге еріп жүре бермедім екен!...” деп әлі күнге дейін өкінемін. Ғұмыр дегеннің қамшының сабындай қып-қысқа екенін кім білген...

1996 жыл.

ӘСЕМДІК ӘУЕНІ

Көзі ашық, көкірегі ояу кісінің қайда жүрсе де мәдениет мәселесіне немқұрайлы қарай алмайтыны анық. Елуінші жылдардың аяғына таман республикамызда ең алғаш мәдениет жайында арнаулы журнал шыққанда қуанышы қойнына сыймай, оны құныға оқығандардың бірі едік. Өнер атаулыға етене, тұрмыс мәдениетіне тереңірек зер салып, елді мекендердің ажар-көркіне баса мән беретін жаңа басылым оқырман жүрегіне бірден-ақ жол тауып, жалпы жұрттың сүйіктісіне айналған. Оның бастапқы ұйымдастырушыларының бірі, бертін бас редакторы болған белгілі журналист Сапар Байжановтың жазушылық жалынына, қаламгерлік қарымына, өз басым, сол журнал арқылы ден қойып, үлгі тұтып, ұқсап бағуға тырысқанмын.

Ұлы орыс жазушысы А.П.Чеховтың “Адам бойындағының бәр-бәрі — кескін-келбеті де, киім киісі де, жан дүниесі де әсем болуы керек” деген қағидасын өмір мұраты тұтқан қаламгер жақсы әдептен үйреніп, жаман әдеттен жиренуге шақырып, сұлулықты, сыйпаылықты, сыйластықты өркендетуге үндеген-ді дүйім жұртын. “Жақсылық атаулы, әсемдік атаулы жанына жылы нұр құяды, жүзіне шаттық әкеледі, көңілді ыстық бір күйге бөлеп, жүрегінді ерке назбен тербетеді. Көңілің шалқар көл, пейілің дарқан дария болып, жомарт, шат сезім құшағына берілесің, өмірдің жайсаң, жайраң жайлауында жүргендей сезінесің. Жақсылық атаулының осындай сикырлы күдіреті болады екен. Адамның әдемілік атаулыға ғашық болатыны осыдан екен” деген оның ойнақы толғауға толы ойлы түйінін оқығанда, өзің де жақсы біткеннің бәрін жалпақ жұртқа жариялап, мақтан еткің келетін, жаман атаулының бәрін

құлағынан сүйреп, жалғанның жарығына шығаруға асығатын сияқтысың.

Салынған егін мен орылған астықты, сауылған сүт пен сойылған етті, жасалған бұйым мен тігілген киімді көбірек күйттеп, данғайыр диқан мен шамшырақ шопанды, жоғары мәртебелі жұмысшы мен құрыш қолды құрылысшыны баса көрсетіп, жұмыстың да, тұрмыстың да тек күнгейін насихаттау бұлжымас міндет болған сол кезеңнің өзінде Сапекеннің мәдениетке соқпай, әдеп пен әдетке ат басын бұрмай кеткен күні жоқ. Қай тақырыпқа қалам тербесе де, оны мәдениеттің арналы мәселелерімен астастырып, ауыл ажары, көше көркі, клуб жұмысы, халықтың көркемөнерпаздығы туралы толғамды пікірлермен байыптап отырды. Ал оның өнер саңлақтары, сәулетшілер мен мүсіншілер жайындағы көркем очерктері өз алдына бір төбе. Оның үстіне сән мен сымбат жөнінде де келелі ой қозғап, замандастарымыздың жүріс-тұрысы, киім-киісі, көпшілік орындарда өзін-өзі ұстауы, қонақ күтуі. т.б. тұрмыс тәртібі төңірегіндегі озық үлгілерді алға тартып, әлеп әліппесін алғаш жасақтаушылардың бірі болғаны және бар. Журналда жарияланған тұрмыс тәртібі туралы сол ақыл-кеңестерді қиып алып сақтап жүрген жастарды іссапарда болып ел аралағанда талай жолықтырдық. Бұл қаламгердің жан-жақты ізденгіштігін паш етіп қоймай, өз ұлтының өсер өркеніне деген асқан жанашырлығын да байқататын бесаспаптық еді. Қаламның көк қауырсын еңбеккерлері оны сол үшін де сырттай ұстаз тұтып, ұлағат алуға асығатын.

Арман қуып, қалам қанатына мініп Алматыға келгенімізде Сапекен журнал басшылығынан Орталық партия комитетінің насихат бөліміне ауысқан екен. Алғаш “Ара-Шмель” журналына келген мен де арада бір жыл өтер-өтпесте астаналық облыстың “Жетісу” газетіне бас редактордың орынбасары болып тағайындалдым. Газеттің басшылық жұмысына бойым жаңа үйреніп келе жатқан күндердің бірінде Сапар Байжанов телефон шалып, Орталық Комитетке келіп-кетуімді өтінді.

Бұрын бірді-екілі көрсем де көз тоқтатпаған болуым керек, терезе түбіндегі төргі үстелдің басынан орта бойлы, тығыршықтай балуан денелі ақсары жігіт орнынан тұрып қолын ұсынды. Торсықтай шекесін шашы ерте үріккен жазық маңдайы тіпті толық етіп көрсетеді. Ақ жейдесіне күм өңдес галстугі жарасып, ажарын аша түскен.

— Иә, Сарбас, келіп қалдың ба? — деп жаркылдай амандасты ол. — “Тұңғыш кітабыңмен” танысып, өлеңдеріңді оқығанмын.

Жарайды, жиі жарияланып жүрсін. Журналдан ауысқаның да дұрыс болған. Қаламгерге күнделікті газеттің көрігінде шындалып, отжалыннан өткен де дұрыс. Енді сен бүгіннен бастап біздің бөлімнің активіне ендім дей бер. Бұдан былай тапсырма беріп тұрамыз.

Партия сарбазымыз деп жүрген біз жазғанда қарсы сөз бола ма, бір облыстық газеттің тігіндісін өңгеріп қайттым. Айтулы күнге пікірімді жазып, ескертпе-ұсыныстарымды тізіп қағазға түсіріп, шолуды апарып бердім. “Ұқыптылығың ұнайды”, – деп тағы да тапсырма арқалатты. Сонан, не керек, аптасына, айына болмағанмен, тоқсанына бір рет тапсырма алып, айтқанын екі етпей орындап жүрдім. Кейде уақыты болса, оңаша отырып әдебиет пен мәдениет, баспасөз жайында ой бөлісіп, пікір алысып, әңгіме-дүкен құрып та қоямыз.

Бір жолы барғанымда, аудармасына пікіріңді айт деп, ол бесінші сыныптың жағырапия оқулығын ұстатты. Созбұйдаға салмай шапшаң оқып, сын-ескертпелерімді тағы да тізіп, қағазға бастырып болып, кітапты қайта бір аударыстырып карасам. ішкі бетінде “Аударған Ә.Қарағұлов” деген жазу тұр. Бұл өзімнің бастығым. кәлімгі “Жетісу” газетінің бас редакторы. байырғы журналист. айтулы аудармашы Әбдуәли Қарағұлов. Не болғанымды білмедім. Біле тұрып араға от салу үшін берді ме екен деп Сапекеңе қатты ызаландым. Бірақ, не істерсің, болар іс болды.

Ертеңіне жазғанымды алып Байжановтың алдына барып, қашан оны оқып шыққанша күтіп отырдым да:

– Сапеке, бұл оқулықты аударған өзімнің тікелей бастығым, бас редакторым Әбекен екен. Біле тұра берсеңіз – бұныңыз әбес. Біліп қалса, бетіне қалай қараймын деп жер болып отырмын, – дедім.

– Ә, шынымен-ақ солай ма екен? Онда сенің ұстанымыңды қасақана сынға салғандай болыппыз ғой, – деп ынғайсызданып қалған ол қарқылдап күліп жіберді. – Кім аударғанына көңіл бөлмеппіз де. Бұрыннан келе жатқан оқулық болған соң жаңа талаптар тұрғысынан қарап, баспа қайта басып шығарсын деген ғана ой. Аудармашысы Әбекен екенін білгенде, әрине, басқа біреуге жүктейтін едік. Ол үшін кешір! Әйткенмен әділдігіне жүгініп, әжептәуір пікір айтыпсың. “Алыссаң атаңды да жық” деген осы, – деп тағы бір күліп алып: – Бәрінен ортақ мүдде биік, сол биіктен көрінгеніңе рахмет, – деді. – Жалпы, бұл үлкен үй тапсырманы беретін адамына береді. Бұларды өзіңе деген сенім деп біл.

Содан ол баспасөз секторының меңгерушісі болып жоғарла-

тылды. Оның сенім биігінен көріндім бе, көрінбедім бе – кім білсін, сол кезде бірді-екілі журналдың бас редакторлығына барасың ба деп ұсыныс жасағаны да бар. Жасағаны не керек, одан жоғарырақ деңгейде жағырапия деген кесел киіп кетіп қалып қойғанмын. Сол екі ортада Әбекең алпыстан асып құрметті демалысқа шығып, орнына “СҚ”-нің (қазіргі “Егемен Қазақстан”) бір бөлім бастығы бас редактор болып келді де, тоғыз жыл орынбасарлық тұғырдан таймаған мен тағы да алақан жайып қала бердім.

Арада айға жуық уақыт өтті ме, өтпеді ме. Орталық Комитетке өзіміздің Сапекең тағы шақырсын.

– Бұл жолы тапсырма жоқ, тек ұсыныс қана бар, – деп жымыған ол мән-жайды баяндады. – “Жетісудың” тізгінін қимады деп ренжісең ренжитін де ретін бар. Бірақ, өзің білесің, қазіргі редакторың Пернебек Бейсенов былтырлар жастай қосылған жары қайтыс болып, жарым көңіл жүрген соң еңсесі көтерілсін деп обкомның ұсынысына қарсылық көрсеткеніміз жоқ. Жас қой деп сені жауаптырақ қызметке сақтап келдік. Міне, соның да сәті түскелі тұр. “СҚ”-ға орынбасар болып барасын. Бас редактор Бағаевтың тоқтаған адамы өзіңсің. Қазір сырқаттанып, ауруханада жатқанын естіген шығарсың, ақылдасам десен барып сөйлес. Ұсыныс әзір, бөлім бір ауызды, келесі бюрода бекісің. Ұзекең жазылып шыққанша, барып жұмыс істей бересіңдер.

Ұзекеңнің де айтқаны осы болды. Алайда жазмыштан озмыш бар ма. Алдағы аптаның сейсенбісінде бюроға барып бекіміз деп отырғанда бейсенбі күні Ұзақ ағамыз мәңгі көз жұмып, қайтпас сапарға аттанды. Бақыт түгіл бас қайғы болып, жоба-жоспардың быт-шыты шығып, мәселе беймәлім мерзімге кейін ысырылды. Бұл 1973 жылғы тамыздың аяқ шені болатын.

Ұзақ Бағаевтың орнына басшы іздестіріп, кадр іріктеу табаны күректей екі жарым айға созылды. Ақыры, тандау оның қаламдас, қадамдас досы Сапар Байжановтың өзіне түсті. Сөйтіп, ол қарашаның 2-ші жұлдызында “Социалистік Қазақстан” газетіне бас редактор болып келді. Бірер күннен кейін жаңа қызметімен құттықтап, кіріп шыққанымда: “Уәде – құдай аты, ұсыныс бөз-баяғы қалпы, амандық болса бірлесіп жұмыс істейміз”, – деді маған. Айтқанындай, екі аптадан соң бас редактордың орынбасары болып, қазақ баспасөзі қара шаңырағының босағасын мен де аттадым.

Жиырма шакты күннің ішінде Сапекең редакция ұжымымен толық танысып, кімнің кім екенін, қайсысының қолынан не келетінін тегіс екшеп үлгенген сынды. Ұзақ уақыт бірінші басшы

болмай, одан орынбасарлары алмасып, орындарына кім келетінін білмей алаңдаған жұрт алақөңіл екен. Бір орнында талай жыл тапжылмай отырып, ығыр болып жалыға бастаған жігіттер де баршылық көрінеді. Жасы алпыстан асқан, елуді алқымдаған жасамыс кісілер де жетерлік. Жиырма жылдай бөлім басқарып, не өспей, не өшпей, сол тұғырдан қайтсем түсіп қалмаймын деп қалт-құлт етіп отырғандар да ұшырасады. Оның үстіне аппарат қызметкерлерінің негізгі міндеті енбекші хаттарын қорытын, авторлар ұйымдастыру деген терісыңғай, сыңарезу пиғыл орын теуіп, редакция журналистерінің дені қаламын сирек сілтейтін секілді. Содан жылтырары жоқ, қара кесек мақалалар қаптап кеткен.

Бар жұмысы кезекшілікке барып, газет шығарумен ғана шектелген әдеби қызметкерлер шығармашылық ізденістен тоқырап, жалқау тарта бастаған. Облыстардағы меншікті тілшілер де хабар-ошардан аспай, автор тарту желеуімен жергілікті енбекшілер атынан науқандық бірдеңелер ғана ұйымдастырумен отырған. Соның салдарынан газеттің қаламы қарымды, қиялы қанатты журналистері басылым беттерінен көрінбейді. Қаламының беделі бар, ел таныр тарландары да жоқтың қасы. Бір кезде облыстық газеттердің редакторларын даярлайтын ұста-дүкені іспетті болған ортадан біраз жылдан бері ешкім өспеген. Мұның өзі тәп-тәуір көрініп, келешегінен үміт күттірген жас журналистерге кері әсер етіп, көбі енжарлыққа бой алдыруға айналған. Демек, жұмысты бастан-аяқ қайта құрып, түбірімен жаңғыртпай болмайды. Бүкіл ұжымды бір-ақ күнде, бір-ақ бұйрықпен жұмыстан бір-ақ босатып, қайтадан команда жасақтайтын қазіргі кез емес. Барынмен базарлай білу керек.

Міне, “СҚ”-ның тізгінін осындай алмағайып ауыр кезеңде, күрмеуі қиын күрделі жағдайда қолға алған С. Байжановқа газетті еліміздегі өз орнына лайық басылым ету оңай соққан жоқ. Барын сарқып, жанын салып, түн қатып, түс қашып жұмыс істеуге тура келді. Бұл арада оның жастар газеті мен журналда жинақтаған басшылық тәжірибесі, Орталық Комитетте жеткен абырой-беделі, өмір көріп өткерілгендігі көдеге асты. Кейбіреудей кеуде қағып кердендемей, іші-бауырға кіріп кететін кішіпейілділігінің, албеттен-ақ алғаусыз араласып, баурап алар ақжарқындығының, иілгенге иілгенімен, күйінгенге түйілмейтін кеңпейіл кешірімділігінің де көмегі көп болды.

Ең алдымен ұжымның божырап бара жатқан бағдары қайта қаралып, басты бағыты айқындалып, алқа мүшелерінің міндеттері сараланды. Маған идеология мәселесімен қоса, меншікті тілшілерге

басшылық жасау жүктелді. Апталық жоспар жасалып, оны бүкіл ұжым болып бекіту бұлжымас заңға айналды. Жоспарсыз газет шығару ескексіз қайықпен теңізге түсуге тең, күнделікті күйбең тірліктің дауылы айдап, қайда барып тоқтағаныңды білмейсің. Айлық және тоқсандық жоспарлар жасақтау да жедел қолға алынды. Оның алдында әрбір қызметкермен жеке-жеке сөйлесіліп, ашық-жарқын әңгіме үстінде өзін қандай тақырып толғандырып, нендей мәселе ойландырып жүргені анықталды. Меншікті тілшілерге маусымдық мәселелермен қатар көкейкесті тақырыпқа өз атынан айына бір кесек дүние беріп тұру міндеттелді.

Ұзамай Көкшетаудағы тілшіміз, танымал ақын Еркеш Ибраһимнен төрт тіркемеден автопоезд құрастырып, тың астығын тасыған атакты айдауыл Жәмшит Қожантаев туралы өлең-очерк түсті. Сапекең оны оқи салысымен шамшырақ айдауылдың суретін таптырып алып, табан аузында шығып жатқан нөмірге бас мақаланың орнына бергізді де жіберді. Бұл бергін газеттің өзіндік бетін айқындаған жеке адамдар жөнінде ай сайын берілетін бас мақалалардың төлбасы болды. Жақсы, жаңа деген дүниелер жатпайтынына көз жеткен тілшілер дүр сілкініп, түлеп сала бастады. Еркештің үні екпіндеп Теміртау құрылысшылары мен Қарағанды көміршілеріне жайылды. Сыр бойынан Байжігіт Әбдіразақовтың абзал адамгершілікпен биік парасатты паш ететін ойлы-күйлі очерктері ағылды. Атыраудан Жәмек Оспановтың салиқалы талдауға толы сын мақалалары үзілмейтін болды.

Аппарат қызметкерлері де іссапарға сұранып, олжалы оралып жүрді. Газет бетінде анда-санда көрініп, ширек қонағы болып жүрген сұхбат жанры жиі шығып, күн тәртібіндегі толғақты мәселелер жөнінде “Дөңгелек үстел” басындағы әңгімелер дәстүрге айналды. Жақсы дүниеден орын аяғанымыз жоқ. Кейбір өрелі көркем очерктерге газеттің тұтас беттері берілді. Ал бүгінгі таңның көкейкесті мәселелері сөз болатын “Дөңгелек үстел” басындағы әңгімелер айқарма бетке жарияланып, тіпті тұтас нөмірді де алып кетіп жүрді. Тақырыптық нөмірлер де жиілей бастады.

Ондай арналы, арнаулы материалдарды бастан-аяқ Сапекеңнің өзі қарап, оның макетіне, суреттің мәтініне дейін қадағалап ой салар сәтті тұстарын, есте тұтар деректерін ойып бергізді. Оның материал қарауына, өз басым, әлі күнге тәнтімін. Бәз-біреулердей әр сөзді безбендеп түртінектеп отырмайтын ол. Бір бетті бір минутқа жеткізбей шолып шыққанда жаңсақ бір сөйлем, ұмыт қалған бірде-бір үтір назарынан қағыс қалмайтын. Бәрін де бір демде оқып,

түзетіп үлгеретін. Жылт еткен жаңа пікірді ұштап жіберуге шебер-
тін. Тумысынан редактор болып жаратылған деп дәл осындайлар-
ды айтса керек. Және оқып шыққан шығармасының жеткен жемісін
асырмай көрсетіп, кеткен кемісін жасырмай да айтып беретін. Бұл
шығармашылық ұжымда шын мәніндегі өнер бәйгесінің өріс алу-
ына арна ашты.

Бәйгеге қосылғанымен, шаң қауып орта жолда қалып қоярмын
деп тайлыққандар біртіндеп ыңғайлы орын іздей бастады. Оларға
қарсылық жасамай, Сапекен қайта қол ұшын беріп, жақсы, жайлы
қызметке орналасуына көмектесті. Сенім артса істеп кетер деп
үміттенген үш-төрт жігітті журнал мен облыстық газеттің редак-
торлығына, баспалардың басшы қызметіне ұсынды. Дүбіре қанша
елендегенмен, қосақ арасында бос жүрерін бағамдап алпыстан ас-
қан ағалар құрметті демалыс қамын қарастырды. Олардың орнын
тегеурінді тың толқынмен толықтыру керек болды.

Осы тұста Сапекеннің кейінгі толқын, кенже буын әріптестерінің
қалам тербесін, канат сермесін ұдайы қадағалап жүретіні айқын
көрінді. Бір бастан Торғай облысындағы тілшіміз Бекболат Әде-
товты бөлім меңгерушісі етіп алдыртты. Оның орнына екі үміткер
шықты. Бірі – жоғары партия мектебін бітіріп, сол тұста обкомда
нұсқаушы болып істеп жүрген Сабыржан Шүкіров те, екіншісі –
Қазақ радиосының сол облыстағы тілшісі Қойшығара Салғарин.
Бүйрегім біреу жинағы жарық көрген Қойшығараға бұрғанымен,
саяси жағынан сенімдірек болар деп Сабыржанды шақыртуға тура
келді. Әдетте болашақ тілші барлық бөлімдерден өтіп, хат қоры-
тып, қабілетін байқатып, алқа мәжілісінің талқылауына бөлім
меңгерушілерінің мақұлдауымен түседі. Үміткердің әлі де тынбай
ізденіп, талмай үйренуі, көп тер төгуі керек екені айтылып, өзіне
сөз берілгенде мектеп оқушысы сияқты оның “арманым – журна-
лист болу еді” дегені ғой. Баланың сөзін айтып бұнысы несі деп
біразымыз ыңғайсызданып қалып едік:

– Маған осы соңғы сөз ұнап кетті, – деп бас редактор булы-
ғып күліп жіберді. – Арманы журналистік болса, қатарымызға
алайық, көш жүре түзелер.

Шынында да, Сапекен жүйрікті шаңынан айыратын шабан-
доздай кісі танығыш екен. Сол Сабыржан бертін осы газеттің бөлім
бастығы болып, бас редактордың орынбасарлығына дейін өсті. Одан
республикадағы белді бір басылымды басқарды. Ал Қойшығараны
кейін аппараттың өзіне алдық, ол да жоғарылап алқа мүшелігіне
дейін көтерілді. Сәтті басталған үрдіс жалғасын тауып, Қарағанды-

дан Акселеу Сейдімбековты. Өскеменнен Токтарбек Қызықбаевты, Қызылордадан Зұлқарнай Сақиевты шақырттық. Жастар газетінен Болат Бодаубаев пен Жанат Елшібековты тарттық. Университеттің соңғы курсынан Ержұман Смайылов пен Жұмабек Кенжалинді әкелдік. Бұлардың бәрі де газеттің мазмұны байып, мәртебесі өсуіне елеулі үлес қосты.

Әлі есімде, бір күні ертеңгілік Сапекеннің өзі телефон шалып, кабинетіне келіп-кетуімді өтінді.

— Айтшы, бізде осы бірыңғай сын жазатын журналист бар ма? — деп сұрады ол салған беттен.

— Сын жазып және жақсы жазып жүгендер бар ғой, — деп соңғы кезде жарияланған сын-мақалаларды санамалай бастадым.

— Жок, тікелей сын жазумен шұғылданатын қызметкеріміз бар ма?

— Ондай жок.

— Олай болса, ондай жігітті мен таптым, — деп үстелінің сырмасынан алып бір папкіні ұсынды. — Жарияланған материалдарымен танысып, пікіріңді айтарсың. Содан кейін көрейік...

Мақалалары негізінен Атыраудың облыстық газетінде жарияланған, көбісі — фельетондар. Арасында өткірі де, осалы да бар. Дені облыс деңгейінен көп көтеріле қоймаған дүниелер. Бірақ автордың кілең келеңсіздіктермен күресіп, бірыңғай сын жазып бір бетінен қайтпай келе жатқан қайсарлығы ұнады. Осы ойымды айтқанда Сапекен:

— Өзімізге алатын-ақ жігіт екен, әттең, бос орын жоқ-ау, — деп өкінгендей болды.

— Анау Мағзұм ағайды қадірлеп құрметті демалысқа шығарып салайық та, әзірше редакция меңгерушісі етіп алайық. Сын шығарды-ау деген хаттарды, арыз-шағымдарды соған беріп отырайық, — деп ақыл қостым. Бастығымның жүзі жайрандап сала берді.

Кезінде өткір де әділ сын-мақалаларымен газетімізге көп абырой-бедел әкелген, досжар тұрғыласым ретінде “семсер сөздің Сүбітай баһадүрі” деп әзілдейтін әріптесім, пайғамбар жасынан асып кетсе де, сын семсерін әлі күнге оңды-солды сілтеп жүрген Нұри Муфтах сонау Атыраудан “СҚ”-ға алғаш осылай редакция меңгерушісі болып келген еді.

Әсіресе сол кезде алматылық қаламгелердің көбінде астанадан басқа жерде дұрыс қалам тарғатын журналист бар деп ойламайтын астам пікір болатын. Тіпті облыстағы әріптестеріне мұрын шүйіріп, шекеден қарайтын да ғадет бар-тын. Біз жоғарыдағы азаматтарды

жинағанда алдымен әлгіндей астам пиғылдың түбірімен жаңсақ екенін дәлелдеуге тырыстық және дәлелдеп шықтық та. Сапекен бедел салып солардың бәріне бес-алты айдың ішінде пәтер алып беріп, алаңсыз жұмысына жағдай жасалды. Сол үшін “Байжанов пен Ақтаев арғындарын жинап, жағдай жасап жатыр” деп байбалам салып, үстімізден Орталық Комитетке талай-талай арыз да түсірді. Тіпті кейбір арыздың көлемі анау-мынау романнан асып түсіп, 187 бетке жеткенін де көрдік. Олардың кімнің қолынан шыққанын, кімнің ақылымен жазылғанын да білдік. Айналасын ала-тайдай бүлдіріп, әріптестерінің жемісті жұмысына қырсығын тигізіп, аяққа оралғы болатын ол қуларды кінәсін бетіне басып, қызметтен қуып-ақ жіберуге болатын еді. Алайда С.Байжанов ондай ұрт шешімге, шұғыл шараға өсте баспайтын. Барлығына байыппен қарап: “Аққа қара жұқпайды, ойлағаны өз басына көрінсін, оған бола жұқартатын жүйкем жоқ” деп бір-ақ қағатын. Бұл оның кешірімділігі ғана емес, кеңдігі мен кемелділігі де еді.

Қазір қарап отырсақ, “СҚ”-ға сол жылдары келген жігіттердің кара жаяуы жоқ. Бәрі де елімізге белгілі, белді де беделді қаламгерлер. Ал тарихи туындылары ел тарихының ақтаңдақтарын толықтыруға теңдессіз үлес болып қосылған Ақселеу мен Қойшығара сияқты көшелі ғалым, көрнекті жазушылардың атағы бүгінде алты алашқа әйгілі. Солардың қазіргідей биікке көтерілуіне кезінде біздің де зәрредей болсын шарапатымыз тиген шығар-ау деген ой қарадай марқайтып, мейірімізді тасытады. Сайып келгенде, бұл Сапекеннің кадр іріктеудегі керемет батылдығының жемісі.

Батылдықты көзбен көргенді, көңілге түйгенінді бетін бар, жүзін бар демей былш еткізіп айта салу деп ұғатындар да ұшырасады. Былайынша, ол батылдықтан гөрі бетпақтыққа саятын қылық. Асылы, батыллықтың алуан түрі, әрқилы жолы бар. Біз саяси бақылау сұмдық қатал кезде өмір кешіп, қызмет еттік. Қоғамдағы көзге ұрып тұрған келенсіздіктің өзін ашық жазбақ түгіл, ептеп айтуға да тыйым салынды. Тірлікті меңдеген мерездерді зәуде бір ашық айтып қалсаң, саяси соқыр, сауатсыз болып шыға келесің, сол себепті сұхбат пен “Дөңгелек үстелге” көбірек жүгінгеніміз де тегін емес. Ашық айтуға келмейгін, бірақ бүгіп қалуға да болмайтын толғақты мәселелерді сұхбат берушілердің аузынан шығарып, ұрымтал пікір мен екідай ойларды атүстілеу етіп, астарлап айтқыздық. Жоғарыдан нұсқалғанның бәріне ләппайлап бас шұлғи бермей, өзіндік ойдың ұштығын шығарып отыру да батыллықтың бір түрі ғой.

Онда даңғаза-дырду, жиын деген көп, ресми материалдардан

бас ала алмай, бастығырылып жататынбыз. Сөйте тұра, әлгіндей ойы бар материалдарға орын табылатын. Әдетте ресми дүниелерді КазТАГ кешке қарай аударып, кейде түннің әлдебір әлетіне дейін береді. Оны беттен өңдеп, келіспей тұрған жерін жөндеп, мұртын басып түзетіп шығарамыз. Ертеңіне бір үтірі қисайып, не бір сөзі жаңсақ шықса, аударған арнаулы агенттік емес, жариялаған газет кінәлі болып табылып, үлкен үйге шақыртып сілікпемізді шығарады. Сондықтан газет қараған күні жоғары жақтан “бәрі дұрыс екен” деген бір хабар келгенше ұстараның жүзінде жүргендей боламыз. Өстіп жүріп төл шығармалар жазу деген барып тұрған жанкештілік емес пе!

Алайда ұшуға жаралған қанат самғамай тұрмайды. жазуға жаралған қалам суырылмай қалмайды екен. Сапекен “СҚ”-да бас редактор болған жылдары құдайдың құтты күні газет қарап жүріп-ақ, үш бірдей кітап шығарып, ғылыми атақ та қорғап үлгерді. Аудармалары, мерзімді баспасөзде жарияланған жолжазбалары мен очерктері өз алдына бір сала. Ерлікке бара-бар бейнет деп осындайды-ақ айтар болар.

Кім білсін, осы бейнетқорлығы мен еңбекқорлығы денсаулығына кері әсер етті ме, әлде шығармашылыққа шындап бет бұрғысы келді ме, сексен үшінші жылдың ақпанында ол өз өтінішімен орнынан босап, тынышырақ жұмыс деп, Министрлер Кеңесі жанындағы Архив бас басқармасының бастығы болып барды. Мен болсам, одан еншілеген көнтерілік пен кешірімділікті, жаңашылдық пен шешімділікті ұстанып, бірінші орынбасар ретінде үш бас редактормен үзеңгілес боп, “СҚ”-ның күрделі көшін тағы да жеті жыл сүйрестім. Алас-күлес, айқай-шуы жоқ, жаңа орында Сапекеннің шығармашылық жұмысына екі бастан жол ашылды. “Архив – айғақ”, “Абай және архив” деген іргелі еңбектер жазып шығарды, бүгінгі ауыл өмірінен үлкен роман бітірді. “Қажыға барған қазақтар” деген кітап шығарып, өткен ғасырдағы халқы қастерлеп, қадір тұтқан айтулы адамдардың аруағын тірілтіп, атақтарын қайта жаңғыртып берді. Қайда жүрсе де, арман қанатынан түспей, ол ұдайы жаналық іздеп, жақсылыққа талпынды.

“Адам арманының асқар шыңы – бақыт. “Құс ұшу үшін жаралса, адам бақыт үшін туады” деген ұлағатты сөздер де жалымызда. Іздейміз бақытты! Аңсаймыз бақытты! Бірақ бақыт әркімнің басына қона бермейді екен. Талғап, тандап қонады екен” деген бір толғанысы бар еді Сапекеннің. Бұрынғылар: “бақыт – басқа қонған құс, ұшады да кетеді; байлық – уыстағы мұз, ериді де кетеді;

бала – артта қалған із, ғасырларға жетеді” дейді екен. Осынау халық даналығына сайсақ, әсемдік әуенімен әуелетіп ән салып, бұрқыратып би билеп, жиын-тойдың гүлі болып кететін сері көңіл Сапекең өмір бойы бақытты аңсап, бірақ бақытты таусап жүргенін аңғармаған сыңайлы. Оның бақыты бүгінде мемлекет қайраткері деңгейінде жүрген үш ұлы – Ұлан мен Нұрлан, Ерлан, өзінің жолын ұстап қалған журналист қызы Назым, өзі болмаса да көзі болып, орнын суытпай отбасының ұйытқысы, алтын дңгегі боп отырған жан жары Күләш, қала берді кейінге мирас еткен өлмес, өшпес сөздері емес пе. Бұлардан асқан бақыт жоқ шығар, сірә?!

2000 жыл.

КЕҢ ТЫНЫС, КЕМЕЛ ШАҚ

Бір күні үміт, бір күні күдік сонау сұрапыл соғыс жылдары. Жан желпіңтер жақсы лебізге ынтық жұртқа жүрек тебіренер тәтті ән де керек. Сондай шақтың бірінде Ақ Ертістің бойындағы бұйығы ауылға атақты ақын Иса Байзақов келді. Кешкісін шағын клуб аузы-мұрнынан шығып, кемпір-шал, бала-шағаға толды да кетті. Арынды әнші, арқалы жыршының желдей ескен желдірмелеріне елігіп, жігер жаныр өршіл өлеңдеріне ұйып, жиналғандар сүт пісірім жазғы таңның қалай атқанын да аңғармай қалды. Ата жаумен айқасып жатқан елдің ерлігін, жеңісті шындасып жатқан тылдың еңбегін арқау етіп ақынның табан аузында суырып салып айтқан жырларымен жан сусындатып, бір серпіліп қалған кәрі-жас сол бетпен үйлеріне де соқпай, көз шырымын да алмай жұмыс басына тартқан. Солардың ортасында “он үште отты жылдар салмағын көтеріскен”, қазіргі қабырғалы қазақ ақыны Қабдыкәрім Ыдырысов та бар еді.

Даңғайыр дарынның сол сапары жас талапкердің жүрек түкпірінде жылтылдаған жалынына тамыздық тастап кетті. Ұшқалы тұрған түйғындай домбыра ырғағымен теңселіп, ән әуенімен ырғалып, бір орында байыз таппай аруақтанып алған әйдік өнерпаздың зор дауысы шарықтап шырқай жөнелгенде делебесі қозып, қозғалақтап, төкпе терме жырларға ойысқанда демін ішіне тартып тырп етпей тына қалып отырған жас Қабдыкәрімнің өлең өнер екеніне көзі енді кәміл жетті. Жылағанды жұбатып, қайғырғанға қайрат берер, көңілді қанаттандырып, өмірді әрлендіре түсер өнердің ең көкесі өлең деп түйді ол. Бұрын да ән салып, домбыра тартуға әуес бала осыдан бастап басы бүтін өлең өнеріне бой ұрды. Осынау талап тәуекелінің тырнақалды жемісі қырық жетінші жылы облыс-

тық газетте жарық көрген “Жылқышы сыры” болды. Міне, оған да отыз жылдан асыпты. Бір кездегі балаң жырдың иесі бүгінде ер жасы – елуге келген кемел шағындағы кең тынысты қаламгер.

Әрине, жаңа аяктанған жас құлындай әлтек-тәлтек басқан тұңғыш жыр кімнің болсын ақындық бетін айқындап бере алмаса керек. Ол алыс сапардың тұсау кесер алғашқы адымы ғана. Өлең ермек емес, еңбек деген қағида айна-қатесіз ақиқат. Шынында да көркем шығарма суреткер үшін үлкен күшке, қисапсыз еңбекке түседі. Творчестволық ерлікке, титықтатар еңбекке бел бумай ешбір ақынның бағы да ашылмақ емес, бағыты да айшықталмақ емес. Өлең өлкесінен өз орнын тауып, өз отауын тіккенше Қабдыкәрім де қиындық қуанышы, табыс толғанысы қат-қабат ұзақ ізденіс жолын бастан кешірді: газет қызметінде қалам ұштап, балалар әдебиетіне барлау жасады, аудармамен де айналысты. Қаламынан жиырмадан астам жыр жинағы мен оннан аса аударма кітап туды. Алайда оның ақындық тынысын танытқан да, творчестволық келбетін көрсеткен де кең ауқымды оқиғалы өлеңдері болды.

Қорғалап тұрып-тұрып жазғы жаңбырдан кейін қаулай жөнелетін көктей соғыс жеңіспен аяқталған соң әдебиет әлеміне андыздай ат қойған жас қаламгерлердің алғаш қалың нөпірінің арасында жүрген Қабдыкәрім алпысыншы жылдардың басында дүниеге келген “Әке жолы” поэмасы арқылы құрбыларының алдыңғы легіне бірден-ақ шықты. Бұл бір драмалық дастанды ақынның өмір туралы өзіндік толғауы десе де сыяды. Себебі оған алдымен ақынның өз өмірі өзек болған. Ал шын өнерпазда өскен ортасынан окшау өмірбаян болмаса керек. Оның бір шаңырақтың тағдыры арқылы тұтас бір дәуірдің, қыркыншы жылдардағы колхозды ауылдың сом суреті жасалып, жаңа өмір жолында жанын пида етіп, Отаны үшін от кешкен совет адамдарының ерлігі мен елдігі, ізгілікті істері, көркем кестеленеді, баланың ата-анаға деген мөлдір махаббаты асқақ жырланады. Кейіпкердің жан-күйін, жүрек тебіренісін терең ашуға ішкі монологтар мен жеке диалогтарды жете пайдалана отырып автор оқиға желісін шиыршық атқызып, шебер жымдастыра білген.

“Әке жолы” жарыққа шығар шақта жырымыздағы дәстүр мен жаңашылдық жайында әр тарап таластар туып, екі ұдай кереғар пікірлер айтылып жатқан еді. Алайда өлеңнің қалыптасқан халықтық дәстүрінен ат-тонын ала қашып, ғылыми-техникалық прогресс дәуіріне төбеден түскендей қайдағы бір тың ырғақ керек деп далбасалаушылардың жаттығуларын уақыт толқыны сонда-ақ жағаға лақ-

тырып тастаған. Ал Қабдыкәрім болса өз дастанын жазу үстінде халықтық дәстүрден бойын аулақ ұстамай, қайта оның мол мүмкіндігін кәдеге кеңінен асырды.

Сорлы ананың сүзіліп қас-қабағы,

Сорлы ананың жасқа толды жанары.

Қайшы бейне найзағайдай жарқылдап,

Ұшынан от ұшқын шашып барады...

Токта, токта!

Токтай тұршы сен, қайшы!

Әділетке әділ төре болсайшы.

Әкесінен жалғыз ұлын айырмай,

Бір жолға сен өтпей, кеспей қойсайшы, —

деп келетін әкесінен қапияда көз жазып, енді оның жансыз суретінен де айырылғалы тұрған баланың он бір буынды қара өлеңмен берілген осынау толғанысын көзге жас алмай оқу киын. Лирикалық кейіпкердің көңіл күйі терең тебіреніспен берілетін осындай толғау монологтар шығарманың басынан аяғына дейін қызыл өзек болып өріледі де отырады. Мұның өзі оқиғаны серпінді өрбітіп, кейіпкерлер бейнесін ширақ шығаруға мүмкіндік берген. Ал кесек туындыда әр алуан кейіпкерлерді өмір сахнасына алып шығу бар да, оларды қоғамда алар орыны, арқалар жүгі арқылы оқырман көкейінде қалдыру, тәлімді табиғатын ашу бар ғой. Осы тұрғыдан алғанда дастандағы Ана мен Бала, Ғалым мен Рахима, Жұман мен Егор, аяулы ару Күләй мен майдангер аға Бекен бейнелерінің қай-қайсысы да өз кезеңінің сипатын танытар сом тұлғалар. Жалпы, әрбір көркем туынды ақынды шиыршық атқызып, шамырқандырар әлеуетті ойдың жемісі десек, бұл шығарма шын мәніндегі шабыт түлегі, парасат перзенті.

Қабдыкәрімнің екінші бір кесек туындысы “Отты жылдарда” атты поэмасына Ұлы Отан соғысы жылдарындағы тыл тұрмысы, сол тұстағы совет адамдарының балдан тәтті татулығы мен балталаса бұзылмас бауырмалдығы, туысқандық парызға адалдығы арқау болған. Асылында, бұл тақырып оның ақындық бағытын айқындар алтын діңгек іспетті. Оның творчествосын тұтас шолғанда, “Жазушы” баспасынан биыл шыққан таңдамаларымен танысқанда балалық бал күндері сұрапыл соғыс жылдарына түспа-түс келген бүтін бір буынның кәмілетке толу кезеңінен кемелдену шығына дейінгі жүзіп өткен өмір жолы қадау-қадау оқиға өрнектерімен, алуан-алуан сезім иірімдерімен көз алдына келеді.

Соғыс кезі,

Сүреңсіз шақ,

*Жұрт жұтан.
Ел үміті біз, бойымыз бір тұтам.
Шамамызша шаруаға тұтқа боп,
Кейде ұйқысыз біздің атып жүрді тан.*

Телеграф тіліндей келте-келте қайырылып, ойды нақпа-нақ жеткізетін осындай жолдармен басталатын “Жез леген” баллада-сында тұтас бір ұрпақтың тағдыр талайы, өмірбаяны жатыр. Былайша алғанда, балладаның оқиға желісі бір қараған көзге таныс та тәрізді. Алайда таныс оқиғаның өзінен бүкіл бір дәуірдің бейнесін жасау ақынның ақынының-ақ қолынан келеді. Өлең құрғақ қиялдан тұмай, халықтың ақыл-ойымен астасқанда ғана диттеген жеріне жетпек. Ал бұл балладаның оқиғасы басты кейіпкердің “біз құласақ құлап кетердей” деп бар жауапкершілік пен ауыртпалықты арқаласқан тұтастарының тіршілік тынысын ашып, автордың айтар ойын әлеуметтік деңгейге көтереді. МТС-тан май тасыған қаршадай баланың анасы әке көзіндегі көріп қастерлеп ұстайтын жез легені темір кеспектің астында қалып жаншылған тұсында көзінен от жарқ еткендей болады да, тыл тауқыметінен, соғыс сойқанынан иіні жаншылса да еңсесі түспеген замандастарды елестетіп, есінді жинайтының содан. Ақынның жалқыны жалпылай алып, бірді бірегей етіп бере білуі арқасында осы аз оқиғаның өзінен айдын ой сомдалған. Сол сияқты “Портфель туралы баллада” мен басқа да өлеңдері Қабдыкәрімнің ежелден етене тыл тақырыбының арнасын ұлғайтып, ауқымын кеңейте түседі. Ақын жылтырақ сөзге, жалтылдақ суретке әуес емес. Аз сөзге көп мағына сыйғызып, сараң сөйлеп, салиқалы ой сабақтайды қашанда.

Әдетте ақын есейген сайын, еңселенген сайын өзін өсірген ортасымен, өзін қанаттандырған қоғаммен біте қайнасып, ажырағысыздай тұтасып кетсе керек. Бұл қасиет Қабдыкәрімнің қоғам, заман, туған жер жайындағы жырларынан айқын есіп тұрады. Мейлі ол жастарға жыр арнасын, мейлі ол шет елді араласын — соның бәр-бәрінде де Отан мерейін асқақ көтеріп, советтік салтымызды мақтан тұтып отырады.

*Жараймын кіммен болсын ұғысуға,
Қаласа жанын берген туысына.
Елдігі, кеңдігі мол мен Қазақпын
Ернінен сөз орнына жыр ұшырған, —*

деп оның бүкіл бір елдің, туған халқының атынан асқақ сөйлейтіні де содан.

Қабдыкәрім творчестволық еңбекті қоғамдық қызметпен ты-

ғыз ұштастырып, екеуінің де жүгін тең көтеріп келе жатқан ақын. Біраз жыл республика жазушылар ұйымын басқарысты, қазір жастар баспасы — “Жалынға” жетекшілік етіп жүр. Бірақ жауапты жұмыс оның творчествосына бөгет болған емес. Қайта бұл ақынның азаматтық жауапкершілігін арттырып, жырларының әлеуметтік үнін асқақтатып, қоғамдық сипатын күшейте түсіп отыр.

Шын ақын шыққан шыңын әмсе аласа санайды. Творчестводағы тоқмейілсу — тоқырау. Ал алған асуға көңіл толмау алға, асқарға талпындырады. Қабдыкәрім де жеткен жерін місе тұтпай, тынымсыз ізденіп, ұдайы тың өрістерге тартатын қаламгер.

*Көп пе, әлде аз ба күн,
Жарытып түк те жазбадым
Өзге түгел өзіме*

Жақпайды кейде жазғаным, —

дейді ол бір өлеңінде. Көлгірсүі де, күйбеңі де жоқ бұл кішіпейілдік жаңа кеңістіктерге талпынудың белгісі. Кемеліне келген кең тынысты қаламгер осы бағытынан жазбаса, осы шабысынан танбаса екен дейміз.

1979 жыл.

ӘРІПТЕСТЕР ЕРКЕСІ, КҮРСТАСТАР СЕРКЕСІ

“Жақынынан айырылған күні адамның іші алаулаған от, қырында — қызуы басылмаған шок, ал жылында — жоқ” дейтін бір халықтық қисын бар. Бұл жыл бағдары болғанда азаның оты өшіп, шоғы сөніп, кимас кісінің жоқтығына да көндігесің деген сөз-ау, сірә. Бірақ “әне-міне есіктен кіріп келер” деген үміт үзіліп, жоқтығына үйренгенмен. жарқын бейнесі жадында жаңғырып, артында қалдырған ізі мен ісі сайрап жататын жандар аз ба! Асқар таулардың биіктігі алыстаған сайын айқындала түсетіні тәрізді, олардың абзал бейнесі барған сайын бедерлене, еңселене береді. Солардың бірі біздің Бөкен, кәдімгі қаламгер Балғабек Қыдырбекұлы болса керек. Ол өмірден озған екі жылдың ішінде аты көшелер мен мектептерге, елді мекендерге беріліп, есімін есте мәңгі қалдыру үшін қыруар шаралар атқарылып жатқаны осының айғағы.

Өз басым, Бөкеңмен табаны күректей он төрт жыл қызметтес болып, еліміздің ең басты газетінің мазмұнын байытып, ажар-бедеріне, асар беделіне атсалысқанымды биік абырой деп білемін. Қазақы қағидада “он үште отау иесі” деген бар. Олай болса он төрт жылын тұтас бір ғұмыр ғой. Оның үстіне бас редактордың ол — бірінші, мен — екінші орынбасары, ал ол бас болғанда, мен бірінші болып арамызға қара түсірмей құйысқан тістесіп, тізгінді тең тартып ылғи үзеңгілес отырдық. Осынша ұзақ уақыттың ішінде кейде бір қызмет бабындағы қабақ шытыс кездесіп қалғанымен, түс шайысып, артық сөзге келген емеспіз. Жалпы, өткір фельетондары мен ойлы очерктерін жастай оқып өскен өзінен бес-алты жас кіші біздің буын оны әр кез аға тұтты.

Сырттай қарағанда қылдан таймайтын, мінезі кіді, кірпияз көрінетін оған жастар батып бара да бермейтін. Менің де онымен

жеке танысқаным “Жетісу” газетінде редактордың орынбасары болған жылдарым. Туған облысының ұнпарағына жаны төтенше ашитын ол жалт еткен бір жаңалығымыз болса, табан аузында телефон шалып, қаламдастарын мәз ғып марқайтып тастайтын. Жаңсақтық жіберіп алсақ, оны да ірікпей түзетудің жолдарын айтатын. Бірде түнгі кезекшілігіміздің Бәкеңмен бірге келіп қалғаны бар. Беттерді оқып болып сәлем бергелі “СҚ”-ның кешкі редакциясына кірдім.

— Қой кезегі келіп қалған ба?! — деп жылы ұшырай жымыып қолымды алды ол. Жанындағы кіші кезекші бірер жинағы шығып, жалын күдірейте бастаған кекірттеу ақын жігіттің әй-шәй жоқ:

— Әй, анау Қарағұловтыңның зейнетке жасы жеткен жоқ па?.. Осы қарттар жастарға қашан орын босатар екен? — деп маған тарпа бас салғаны ғой.

— О, не, орнына оп-оңай кеп отыра қалмақ ойың бар ма еді! — деп мен де шымшып алдым шамданғанымды жасырмай. — Еңбегі сіңген кісінің қызметті қанша істеймін десе де еркі емес пе!

— Көлденең сөзді қойыңдар, жігіттер! — деп араға Бәкең түсті. — Қарағұловтың қандай қызметкер екенін мына біз білеміз. Кезінде бірге қызмет істегенбіз. Осы газетте орынбасар болған. Ақылды да әділ, әрі аса сауатты басшы. Қаламы қарымды, стилінің мықтылығы сондай, жазғанына масаның да түмсығы батпайды. Ондай азаматтардың сыртынан ғайбат сөз айтуға болмайды. Біле білсек, Әбекең мен анау Қасым қазақ журналистикасының құн жетпес қазынасы. Ал қартаймас пенде жоқ, күні ертең өзіміздің сыртымыздан біреу солай десе жақсы көрер ме едік...

Сөзін сәл күрсініп аяқтаған Бәкең көз алдымда еңселеніп өсіп кеткендей болды. Ағаларды ардақтап, бағалай білу өзіңнен кейінгілерге өнеге көрсетіп ақылшы болу деген сөз ғой. Оның Қасым деп отырғаны, сол кездегі КазТАГ-тың директоры Шәріпов екенін бірден білдім. Елуінші жылдардың басында осы “СҚ”-ға редактор боп бекітілгенде ол Қазақ университетінің журналистикасынан соңғы курстың жеті бірдей жас түлегін ерте келген ғой. Солардың бірі болып келген Бәкең қашан құрметті демалысқа шыққанша осы газеттен табан аударған жоқ. Бәлкім, оның: “Мен үшін “Социалистік Қазақстаннан” басқа жерде ұйым да, ұжым да, өмір де жоқ секілді” дейтіні содан да болар. Ал сол жолы келгендердің бәрі кейін қазақ баспасөзінің білдей-білдей белді де белгілі өкілдері болды. Арасында ақыны да, ғалымы да, жазушысы да бар. Бір ғажабы, солар түгелдей Бәкеңді топ бастар серкесіндей, той бастар еркесіндей көріп, ұдайы ақыл-кеңесіне жүгініп отырды. Бәкең де құрақ ұшып қолы-

нан келген көмегін олардан аяп қалған жоқ. Қайсысының туған күні, қыз ұзату, келін түсіру тойы болса барлық курстасының басын құрап дәйім ел ортасында жүргенін көзім талай көрді.

– “СҚ” дегеніміз — екінші ЦК, біздің бар мінез-құлқымыз, тәлім-тәрбиеміз, тәртібіміз партия қызметкері сияқты болуы керек. Сондықтан қызметке қалай болса солай келмей, барынның өзін ұқсатып, ұқыпты киініп жүру керек, кеңсе мәдениетінің бір тетігі сол, — деп отырар еді. Ол тәртіпке айрықша қарайтын. Кейде әзілдеп сағатты Бәкеңмен тексеріп алу керек деп күлетінбіз. Өйткені ол барар жеріне бір минут кешігуді білмейтін, әріптестерінен де сондай нақтылықты талап ететін.

Бәкеңді онша білмейтін біреулердің мінезі кіді, кеудемсоқ, өркөкірек, кейде тіпті әпербакан деп сырттан тон пішетіні де аз болмайтын. Бірақ ер азамат жұрттың бәріне бірдей ұнауға тырысар қыз емесін ұмытпаған абзал. Ол өзіне тән өр мінезі бар, айтқанынан қайтпайтын бір бет, тура кісі болатын. Ал жақын жүрген, жақсы білген адамдарға өзімен өзі болып, ішек-қарындай араласып жүре беретін ақкөшек аңқылдақ азамат еді. Бар тетігі тілінде, ойындағысын ірікпей айтып салатын.

Біраз жұрт оны жершіл деп жанына онша жуып бермейтін. Шынтуайттап келгенде ол қызметкерлердің бәрін бірдей көріп тең ұстауға тырысатын. Әрине, қабілетіне қарай әрқайсысының орны әртүрлі ғой. Сонда да “СҚ” иісі қазақтың газеті, сондықтан мұнда Қазақстанның әр аймағынан азаматтар болғаны абзал деп қайталаудан танбайтын. Сол қағидасын өзі басшы болған жылдары қатан ұстанды да.

Бұрын көрмегенге, сырын білмегенге бір қарағанда менмендеу көрінетін Бәкең өзім деген адамға өзегін жарып беретін мәрт, мырза азамат еді. Ол бас редактор болған кезде оқырмандармен жүздесуге жиі шығатынбыз. Оқушысы көп газеттің ақышысы көп деген емес пе, оқырмандардың ой-тілегін, сын ескертпелерін есіту үшін оқу орындарының студенттерімен, еңбек ұжымдарымен ұшырасып, кейде астана түбіндегі аудандарға да аттанатынбыз. Тұтас ұжым болып ондай жолға шыққанда Бәкең баладай мәз боп, әзіл-оспаққа тамыздық тастап, қалжыңды өзі бастап беретін.

Бірде Балқаш ауданын бетке алып бара жатыр едік, Қапшағай көпірінен асқаннан кейінгі қылтадан өткенде машиналарды кілт тоқтатты. Бәріміз жапа-тармағай көліктен түстік.

— Әуелі анау жартастың түбінде суретке түсіп алайық. Содан соң барған жерде алдымызға ас қашан келеді деп алақтап отырмай

аздап жүрек жалғайық, — дейді Бәкең. Қала артта қалды. Айдалада асхана қайда? Бұл қалай болды, деп бір-бірімізге қарап біз аң-таң. Енді бір қарасак, шофері машинаның артынан дәу қоржынды түсіріп жатыр. Бақсақ, бастығымыз бір тоқты сойғызып, тұтас пісіртіп жолға ала шыққан екен. Қымыз-қымыран, арақ-шарабы және бар. Қой етінен қарбытып алып, асау судан ішіне жалын жүгірткен соң, жігіттер қағытпа қалжыңға көшейін деді.

— Бәкеңнен бас ұстап, ас-суын сіміріп жатырмыз. Құдай бұйырып бастықтардан бастадық, қазан аузы жоғары, келесі жолы Сәкеңнен сыбаға күтеміз ғой, — деп ауызды бірден маған салды.

— Күтсеңдер күт, Бәкеңдей ауылым астанаға тиіп тұрған жоқ, бірақ магазин шұжығы мен “Жигулидің” сырасы табылар, — деп мен де бұлтаққа бастым.

— Әй, жігіттер, ауылы алыстағы Сарбасты айналдырғанша, бар тұрғанда мына менен жей беріңдерші, — деп рахаттана бір күліп алды. Айтқандай, келесі жолы Кербұлақтағы Шокан ауылына барғанда сол дәстүрді тағы қайталады. Асылы, ол үйінде дастарқаны жиналмайтын, төрінде қонақ арылмайтын дарқан адам болатын. Кезекші боп бет апаратын жігіттердің оның дастарқанынан дәм татпағаны кемде-кем.

Иә, Бәкеңнің мұндай мәрттігі бір басына жетерлік болушы еді. Және ол өзіне бір жақсылық жасаған адамын өмір-бақи ұмытпайтын. “Қаламының қаз тұрып қалыптасуына Жұмабай Шаяхметовтен артық көмек көрсеткен кісі жоқ. Жазғаныңды ел басшысы оқып, өзіне телефон шалып жылы лебіз білдіруінен асқан бақыт бар ма! Айғай туғызған талай фельетондарымды оның өзі тікелей қолдап, шашама шаң жуытпай арашалап шықты. Бірінші бастық қолдаған соң басқалардың бас иземес амалы қайда? Бертін газет сөзін қолдар ондай қамқоршы табылмай сын жазуды сиретуге тура келді. Жұрт не десе о десін, дәл өзім баспасөзге Шаяхметовтей көңіл бөлген басшыны бұрын-соңды көрген емен” деп отырушы еді.

Шынында да, ел басшысының газетті үзбей оқып, өз пікірін білдіріп отыруы әсіресе ана тіліндегі басылымның айбынын асырып, абройын асқақтататын игі бір іс-ау өзі. Алғашқы адымынан-ақ бірінші басшының сондай ілтипатына ие болған Бәкең, кәдімгі Қыдырбекұлы, сөз жоқ, бақытты қаламгер екен ғой.

1997 жыл.

ӨЛЕҢМЕН ӨРНЕКТЕЛГЕН ӨМІР ЖОЛЫ

Былтыр ол бұл мезгілде менің туған күніме келіп, әдейі арнап шығарған әп-әдемі өлеңін оқып еді. Биыл туған күнін тойлап, алпыс жеті жасқа толуын атап өтерде оның өзі жоқ. Бүгін бар, ертең жоқ опасыз жалған, міне, осы.

Сол әдемі ақын, сындарлы сыншы, әйдік аудармашы Әбіраш Жәмішевпен қазақ баспасөзінің қара шаңырағы қазіргі “Егемен Қазақстан” газетінде екеуіміз жеті жыл тізе қосып, үзеңгі қағыстырып қатар қызмет еттік. Қайнаған қазандай бұрқ-сарқ етіп, толас дегенді білмейтін күнделікті газеттің жұмысымен апы кіріп, күпі шығып жүрсек те, әй-шәй дескен жеріміз жоқ – сыйлас, сырлас болдық. Бәлкім, оның алпыс жасқа толған мерейтойында қаламдас хақындағы негізгі сөзді маған тапсыруы да содан шығар.

— Соңғы сөйлемін алып тастап бір газетке бастыра салсаң, мынау сен де, мен де ұялмайтындай оп-оңды мақала екен, — деп еді, сондағы сөзіме разы болған Әбекеңнің өзі. Алқалы жиында айтылып жұрттың қошеметін алған соң, соны қанағат тұтып, жазғанымды қайта қарап, көп басылымдардың біріне ұсынуды күнт қылмаппын. Міне, енді Әбекең еске түсіп, туған күні таяу-ау деп, баяғы сөзімді қолға алып, қайта бір сүзсем, қаламдас туралы ішінде әжептәуір мағлұматы бар екен. Оның көзі тірісіндегі өтініші іспетті соңғы сөйлемін алып тастап, өзі ақтық демі таусылғанша еңбек еткен “Түркістан” газетіне ұсынып отырмын. Соңғы сөйлемде де әбес санардай артық-ауыс ештеңе жоқ-тын. Әдейі әзіл үшін кейінгі кездегі бір махаббат жырынан мысал келтіріп, ойымды “мұрыны қартаймай, құштары ортаймай алпысқа аман-есен абыроймен келер осындай ағалар лайым да көп болсын!” деп түйгенмін. Әсілен әдептен

озбайтын, әліптен аспайтын ақынның “мұрны қартаймай” дегенге қысылғаны ғой. Осының өзінен-ақ оның мінез-құлқы аңғарылмай ма?..

х х х

Асылы, ақынның өмір жолы жайында айту әрі оңай, әрі қиын сияқты. Оңай көрінетіні өмірбаяны өлеңмен өрнектеліп, оның жыр жолдарында сайрап жатады. Қиын көрінетіні сол өрнектердің әрбір иірімінде өзге тұрсын өзіне де жасырын жан сыры жатады. Жүрек жалыны шашыраған сол жұмбақ сырдан көңіл құбылыстарын, өмір бұрылыстарын айна-қатесіз ашып, айшықтап айта қою зерделі зерттеушінің өзіне де зіл батпан жүк. Олай болса, оңайға құлай кетпей, қиынға да онша қол артпай, ой түренін орта тұстан салған абзал шығар.

...Онда да осындай ел қыстауға жаңа ғана жайғасып, қыс қарекетіне енді кіріскен кез болса керек. Сыр жағасындағы, құм арасындағы ат төбеліндей аз үйлі ауылды дуылдатып, дүниеге бір нәресте келеді. Алдыңғы туған балалары тұрмай, бір үміт, бір күдік мендеп, қамкөңіл болып жүрген Жамалиддин отағасының шаңырағы шаттыққа толады. Ұл туғанда қуанышы қойнына сыяр казак бар ма, шілдехана талай таңға созылып, сыр сүлейлерінің термелері толқып, Жетісу жырауларының толғаулары шалқып, Арқа ақындарының әндері шыркалып, ара-арасында айтыс та атой салып, ауыл қызық-думанға қарық болып қалады.

Шығыс шайырларының ғазалдары мен хиссаларының біразын жатқа білетін құйма құлақ жырқұмар әке сәбиіне Абрахмат деп ат қояды. Бұл бастауын Алай тауларынан алып, Самарқанд қаласының тұсынан ағып өтетін өзеннің аты еді. Оның қазақша мағынасы: киелі су, яғни шарапатты бұлақ. Бәлкім, ұлым жыр бұлағының бірі болып жұртқа сөзімен шарапат тигізер ме екен, деп армандаған шығар әке. Бірақ Жәміш болып өзгеріп кеткен өз есімі сияқты азан шақырып қойған бұл аты баяндамай, баласының от басында еркелетілгендей Әбіраш атанып, қазақ әдебиетіне енетін белді қаламгер боларын онда ол білген жоқ.

Тағы бір ғажабы, қуаныш құшағында жүріп ата-ана ауылдық кеңеске барып, баласының туған күнін тіркетуді тарс естен шығарып алыпты. “Мен сірә соңғы қазақ болсам керек, туған күні қағазға жазылмаған”, – деп ақынның жеңіл бір күрсініп қоятыны осыдан. Оқасы жоқ, аңғалдық деген:

*Заман көші — жазысыз түйе керуен,
Жүре берген осылай, жүре берген.
Өмірінің есебін білмесе де,
Есебі жоқ кен жерді иеленген —*

іісі қазаққа тән қасиет қой бұл. Кейін ес біліп қай күні туғанын сұраса:

— Ел қыстауға қонып жатқан кезде туғансың. Жерде қырбық қар, желде ысқаяқ ызғар бар да, — дейтін көрінеді қариялар. Туған күн ұмытылғанмен зыр айналған уақыт доңғалағы тоқтар ма: зырылдап отырып алпысқа да алып келді. Қыстауға қазақ баласы ерте-кеш келіп қона береді. Демек, қарашадан қаңтарға дейінгі аралықтағы кез келген күнді алып, мүшел тойды дуылдата берсе. еш әбестігі жоқ, отыз күн ойын, қырық күн тойын да осындай қисапсыз кеңдіктен, мөлшерсіз молдықтан туған-ақ шығар.

Иә, ол туғанда күн жарқырап тұрғанымен жерде қырбық қар, желде ысқаяқ ызғар бар еді. Адам табиғат перзенті емес пе, осының өзі-ақ заман жақсы болғанымен, жас ұлан өмірінің ызғары мен мұз-қары қат-қабат келіп, ауыртпалық салмағы аз түспейтінін аңғартқандай да. Айтқаны қайдан келмесін, тағдыр тауқыметі үш-төрт жаста-ақ тарпа бас салды. Әбжыландай бұралып қазақ қырын жалмап келе жатқан ашаршылық бұл босағаға да соқпай кеткен жоқ. Талғажау қылар түк болмай бет-аузы күлтілдеп ісіп, төрде ыңырысып жатқан інісіне қазанның қаспағын қырып беруге аштықтан бұратылып өзінің де қауметі келмей, ошаққа қарай етпеттеген кезі зерделі баланың көкірегінде сонда кестеленген суреттер. Сол ашаршылық болмаса інісі өмірден ерте кетпей, егіз гүлдей ырғалып тел өсер еді-ау, деп ойлайды ол қазір.

Көрдім оның беті қалқып іскенін,

Жылап тұрдым, күйіп бармақ тістедім, —
дейді сол сұмдық күндерді еске түсіріп.

Отызыншы жылдардың ауыртпалығы ашаршылықпен ғана шектелген жоқ. Қит еткенді халық жауы атандырып, талай жақсы мен жайсаңға жазықсыз жапа шектірген отыз жетінші жылдың нәубеті бұл шаңырақты да шайқалтып өтті. Енді еңсе көтеріп келе жатқан отыз үйлі артельдің бес бірдей маңдайалды диканы, әліпті таяқ деп хат танытын азаматтары бір түнде дұшпан атанып, тұтқындалып кете барды. Солардың ішінде болашақ ақынның үлкен әкесі Нұриддин де бар еді.

Аман қап ек отызыншы жылдардан,

Онда да мен аштық торға шырмалғам.

*“Асыра сілтеу” ауылымызды жұтатып,
Дала-аруана онда да бір ыңыранған, —*
деп суреттейді сол сәтті ақын.

Асыра сілтеудің зардабы жаппай жазалап тұтқындаумен тынбай, ел өмірінің күллі тыңыс-тіршілігін тарылтты. Екі көз бірін-бірі шұқып, іні ағаға, әке балаға күдіктене қарайтын күн туды. “Халық жауының тұқымы, түбі жат қожа” деп мектеп табалдырығында жабысқан атақ бұлардан ілініп-салынып көпке дейін қалған жоқ. Күш қазандай қайнағанмен күресерге дәрмен қайда, бұралқы сөзден бұғып, көлденең сөзден ығып күн кешуге тура келді. Жақсы көріп жатқа айтатын жырларына дейін тыйым салынды. Бірақ баланың аты бала, ой басқанмен ойыны басылмайды оның. Және жай да бала емес, жанында жалын, қанында дауыл бар шалдуар шөлкес ерке ұлан болса оған не жорық.

Ойнап кеттім, асыр салдым, жүгірдім,

Қой асығын алшысынан ирдім.

Жалаң аяқ мұз үстінде доп қуып,

Алқымымнан үкі-ойыққа іліндім, —

дейді тентек бала. Құрбы қыздарының орамалын ала қашып, түнде бақшаға түсіп бағбаннан қашып жүргенде “сонда бізді мазақ етіп жымыып, ай тұратын шамын ұстап аспанда” деуі де ақындық зерденің әдемі тұтқан суреті.

Осылай ойын қуып, еркеліктің асығын алшысынан иіріп жүрген балаларды бір-ақ күнде есейтіп, соғыс сұрапылы жетті. Ат жалын тартып мінуге жарайтын ер азаматтардың бәрі ел қорғауға аттанып, олардың орнын бұғанасы бекіп, қабырғасы қатпаған балалар мен көзі жасты, көңілі шерлі аналар басты. Атанға артар ауыр жүк қыпшадай мойнына түскен Әбіраш та әке ұстаған кетпенді қолына алып, “ақсүйек” ойнаған адырларға су сүйреп шығарғалы арық қазысты. “Бәрі де майдан үшін, бәрі де жеңіс үшін!” деп жарым құрсак жүріп, егін егіп, арамшөп отап, орақ орып, дән қызылдап, астық тасып, жарғақ құлағы жастыққа тимеді. Қайғы ала келген кара қағаздар, түндігі беймезгіл жабылып, оты ерте өшкен ошақтар, ер жоқта еркексініп ел қатарына қосылып әкіреңдеген ездер, көз жасымен жастығын жуып қасірет уын ішкен жеңгелер болашақ ақынның жанын жегідей жеді. Осының бәрі оның жүрегін шындықпен шамырқандырып:

Е, шырағым, біз осылай ерледік,

Бар бейнетті үлкендермен тең бөліп.

Ағаларға “тамақ тоқ” деп хат жазып,

Ал өзіміз апталап нан көрмедік, —

деген шынайы жыр жолдарын туғызды. Не керек, қызыл қарын қаршадай баладан ақ сақалды, сары тісті шалға дейін дамыл-тыным көрмей, жеңісті жақындатуға жұрттың бәрі жан салды. Сондықтан жеңіс күні:

Жеңіс! Жеңіс! Жеңіс — біздің жанымыз,

Жеңіс — біздің қасиетті қанымыз, —

деуге әркімнің-ақ хақысы бар еді.

Еңбекпен есейген жастардың енді жеңіспен жадырап, білім қууына жол ашылды. Сол жылы Әбекең де өзіндей бір топ өндірі жастармен келіп Қазақ университетінің журналистикасына оқуға түсті. Білім бұлағына бас қойған, күндеу дегеннің, күйбең дегеннің не екенін білмейтін ажары гүлдей, жанары күндей кілең бір уыздай жастар бес жылдың қалай өте шыққанын білмей де қалды.

Барлығы да құлын мүше бала еді,

Солқылдаған сәмбі сымбат тал еді,

Ширатылған шым жібектей таза еді,

Кірбін шалар кінәраттан ада еді.

Соңғы курста жүрген жылы журналистиканың жеті жігіті “Социалистік Қазақстан” газетіне қызметке шақырылады. Әлі бетбағдары белгісіз, қабілет қыры ашылып үлгермеген бір сәмбі талдай солқылдаған ботатірсек бозбаларды қазақ баспасөзінің қара шаңырағына қызметке алу үшін қандай батылдық қажет десейші! Тұлпарды тайынан, жүйрікті шаңынан танитын көзі қарақты шабандоздай сұңғыла редактордың көрегендігіне тәнті боласың. Сол жігіттердің бәрі де бүгінде қазақ әдебиеті мен мәдениетінің жуан тобық еңбек торылары. Бірі — белгілі ақын, бірі — тәжірибелі редактор, бірі — сарабал сыншы, бірі — тамаша тәржімашы, не керек, қара жаяу ешқайсысы жоқ. Бәрі де қабырғалы қалам қайраткерлері. Солардың бірі — әдебиет пен журналистиканың барлық жанрында тынбай қалам тербеп келе жатқан осы Әбекең.

Қырда өскен қазақтың қайсысы болсын атқа мінсе көңіліне жел бітпейтіні кемде-кем. Сөз өнерін мұрат тұтып қолына қалам алған талапкер де сол сияқты. Өзін танытам, сөзін тыңдатам деп дені дабылдата, дуылдата келеді. Сырлы сөз сарайына екпіндеп кіріп, еңбектеп шығатыны, кеуде қағып келіп, кекендеп кететіні де көп. Ал Әбекең болса, осынау қасиетті ғимаратқа ақырын кіріп, анық басып келе жатыр. Кекіректеуі де, текіректеуі де жоқ. Алғашқы адымын әдеби қызметкерлікпен бастап, бөлім меңгерушілігіне дейін өткен ол осы аға газетте он жыл үзбей еңбек етті. Жылдары жеміссіз де емес, ондаған ойлы очерктер жазып, қыр жайлап, күз

қыстаған малшылар арасынан талай кейіпкерлер тапты. Осы орайда оның қаламдас, қадамдас досы Төлеубай Ыдырысовқа айтқан:

*Бұл өзі – еңбегіңнің еншісі анық,
Тауысқан көздің майын тер шығарып,
Мал бактың, кен де қаздың қаламыңмен,
Диканмен бірге жүрдің жер суарып, –*

деген жолдарын бүгінде өзіне арнаған абзал болар.

Газет жұмысының отымен кіріп, күлімен шығып жүріп, өндірітіп өлең, тізілтіп әңгіме, повесть жазу, әрине, оңай емес. Бірақ баста бар ойды, жүректе бар жалынды іркіп қалуға және болмайды. Айттылмаса – ой, жазылмаса сыр өледі. Сол себепті де Әбекең алпысыншы жылдардың басында әдеби ортаға басы бүтін ауысты. “Қазақ әдебиеті” газетінде, “Жұлдыз” журналында, Қазақстан Жазушылар одағында жауапты қызметтер атқарды. Оның творчество тұрғысынан дендеп еңбек еткені де тап осы тұс. Бұл жылдары ақын қабілетінің жаңа бір қыры ашылып, ол әдеби сынға құлаш ұрды.

– Ақын үнемі ізденіс, үнемі оқу үстінде өтеді, – дейді ол. – Оның үстіне бүгінгі күннің ақынына ең алдымен жан-жақты білімді болу парыз. Мен өлең туралы жазылғандарды қағас қалдырмай түгел оқуға талпындым. Бұларды оқи отырып өзімнің де өлең жайында айтқым келді. Осыдан барып сынға, поэзия сынына бой ұрдым, – дейді бұл жөнінде оның өзі. Ол еңбектері тұтас бір кітап болып, жетпісінші жылы “Жыр жанры” деген атпен жарық көрді. Одан кейін “Биік мәртебе”, “Кезең кестелері” дүниеге келді.

Әбекеңнің аудармаға да ден қойып, өлең тәржімасымен шындап шұғылданғаны да осы жылдар. Шығыс жырының тәңірісі сынды Хафиз бен Фзулидің, кешегі Мырза Тұрсын-заде мен қазіргі Момын Қанаоттың, орыс ақындары Степан Щипачев пен Андрей Вознесенскийдің жыр-дастандарын аударуы оның өлең өлкесіндегі өз өрнегін айшықтай түсуіне игі ықпал етті.

Жасыратыны жоқ, батыс пен орыс поэзиясына көзсіз еліктеп қазақ жырының туған топырағына оскырына қарап, төл төсегінен безінген кезіміз болған. Халық жадында ғасырлар бойы жатталып келген ақыл сөзді ділмарлық, нақыл сөзді дидактика деп ат-тонымызды ала қаштық. Сөйтіп жүріп кәрі-жас бірдей ынтыға тыңдайтын, сүйсіне оқитын дастан жанрынан көз жазып қалдық. Ал өзіне ұқсап жырлап, оны өзіне айтып берген соң өлеңімізді орыс оқырмандары қабылдай қоймады. Қазіргі қазақ өлеңі аудармасының өрге баспай отырғанының басты кінәраты осы. Орындалуы ала-құла болғанымен, ойы бар жыр қай жүрекке болсын жол таба-

рын ескермей жүрміз. Бұл ретте Әбекеннің оқиғалы өлеңдер жазып, ойды түйіндей тұжыруға талпынуы құптарлық-ақ.

*Өлеңсіз жаның жүдеу, күлкің бекер,
Күдірет ол көріп берер, сүйкімді етер,
Халықтың жыр мен күйін сүймей тұрып,
Халықтың өзін сүю мүмкін бе екен?! —*

тәрізді өз-өзінен жатталып, жадында қалып қояр жолдарды тынымсыз ізденістің жемісі демеске бола ма? Немесе:

*Сүйегің жаралса да асылдан-ақ,
Жақсысың тұрғаныңда басыңда бақ.
Табаның сәл нәрседен кетсе тайып,
Табылар табалаушың қасыңнан-ақ, —*

деген жолдар ақыл да нақыл сияқты емес пе. Ал:

*Жігіттің қолы — демеу, ойы — жолдас,
Адалдың аты арып, тоны тозбас,
Біреуді алдап, біреуді арбап жүрген
Арамның өне бойы жолы болмас, —*

деген жолдар халықтың өз тәжірибесінен туындап, ой орамымен астасып жатқан жоқ па?!

Әбекен құрбы қыздарының орамалын алып қашып жүріп ерте үйленген кісі. Сондықтан жігіттік құрып жүріңкіреп қалған жолдас-тарына әзіл-қалжыңы әрдайым әзір. Кезінде сүр бойдақ атанып, ұзақ уақыт салт бас, сабау қамшы болған досына қалжындап, “Бойдақ болып жүрмін әлі” атты өлең жазған-ды. Ол Әбілахат марқұмның әдемі әнімен әп-сәтте әйгі боп. ел ішіне кеңінен тарап кеткен. “Жүрегім сенде, жүрегім сенде, жүрексіз қалай жүр дейсің” деген қайырмасын қыз алдында қайталап айтпағанымыз кейінгі толқында кемде-кем шығар. Бақсақ, Әбекеннің өзінің де жүрегі осы “Социалистік Қазақстанда” қалып қойыпты.

Араға жиырма екі жыл салып ол талабының көзін тұңғыш ашқан түлеп ұшқан ұясына қайтып оралды. Творчестволық тұрғыдан байып, қабырғасы қатайып, қаламы әбден ұшталып оралды. Содан бері ол әсіресе публицистика саласында өндіре еңбек етіп келеді. Түрлі тақырыптағы публицистикалық бас мақалаларын былай қойғанда, оның Арал туралы толғаулары өз алдына бір төбе. Қазір газетіміздің бетінен түспейтін “Арал тағдыры — адам тағдыры” айдары осы Әбекеннің қолтумасы. Атамекенінде жер сілкінесе дүмпу нүктесі ақынның жүрегінде жатады деуші еді. Арал апаты да қаламгер көңіліне шемен болып қатып, қатты тебіреніп жүргені айлан анық. Оның бұл жөніндегі еңбегі қаламның жас еңбеккерлеріне өнеге боларында күмән жоқ.

“Бак қонбайтын жігіт жоқ, тек баяндауын айт” деуші еді бұрынғылар. Шынында да, жолдасы келіспей жігіт бағы жанбайды. Бұл жөнінен Әбекеңе тағдыр мейірімін үйіп-төккен-ақ тәрзіді. Бүгінде кішіге – қамқор аға, үлкенге – ілтипатты іні, балаларға аяулы әке болып отырса, онда құданың құтты күні қасы мен қабағына қарап, жұмысына да, тұрмысына да не қажеттің бәрін жасайтын Зәкең женгеміздің еңбегі орасан. “Туған жердің топырағын жұқтырған шалғайларың, біздің үйде қағылсын” деп Әбекең бір күн қонақсыз отырмайды. Әсіресе, жаз кезінде оның төрт бөлмелі үйі есіктен төрге дейін жыпырлап жатқан оқуға түсер талапкер балалар болады. Сонда да ол: “Кел, ағайын, қауқаласып келіңдер” деуден бір танбайды. Бірақ қонақтың бәрі бірдей емес. Аз отырып көп сынайтыны да бар. Табиғатынан биязы, зиялы ақын содан қысылады.

Көп дүниеміз болмаса да көрсін дер,

Барымызға көз майы мен тер сінген.

Сондықтан да: “кедей екен” деп кетпей,

“Тұрмыстары тым тәуір-ақ” дерсіңдер! –

деп жалынғандай болып қонақбасты бәріміздің ойымызды тап басады ол. Ал Зәкең болса, қаны тасып жүргеніне қарамай қашан да қазан қаузап жатқаны. Осы мінезін төрт қызы түгел еншілеп, алдағы жаңа жылда босаға аттағалы отырған келіні мирас қылса, одан артық мұрат бар ма.

Сірә, ақын жаны қысы-жазы жасыл тартып жайнап тұратын қарағай тектес болса керек. Ақын жүрегінде жастықтың уыты болмаса жырының жалын қуаты да болмайды ғой. Сондықтан да ол бабасынан мүшел үлкен, баласынан мүшел кіші болып жүреді қашанда. Әбекеңнің соңғы бір көңіл-күй жырларын оқып, мен оның бойынан бұрқанған толқынды, бұлқынған жалынды байқаймын. Онсыз өмірге құштарлықтың өзі де жоқ-ау зады. Сөзімізді тірілту үшін өлеңмен өрілген бір суретті көз алдына келтірейік:

...Айлы түн. Оңаша. Көзге көз қадалып, кеудеге кеуде тақалып, жүрек тулап барады. Көңіл қалауын сездіріп кенет ып-ыстық ерін дір етті. Ақын бойын өрт шалып, аппақ тамақтан иіскеп, аруды аймалай жөнелді.

Жанымды менің ұғынған

Айналдым сенен, ақылдым.

Жалыннан бойым жылынған

Жасарып бара жатырмын... —

деп күбірлеп жатып оянып кетеді. “Әттең-ай, түсім екен ғой, жатсам енді оянбай” деп өкінеді. Әрине, ойламаса түске мұндай құбылыс бекерден бекер кірер ме?! Ал осылай ойлаудың өзі жастықты

армандау емес пе Жастықты армандау – өмірге іңкәрлік, ал өмірге іңкәр адам әсіресе, ақын адам қартаюға тиіс емес. Сондықтан да кейде Әбекеннің:

*Өзгелерден өзінсің дара көрер,
Әр адымың бір шаттық ала келер
Сағат сайын көзіңе көз түспесе,
Көңіл шіркін құлазып сала берер, —*

дегені кім екенін білгің келіп те ынтығасың Өңінен әр тайғанмен,
көңлі қартаймағанға не жетсін, шіркін!

1998 жыл.

IV. Қаламдастар, қадам- дастар, құрдастар

Камал Смайылов
Сүлеймен Ақтаев
Кәкімбек Салықов
Уахап Қыдырханов
Сейдахмет Бердіқұлов
Жанәбіл Темірбеков
Нұрмияш Көбенев
Нұри Муфтах

КӨП ҚЫРЛЫ ҚАЛАМҒЕР

Онда мен пединституттың үшінші курсына оқитынмын. Ол ана тіліміздің шетқақпай бола бастаған кезі ғой, қазақ әдебиеті факультеті болмағандықтан орыс филологиясына түсуге тура келген-ді. Әйтеуір мектепте алған білімнің беріктігінен оны да ойдағыдай игеріп кеткенмін. Алайда туған тілге деген құштарлық, сөз патшасына деген іңкәрлік жыр жазудан жаңылтпаған. Жазғандарым облыстық газеттерде жарияланып, кейбірі орысшаға аударылып та басылып жүрді. Қоярда қоймай, комсомол, кәсіподақ ұйымдарын көндіріп, қазақ тілінде “Болашақ ұстаз” деген қабырға газетін шығарттым. Алғаш материалдарының денін өзім жазушы едім, кейін талапкерлер де, тілектестер де көбейді. Қолмен жазғанның әсері аз болады деп мақалаларды облыстық газет редакциясында қазақ машинкасына бастырып әкеп ілетін болдық.

Онымен де тынбай, әдебиет үйірмесін ұйымдастырып, талапкер жастардың басын құрадық. Айында бір өтетін оның мәжілістеріне өзіміздің қыз-жігіттерді былай қойып, Қарағандыдағы тау-кен және медицина институттарынан, тіпті қазақ мектебінен де талапкер жастар қатысады. Кейбір мәжілістеріміз қызу айтыс-тартыспен өтіп, бір-біріміздің шығармаларымызды батыл сынап, білген ақыл-кеңесімізді айтатынбыз. Қазіргі кәнігі қаламгерлердің бірі, ол кезде оныншы сыныпта оқитын Әбдірахман Асылбековтің “Ара мен түлкі” атты мысалын талқылағанымыз әлі есімде.

Шығармашылық сапармен кеншілер астанасына келген атақты жазушылар Сапарғали Бегалин, Берқайыр Аманшин, Сафуан Шаймерденовтің қадірлі қонағымыз болып, студенттер шығармасы туралы ой-пікірлерін ортаға салғаны бар. Жергілікті жазушы-журналистер, әсіресе, ақын Мақсұт Байсейітов үйірме отырысына жиі

қатысып, жазғандарымызды мұқият оқып, бағыт-бағдар сілтеп отыратын. Үйірме мүшелерінің күшімен “Жас қалам” атты қолжазба журнал шығарып, оны оқу залына қойып қоятынбыз. Қауырсын қанат жас әдебиетшілердің өлеңдері мен әңгімелері шығатын ол журналдың оқырмандары мен жанашырлары да баршылық болатын. Сондай күндердің бірінде Алматыдан ауысып келген бір курстас құрбымызға үріп ауызға салғандай аққұба әдеміше бір қыздың келіп тұратынын көзіміз шалды. Орта бойлы, талдырмаш, аршыған жұмыртқадай аппақ ажарлы қыздың Әділә деген есімі де ерекше көрінді. Оған көзі түскен жігіттер әдеттегідей курстасымызға таныстыр деп қолқа салады ғой. баяғы.

— Ой, ол қыз сендерге қайдан карасын. — деп құрбымыз қолды-аяққа отырғызбайды. — Білсеңдер бар ғой, ол анау-мынау емес, кәдімгі Камал Смайыловтың балдызы!

— Камалың, қай Камал?

— Осы облыстағы “Лениншіл жастың” тілшісі, жастар газетінің өкілетті өкілі, — деп тіпті көтермелеп қояды құрбымыз.

Өз басым, енді қыздан гөрі Камалдың өзімен танысуға асықтым. Газетте жарияланған материалдарын жібермей оқып, жақсыларын жолдастарыма айтып, насихаттайтын болдым. Әсіресе оның “Қыз намысы” атты мақаласының келелі мәселе көтеріп, қазақ қыздарының бұйығылана бермей, ұяндық бұғауын үзіп, қоғамдық өмірге білек сыбана араласуын абзал міндет етіп алға тартыпты. Ол дүйім республика жұртшылығын дүр сілкіндіріп, үлкен үндестік тапты. Сондағы пікірлерді біздің студент қауымы да қызу қоллады.

Ұзамай автордың өзімен кездесудің де сәті түсті. Қабырға газетімізді көріп, үйірмеіміздің жұмысымен танысып, біраз жайды сұрап, біліп алған сыңайлы.

— Көкшетаулық көрінесін, Сүлеймен Ақтаевқа қандай жақындығың бар? — деп сұрады ол салған жерден.

— Бір мектепте оқыған соң өзі іні тұтып жүреді. Оның үстіне бір ауданнанбыз, аты-жөніміз ұқсас. Әйтпесе жан жақындығы болмаса, қан жақындығымыз жоқ, — деп жауап бердім.

Жоғары курс студенттерінің жиын-тойы, үйлену дегендері көп болады ғой. Ондай жиындардан тілші ағамыз да бас тартпай жарқылдап көбіне ен ортасында жүреді. Күлгенде қысылып кететін көзінен мейірім шашырап, оң көзінің алдында әлдебір жарақаттан қалған сызат көрінбей, жүзі нұрланып кететін. Оңға қайырған қайратты қоңыр шашы онша ырыққа көнбейтін ақсұр өңді, орта бой-

лы жұқалтаң жігіт өзіңмен өзің болып, кез келгенмен демде шүйір-келесіп жүре береді. Сондай тойлардың бірінде кездесіп, ол мені Нәділә жеңгемізге “мына жігіт біздің Сүлеймен Ақтаевтың інісі” деп таныстырды.

Жазғы демалысқа барғанымда облыстық газетте істеп жүрген Сүлекеңмен кездесіп, Камалды көріп тұратынымды, кейде ақыл-кеңес алатынымды айтқанымда:

— О, ол келешегі өте зор жігіт. Университетті үздік бітірген, әрі жастар жетекшілерінің бірі болатын. Өзі де текті жерден шықса керек. Әйгілі ақын, батыр журналист Баубек Бұлқышевтің немере інісі ғой, — деп курстасы жайында біраз мағлұмат берген.

Баубек дегенге мен елең ете қалғанмын. Өйткені ол кездегі жастардың пірі Саттар Ерубаяв пен Баубек Бұлқышев болушы еді ғой. Менің құрдастарымның арасында ол екеуіне ең жар қарап, шығармаларын қызыға да құныға оқымайтындар кемде-кем болар. Ұлы Отан соғысы жылдарында “Комсомольская правдада” жарияланған толғауларын қазақ тіліне Ғабит Мүсіреповтің өзі аударған Баубек туындыларын тебіренбей, толқымай оқу мүмкін емес. Ал оның туысы болу әрі жолын қуып, қалам тербеу қандай бақыт десейші! Көз алдымда Камал аға да өсіп жүре берді.

Әншейін ауылдас қана емес, Баубек Камалдың шын мәніндегі етжакын ағасы екен. Оны Кәмекеңнің өзі айтып та, жазып та кеткен. Бұлқыш пен Смайыл ағалы-інілі, ал Смайылдың баласы Сейітжан (Камалдың әкесі) кезінде Тройцк қаласында медресе бітірген, қазақша-орысша сауатты болыпты. Ұлытау, Қорғантас мектептерінде ұстаздық етіп бала оқытқан ол немере інісі Баубектің оқуға деген ерекше ынта-зейінін байқап отыз екінші жылы Қарсақбайдағы фабрика-завод училищесіне әкеп түсіреді. Бұл қазақ даласындағы алапат аштықтың әпжыландай ысқырып, жұртты қынадай қырып жатқан тұсы еді. Әрі баласын көргелі, әрі күнкөрістік бірдене тапқалы көктемде жаяу-жалпы Қарсақбайға бет алған Баубектің әке-шешесі Бұлқыш пен Бәтима жол-жөнекей аштықтан опат болады да, болашақ ақынның сенері де, сүйенері де жалғыз Сейітжан ағасы болып қалады.

Тағдыр сол жалғыз таянышын да қимай, отыз жетінші жылы жазықсыз жазаға ұшыратып, әйгілі елу сегізінші баппен айыпталып, Сейітжан он жылға сотталып кетеді. Алматы түбіндегі Шамалған түрмесінде отырып, денсаулығына байланысты босанып, екі жылдан соң ол еліне әрең оралады. Сонда жолдаған хатына жауап ретінде інісі Баубектің былай деп жазғаны бар. “Аға, Сіздің хаты-

ңызды алып қуандым, әрі кеудемнен құлаған аз ғана өмірімдегі биік шын қайта көтерілген сияқты болды. Менің қайда жүрсем де есімнен кетпейтін, бір мықты қорғаным сияқты кейінгі шақта көңілім тоқтайтын, кейде өзімнен-өзім қуанатын биік мұнарам қайта көтерілгендей болды” деп жазады ақын.

Баубек майданға жан досы, дарынды жазушы Мұқан Иманжановтың шаңырағынан аттанған еді. Оның киім-кешегі мен кітаптары, қолжазбалары да сол үйде қалады. Кейін Камал мектеп бітіріп оқуға түскелі Алматыға келгенде Мұқанның әкесі, халық ақыны Иманжан Жылқайдаров ақсақал оны үйіне шақырып әкеп, сандықтан Баубектің әлі киілмеген су жаңа қара көк бостон костюмі мен жап-жаңа былғары қара бәтешесін, екі жібек жейдесі мен галстугін беріп: “Мына киімдерге ендігі ие өзіңсің, ағаның сенен бөтен мұрагері жоқ”. — депті. Сонда жас жігіттің жүрегі бір дір етіп, көңілінде: “Киім-кешек табылар-ау, дүниеге мұрагер болған да ештеңе емес, ақын ағаның, асыл ағаның жолын қуып, шіркін, шығармашылық тұрғыдан мұрагер болсам ғой” деген бір ой бүркіте қалған еді. Камал ғұмыр бойы сол мұратты ту тұтып, сол арманға жетуге ұмтылған секілді.

Қарағандыдан “Лениншіл жастың” аппаратына шақырылып, одан жеткіншектердің жаңадан ашылған ғылыми-танымдық журналы “Білім және еңбекке” (бүгінгі “Зерде”) бас редактор болып тағайындалады. Бірер жылдан соң Қазақстан комсомолы орталық комитетінің хатшысы болып жоғарлатылды. Хатшы болып жүргенде Көкшетауға іссапармен келіп, жастардың мән-жайымен, жұрттың жағдайымен танысқаннан кейін облыстық газетте әдеби қызметкер болып жүрген мені және жерлесім жас журналист Нөгербек Мағзұмовты облыстық комсомол комитетіне арнайы шақыртып, жеке әңгімелескені бар. Ол Қазақстанда үш бірдей өлке құрылған кез болатын.

— Амандық болса, Батыс пен Оңтүстік өлкелерінде қазақша жастар газетін ұйымдастырмақ ойымыз бар. Екеуің де біздің есебіміздегі қалам еңбеккерісіңдер. Газет ашылса, біреуінді Ақтөбедегі, біреуінді Шымкенттегі газетке орынбасар болады деп жобалап жүрміз. Әрине, редакторлары жергілікті журналистерден іріктеледі. Ал қазіргі жағдайда тың өлкесінде жастардың қазақ газеті әзір ашыла қоймас, — деп бір жымыып қойды да: — Тек шақыртқанда шалқиып бәлденіп жүрмендер. Қазақ баласына қазақ даласының әр түкпірі туған жер, — деп тоқтады.

Хатшының бұл хабары астанадан алыста, шығармашылық ор-

тадан жырақ жүрген екеумізді де бір серпілтіп тастады. Алайда “Аздан да, көптен де — үнем!” деп, терістіктегі қазақ газеттерін жауып жатқанда жаңадан жастар басылымын шығаруға жоғары жақ қайдан рұқсат берсін. Ол ой жүзеге аспады. Әйткенмен, Камалдың қолынан іс келетін қандай жастың барын біліп, есепке алып ескеріп отыратыны бізді таң қалдырды, әрі дән разы қылды. Асылы, алғашқы қалам тартуынан жалт еткен үшқын танытқан жаңа талап жас-тан бастап, шау тартса да шабысынан жаңылмай келе жатқан жаса-мыс қаламгерлердің қадамын қалт жібермей, бәрін безбендеп, тара-зыға тартып отыру Кәмекеңнің бітеқайнасты бірегей қасиеті еді. Содан да болар, ол қаламгер біткеннің бәрінің дерлік аты-жөнін жатқа біліп, не жазып, не тындырғанын алға жайып салып отыра-тын.

Бір ғажабы, Камал қандай биікке көтерілсе де, қандай жоғары лауазымда жүрсе де кішіпейілділігінен, кісіге жуықтығынан жаңыл-ған емес. Орынтақта шіреніп отырып шешім қабылдау оған жат болатын. Қашанда қарауындағылармен ақылдасып, мәселені көп талқысына салып шешуге тырысатын. Қолы қалт етіп босай қалса кабинеттерге кіріп, қызметкерлердің хал-жайын біліп, кез келген-мен әңгіме-дүкен құра қоятын. Оған өзім де бертін сан талай куә болдым.

Жетпісінші жылы “Жетісу” газетінде бірінші орынбасар бо-лып жүргенімде “Ара-Шмель” журналына бас редактор болып ба-расың деген ұсыныс түсті. “Жүрексінетін ештеңе жоқ, астаналық облыстың газетінде үлкен мектептен өтіп, мол тәжірибе жинадың. Оның үстіне ол журналда бұрын да істегенсің, жұмыс мәнін, ұжым жайын жақсы білесің. Қашанғы бір орында отыра бересің. Бар!” — деп, ол кезде Орталық Комитеттің насихат бөлімінде нұсқаушы болып істейтін Кәкімжан Қазыбаев құжат толтырып, ұсыныс әзірлеп, сектор меңгерушісі Сапар Байжановтың алдына алып бар-ды. Сапекеңмен әңгімелесіп отырғанда кабинетке насихат бөлімі меңгерушісінің орынбасары Камал Смайылов кірді.

— Әңгімелесіп көрсін деп өз алдына енді ғана алып барғалы отыр едім, — деді оған Сапекең күле қарап.

— Әңгімелесетін не бар, Сарбасты баяғыдан білемін. Ұсыныс-тарыңыз әзір болса, қол қойып берейін, — деді де, қағазды бір шолып шығып:

— Қай деңгейге барып тоқтарын кім білсін!? Бақ түссе де, тақ түссе де маңдайыңнан көр, — деп маған жымия қарады да, қолын қойды да жіберді.

Кәмекеңнің күдігі шынға шықты. “Правда” газетінің Қазақстандағы меншікті тілшісі болып жүрген қаламдас досымыз Тельман Жанұзақовқа денсаулығына орай ыңғайлы жұмыс тауып беру туралы хатшыға Мәскеуден телефон түсіпті, сонымен, құрметті демалысқа жіберілген Жүсіп Алтайбаевтың орнына бас редактор болып Тельман тағайындалды. Ал мен “Жетісуда” тағы да табаны күректей үш жыл отырып, соңынан “СҚ”-ға (“Егемен Қазақстан”) бас редактордың орынбасары боп бардым.

Камал жетпісінші жылдардың басында үкімет құрамындағы Кинематография комитетінің төрағасы болып, кейін Теледидар және радиохабар жөніндегі мемлекеттік комитетті басқарды. Халқымыздың рухани өміріндегі жаңа бір сала – қазақ киносы мен теледидары өркендеуіне аттай он жылын жұмсап, айтарлықтай үлес қосты. Одан Қазақстан Компартиясы Орталық Комитеті мен Министрлер Кеңесінде мәдениет бөліміне жетекшілік етіп, сексенінші жылдардың аяғына таман жастай жаны қалаған журналистикаға қайтып оралды.

Әуелі “Мәдениет және тұрмыс” журналына бас редактор болып келіп, дәуір талабына орай оның атын “Парасат” деп өзгертіп, тақырып ауқымын кеңейтіп, бағытын да, бағдарын да мүлдем басқа арнаға бұрып жіберді. Мәдениет төңірегін шиырлай бермей, саяси-қоғамдық өмірге шұғыл бет бұрғызып, журналдың мазмұнын байытып, маңызын арттырып, ажар-көркін әрлей түсті. Осынау ізденгіштігі мен іскерлігін ол “Ақиқат” журналына ауысқанда одан әрі өрістетіп, жаңашыл дәстүрін табанды түрде жалғастырды. Кәкімжан Қазыбаевтың басшылығы тұсында қалыптасқан қуатты шығармашылық толқынның біразын уыстан шығарып алғанмен, Ғарифолла Есімов, Құлбек Еркөбеков, Тұрсын Жұртбаев, Талас Омарбеков тәрізді талантты ғалымдарды тұрақты қызметке алып, олардың білім-қабілетін журналдың тақырып аясын кеңітіп, мән-мазмұнын арттыруға пайдаланды. Басылымның аты ғана емес, заты да өзгеріп, түлеп сала берді.

Ең алдымен төл тарихымыздағы ақтандақтар ақиқатын ашып, алаш қайраткерлерін халқымен қайта қауыштыру қолға алынды. Әлихан Бөкейханов пен Мұстафа Шоқайтан бастап, Алаш көсемдері туралы бас-басына мақалалар беріліп отырды. Тіпті “Алаш” партиясының тізімі де жарияланды. Тізеге салып, күштеп ұжымдастыруға қарсы отызыншы жылдары құлаш жайған қазақ шаруаларының бас көтерулері де назардан тыс қалмады. Адай. Созақ, Қарауыл көтерілістері хақында іргелі зерттеу мақалалар және жарық

көрдi. Бұрын жарияланған баяндамалар мен жарлықтарды көшіріп басу сап тыйылып, саяси материалдардың өзіне мүлдем жаңа сипат берiлдi. Тарихи-танымдық мәні мол мұндай материалдар оқырмандардың ықыласын аударып, ынтасын арттырып, журнал халыққа бiлiм берiп, ой оятатын шын мәніндегі зиялылар басылымы болды.

Осыншалық ой сабылттып, күш салған басылымды басқа бiреудiң қолына беру Кәмекеңе жеңiл де соқпаса керек. Оны “Ақиқаттан” қалай кеттiм...” деген мақаласында (Жетi қыр, бiр сыр. Алматы: Атамұра, 2000) өзі ашық айтыпты. Жастарға жол берейiк дегенге зейнетке жасы келген соң орнын босатуға келiсiм берген ол бас редактор етiп менi әкелгенiн көңiлге дық алып қалғанын жасырмапты. “Алпыс екiге әлi толмаған менiң орныма алпысқа аяқ басқан Сарбас Ақтаевты әкеп отыр. жастарға жол берейiк дегенi осы ма?” деп алданып қалғанын жазады. Менiң де жағдайым осының ар жақ, бер жағы. Парламент пен үкiметтiң үнi – “Халық кеңесi” газетiн айтақырдан айбынды басылымға айналдырып, қарындашсыз құрған редакцияны бастан-аяқ компьютерлендiрiп, ендi осыдан заңды зейнетке шығамың деп отырғанда аяқ астынан “Ақиқатқа” барасыз деген ұсыныс болды. Тым құрығанда үйренген ұжымымда алпысымды атап өтейiн деген өтiнiшiме ешкiм құлақ та асқан жоқ.

“Ақиқат” қазiр тақырыбы түрленiп, мазмұны толығып, түртүрпаты айшықталған тұлғалы басылым. Тағы да қиналмай төртбес жыл алаңсыз жұмыс iстеп бересiз”, – деп қолқалаған соң амалсыз келгенмiн. Бiрақ Камал аға қалыптастырған ұжымның қаймағын бұзғаным жоқ. Алған асуларың аласартпай, тың белестерге көтеруге барымды салдым. Кәмекең болса, тоқсан бiрiншi жылы өзі төрағасы болып сайланған Қазақстан Журналистер одағының жұмысымен бiрыңғай айналысып, шығармашылық еңбекпен бiрегей шұғылданды. Депутат ретiнде Жоғарғы Кеңес бөлiмiндегi жұмысынан да қол үзген жоқ. Ғалым ретiнде де ұстаздық қызметiн жалғастыра бердi.

Оның қарымды қаламынан соңғы он-он екi жылдың бағдарында талай-талай дәмдi де мәндi публицистикалық туындылар дүниеге келiп, деректi прозамызға елеулi үлес болып қосылатын оншақты кiтап шықты. Ойын әрдайым дерекпен айшықтап, сан бiткендi жаңғақтай шағып алдына жайып салғанда, осынша самсаған цифрларды қалт жiбермей, жадында ұстайтын оның басын компьютер ме деп те қаласың. Қиуадан қиыстырып, дәйек сөздердiң де неше атасын табан аузында суырып салып отыратын. Ал

кітаптарының ішінде ПЕН-клуб сыйлығына ие болған “Елім, саған айтамын, Елбасы, сен тыңда” деген еңбегінің орны айрықша. Қаламдас досы, даңғайыр жазушы Шерхан Мұртазамен “Егемен Қазақстан” газеті арқылы жазысқан ашық хаттарынан тұратын бұл кітап түр-түрпаты, сыр-сипаты, мән-мағынасы жағынан өзгелерге ұқсамайтын өзгеше туынды. Онда қоғамымыздағы келеңсіздіктер мен кеселдер аяусыз әшкереленіп, одан арылудың жолдары қарастырылады. Мұны оның айғайлап аты да айқындап тұрғандай.

Кітап жарық көрген кезде Камал аға кәдімгідей қысылып:

— Атын — біз емес, баспаның өзі қойып жіберіпті, — деп қипақтағаны бар. — Дегенмен шындықты білтелеп бүге бермей, ашық айтпаса да болмайды ғой. Алмағайып заманның ақиқатын ашпай, ағаларымыз басын бағып бұғып қалыпты демесін кейінгі ұрпақ.

Бұл пенде баласына қатты сөз айтып көңілін қалдырып көрмеген аккөшек, аңкылдақ, адал әріптестің жан сыры еді. Алайда шындық бәрінен қымбат болған соң ашығын айтпай, анығын айтпай қала алмағаны да. Осындай майда мінезбен, жаймашуақ жайсаң көңілмен ол сан алуан мамандық иелерімен ортақ тіл тауып, игі істерге жұмылдыра білген ғой. Қаламдас, қадамдас досы Әкім Таразидың ол дүние салғанда: “Камалдың жөні бөлек еді... Мәдениет, әдебиет, өнер қатты қыспақ көріп жүрген кездерде Камал бастық өзінің жұмсақ мінезімен, таза ниетімен сол қатал заманды жұмсарта білген адам. Екі мәрте министр болды. Ұзақ жылдар кино мен телевидениені басқарды. Бірақ Камалдың алдынан ренжіп шыққан адамды көрген емеспін” — деп жазуы тегін емес (Қазақ әдебиеті. 2003. 26 шілде).

Иә, Камал жөні де, жолы да бөлек көп қырлы қаламгер, бір сырлы қайраткер еді ғой. Қазақ елінен оның орнын толтырар өзі сынды перзенттер көп туғай деп тілейміз де.

2004 жыл.

МЕЙІРІМ ШӘРБАТЫ

Қазақ тілінен емтиханда мазмұндама жазудың енгізілуі менің бесінші класс бітіруіме тұспа-тұс келді. Күні бүгінге дейін есімнен кетпейтіні – кластағы жиырма жеті баланың арасында Мұхтар Әуезовтің “Бүркітші” әңгімесі бойынша мазмұндаманы мен ғана “беске” жазып шыққаным... Жақсылық жата ма, бұл болмашы оқиға келесі күні-ақ бүкіл мектепке жайылып кетіпті. Ертеңгісін жетінші класты бітіргелі жүрген жалпақ бас, бадана көз, бидай өнді, томпақ бет бір ересек бала көрген бойда бауырына басып, арқамнан қақты.

— Жарайсың, інішек, жарайсың! Бәсе, Ақтаевтар осылай оқыса керек еді ғой, — деп аппақ тістерін түгел көрсетіп жаркылдай күлді. Бұрын үзіліс кезінде жиі ұшырасып жүретін тығыршықтай кеспелтек балаға бұл жолы мен де көз тоқтата қарадым. Үстіндегі кішірейтіп тігілген оңа бастаған темекі түстес әскери жейде, шалбар өзіне құйып қойғандай. Белін қайыс белбеумен қынай буып тастаған. Аяғында былғары етік. Кәдімгі тымпылдаған полк баласының кейпі. Сонау соғыстан соңғы жоқшылық пен таршылық тұсаған тар заманның, зар заманның сәні осы. Мұндай киімнің өзі ол кезде барда ғана бар.

Бақсам, бұл баланың фамилиясы да Ақтаев екен. Аты — Сүлеймен. Бесіншіні бітірер-бітірместен соғыс басталып кетіп, төрт жыл бойы табан аудармастан ауылда жұмыс істепті. Одан алтыншы класты аттап кетіп, осы Көкшетау қазақ орта мектебіне келіп жетінші класқа түсіпті. Негізі алтыншыда қаланатын алгебрадан алғаш біраз қиналып, қатарға оқу жылының екінші жартысында әрең қосылып, қазір кеуде шәкірттердің легінде жүрсе керек.

— Әдебиет пен тіл жөнінен топ жарар түрің бар, ал арифмети-

қаң қалай? — деп сұрады ол сәлден соң. Мұғалімдердің “әсіресе, мәселелі есепке мығымсың” деп мақтайтынын айттым.

— О, ойлауға қабілетің мықты болды ғой онда. Осы бетіңнен танба, балақан! — деп ол басымнан сипады. — Ата-анаң атыңды да тауып қойған екен.

Балауыздай жұмсақ бала жүрекке бір ауыз жылы сөз жетіп жатыр емес пе. Сол күннен бастап Сүлекең мектептегі ең жақын адамдарымның бірі болып кетті. Үзіліс кезінде кездесе қалғанда кідіртіп: “Балақан, оқуың қалай?” — деп сұрауының өзі сырттай көз болып қамқорлығына алып жүретінін аңғартқандай да. Содан мен басқа мектепке ауысып кетіп, сегізіншіні бітірген жылы облыстық газеттің қаладағы қазақ орта мектебін тәмамдаушыларға арнап берген бетін оқымаймын ба! Бар-жоғы он бес мектеп бітірушінін төртеуі медаль алыпты. Солардың ішінде өзіме ішкіткің ішкі бауындай жақын болып кеткен Сүлеймен Ақтаев та жүр. Медальға бітіргендерге бөлек-бөлек сөз берілген екен, бәрі де инженер боламын депті. “Арманым — журналист болу” деп дара шыққан тек Сүлекең ғана.

Екі-үш жылдан кейін көбіне-көп жаз айларында облыстық газеттен “С.Ақтаев” деп қол қойылған суреттемелер мен мақалаларды жиі оқи бастадық. “Біздің календарь” деген айдармен әлем ойы мен өнерінің көрнекті өкілдерінің мүшел күні жиі аталатын кез. Әсіресе, орыс әдебиеті мен мәдениетінің қайраткерлері хақында мақалалар көп шығады. Бір есептен белгілі бір қайраткер жайында қыруар мағлұмат беретін облыстық газеттің ағартушылық мәні бар сол үрдісі дұрыс та еді, бертін соны бекер сиретіп алған секілді. Сондай мақалалардың біразын тәжірибеде жүрген студент жазғанын білгенде оның тынбай ізденіп, үзбей үйреніп, ұдайы оқитын еңбеккерлігіне қайран қалатынбыз. О тұста аудандық газетке табанымыз іліккен біз де бұл қарекеттен азын-аулақ бірдене түсініп қалғанбыз. Өнікті жазу бар да, білікті жазу бар. Екеуін ұштастыра біліп, делбедей тең ұстаған журналистің ғана айы онынан туады. Алайда жазғандарым ара-тұра облыстық газетте жарияланып, аты-жөніміз ұқсас болғандықтан жұрт Сүлейменмен шатастырып алса да, тәжірибе тапшы, қалам қарымсыз, қадам батымсыз кез еді ол. Қанат ұшса қатаяды, қалам жазса жетіледі деп, өзінді өзің қанша алдарқатқаныңмен журналистикада білімсіз бел аса алмайсың, соны сезіп мен де ұзамай оқуға аттандым.

Институт бітіреден бір жыл бұрын Сүлекеңді мен өз ауылым-

ның көшесінде кезіктірдім. Қасында осы өңірде орманшы болып істейтін Қайырлы деген әнші азамат. Көре сала шұркыраса кеттік.

— Қарағандының газеттерінде өлендерің жиі жарияланады. Оқып тұрамын. Бірақ басқа жанрға бармай жүрсің. Бәрібір сенің айналып табар қазығың түбі газет болады. Ал журналистика дегенің тәжірибені талап етеді. Сондықтан ерінбей-жалықпай бар жанрда жаза беру керек, — деп, Қайырлы басқа біреулермен өз шаруасын тындырғанша, ол маған азды-көпті ақыл айтып та үлгерді.

“Үйге кіріп, қымыз ауыз тиіңіздер” дегенге қарамай, көрші ауылда тығыз шаруамыз бар еді деп делбе қақты.

Токжарау каракөк ат олар отырған жеңіл тарантасты ала жөнелді. Артынан естуімше, Сүлейменнің Ақан ауылындағы Әминамен сөзі бар екен. Ол менің туған жеңгемнің жалғыз сіндісі, құдашам еді. Ашық әдемі даусы бар, әнді жап-жақсы салатын. Үй шаруасына шалымды. Табанынан от шыққан пысық әрі ісер. Тек отбасының шаруасымен шешесіне қарайлап, орта мектептен әрі оқи алмаған. Қазақ университетін айрықша дипломмен бітіріп, облыстық газетте белді қызметкер болып жүрген Сүлекеңнің өз әріптестеріндей қалалықтарға көз тоқтатпай, қарапайым ауыл қызын таңдауы әрқилы пікір де туғызды. Бірақ оның жүрек қалауы жаңсақ баспай, кісі тануы дұрыс болғанын отыз алты жылғы ың-шыңсыз, тату-тәтті тұрмыс құрған жұбайлық өмірі айқын ашып берді.

Ағаның айтқанындай-ақ, институттан кейін қала түбіндегі бір мектепте орыс әдебиеті мен тілінен жылға жуық дәріс беріп, айналып, үйіріліп жүріп ақыры түп қазық газетті таптым. Ол кезде жауапты хатшының орынбасары болып үлгерген Сүлекеңнің ұжымда әжептәуір беделі бар екен. Орталық пен Алматыдан түсетін материалдарды іріктеп, сұрыптап кезекті санға салып, тасқаяқтай қағыстырады. Саяси немесе сыни мақалалардан басқасын өзі оқып, жоғарыларға жалтақтамай теруге жіберіп жатады. Беттердің макетін сызып, кезекшілер тағайындау да соның қолында. Қызмет бабымен, болмаса жеке шаруаңмен бір жаққа бару қажет болса, сонан сұранып кетесің. Кейде өзі тапсырма беріп, бір жерден материал жазып келуге жібереді.

Жұмысы осылай бастан асып жатқанына қарамастан өзі де қап-таптып жазып, төртінші бетті хабар-ошарға толтырып қояды. Оның үстіне қолы қалт етсе машинкаға айта отырып аударып, “Пресс-бюроның” материалынан белдеу мақалалар әзірлейді. Сондай шалымдылығымен, сондай қарымдылығымен біздей әдеби қызметкерлердің бәріне өнеге болды. Көп ұзамай ол алқа мүшесі

болып насихат бөлімін басқарса, бұл оны бәз-біреудің сүйемелдеуі емес, еңбеккерлігі мен іскерлігіне берілген орынды баға еді.

Ол қарауындағы әдеби қызметкерлерді қашанда қолдап, қанаттандырып отыратын. Кейбір кексе журналистердей “қажет” дегенді “керек” деп түзетіп, бәрін де өз қорасына айдап тықпай, мақаланың мұртын ғана басып, автордың да, оны қорытқан қызметкердің де стилін бұзбай сақтайтын.

– Жазуды өнер тұтқан адам тіл ұстарту үшін бәрібір ізденбей тұра алмайды. Ондайларды шаужайлай берсең шатастырасың, тізгіндей берсең тапырақтатасың, өзіне, өз күшіне деген сенімнен айырып, өркені өсер болашағына балта шабуың мүмкін. Сондықтан олардың жазғанын, тақа ретке келмей бара жатпаса, көп сызып түзетудің қажеті жоқ. Бір мұқалған соң қалпына келуі қиын болат сияқты бұл да, – дейтін ол лездемелерде жас қаламгерлерді ұдайы қолдап.

– Қазір қазақ баспасөзі хабар-ошарға жүрдім-бардым қарайтын сияқты. Сол себепті де қазақша ұшқыр хабарлар аз. Біздің әріптестер хабарға мұрын шүйіре қарап, оны жазуды босқа тер төгіп, қызылмай болу деп түсінеді. Соның салқыны жергілікті жерден жазатын тілшілерге де тиіп жүр. Жалпы, газет деген хабаршы екенін ұмытпау керек қой, ұмытпау керек. Қашанғы біз хабар керек деп КазТАГ-қа қол жайып отыра береміз, – дегені және бар бірде. Сүлекеннің сол пікірлері күні бүгінге де құндылығы мен көкейтестілігін жойған жоқ.

Сөйтп, сөз бәйгесінде құлашты қатар сілтеп, үзеңгі қағыстырып келе жатқан Еркеш, Жанәбіл, Нөгербек, Сүлеймен сияқты қуатты толқыны бар іскер де тату ұжымның тағдыры алпыс үшінші жылдың көктемінде аяқ астынан “шешілді”. Біреулерге жылымық, біреулерге жымысқылық жылдары болған Хрущевтің хатшылығы тұсында Арқадағы алты облыстың қазақ газеттері бір-ақ күнде жабылды да қалды.

*Көкшетаудың басынан көш келеді,
Сан журналист соңынан бос келеді.
Газетіңнен айырылған жаман екен,
Екі көзден мөлдіреп жас келеді, –*

деп кезінде “Елім-айдың” сарынымен суырып салып әзіл үшін айтылған жолдар сол сәттегі көңіл-күйімізден сыр шерткендей еді. Сонымен, не керек, бас редакторымыз болып, қалам қарымымыз кәдеге жарар жер іздеп, тұрымтай тұсына тарадық та кеттік. Тек Сүлеймен Ақтаев пен редактордың орынбасары Уәп Рахымжанов

қана он төрт ауданның ішінде екеуінде-ақ қазақша шығатын екі газетке басшы болып қалды. Қонар бақыттың, толар ақылдың айдауы ма екен, тағдыр мені Алматыдан бір-ақ шығарды.

Сүлекең сол бетпен туған топырақтан табан аудармай, облыстық қазақ газеті қайта ашылғанда бәрін тастап, бұрынғы орнына қайтып келді. Одан редакцияның жауапты хатшысы, редактордың орынбасары болып біраз отырды. Кенет болмашы бір жәйт оны сүйікті газетімен қош айтысуға мәжбүр етті. Ұдайы ізденіс үстінде жүретін қаламгердің назарына не ілініп, қаламына не оралмайды дейсің! Кезінде сол өлкеде Кенес өкіметін орнатуға көп еңбек сіңірген бір орыс азаматы туралы архивтен тың деректер тауып, газетке жазып жібермей ме. Бақса, ол бір кезде ақтарға да қызмет еткен адам боп шығады. Қауіпсіздік мекемесінде ол туралы да құпия дерек бар екен. Қазір болса ғой, ол кісіні сол бұлыңғыр кезеңнің өзінде-ақ болашақты болжай біліп, әліптің артын баққан ақылды азамат деп мақтар едік. Ал ол кезде бәріне өлшем біреу, пікір жалғыз, кәдімгі партиялық көзқарас. Қылдан тайып кетсең, қағып түсіреді. Сүлекең сөйтіп, шөлкем шешімнің, қатан тәртіптің құрбаны болып аяқ астынан орнынан босатылды.

Ұша білген қанатқа аспан кең, жаза білген қаламға басылым көп емес пе. С.Ақтаевты Алматыда күткен газет-журналдар да бар еді. Бірақ Сүлекең жалт бұрылып радиожурналистикаға тартты. Тым ұзақ істесең бір сарындылыққа бой алдырып, газет талабыңды тұсап, қаламыңды мұқап тастайтын тәрізді. Сондықтан оның соныдан сүрлеу салып, қабілетінің жаңа бір қырын ашуға бел бұғаны орынды болды.

Ұдайы іздену мен үнемі еңбектену Сүлекеңді бұл салада да көп ұзамай бір биікке көтеріп тастады. Хабар алудың көзін жақсы білетін ол эфирді ең соңғы соны жаңалықтармен толтырды. Радиоочерк жанрын және жылдам меңгеріп, әнші Мұса Асайынов, акын Кәкімбек Салықов, диктор Әнуарбек Байжанбаев, шопан Мариям Аябаева, диқан Майра Қасенова туралы тамаша туындылар берді. Олар Қазақ радиосының алтын қорына қосылып, бертін кейбіреуі жеке кітап болып шықты. Олардың ішіндегі “Дауылпаз дауыс” хикаяты дауыл үнді жезтаңдай диктор Ә.Байжанбаевтың атағын жалпақ жұртқа бұрынғыдан да кеңірек таратып қоймай, автордың журналистикадан жазушылыққа ойысып бара жатқан жолын да танытып еді.

Сүлекең радиода табиғат қорғау тақырыбын түбегейлі қозғаған

журналистердің бірі болды. Көбіне-көп “Қызыл кітапқа” кірген ан-құстарды сақтау жөнінде жалықпай ізденіп, келелі мәселелер көтерді. Оның ұлар, қоқиқаз, тырна турасында жазғандары танымдық тұрғыдан мол мағлұмат беретін дүниелер. Біз ғой, әдетте “тырнадай тырыған” деп тырнаны біреуді кемсіту үшін қолдануға бейімбіз. Ал біздің түркі тектес бір бауырымыз – сақалар, тырнаны, әсіресе ақ тырнаны бақыт құсы санайды екен. Бірақ сол ақ тырна әлемде өте аз көрінеді. Қазір жер шарында олардың ұзын саны төрт жүздей ғана. Себебі ақ тырнаның аналығы бүкіл жаз бойы екі-ақ жұмыртқа салып, соны басады екен де, одан шыққан екі балапанының біреуі біреуін шұқып өлтіріп тастайтын көрінеді. Демек, оның санын арттыру үшін адамның қамқорлығы қажет. Ондай құс Қазақстанда Есіл мен Тобыл өзендерінің түйісер тұсы – терістік өңірінде жүреді.

Табиғат туралы жазғандарының тілі де сол сұлу табиғаттың өзіндей тамылжып тұрушы еді. “Күннің көзі жерден көтерілген буды көк әлеміне қарай тартып әкетіп, ауа дәмі саумал татып тұр. Көкірек кере жұта бергін келеді. Айнала буалдыр көкпеңбек. Сол көгілдір дүниеге сүңгідік те кеттік”, – дейді. Осы жолдарды жазғанда араға сегіз жыл салып өзі де сол туған табиғатының қойнына мәңгі сүңгіп, буалдыр бұлдыр, көгілдір күлгін бір тылсым дүниеге көзімізді сүзгізіп кетерін ойлады ма екен?! Жоқ, ойламаған-ақ шығар. Өйткені ол өмірге ынтық еді, қоғамға қайым, заманға бейім еді. Қайта құру қолға алынып, кәсіпкерлік қылтиып бұр жара бастаған кезде: “Шіркін-ай, мына заман тым құрыса он жыл бұрын да келмеді-ау” деп күрсінгені бар. Кім білсін, онда ата-бабасының қонысы Қарақалпақ тауын, оның етегіндегі Қазақстан ауылын жеке меншігіне алып, жерлестерінің көсегесін көгертіп отырар ма еді, қайтер еді. Аруағын қастерлеп, қазір де өзі оқыған мектебіне атын беріп отырған ауылдастары онда, тіпті аспандатып оны төбесіне хан көтерер еді ғой.

Ол алпыс жасқа толғанын тойлаған жылдың жазында қыстың күні қайтыс болған әкемнің басын бекітіп, асын бергелі ауылға кеттім. Жабдықты ойдағыдай өткізген соң Көкшетауда Абылай ханның, Ақмолада Бөгенбай батырдың мерейтойларын қызықтап, Алматыға бір-ақ оралғанбыз. Телефон шылдар етті – Сүлекең екен.

– Ат-көлік аман келдіңдер ме?! Біз де сәрсенбінің сәтіне билет алып қойдық, ауыл жаққа жүргелі жатырмыз. Әтәйдің (әкемді мен құсап ол да осылай айтатын) жылына бара алмадық. Амаңдық болса, осы жолы басына барып дұға оқып қайтамыз ғой, – деді.

Бұл сенбі күні еді. Дүйсенбі күні ол күтпеген жерден ауруханаға түсті. Көңілін білуге барғанымызда:

— Алып-жұлып бара жатқан ештеңе жоқ. Бірақ дәрігерлердің даурықтырып жүрмесе ішкені ас бола ма?! Жолға шығуға болмайды деп жатқызып тастады. Енді, амал жоқ, айтқан емін алуға тура келеді, — деді ойында қауіп-қатерден түк нышан жоқ. Көңілі де кәдімгідей тетік.

Одан өзін бір топ жазушылармен Түркияға іссапармен кетіп қалып, қарашаның басында келсем, Сүлекең дәрі-дәрмектен аз күн тыным алайын деп үйіне шыққан екен. Сапарда суықтап қап, сәл сырқаттанып келіп оның бірден барып көңілін біле алмай бір аптадай жүріп қалдым. Кенет ертенгілік телефон... Арғы жақтан әйел дауысы:

— Аға жүріп кетті.

— Неғып?! — деп отыра кетіппін.

Марқұм мені күтіп, келсе ашамыз деп тігін машинасының тартпасына тығып қойған шампан шарабы ішілмей қалды. Ол шампан емес, асыл ағаның асып-тасқан көңілінің, ініге деген мол мейірімінің шәрбаты екен ғой.

1992 жыл.

ҚОС ТІЗГІНДІ ТЕҢ ҰСТАҒАН

Сыр-сұхбат

Бір қарағанда, жер қойнауын қопарған кенші мен ой қойнауын ақтарған ақынның арасында жер мен көктей айырмашылық бар сияқты. Шынтуайттап келгенде, екеуінің мамандығы бір-біріне ұқсас па деп қаласың. Бірі жер қойнауын үңгіп асыл кен іздесе, бірі ой қойнауын үңгіп асыл сөз іздейді. Алайда екеуінің қасиеті бір адамның басынан түгел табылуы сирек құбылыс. Сондай сирек қасиеттің иесі бүгінде жасы жетпіске келіп отырған белгілі қоғам қайраткері, белді қалам еңбеккері Кәкімбек Салықов. Оның үстіне ол талай жыл табан аудармай ел басқарған белді де беделді мемлекет қайраткері. Қайраткерлік абырой-беделі, қаламгерлік атақ-даңқы Қазақстаннан тыс жерлерге де әйгілі. Жезкиіктей ойнақы ырғақтарына, ойлы жырларына құмар жұрт қайда болсын баршылық. Көрнекті қоғам қайраткері, көшелі ақынның мерейлі мүшеліне орай онымен арнайы әңгіме жүргізген едім.

— Дүние есігін іңгеләп өзіңіз алғаш ашқан Жалғызтау баурайын өлең-жырдың бесігі десе де болар. Үкілі Ыбырай бастаған талай-талай топ жарған тамаша ақын-әншілердің осы өңірден суырылып шыққаны аян. Ал Ақан серінің ең жақын серіктерінің бірі болған өз атаңыз Ертормы ұдайы ақынның жанында жүріп, оның өлеңдері мен әндерін ауыздан шыққан бойда-ақ жаттап алып, бір сөзін, бір сазын айнытпай жұртқа жайған деседі. Сері өзі шығарған жырының бір жерін ұмытып қалса, содан сұрап алып отырады екен. Сонда жарықтықтың жады қазіргі магнитофондай мықты болған ғой. Оның немере інісі өткен ғасырдың бірінші жартысындағы айтулы халық ақыны әрі әнші Молдахмет Тырбиевтың тәрбиесін

кішкентайдан көрдіңіз. Өнері ерте бұр жарған белгілі айтыс ақыны әрі әнші бөлеңіз Мұса Асайыновтың ықпалы да аз емес. Сонан да болар, сіз жыр жолына мектеп қабырғасында жүргенде-ақ түсіп, жазғандарыңыз газет-журналдарда жариялана бастап еді. Бірақ мектеп бітірген соң өлең өнерінен жалт беріп, кенші мамандығына бой ұруыңызға не себеп болды, Кәке?

— Адам баласының өсуіне, өркендеуіне, жетілуіне, тіпті марқайғанда арқа тіреуге де туған жердің әсері көптен де көп қой. Ақан сері, Біржан сал, Үкілі Ыбырай елінде туғандықтан ән бесігіне бөленіп, жыр әлдиіне қанғаным рас. Осы қоршаған ортаның, өскен өлкенің ауасына лирика тұнып, күн жарығынан ән тамып тұрған өмірдің ащы, тұщы кезеңдерін, сонау бала кезден көңілге белгі салар мезеттердің барлығын да өлеңмен айтқым келіп тұрады. Міне, гәп осында. Міне, тума талантқа нағыз себеп.

“Аңды ерінбеген атады, не болмаса көрінбеген атады” — деген мақалымыз бар ғой. Сол сияқты өлеңге әуестену мен көкіректегі қозғалыс тапқан ән ырғағын аңсай күтіп, баптап ел аузына жеткізу үшін де “ерінбей еңбек” етіп, “көрінбей” көңіл күйін ән-жырға түсіре беру әрі дерт, әрі серт болып кетеді екен. Айтарым өлең ана сүтімен ере келген, туған жердің бар ғажабын тере келген жан серігім болып кетті. Жыр ықпалына ерте түстім, Сырымбеттегі орта мектепте оқып жүрген кезімде орталық балалар газетінде алғашқы өлеңім жарық көрді. Тоғызыншы сыныптағы әдебиет пәнінің шығармасын өлеңмен жаздым. Ақындыққа әбден берілгенім соншалық, дүниенің бар тұтқасы поэзияда тұрғандай, математиканың “екі жерде екі — төрт деп жүргені қате” — деген лақап тараттым. Соның бәріне қарамай, кен инженері болуым сұрағыңыздың көкесі-ау деп ұғындым.

Бұл сұраққа жауап берудің бір қысқа да, нұсқа жолы: әлмисақтан Абай пен Пушкинге табынып, ақын болсақ деп жүргенде Қаныш Сәтбаевтың геологиядағы, жер байлығын ашып, ел қуатын арттырудағы атақ-даңқы дүниені дүр сілкінтті. Өзіңіз айтқан Молдахмет ақын өте беделді кісі болатын, ауылымыз “Бота” дейтін, ағайын ел “Молда-аға” атаған. Ол кісі болыс та болғандықтан, әкімшілік ықпалы да күшті еді. Жалпы, сол кездегі, әсіресе соғыс жылдары кешкен балалық шағымызда түсінгенім Молдакеңнің беделі ауданның басшыларынан асып түсетін, ал колхоз, совхоз иелері алақандарына салғандай сыйлайтын. Суырып салма уытты ақын Үкілі Ыбырай ұстазындай кейде тіліп түсіп, бар шындықты паш ететін. Оның өзі жасөспірім біз үшін баға жетпес тәлім еді.

Молдакең елең жазатынымды біліп, жасырғаныма қарамай, оларды оқытып, тыңдап та алатын, қуанғанда алдына алып отырып ұзақ уақыт иіскейтін. Сол кезде бойға ерекше бір жылылық дарып, осы күнде ойласам, өз энергиясы мен ата-бабаның аруағынан бойыма қуат құйғандай екен ғой.

Оныншы сыныпта оқып жүрген кезімде Молдакең мектеп-интернатымызда болып, көп әңгімелер айтты. Әсіресе, Алматыдағы халық ақындарының айтысы кезінде Қаныш Имантайұлы Сәтбаевтың үйінде қонақ болғанын әсерлі, ұғынықты әңгімеледі. Біз – балалар, мұғалімдер, тәрбиешілер ұйыған сүттей тына қалдық, маужырап, балқып тыңдай бердік. Өне, сонда әлде неден шошығандай, не бір жаңа жұлдыз жарқ еткендей тың бір арман жалт етті. Көрінбей ғана көңілге ұялаған бір мысқал ой, өмірдің шақырып тұрған жаңа жолын кілт бұруға себеп болды. Оның үстіне Тоқыш Рысбаев деген “Шолақөзек” колхозының басқармасы екеулеп бірде “кім боласың?” деген сұрақты жаудырғаны бар.

Молдакеңнің айтатыны: Есіл, Көкше өңірінде ашылмаған кен байлықтары жоқ емес, біздің Сәтбаевымыз жоқ. Оқысаң соның оқуына бар, жол ақысын өзім төлеймін дегені бар. Ақыры, мен мектепті күміс медальмен бітіріп, Мәскеуге жүрерде батасын берді де, қалтасынан жүз теңгелік “көк шолақты” жарқ еткізді. Айта берсек, бұл бір хикая. Агроном боламын десем, “Тоқыш оқымай-ақ барлық агрономдарыңа басшы болып жүр” дейтін, орманшының оқуына барам десем, “өлмесең обьезшік боласың деген мақал бар” әне, әліпгі таяқ деп білмейтін Мұқаметжан обьезшік дәрежесіне жеткелі қашан. Оған оқу не керек, деп баппен еш мысқылсыз, сабырлы түрде сендіретін.

“Адамды заман билейді” деп Абай атамыз айтқандай, соғыстан кейінгі елдің ауыр тұрмысын көргенде шын мәнінде де кенші болып, жер байлығын ашуды, Қаныш ағаға ұқсауды үлкен бақытқа баладым. Оның үстіне, Сырымбет тек қана Ақан сері мен Құлагердің елі емес, ол қазақтың дана ғалымы, тұңғыш оқымыстысы, жарқын жұлдызы Шоқан Шыңғысұлы Уәлихановтың ата жұрты. Біз оқыған мектеп, біздер жатқан интернаттың үйлері, балалар үйі, емханалар — бәрі-бәрі асыл анамыз Айғаным салдырған әулеттің асыл мұралары болатын. Сондықтан Шоқан жайындағы көп әңгімеге қанық болып өстім. “Болмасаң да ұқсап бақ” дегендей, ес кіргелі Шоқан арманы — өз арманымыз болып кеткен жоқ па. Сондықтан ақындық жолдан инженерлікке бұрылуымызның себепін кілт бұрылу де-

мей, заңды құбылыс санауға да болады. Шоқанның да, Ақанның да жан-жақтылығы — менің өмірдегі шамшырағым.

— Әрине, ой еңбегінің адамы қай қиырға, қай қиынға салсаң да жаңа бірдеңе табуға тырысып, шығармашылық танытпай қоймайды. Талдықорған түбіндегі Текелі кенішінде тәжірибеден өтіп, жазған диплом жұмысыңыздағы бір жаңа тәсілді кейін сол кен орны өз өндірісінде кеңінен пайдаланыпты ғой. Сондай ізденгіштігіңіз оқу бітіріп, Жезқазған кеніштеріне келгенде желісін одан әрі тартып, қыруар жеміс бергенін естуіміз бар. Кен орындарында инженер, бас инженер, кеніш бастығы болып, алтын түстес жез кенін еселей өндіре жүріп, бала күніңіздегі кәсібіңізге қайта оралып, өлеңді де өндірте жазып, баспа бетінде жарқ етіп қайтадан шықтыңыз және жиі шықтыңыз. Бәлкім, оған қазақтың әдет-ғұрпы, салт-санасы қаймағы бұзылмай сақталған Арқа сауырының, оның өнерге іңкәр шетінен әнші-күйші қауымының әсері де аз болмаған шығар. Әуенте сұранып тұрған әуезді өлеңдеріңізге ән жазушылар көбейіп, жырларыңыз елге сол кезде-ақ кең жайылды. Елге әрі дарынды ұйымдастырушы, әрі арынды ақын ретінде танылған Жезқазған өңіріндегі сол жалынды жылдарыңыз өзіңізге тағы да несімен қымбат?

— Мәскеудің Түсті металл және алтын институтының кен факультетін бітіріп, Жезқазғанға келдім. Оның да өз тарихы бар. Институтта оқып жүргенде үшінші курстан бастап бізді өзге студенттерден бөліп алып, әскери қорғаудың астында, өте құпия оқу — уран рудаларын қазатын мамандыққа даярлады. Бұл ол кез үшін үлкен сенім және ғылыми жағынан ең соңғы жаңалық осында, ал стипендиямыз да тәуір төленді. Оқудан кейін Германияға баруым керек еді, сол кездегі Қазақстан Министрлер Кеңесінің төрағасы Дінмұхамед Ахметұлы Қонаевтың Мәскеудегі тұрақты өкілдіктегі қабылдауында болып, елге сұрандым.

Димекен:

— Қайда барғың келеді? — дегенде:

— Жезқазғанды ұнатамын, Қаныш Сәтбаевтың шәкірті болғым келеді, — дегенді ұяла, қызара жеткіздім. Ол кісі Алматыға телефон соғып:

— Тағы да өзім бітірген институттың бір маманы Сәтбаев болғысы келеді, ертең түске дейін жолдамасын жеткізіндер, — деп бұйрық берді. Содан соң, сол кездегі Орта машина жасау деп аталатын дәудің министрі Ефим Славский досына телефон шалып жалынды: Жезқазған үлкен кен орны, мамандар жетпей жатыр, біздің жас маман Салықов Кәкімбекті босатып, менің еркіме жібер.

Сонда саған тағы да достық алғысымды айтамын, — деді. Міне, осылай ураннан босап — мысқа, Герман Демократиялық Республикасынан құтылып, Жезқазған — Ұлытау өлкесіне перзент болдым. Бұл ел құшақ жая қарсы алды. Жұмыс жағынан жаңа техниканы игеріп жатқан № 51 шахтаға алындым, ал күнделікті өмірде Үкілі Ыбырай бабамыздың туған жиені, халық ақыны Тайжан Қалмағамбетовтің әулетімен етене араласып кеттім.

Жезқазғанның бір қызықтырғаны өндірісті басқару жұмысында қазақ инженерлері көп-ақ екен. Шахмардан Есенов, Мұхит Бөпежанов, Ғазиз Омаров, Темеш Садуақасов, Далабай Ешпановтардың гүрілдеп тұрған кезі. Өмірхан Байқоңыров жаңа ғана Алматыға кеткен екен, ол кісі жайлы да аңыз-әңгімеге құлақ құрышы канатын. Ысқақ Анарқұлов ағамыз жайлы естігенде кеншіліктің Чапаевы деп бағаладым. Кейін қатарлас шахтаның бастығы болған Оразбек Дүйсембаев ағамызды бір көріп сұхбаттасудың өзі бір хикая-тын. Оған қоса Мәскеуден келген студенттердің алды бір-екі жыл бұрын келгендер, арты өз құрдастарым, қара нанды қық бөліскен өз достарым.

Оқуда Мәскеуде жүргенде де, Жезқазғанға келген кеншілік ауыр жылдарымда да өлеңнен қол үзіп көрмедім. Текеліде дипломдық тәжірибеде жүргенімде “Ақ қайың” атты әнім, ал Жезқазғанға келген кезде осы күнгі кең тараған “Сарыарқа” әнім туды. Кей өлең көкейіме өз әнімен келеді. Оның да себебі “ұяда не көрсеңде” жатыр. Молдакен Үкілі Ыбырайдың өлеңдерін жасырын жаттатты, ал Балуан Шолақтың “Ғалиясын” өмір бойы айтып жүрердей азық, қазық етті. “Гәккүдің” бірнеше түрін үйретті. Үкілі Ыбырайдың тура шөбересі, менің туған бөле-ағам Мұса Асайынов Үкілі Ыбырайдың төл шәкірті Молдахмет Тырбиевтің мектебінен өтті. Көкірегіме ән ұялатқан да осылар. Сөйтіп, табыс пен намыс, намыс пен жарыс қатар жүрді. Содан үндемей-ақ іштей үлкен дайындықта мәңгі-бақи жүріп келемін. Жезқазған — Ұлытау кенші етіп жер астында тау мен тасқа салды, ал қырға шықсам ақбөкендердің қарақаттай қап-қара жанарына малшындырды.

Жезқазғанда жұбайым, Мәскеуде бірге оқыған Мәриям екеуміз үл көрдік, қыз мәпеледік, өндірістік тамаша жетістіктерге жеттік, достарымыз көбейді. Кішіге — іні, үлкенге аға боп бауырмал болып өстік. Бұл Қаныш ағамызға тартқан бұрынғы ата-бабадан жалғасқан осынау өлкені мекендеген халықтың ұлы мінезі. Ол — Ұлытаудай сабырлылық, ұстамдылық, Жезқазғандай жан байлығы, мейірбандық, музыкалық. Осындай өңірде өлең де, кен де қатар

туа берді. Жезқазғанға келмесем “Жезкигім” тумас еді. Бұл өлеңге дүлдүл Нұрғиса Тілендиев ән жазды, одан кейін Жақсыкелді Сейілов. Жезқазғандық әйгілі композиторлардың көкірегінен құйылған “Жезкиік” әні Жақсыкелді екеумізді шартарапқа көтерді. “Кенші-ақын” деген атаққа “Жезкиік-ақын” деген лақап қосылды. Ақын үшін бұл үлкен бақыт қой. Кеншілігім бұрынғы Жезқазған руднигі кентінде, кейін Сәтбаев атанған Никольск қаласында өтсе, партия қызметкері жолы Үлкен Жезқазғанның өзінде бастау тапты. Сондықтан да Ұлытау, Жезқазған, Сәтбаев менің екінші туған елім болып тарихымыздан ең зор орын алды.

Толқып айтсам

Толғанысты кезімді,

О, туған ел!

Сенсін билер сезімді,

Әкем үшін бір ісінді тындырып,

Анам үшін жырлап өтем өзінді, —

десем, бар шындығым осында. Әкем үшін кенші болдым, анам үшін қалам ұстадым — міне, өмірлік жолдағы үлкен арманымды орындау жолында Жезқазғанның бергені қисапсыз, оған деген алғысымда да шек жоқ.

— Өнеркәсіпті өңірде қолынан іс келетін білікті де білімді кадрды бір орында тұрақтата ма? Сізді де қызмет баспалдағымен көтеріп алды да кетті емес пе. Әуелі Жезқазған кен комбинатының партком хатшысы, сосын қала партия комитетінің бірінші хатшысы болдыңыз. Қай қызметте болсын көптің мүддесін бәрінен де жоғары қойып, сенім биігінен көрінгеніңіз анық. Алды кең, есігі ашық еді дейді сізді ел. Кенші де, әнші де, басшы да, қосшы да, малшы да алдыңызға еркін кіріп, талап-тілегін ірікпей айтып, ақыл-кеңес алады екен. Үлкен-кіші демей бәрінің ой-пікірін мұқият тыңдап, шаруасын тындырып, разы етіп жіберетін деседі жұрт. Сонан да шығар, осы өңірдің адамдары аузынан тастамай, өлеңдеріңіз сияқты өзіңізді де жырдай ғып мақтайды. Өзіңіз де ол жақтың азаматтары десе ішкен асыңызды жерге қойып, жылт еткен жақсылығын жарқыратып көрсетуге тырысасыз. Былтыр бұрынырақ опат боп кеткен әріптесіңіз Жәйрем кен комбинатының директоры Садық Асатовтың әр жылдары жазылған өлеңдерін жинап, демеуші тауып, жеке кітап етіп шығардыңыз. Достық деген осындай-ақ болсын. Сізді Ұлытау, Жезді өңірінің өз тумасынан артық көруінің сыры неде, осы?

— Ұлытау өңірі тұнып тұрған тарих. Ұлытау өңірінде Абылай, Кенесарыдан бастап, Сандыбай, Ерден, ақын Тайжан қостаған,

кейінгі Бәубек Бұлқышев. Мұқан Иманжановтардың іздері жатыр. Тым әрі кетсек, Ер Едіге, Алаша хандар осында. Соның бәрін зерттей жүріп, Қ.И.Сәтбаев атындағы Жезқазған кен-металлургия комбинаты парткомының хатшысы, әсіресе Жезқазған қалалық партия комитетінің бірінші хатшысы қызметін атқарған кезде сол тұстағы комбинаттың директоры Виктор Васильевич Гурбанын, “Казмедьстрой” тресінің бастығы Петр Петрович Сельскийдің көмегімен Ұлытау өңірінің елді мекендеріне, ауылдарына жасаған септестігіміз мол болды. Ұлытау сан жылдардан кейін аудан орталығы боларда да жан-тәнімен ұлы жерді жақтадым. Жаңа ауданның орталығы Сәтбаев қаласында болсын деген шешімге қарсы шықтым. Ұлытау ауданының орталығы қалада пәтерде неге тұрады. Ұлытау кенті құрып бара жатыр әне, соны көтерейік дедім. Ол ойымды Сұлтан Досмағамбетов, Оразай Батырбеков, Хамза Жұмабеков сияқты азаматтар қолдады. Құрдасым Мейрам Абақанов Ұлытауға бірінші хатшы болып келгенде Жезқазғаннан көш-керуен тартып, көптеген жабдықтар апардық. Мейраммен әбден достасып кеттік те, оның айтқанын, одан бұрын Мәкен Төрегелдин ағамыздың тілектерін екі еткізбедік. Ұлытауды жыр еткенде де:

Кей ақын

Шала көріп даттайды тек,

“Ұлы деп бұл тауды ешкім айтпайды” деп.

Біз жүрміз қарт Ұлытау ұлылығын

Ләйім оларсыз да сақтайды деп.

Бұл жәй емес, қазақтың сол кездегі ең ірі ақындарының біріне тура атылған оқ еді. Ал ағамыз маған қанша ренжісе де артынан толғауына атымды қосып: Кәкімбек ақын дұрыс айтты дегенге келтіріп, ақыры сыйласып кетті. Ол — Қалижан Бекхожин еді. Тап осы өлеңім және “Ұларым” атты өлең (әні Шәміл Әбилтаевтікі) мені ұлытаулықтарға бауыр, туыс етті. Ұлы жерден алған ұлағатым көптен де көп, сондықтан да өз парызымды ақтап өтуге тірлікте ұдайы тырысарым сөзсіз.

— Кейде азаматтың атақ-даққы тым дәуірлеп кетуі зиян да тәрізді. Жоғарыдағылар одан жетіп қала ма деп қауіптенсе, төменгілер кетіп қала ма деп алаңдайды. Содан оның төңірегінде ыбыр-сыбыр көбейіп, өсек-аяқ қаулайды. Сыбыс жүрген жерде ырыс жүрмейді. Қарымды қаламгер, жалынды қайраткер болған сіздің соңыңыздан да сөз аз ермеген шығар. Соның салдарынан билік басындағылар Қазақстанның бір облысын қимай, республикалық деңгейдегі бір басшы орын бұйырмай, Мәскеуден бір-ақ шықтыңыз. Рас, жаман кет-

кен жоқсыз, Орталық партия комитетінің арнаулы мәселелер жөніндегі инспекторы болып бардыңыз. Тұрар Рысқұлов, Нығмет Нұрмақов сияқты ұлы ағалар жолымен Одақ көлеміндегі ірі істерге атсалыстыңыз. Алайда албырт жанды ақын үшін туған топырағы мен тілеуқор оқырмандарын бірде-бір биік лауазым алмастыра алар ма! Сол жылдардағы жырларыңыз туған жерге, ағайын-туысқа, дос-жаранға деген сағынышқа толы еді. “Құстар қайтып барады Еділдетіп Оралмен, елге жетіп қалар ма ем, ере кетіп солармен, солармен” деген жыр жолдарынан жат сарын іздеп, Орталықтағы үлкен қызметті қомсынып, өзін қуғын көріп айдауда жүргендей сезінеді деп соққандар да болды. Тағы да маңдай теріңіз, адал еңбегіңіз алып шықты – Қарақалпақстанға аттандыңыз. Шүкір, өшіп кетпей, өсіп кеттіңіз. Одақ тұсында басқа республикаға бірінші басшы болған тұңғыш қазақ тағы да өзіңіз еді. Сан жағынан ара салмағы бірдей өзбек, қарақалпақ, қазақ сияқты үш жұрттың көңілін бірдей тауып, тізгінді тең ұстау оңай болмағаны да белгілі. Алайда салиқалы салқын ақыл, сындарлы сарабал басшылықтың арқасында бұрын сыбайластық жайлап, сұрқын қашырған республиканың еңсесін тез-ақ көтердіңіз. Екі бірдей елге ырыс арнасы болып тұрған Арал теңізін қалпына келтіруді күн тәртібіне қойып, санталай ұсыныстар жасадыңыз. КСРО Жоғарғы Кеңесінің экология комитетін басқарып тұрғанда да ол мәселені дәйім алға тартып отырдыңыз. Қарақалпақ бауырлар сізді сол үшін де қатты қастерлейді. Ана жылы бір барғанымда ізгі істеріңізді ауыздан тастамай айтып отырды. Соншама шаруаны кімдерге арқа сүйеп атқарғаныңызды айта кетсеңіз қайтеді, Көке.

— Сәке, бұл сұрағыңызбен өмір желістерінің кемелді кезеңдеріне қол артып отырсыз. Бұған толық жауап беру бір дастанға, не бір романға желі болар еді. Бірақ ақын деген халық өлеңмен тез қайыруға қалыптасқанбыз ғой, айтылған тұжырымдарыңызды қайталамай-ақ қояйын. Тек басын ашып айтатын бір шындық: Мәскеуге қызметке ешкім ұсынған жоқ, сырттатқан жоқ. Орталық партия комитетінің ұйымдастыру бөлімінің қызметкерлері өздері таңдап алды. Қ.И.Сәтбаев атындағы Жезқазған кен-металлургия комбинатының партком хатшысы Орталық партия комитетінің номенклатурасында болды, тап содан олар қызметімді айқын білуші еді. Ал, ол жақта көп жүріп қалуыма, әрине, өз ағаларымның өгейсітуі себеп болды. Бір емес, қаз-қатар үш облысқа жібермек болғанда “ойбай, бюро мүшелері қолдамады” деген үлкен ағамыздың хабары қайталана берді. Содан кейін Қарақалпақстанды ұсынғанда бас тартпадым. Осы жақтан елге кетуім де жеңілдер, біраз істеген соң

Орталыққа алғыс айтып, өз еліме кетермін деп топшыладым. Артынан бір жерде отыра бермейін деп КСРО Жоғарғы Кеңесінің экология комитетіне төраға болуға өзімді өзім ұсынып, қиян-кескі таластардан өтіп, ақыры көптеген академиктер тобын жеңіп шықтым. Президиумның мүшесі болып та сайландым. Ол кезде халық депутаты, Орталық партия комитетінің мүшесі, Өзбекстан Компартиясы Орталық комитетінің бюро мүшесі болатынмын. Қазақтың бір баласына осы да жетер деп, Одақ күйрегеннен кейін анамның ақ сүтімен ере туған ақындыққа жол бердім. Арал аймағына, Каспий апатына төтеп беруге белсене қатынастым. Бұл күнде Халықаралық Қ.И.Сәтбаев қорына басшылық етсем, бұл да ұлылыққа жасаған тағзымым.

Қарақалпақстан еліне Қазақстаннан келемін деген бірде-бір орыс, қазақты қостамадым. Бар ойым – бар өнерімді, бар білгенімді, бар қабілет мүмкіншілігімді көрсетіп, соған жергілікті жігіттерді үйретіп кету болды. Арал туралы Орталықтың екі қаулысы шығып, зор көмек жасалды. Ол елге бұл үлкен қуаныш әкелді. Бауырлас елде не тындырсам да, олардың ақылдарын тыңдадым, сол елдің өз азаматтарын іске молынан жұмсадым. Сондықтан сол тамаша азаматтар бүгін өз елдерін абыроймен басқарып отыр.

— Жақсы басшыны төңірегі бұзады деген бар. Сол жаны бар сөз сияқты. Қазір ғой, команда дегенді желеу етіп, аудан әкіміне дейін төңірегіне тамыр-таныстарын жинап, жақын-жекжаттарын тартады. Сосын олар басшының бетіне жел боп тимей, құрдай жорғалап, ләппайлайды да отырады. Ақырында жұмыс ақсайды, жұрт жүдейді. Бір жаңа басшы келсе, мекемеде бұрыннан істеп, жұмыстың қырысырын бүге-шігесіне дейін білетіндердің бәрін таратып, тыңнан ұжым жасақтайтын болып алды. Бұның өзі қанша жанның көз жасы екенін елеп жатқан ешкім жоқ. Жұмыссыз қалып, жүйкесі жұқарып, ауруға шалдығып жатқандар да аз емес. Бірақ команда деген пәленің ауыздықталар сыңайы аңғарылмайды. Ал сіздер ғой, қайда жүрсеңіздер де жергілікті кадрларға арқа сүйеп, солармен сенісіп жұмыс атқардыңыздар. Жұмыстарыңыз, иншалла, жеміссіз болған жоқ, ізбасаларды ел ішінен іріктеп алып бағбандай баулып өсірдіңіздер. Енді командаға қосылып конкурс деген және шықты. Азын-аулақ сұраққа сүрінбей жауап бергендерді басшы жұмысқа қонжита қояды, осылар жайында өз пікіріңіз қалай?

— Әрбір саяси, әлеуметтік, мемлекеттік жүйенің өз жолы бар. Біз “командалық” не туыстық, “кландық” дегенді білмей өстік. Ру-сыруды атамайтынбыз, кім еңбекке шын беріліп істейді – со-

лар достар, солар шәкірттер. Алдыңғы буыннан үйрендік, соңғы буын өз тәртібін орнатып жатыр. Алғашқы жылдарғы қателік азаяр, көш жүре түзелер демекпін. Әйтеуір кадр мәселесінде елдің бүгінгі ахуалын көтеруге қабілетті қолынан іс келетін інілерім болса екен деймін. Келе сала өздерінің баюын ойламай, елдің ахуалын көтеруге қабілетті інілерім келсе деп ойлаймын. Өз қалтасын ойламай, елдің қамын ойлайтын “команда” жинала берсін. Тілек осы. Құдайға шүкір, өз шәкірттерім баршылық. Мысалға Қарақалпақстанда бес жыл қызмет атқарғанда бес көмекшім болыпты, қазір бәрі де ірі орындарда жүр.

— Түптеп келгенде, барлығы да тәрбиеге байланысты. Тұлпарды тайынан, жүйрікті шаңынан айырған ел болар баланың болашағын болжауда көп қателеспеген. Жастың бойынан жылт еткен жарқыл көрсе, оның жалын боп лаулауына қол ұшын бергендер де аз болмаған. Сізге де өнерде Молдакеңдей, өмірде ұстазыңыз Мұсахандай абзал жандар үлгі ұлағатымен жол нұсқап, Қаныштай ғұламалар жарық жұлдыздай алға жетелеп, асқарларға талпындырды. Шоқанның өзі болмаса да сөзі тарихқа бойлатты. Молдакең мен Мұсаның өлең, жырларын жинастырып, соңғы жылдары жеке-жеке кітап етіп шығардыңыз. Халықаралық Қаныш Сәтбаев қорын басқарып, ұлы ғалым еңбектерінің көп томдық жинағының жарық көруіне ұйытқы болып отырсыз. Қанағанның 100 жылдығына орай жарияланған еңбектер қаншама. Сөйтіп, ұлағат алған, ұстаз тұтқан ардагерлер алдындағы борыш-қарызыңыз өтеліп жатқан тәрізді. Әмсе сондай ізгіліктен танбағайсыз.

Ал енді, артық кетсем кешірсіз, жеке басыңызға байланысты бірер мәселенің мәнін ашып алмақ ойым бар. Бір өлеңіңізде қос ананың перзентімін дейсіз. Осында қандай жұмбақ сыр жатыр? Сосын жұрт өзіңіз атында жүрген, кезінде көрнекті кеңес қызметкері болған Айтақмет Салықовты анаңыздың туған ағасы, яғни нағашыңыз дейді. Ақиқаты қалай?

— Бұл қазақтың бауырмалдығының керемет бір көрінісі болса керек. Туған анам Ақық, ал тұтынған анам Шолпан мені қырқыманнан шықпай бауырына салып алыпты. Анам жеңгесі жаңа туған жас нәрестесі шетінеп кетіп, зар жылап отырғанда қойның құр болмасын деп мені беріпті. Туған әкем өмірден ерте өтіп, бесікте жатқанымда дүние салыпты. Сондықтан өбектеп өсірген, мейірін төгіп тәрбиелеген нағашымның орны тіптен бөлек. Оны әкем де меу кешірілмес күнә болар еді. Ал әке туралы айтқанды кім жек көреді. Әкем Айтақмет Салықов КСР-нің алғашқы депутаты бо-

лып ауылнай кезінде сайланды. Бұл кісі менің бақытыма орай бай мінезді кең адам, ерекше кішіпейіл, бауырмал, мейірбан болатын. Елдің ол кісіні сыйлайтындығы сонша, әлі де мені “Айтақметтің баласы ғой”, — деп маңдайымнан сипайды. Мен оған қуанамын.

— Мәриям жеңгей екеуіңіздің Ерлан мен Майра сияқты екі перзентіңіз бар. Бір қызығы, екеуі сіздің екі мамандығыңызды еншілепті. Ерлан өзіңіз сияқты жоғары білікті кен инженері әрі ғалым, ал Майра қаламыңызды одан әрі қанаттандырған ақын. Өлеңді орысша жазатын оның жыр жинақтары Мәскеуден шықты. Қазір сондағы бір ірі басылымның Қазақстандағы тілшісі. Атадан балаға мирас болып келе жатқан ақындық өнеріңізді немерелеріңізден ұстанатыны бар ма?

— Сәке, сұрағын жақсы-ақ. Арық айтып, семіз шық дейді ғой. Майрадан туған Арман атты немерем әнгіме жазғыш, осы оқу жылында Мәскеудегі М.Горький атындағы әдебиет институтын және Ресейдің гуманитарлық университетінің психология факультетін тәмамдайды. Ол өз құрдастарынан орта мектепті үш жыл бұрын бітірді. Алла тіл-көзден сақтасын, өнерімді ұстап қана қоймай асып түсеріне сенемін. Ерланның екі қызы бар. Дана — Мәскеудегі пед-институттың екінші курсына, өлеңді орысша жазады. Ең кіші немерем — Әдия өте ақылды, мейірімді, бауырмал бала. Ол өлеңдерді жатқа көп біледі. Бәрі де аман болсын. Әулетіме де, дәулетіме де ризамын.

Немерелеріме сенімім аз емес. Алла қолдасын!

— Бәрекелді! Бәріне де өмірде бақыт, өнерде шабыт тілеймін! Атасындай халқына қалаулы, еліне елеулі болсын!

2002 жыл.

КӨРГЕНІ КӨП КӨНЕКӨЗ

Алда көрерімізден артта қалдырғанымыз көп болғандықтан ба екен. ертеңге көз жүгіртсек, өткен еске түседі. Жасы жетпістің ар жақ, бер жағында жүрген қаламдас, қадамдас достарымды көрсем. жас жазушылардың 1956 жылғы желтоқсан айында өткен екінші мәслихаты ойға оралады. Ұлы Мұхаң, кәдімгі Мұхтар Әуезовтің өзі кіріспе сөз сөйлеп ашқан сол бас қосуға қатысқан жастардың дені алпысыншы жылдар әдебиетінің туын биік көтеріп, қазақ көркемсөзінің кестесін әрлеп, бояуын қанықтыра, тақырыбын толықтыра түскені аян. Әрине, олардың бәрі бірдей жылмиған жорға, жүйткіген жүйрік болып, тек әдеби доданың ортасында ғана жүргені жоқ. Біразы көркем ойдың отын көсей жүріп, көсемсөздің де сайгүлігін қоса ерттеп мінді. Сөйтіп, баспасөздің де дертпен тең тіл өнерінің құрамдас бір бөлігі екенін жарияға жар салып, жалпақ жүрттың көзін жеткізуге атсалысты. Қос тізгінді қатар ұстаған сондай сөз шабандоздарының бірі – Уахап Қыдырханұлы.

Онымен алғаш әлгінде айтқан мәслихатта ұшырасқан едім. Поэзия секциясының жұмысын басқарған, ол тұста “Қазақ әдебиеті” газеті бас редакторының орынбасары Жұбан Молдағалиев қорытынды мәжілісте бас-басымызға сипаттама беріп, шығармаларымызға талдау жасай келіп:

– Тағы да үш акын қалды. Олар Қытайдағы ағайындардың арасынан келіп, осында оқып жатқан жігіттер. Үшеуі де қаламы төселіп, тілі ұстарып қалған әдебиетші. Сондықтан олар жайында Одақта бөлек сөз қылған орынды секілді, – деді сөзінің соңында.

“Шет елдегі қазақтар” деген сөздің құлаққа тосын естіліп, таңсық көрінетін кезі ғой. Бәріміз жапа-тармағай жалт бұрылып, қабырға жақ қапталдағы үшінші қатарға қарай қалдық. Бергі шетте

отырған үстінде түйе жүн түстес коверкот костюмы бар, оңға қайырған қоңыр шашының ұшы сәл бұйраланып тұратын ашаң өңді ақсары Уахап та, ортадағы кең маңдайлы, шалқасынан қайырған шашы бұп-бұйра қараторысы Қабдеш екен. Үшіншісін онша түстей алмадым. Кейін олардың жазғандарын баспасөз беттерінен іздеп жүріп оқитын болдым.

*Жол жатыр беткейге өрлеп иірілген,
Самсатып қарағайға тиін ілген,
Орманның бір алаңқай иінінен,
Аңшының көзге түсті үйі бірден.
Жол жатыр беткейге өрлеп иірілген,
Ақ шабақ шолп етеді иірімнен,
Тереңге қармақ салып бір қыз отыр,
Жартастың суға төніп иінінен. —*

деп тамылжыған орман табиғатын көз алдына келтіретін тамаша суреттерді сөзбен салып, әдемі өлең жазып жүрген Уахаптың елу тоғызыншы жылы “Жұлдыз” журналынан “Ант” атты повесін оқып қайран қалғаным бар.

Хикаят басталған беттен-ақ баурап, бірден жетелей жөнеліп, қым-қуыт оқиғаларға шым батырып жібереді. Әп-сәтте азан-қазан болған орман қойнауындағы шағын ауыл, безіп бара жатқан балалар мен әйелдер, ұлыған ит, кісінеген жылқы, мөңіреген сиыр көз алдыңнан кетпей, балапан теректе байлаулы тұрған кертөбел аттың оқ тиіп, ішегі шұбатылып, шыңғырған дауысы құлағыңда тұрып алады. Атылған оқ пен айқайлаған дауыстардан шошып оянған Әлім баладай, сен де аңырап отырып қаласың. Сәлден соң есін жиып, ана ақылымен жылқыдан ұстап, бір жуас құнан мінген бас кейіпкермен бірге дүрліге қашып босқан елдің ішіне кіресің де кетесің. Одан әрі өз ортасынан шыққан алаяқ сатқынның алдауына түсіп ойран болған ауылдың, қанды қол қарақшылардың қылышынан қынадай қырылғанының куәсі боп қатты құлазисың.

“Арпалыс аяқталып, соңғы тыныс тыйылды. Еркіндік тілегін зұлымдық жеңіп, үлкен үмітке талпынған Көктоғай елі тарихының алғашқы парағы аударылып түсті. Аласұрған алыстың айғағы болған алып теректер табыт алдында шашын жайған анадай, жапырағын салбыратып мүлгіп қалыпты. Тек кенезесі кепкен құм ғана бұрқырай аққан қанды қылғытып жұтып жатыр. Көкті жалқан қара бұлт от қамшысын үйіріп қайғылы түбекті аластап өгті де, ыңырана барып, сіркірей жөнелді. Түнерген түн құрбандықтың үстінен қара шымылдығын айқара тартты”, — деп суреттейді сол сойқан қанды қырғынды автор.

Жалпы, повестің болған оқиғаның ізімен жазылғаны айдан анық. Әлім баланың бастан кешкендері автордың қаршадай күнінде көзбен көріп, көңілге түйгендері. Орыстың тілі мен ділін “Сібірдің мүз-қарынан, мырзалардың ызғарынан” үйреніп, күштілерге есесін жібермей, ешкімге кеудесін бастырмаған Шәмілдің қатарында өзіндік түр-тұлғасы керемет кескінделген Бүркіт пен Кәкім, жалғыз ұлы үшін жанын қиюға бар абзал ана Зейне, аттары өзгертіп алынғанымен, өмірде анық болған адамдар.

Кеңес өкіметінің алғашқы кезінде қыспаққа төзе алмай, Қытайға қашып барған қазақтар 1945 жылғы Шығыс Түркістандағы төңкеріске тілектес болып қолұшын беруге талпынды. Сондай ниетпен партизандар орналасқан аймаққа көшіп бара жатқан шағын бір ауылдан елу шақты адамды гоминданшыларға жалданған ақгвардияшылдар қырып салды. Солардың арасынан санаулы ғана адам Қазақстан шекарасына жетіп, аман қалады. Соның бірі – Әлім бала.

Аталмыш хикаятта қанды қырғын ғана емес, шетте жүрген қандастарымыздың шерменде күйі де шынайы бейнеленеді. Ал қанды қырғын деген ол жылдары Қытайдағы қазақ ауылдарында аз болмаған тәрізді. Төңкеріс кезінде гоминданшылар бір ауылды түгел қырып, қарнын жарып, тастап кеткен жүкті әйелдің құрсағынан шырылдап шошып туған Томық деген азаматтың балаларын тоқсан бірінші жылы Елбасымыз Нұрсұлтан Назарбаевқа еріп Қазақстан баспасөзі басшыларының сапында Түркияға барғанымда өз көзіммен көрдім.

Өмірдің өзінен ойып алып, жиырманың ішінде осындай әп-әдемі повесть жазған үні айқын, тілі айшықты қаламгерден бұдан да өркешті кесек дүниелер күту заңды да ғой. Алайда Уахап журналистиканың жалына жармасып, шоқтығына шығып, шоқырағына үйреніп алып біраз уақыт жүріп қалды. Рас, жастар газетінде очерк, әңгімелері жарияланып тұрды. Бірақ олардың оқырманға әсері тырнақалды туындысындай болған жоқ. Қазақ радиосында бас редактордың орынбасары, әдебиет және драматургия редакциясының меңгерушісі болып істеп, эфирге де жиі шығып жүрді. Ол өз қолымен ұйымдастырған “Шалқар” бағдарламасы кейін ірі арнаға айналды.

Содан “СҚ”-ға (қазіргі “Егемен Қазақстан”) ауысып, қазақ баспасөзінің қара шаңырағында табан аудармай жиырма жылға жуық еңбек етті. Әуелі партия тұрмысы бөлімінде аға әдеби қызметкер болып, бөлімнің қасаңдау келетін қарабайыр материалдарына қан

жүгіртіп, жан бітіруге атсалысты. Кейін мал шаруашылығы бөлімінің меңгерушісі болып жоғарлатылды. Жетпіс үшінші жылдың күзінде мен осы басылымның бас редакторының орынбасары болып келгенімде ол сол орында істейді екен. Содан табаны күректей он төрт жыл бойы тізе қосып, білек біріктіріп еңбек еттік.

Бұл Қазақстанда ауыл өндірісі өрге басып, мал шаруашылығының шарықтаған шағы еді. Республикамыз жыл сайын дерлік миллиард пұт астық өндіріп, одаққа керек еттің тең жарымын беріп отыратын. Мал өнімдерін өндіруді өнеркәсіптік жолға салып, қой санын елу миллионға жеткізу де сол кезде күн тәртібіне қойылды. “Меже – 50 миллион!” деген ұран газет бетінен түспеді. Уахаптың іскерлік, ұйымдастырушылық қабілеті, міне, дәл осы кезде бар қырынан көрінді. Редакцияға мал мамандарын, осы саланың ғалымдарын, қарапайым еңбек адамдарын дүркін-дүркін шақырып, дөңгелек үстел басында талай сұхбат ұйымдастырдық. Онда мал шаруашылығының өзекті мәселелері сөз болып, малшыларға жан-жақты жағдай жасаудың қамы қарастырылды, республиканың ауыл еңбеккерлеріне ашық хат қабылданды. Қоймен қатар еті дәру, түбіті мамық ешкі түлігіне көңіл бөлу, сүті шипа, жүні құнды түйе өсіру, жиырма сегізінші жылғы үш жарым миллионнан үш есе кеміп, миллионнан асар-аспас боп қалған жылқыны көбейту мәселелері де дәл осы жылдары көтерілді.

Бұл тақырыптардың біразына қарымды да шалымды Уахаптың өзі қалам тартты. Ана тілінің мәйегін еміп өскен оның қолынан шыққан дүниелердің қашан да тілі орамды, ойы орнықты болады. Көп тіркестері қанатты сөзге сұранып тұрады. “Халық қабағы келіспеген басшыны қағып түсіреді де, қолдағанның қолын құдайға жеткізеді”, “тайғақ болсаң – айғақ бола алмайсың”, “өсер елдің кенесі көп, өшер елдің егесі көп”, “тербелетін бесігіңді, төрге шығаратын есігіңді түзе” тәрізді қисындары қағидаға айналып, жадында жатталып қалары сөзсіз.

Бірге қызмет істегенде түйсінгенім де, сүйсінгенім де – оның жұмысқа, жолдасқа қалтқысыз адалдығы. Әдетте жаман әдеби қызметкер бола жүріп, жақсы әдебиетші болып кеткендерді көріп жүрміз. Олардың көбін өз ортасына адал, ары алдында қылаусыз қызметкер болды дей алмаймын. Біразы нан жеп жүрген жұмысына жүрдім-бардым қарап, жолдасы есебінен күнін көргендер. Ал Уахап болса, өзі шыққан тауының биік болғанын көздеп, өзі шығаратын басылымның беделі үшін түн қатып, түс қашып қызмет етуден жалықпайтын жан. Ондай адамның қос аттап шауып, ірі көркем дүниеге

қол артуға мұршасы қайда. Жалтақтық та, жортақтық та оған жат, өзі илеген терісінің пұшпағы іс болып шыққанша тапжылмай, табандап отырып жұмыс істейді. Содан да шығар, оның қолынан шыққан материалдардың бәрі дерлік жал-құйрығы сүзіліп, айналалы жүп-жұмыр жұтып қойғандай болатыны. Ол суреттесе тасқа да тіл бітіп, Тарбағатайдың тарғыл тастары күмбірлеп, суға да үн бітіп Ертістің ерке толқыны сылдырлап қоя беретін тәрізді. Осындай үзенті досты 1997 жылы сәт сапар тілеп, басқа жұмысқа жіберуге тура келді. Бір күні шетелдермен байланыс жасайтын “Қазақстан” қоғамының төрағасы Шәңгерей Жәнібеков телефон шалды. Амандық-саулықтан соң:

– Сіздер Қыдырханов деген қызметкерлеріңізді бізге қисаңыздар қайтеді? Уахапты айтып тұрмын, – дейді. – Өзі еңбек жолын арғы жақта осы баспасөзден бастапты. Бізге шетелдерге шығатын “Шалқар” газетіне бас редактор керек болып тұр. Араб әліппесін өте жақсы біледі дейді. Шет тілдерінен де құралақан көрінбейді.

Ойлануға тура келді. Осы іспеттес тілекті бұл кісі бас редакторға айтса керек, ол жаңа келіп жатқанын сылтауратып, маған сілтеген сынайлы. Қанша қажет қызметкер болғанымен, жігіттің бағын байлаған жараспас деп сәлден соң шақыртып алып Уахаптың өзімен сөйлесем – ұржаңа. “Менен құтыла алмай отырсыңдар ма?!” деп ертоқымын бауырына алып туласын кеп. Өзімен де бірер мәрте сөйлескен екен, ыңғай бермей қойыпты. Содан сабасына түсті-ау деген тұста бірер жас үлкендігіне қарамай, құрдасша қалжыңдап батып айтатын, батыл айтатын ғадетіме басып, сөз бастадым.

– Сенімді серіктен айырыламын-ау деп өзімнің де қабырғам сөгіліп отыр. Бірақ бір орында өлгенше отыру борыш емес қой. Бұл арадан енді саған көрініп тұрған ештеңе жоқ. Бас редактордың келгені жаңа ғана. Әзір менің де орнымды босата қояр ойым жоқ. Шақырғанға бармай, шақыруға зар болып қалып жүрме. Шақырған кісі және анау-мынау емес, кешегі Совмин басшыларының бірі. Қайта, соның беделін пайдаланып, басылымның, өз басыңның жағдайын жасап алмайсың ба? “Ман-мен” қазақ тілінде теріс мағына беретін сөз құрайтын жұрнақ деп “оралман” мәтінін қанша менсінбегеніңмен, сен соның біріншісі емессің бе! Өзің айтатындай, пілдің құйрығы болғанша масаның басы бол. Ал қолыңа газет тізгінін, таныт біріншілігіңді, тарт ата қонысқа оралмандарды. Миың болса, ойлан осыны, – деп сөзімнің аяғын өзілмен көмкердім.

– Әй, құдайдың құтты күні жеп жатырсыңдар ғой, ми қайдан болсын! – деді ол өзіл сөзден ұтпаса ұтылмайтын әдетіне басып. –

Жарайды, бәріңнің аузың бір жаққа қарай қисайған екен, барсам барайын.

Жиырма жылдай еңбек еткен жерін қимай, қинала-қинала кеткен Қыдырханов жаңа орынға да әудемде балдай батып, судай сінді. Орыс тілі ғана емес, араб, парсы, қытай тілдерінен де мол мағлұматы бар, шетелдердегі қандастарымыздың хал-күйін жіті зерттеп, жай-жапсарын жақсы білетін қаламгер олардың арасында теңізге жіберген балықтай желпініп еркін жүзді. Аз жылдардың ішінде Азия мен Еуропаның бірқыдыру елдерін аралап түсіп қаншама дос-жаран тапты. Редактор ретінде тапқырлық танытып, басылымын талай-талай тың тақырыптармен байытты, қаламгер ретінде газетінің көлеміне лайық көсемсөздің жібектің түйініндей қысқа да нұсқа түрін енгізді. Шетел сапарларынан тағылымы мол, мазмұны мәнді жырдай жеңіл оқылатын талай тамаша жолжазбалар туғызды. Оларды еларалық қатынастардың, қандас бауырмалықтың жанды шежіресі десе де болғандай. Оның Мұстафа Өзтүрік туралы шағын сыпаттамасын көзіме жас ала отырып оқып, қолдағы алтынның қадірін білмей қапияда айырылып қалғанымызға өкіндім.

Уахаптың екінші бір елеулі еңбегі “Алтын ай” повесі де дәл осы жылдары туды. Ол өзі шырғалаң оқиғалы шығарма. Майданның қара жұмысынан қашып келіп, Ұлантаудағы Қарауңгірде жасырынып жатқан Қалабай ақтар атып, ұраға тастай салған тірі өлікті қазып алады да, жаздай үңгірде емдеп, сауықтырып шығарады. Дәрі-дәрмекті таудың өзінен табады. Күшалаға ашытылған қымыз ішкізіп, ұйықтатып тастап, шіріген қолтыққа кездік сұғып, қанды іріңін ағызып, өлі еттерін сылып, усойқының үгіндісі, ерменнің бүрі, ұлудың уы қосылған сумен жуалы да, аюбалдырғанның күлін тартады. Бұл революциялық қызметі үшін айдалып келген Донбасс шахтері еді. Қалабай оны бала қып, Нариман деп ат қояды. Кейін сол Нариман Қалабаев Кеңестің бір білікті азаматы болады.

Оқиға желісі Өкен қарт пен инженер Қаленовтің екеуара әңгімесі арқылы өрледі. Сол қарт немересі қайтыс болғанда, баланы Ұланбелдегі бір шашырап жатқан тастардың түбіне жерлетеді. Ол ойраттармен соңғы соғыста тасадан келіп атқан жау оғынан опат болған Қошқарбай батырдың бейігі екен. Кезінде Әмірхан ұста бейіг күмбезіне алтыннан ай орнатыпты. Сол Әмірхан сайы — Америка сайы, Ұланбел Риддер атанып кетіпті. Бұл Алтайға орысқытай таласып жүрген кез еді. Жер-су мен белгілі адамдар аты, әйгілі оқиғалар арқылы жазушы осы өңірдің ежелден қазақтың өз жері екенін дәлелдеуге талпынады. Повестің эпиграфына:

— “Ел тарихын кім айтар?”

- Атадан қалған сөз, көнеден қалған көз айтар.
- Жер тарихын кім айтар?
- Күзетте тұрған күз айтар, күзде қалған із айтар.
- Кен қадірін кім айтар?
- Табылған кеннің өзі айтар”, –

деген диалогтың алынуы тіпті де тегін емес.

Бертін бір белсендінің бақай есебімен еларалық “Шалқар” газеті жабылып қалып, Уахап зейнетке шығуға мәжбүр болды. Кейбір басшылардың алпыстан асқан адамнан арапшысы бардай шошып, ат-тонын ала қашып, қашан құтылғанша асығатынына таңым бар. Алпыс – адамның бой қуаты кемігенімен, ой қуаты кемелденетін шағы. Жағдай жасап, бабында ұстаса, олардан ұрпаққа ұлағат болар талай дүние туады. Уахап дәл сондай шағында демалысқа кетіп қалды. Жер жүзіндегі қандастарымыздың жай-жапсарын бес сау-сағындй білетін сондай білікті маманынан айырылып әлем қазақтарының Қазақстандағы қоғамы бекер жасады. Онымен қоймай, шетелдердегі қандастарымыздың ата қонысындағы көзі мен құлағы, үні мен тілі, ақылшысы һәм қамқоршысы санайтын газетін жауып тастауы да түбірімен қате.

Жер бетінің мен қазақтың дегенінің бәрін іздеп тауып, тағдырын тәуелсіз елімен тоғыстырған қаламгердің қызметін бағалап, беделін пайдалану керек еді. Ал оны шетелдердегі қандастарымыздың бедел тұтып, төбесіне көтеретініне парсы, түрік елдеріне сапарлас болып бірге барғанда көзім кәміл жетті. Құран-Кәрімнің тұңғыш қазақша тәржімасы жарияланған 1991 жылы Түркияға барғанда “Аллаға сыйын, Аллаға сүйін! Жарылқайтын да, жазалайтын да, жан дүниенді тазалайтын да Ол – сенің иен!” – деп төгілдіре аударған Уахапты қазақ ғұламасы Халифа Алтайдың:

– Инша-Алла! Бұл – зор табыс, шексіз қуаныш. Жетпіс жыл желкеленген ислам тағылымының қайта таралуына сіңірген еңбегінің сауабы Алладан қайтсын! – деп оны кең құшағына қысып тұрып құттықтағанына өзім куә болдым. Қазір құрметті демалыста болғанымен шеттегі ағайындар одан адасып қалған жоқ. Баяғыдай хаттар жан-жақтан ағылып келіп жатады, біреуі ақыл сұраса, біреуі алғыс айтады. Соларға жауап жазудың өзі бір ғанибет. Жақында оның “Елорда” баспасынан “Сағыныш саздары” атты жаңа жинағы жарық көрді. Жетпістен асқанда жаңа кітап шығарып жатқан қаламгердің тұғырдан жуырманда түспесіне кәміл сенемін.

2003 жыл.

СЕЙДІН КӨҢІЛ, СЕЙДАШ-АЙ!

Дос дегеніміз – екі кеудеде соғып тұратын бір жүрек, деп қай ғасырда қай ғұлама айтқаны жадымда жоқ. Алайда кімнің аузынан шықса да оның айна-қатесіз шындық екеніне ешкім де шүбә келтірмейтін шығар. Халықтың жаны жақын адамдарды жүрегі бір, тілегі бір деп жататын қарпайым қағидасының өзегіне де осы шындық өрілсе керек. Отыз жылдан астам сыйлас, сырлас болған белгілі жазушы, беделді журналист Сейдахмет Бердіқұловпен сондай жаны жақын дос едік.

Әрине, жан баласына жаттығы жоқ, жұрттың бәріне Алатауындай құшағы айқара ашық Сейдаштың достары аз болмайтын. Әйткенмен даласындай дарқан жүрегінен солардың бәріне де орын табатын ол. Кім білсін, “бір кемеге мінгеннің жаны бірге” дегендей, дертпен тең тіл өнері атты теңізге қаламды қайық етіп бірге түскен сапарлас, қатарлас құрбы болғандықтан ба екен, бір көргеннен-ақ тіл табысып, тез ұғысып кеткенбіз. Оның үстіне тағдыр-талайымыз ортақ, өмірбаянымыз ұқсас болып шықты. Қайсымыз қай жылы дүние есігін ашсақ та, жасымыздан азын-аулақ айырма тапсақ та, қаршадайымыздан жаутаңдатып жолға қаратып кеткен “отыз жетінің” қамкөңіл перзенттері екенбіз. Сонау бір сойқанды отыз жетінші жылы әкелеріміз жазықсыз жазаға ұшырап, сталиндік зұлматтың тырнағына қатар ілініпті. Қашан жеке адамға табыну қатаң айыпталып, қия бастырмас қатал тәртіптің темір құрсауы сәл босағанша “халық жауының баласы” деген қарғыс таңба көлеңкедей баспалап, қайсымыздың болсын қыр соңымыздан қалған жоқ.

Кейбіреулерге жылымық көрінгенімен жымысқылығы көп сол бір сәл кеңшілік сәттің өзі қазақтардың көзін алып, көңілін алдарқатып, тағдырын сырттай шешкен кезең болғаны және аян. Тың

көтеру деген дақпыртпен қазақ қырына түрлі ұлттардың өкілдерін төгіп-төгіп жіберіп, Арқадағы астықты бес облысты бөліп ала қоюға жанталасты емес пе. Алдымен ұлт тіліндегі мектептерді азайтып, ұзамай қазақ газеттерін де жаба бастады. Сол солақай саясаттың салқыны шарпыған жас журналист біз де алаңсыз жұмыс істеп жүрген жерімізден көз жазып, қайткенмен ана тіліміздің отын көсеп өтейік деген ниетпен осы Алматыға келдік.

Алматыға келгенде жылы ұшырай қарсы алып, алғаш қамқор қолын ұсынғандардың бірі Сейдахмет болды. О тұста ол “Лениншіл жас” (қазіргі “Жас Алаш”) газетінің жауапты хатшысы. Біздей емес, әңгіме-очерктерімен қатар өз газетінде “Ол орамал жоғалмайды” атты тырнақалды повесі жарияланып, танымал болып қалған қаламгер-ді. Жүздесіп, танысқалы жұмыс бөлмесіне кірсем, үлкен столдың басында дөңгелек жүзді, оңға қайырған жұқа шашы құлағын жартылай жауып тұрған, көзі күлімдеп мейірім шашқан толықша қараторы жігіт материал қарап отыр екен. Орнынан тұрып қолдасып амандасқаннан кейін орындық ұсынып:

— Ә. сал-серілердің, акын-жыршылардың отаны — Көкшеден келген екенсің ғой, сәт сапар болсын! — деп сол қолының астындағы қағаздарын столдың бір шетіне ысырып қойды да, қаламын құтыға салып, ентелендей отырды. — Жанәбіл мән-жайынды жеткізіп-ақ айтқан. Бес жыл бірге оқыған дос қой. Темірбековтың бірдеңе баяндаса көшек қалдырмай түгел тәптіштеп түсіндіретіні бар. Оның үстіне жазғандарынды оқып жүрміз. Өлендерің өзіміздің газетте де әлденеше мәрте басылды. Танысып үлгергенім жоқ, тұңғыш жыр жинағың шыққанын да естідім. Өзіндей өмірдің қайнаған ортасынан шыққан, елдің, жердің жағдайын жақсы білетін жігіттер жастар газетіне де керек. Көкшетау мен Қызылжарға меншікті тілші бола тұрсаң қайтеді. Бөгде біреулердің айтуымен алынған бір азамат сенімді ақтамай жүр. Біз өзі бөлім меңгерушілерін көбінесе меншікті тілшілерден өсіруші едік. Заман да ұдайы бұлай сықырлап сыздап, қатыбастана бермес. Қазақ басылымдары да қайта қалпына келіп, бел алатын кезі болар.

Сонан соң жастар газетінің жай-күйін баяндап, міндет-мақсатын айтып, қызметкерлерге қойылар талаптарға тоқталып, арасында суыртпақтай сыр тартып, менің де ойларымды ортаға салғызып біраз әңгіме-дүкен құрды. Сөзге шебер, сұхбаттасын жалықтырмайтын өте әңгімешіл жігіт екен.

— Алматыға бір келіп қалған соң кері қайту қиын боп жүрмесе, ойлан, — деді ол сөзінің соңында. — Келіссең, осы ұсыныспен

қазір-ақ редакторға шығамын. Сен онда, біз мұнда болғанмен, илейтініміз бір терінің пұшпағы, бірлесіп қызмет істейміз.

Айтқандай-ақ, Алматыға қызмет істеймін деп келіп, кері қайтып барсам, арттағы ауыл-аймақ не дейді? Астанада шығатын газеттің тілшісі екенінді қаймана қазақтың қайсыбіріне айтып түсіндірерсің. Тас түскен жеріне ауыр, неде болса, нар тәуекел деп, мен ертеңіне республиканың саяси сатира журналы “Ара-Шмельге” фельетоншы боп орналасып, Сейдашқа ілтипат-ықыласы үшін рахмет айттым.

– Жарайды, жолың оңғарылсын! – деді ол құттықтап. – Ол журналдың жолсапары көп болады дейтін, бірер жылда-ақ Қазақстанды түгел шарлап шығасың. Өмірлік материалдың ең ортасында боласың. Тек жастар тұрмысын жадыңнан шығарма. Жазғаныңа – жасыл көше!

Журналда біржарым жылдай істеп астаналық облыстың айнасы – “Жетісу” газетіне ауыстым. Сейдахметпен таныстығымыз тереңдеп, бір-бірімізді жете біліп, жүре келе сыйлас, кимас дос боп кеткеніміз де сол тұс. Өзі туып-өскен облысының газетіне оның ынта-ықыласы ерекше екен. Оған қоса Әбдуәли Қарағұлов, Кәкімжан Қазыбаев сияқты мүйізі қарағайдай қабырғалы қаламгерлер басқаратын бұл газет о кезде “Лениншіл жастан” кейінгі ең жаңашыл, батыл да байыпты басылым болатын. Сондай басылымға баруым және жай қызметкер емес, бірден редактордың орынбасары болуым қабілетімнің бар қырын ашып, журналистік жалынымды, қаламгерлік қарымымды жалпақ жұртқа танытып, бағымды жандырған жұлдызды сәтім сияқты. Шынында да, журнал деген жаңа қанаттанып келе жатқан қалам еңбеккеріне қол емес, ол әбден қалыптасып, жазбаса тұра алмайтын, ізденбесе жүре алмайтын кексе қаламгердің орны екен. Онда ұзақ отырғызып жалқауландырып жібермей, дәйім күйіп-жанып жататын, күніне он ойлантып, жүз толғантар газетке іліп әкеткен тағдырыма мың да бір алғыс айтамын.

Газетке жан-тәнімен берілген кісі одан жалт еткен жаңалық көрсе де, оқығылық жақсы материал тапса да, жай тауып тыныш отыра алмайды. Қашан да қуанышын қаламдастарына жеткізеді, көңілдерін қанаттандыруға асығады. Бұл кезеңде бүлдіршіндердің қазіргі “Ұлан” газетіне бас редактор болып келген Сейдахмет біздің сондай жанашырымыз болды. Тіпті арнаулы беттердің бір макеті көз тартарлық болса да, табан аузында телефон шалады. Және жауапты хатшы боп тұрғанда жастар газетінің бет-бейнесін мүлдем

өзгертіп, жаңаша әр-көрік берген оның қырағы жанарынан жылт еткен бір жаңа үрдіс қағас қалмайды. Кейде бірсарындылыққа салынып, сылбыр салпаңға түсіп кеткен тұста оны да ескертіп, тың тақырыптар ұсынып қоятыны бар. Онысын, әрине, тұрғылас, құрбылас маған айтады алдымен.

Сол жылдары мен “Жетісудағы жалынды жылдар ізімен” деген айдармен он алтыншы жылғы ұлт-азаттық көтерілісінің басшылары Бекболат, Сатай, Саурық, Тоқаш туралы топтама очерктер жаздым. “Шұғаның шұғыласы” деп Қарғалы шұға комбинаты жұмысшыларының он алтыншы жылғы толқуын да қамтыдым. Бәр-бәрін байыптап оқып, тиісті бағасын беріп отыратын Сейдаштың бірде:

– Сен осы біздің облыстың өткені мен өркенін менен жақсы білесің, ең тегі банды басы Омарбекті де тастамапсың. Жалпы, ол қиянатқа жаны қас көзсіз батыр болған. Оның кімге қарсы күрескенін әлі көрерсің, – дегені бар.

– “Кімнің жерін жерлесен, соның суын сулайсың” деп ата бабаларымыз бекер айтпаған болар. Колхоз бастығының ерке-тотай баласы сенің бір кезде Жамбыл төтеннің тізесіне қонып ап, домбырасына жармасатын тентектігінді білмесем, несіне осы облыста жүрмін. Аузыңа жыр алыбы Жәкең түкірсе де акын болмай қалғаныңа таңмын, – деп қалжақтаймын.

– Мұның шықты енді, – деп жарқылдап тұрып бір күлер еді ол.

Бір жылы қыста Орталық Комитеттің демалыс үйінде екеуіміз қатар тынықтық. Күләтай онда үріп ауызға салғандай жап-жас сымбатты сұлу келіншек. Шынар жоқ, Заңғар мен Гауһар әлі кішкентай, мектепке бармайтын кезі. Сенбі, жексенбі күндері демалыс үйіне келеді. Кейде мен де үлкен ұлым Думанды ертіп әкелем. Қарға бөккен қысқы бақта соларды шұбатып, у-шу боп жүргеніміз. Өзіл-қалжың әңгімеміз таусылмайды. Спорт журналисі ретінде әлемнің біраз елінде болған Сейдахмет естеліктің де, әңгіменің де тұнып тұрған кені. Сәбең мен Ғабең, Баукең жөнінде де білетіні көп. Жалпы, жазушы қауыммен аралас-құраласы күшті. Шыңғыс Айтматовпен де жан аяспас дос боп алған. Солардың бәрін тілдің майын тамызып, жырдай ғып айтқанда тек аузыңды ашып тыңдай бергің келеді. Жасынан спортқа әуес ол биллиардты да тым жақсы ойнайтын. Бірде ойнайтын кісі болмай биллиард бөлмесіне мені ертіп апарсын. Мен қай ойынға болсын жоқ жанмын. Әрлі-берлі

үйретіп ештеңе шықпаған соң томпаңдап жанымызда жүрген Думанның қолынан таяқшаны көріп:

— Кел ойна, түбі сенен бір мән шықпаса, мынау әкең ойын атаулыдан мақұрым екен, — деп күлген-ді.

Келесі күзде Сейдахмет “Лениншіл жасқа” редактор болып барды. Ал мен сол отырғаннан “Жетісуда” табаны күректей тоғыз жыл отырдым. Әйтеуір бір саты ілгерілеп, бірінші орынбасарлыққа жылжыдым. Орынбасар деген кебеп қызмет. Газет жақсы шықса, редактор мықты деп абыройын сол алады. Ал ойлағандай болмаса, орынбасары онша емес, бастықпен тіресіп отырған соң не оңады деп, жаманатқа сол қалады. Сондай аузы лаңды, азуы қанды сойқан сөзге желеу болмайын деп түн қатып, түс қашып жұмыс істеуге тура келеді. Ондайда орынбасарды “өз орнында отыр” деп әсте қозғамайды ғой. Пешенеме жазылған “өз орнымнан” қозғалмай, кейін “Егемен Қазақстанда” он жеті жыл орынбасар болдым.

Орынбасардың емін-еркін жан сала жұмыс істеуі үшін редактор қытымыр, қызғаншақ емес, жаны жайсаң, кең кісі болуы керек. Тоғыз жыл туған баласындай еркін ұстап, газетке бар жалынымды, бар дарынымды жұмсапқан Әбекең құрметті демалысқа кетерде “қашанғы комсомол боп жүгіре бересің, өз облысыңның газеті, редактор боп келсейші, бірге істеп көрейік” деп, Сейдахметке колқа салғаным бар. Келгісі келсе редактор болатынына сенімім де кәміл еді.

— “Бастан қан шыққан соң аянатын не қалды” депті ғой баяғыда бір төбелесқой. Әдебиетке аз да болса атсалыса бастадым. Енді аранға басымды тағы да тығып, партиялық газетке бармақ түрсын, жалпы газетпен қош айтыссам ба деп жүрмін, — деді. Бірақ содан кейін де сол жастар газетінде табан аудармай тапжылмастан он төрт жыл отырды. Сөйтіп, газеттің отымен кіріп, күлімен шығып, түн ұйқысын төрт бөле жүріп оншақты кітап жазуы неткен жанкештілік десеңші! Қазақ әдебиетіне спорт тақырыбын өз алдына дербес жанр ғып әкеп, оны көркемдік биікке көтерді. Жақсы жазушы жақсы журналист болуы шарт екенін тану әлемімен, жазу мәнерімен, бүкіл болмыс-бітімімен дәлелдеп берді. Жалпы, тілді журналист жасайды, жазушы шындайды, соны білмей кейбір кекірт жазушылардың қит етсе газет тілі деп ғайбаттауға дайын тұратынына қарадай ызаң келеді.

Біле-білсең қанатты сөздердің дені, тың тіркестердің көбі журналист қаламынан туып, газет арқылы тарайды. Тек тыңнан туған сол сөзді оңды-солды пайдаланып, тез таптаурын ғып тастайтыны-

мыз жаман. Әйтпесе газеттердегі сәтті ізденістен туған талай тақырып мақал-мәтелге айналып кеткен жоқ па. Соның айшықты бір мысалы Сейдахмет Бердіқұловтың шығармашылығы дер едім. Мәселен, “Шындардың ұлысы бар, кішісі бар”, “Туған жер топырағы оқ өтпейтін сауыт”, “Нағыз ескерткіш магазиндерде сатылмайды”, “Арғымақтың ара-тұра шабына түртіп қоймасаң, асау арынынан айырылады” тәрізді ойлы оралымдар қазір-ақ қанатты сөзге айналып, мақал-мәтел болып кеткелі тұрған жоқ па.

Сейдахмет шығармаларының тілі артық-ауыс сөзі жоқ таза, өз мінезіндей кірпияз кіршіксіз болатын. Кейде кез келген нәрсені көңіліне алып қалатын мінезі кілі ол достары арасында, от басында қабақ шытуды білмейтін. Үш баласын да беттен қақпай бұла ғып өсірді. Оның асқақ адамгершілігі, жанының ізгілігі, жүрегінің нәзіктігі әсіресе жан-жары Күләтайға көзқарасынан айқын көрінді. Көлденең тіл-сұқтан көзікті ме, кім білсін, құлындай ойнап жүрген Күләтай кенеттен тап келген кеселден кемтар болып, қозғала алмай, тілсіз қалды. Жар құлағы жастыққа тимей Сейдаштың оны апармаған жері, қаратпаған дәрігері қалмады. Қаранған қапы қалмай, тілі еркін қалпына келмегенімен, өздігінен қозғалуға жараған соң жарын жанынан қалдырмады десе де болады.

От басының ауыртпалығы, бүкіл балалардың қам-қарекеті жалғыз өзінің мойнына түскенде ол еш мойымай, бұрынғыдай жарқылдады да жүрді. Сырты бүтін, іші түтін болып булығып жүрген сәттерінің өзінде сонын бірін білдірмей Күләтайдың қас-қабағына қарап, бәйек қағатын.

Соның бәрі қиялға бұғау, қаламға тұсау болғанымен, ол жазуды бір сәт естен шығарған жоқ. Желтоқсан оқиғасы кезінде қозғалған жүректегі запыранды публицистің уытты тілімен орысша да, қазақша да төкті. Батыр мінезді, батыл азамат сол оқиғаның тұсындағы бір жиналыста саусағын шошайтып жастардың жер-жебіріне жеткен Мәскеуден келген дөйдің өзіне: “Бізді құртқан осы шошайған саусақ! Уәж айтқызбас болсаңдар, несіне шақырдыңдар” деп қаймықпай тура айтып, өзі де Желтоқсан қаһармандарының қатарына қосылып кетіп еді. Одан газеттен гөрі тыныш болар деп “Жалын” баспасына директор болып ауысты. Жұмыс істейтін адамның жанында тыным бола ма, баспадан баспа ашып, “Балаусаны” өз алдына отау ғып шығарып, оны өзі басқарды. “Бөрі арығын білдірмес” дегендей, сыртқа қомпайып көрініп, жарқылдап жүргенмен іштей от боп жанып жүрегін зақымдап алғанын өзі де сезбей қалса керек. Бұрнағы жылы алпыс жасқа толған мүшелін әуелі

қаламдастар қауымы, одан туған аудан, ауылы торқалы той етіп атап өткен соң күрт құлап, құлазып жүдей берді. Ауруханаға да жиі жатып қалуды шығарды. Барып көңілін аулап, әзіл-қалжың айтып, әңгімелесіп қайтып жүрдік. Ойында ешбір күмән-күдік жоқ: “Осылай кей кезде бір-екі үш ай өз-өзімнен асқа қарай алмай, салмақ тастап алатын әдетім болушы еді, ол болса оязыған ет қалпына келер” дейтін. Өзін дәйім тоқ-жарау қалпында ұстайтын жүйріктей кірпияз текті мінезі бары рас-ты. Қыс ортасына таман оншақты күн үйге шығып, ауруханаға қайыра жатты. Көңілін біле барғанымда:

— Көңіл кішкентай тетік болса, көкейде жұмыс тұрады ғой. Үйде жай жатпай телефон арқылы жұмыстағылармен жалғасып отырып едім. Баспалардың қазіргі жай-күйі белгілі емес пе. Соның салқыны ма, қайталап қалдым, — деді.

— Жұмыс дегенді уақытша ұмыта тұрып, еміңді алып шыққан соң Күләтайды ертіп, бірден “Алматы” санаторийіне тарт. Емді сөйтіп беркіт, жолдамаңа көмектесейін. Кабминнің жанындағы емдеу-сауықтыру бөлімінің бастығымен кәжетамырлығым бар.

— Апыр-ай, мынау зуылдақ заман жайбасар сені де ширатайын деген екен. Онда айтқаның болсын, — деп жымиды.

Санаторийден соң кардиологиялық орталықта жатып біраз емделді. Аяғының ісігі қайтып, көңілі сәл сергігенмен батпандап кірген сырқат бірден шыға қоймады. Кейін үйіне шықты. Топырлап барып тынышын алмайын дегеннен бе, әлде қазылып жүдегенін көріп көңілді суытпайын дегеннен бе, әйтеуір бір беймәлім түйсікпен телефон шалдым. Төсегінің тұсында тұратын телефонды өзі көтерді.

— Бір дәулет қонуын қонды ғой. Жарық дүние қанша ыстық көрінгенмен, реалист болу керек. Қатарға қайтып қосыла алмаспын. Сары. Көріспей қалсақ... — дегенде жан сарайымнан бірдене үзіліп түскендей болды. Бәлкім, ол дос көңілдің пернесі шығар.

Сейдін көңіл, сері мінез Сейдаш-ай!..

1996 жыл.

ЕГІЗ ӨРІЛГЕН ӨМІР

Басымыз қосыла қалған жерде әзіл-қалжың айтып, күлкіден ауыз жиғызбай арай жүзі жарқылдап, айна көзі жалтылдап Жәкеңнің ортамызда жайраң қағып жүргені күні кеше ғана еді. Тұлпар тұяқты, сұңқар қияқты күндердің текірегі қандай қатты, тегеуріні қандай күшті десеңші, абзал досымыз дүние салғалы да табаны күректей бір жылдың тегершігін зыр айналдырып жіберіпті ғой. Бәлкім, уақыттың қас қағып үлгертпей осылай зу ете қалатынынан да халқымыз “өткен күнде белгі жоқ” деп күрсінген болар. Бірақ уақыттың өткені білінбесе де, белгісі қалмайды дегенге көне қою қиын. Өткен күн, кешкен уақыт өмір жолы бол өріліп, әркез көз алдында сайрап жатады. Жәкеңнің жарқын өмірінің бел-белестері көңіл төрінде дәл солай қаз қалпы тізбектеліп тұр.

“Болмасаң да ұқсап бағуға” талпынатын баяғы балаң шағында өзіне үлгі етіп, еліктер кісінің жасы үлкен-кішілігіне қарамайтын сияқтысың. Бір қолдың саласындай, бір үйдің баласындай бертін бірге оқып, бірге өссек те, Жәкеңді мен өмір бойы аға тұттым. Әлде ол бірер жыл дүниеге бұрынырақ келіп, жасының сәл-пәл үлкен болғанынан ба екен? Жо-жоқ, баланың жілік алмағы, басқаға аға болмағы дара мінезінен, сара көңілінен, дала пейілінен, жанында жүргендерді соңына ерте білетін қабілетінен-ау деймін. Жанәбілде кісіні тартып тұратын сондай қасиет қаршадай күнінен бар болса керек.

Ол екеуіміздің ауылымыздың арасы алты-ақ шақырым. Арасын “Тереңшұқыр” деген көлшімек пен жайылмасы әжептәуір “Сарыөзек” атты жағасы жасыл құрақты шағын өзен ғана бөліп жатады. Біздің үйдің қарсысында Мәнту төренің баласы Айғожа күйшінің

қызы Қалила апа тұратын. Шешем Шұңғыршаның қызы болғандықтан ол рудың қарасын да, төресін де нағашы тұтатын дағдымен әлгі кісіні өле-өлгенше нағашы апа атап кеттім. Сол нағашы апамыздың үйінің алдына кеп тұрқы ұзын кербайталдан түсіп жататын, үстінде белін қайыс белбеумен бұған қара күпісі, басында үлкен бөркі бар көзі тостағандай, табанынан от шығар пысық қара баланы кішкентай күнімнен білемін. Жұрттын бәрімен кәдімгідей сәлемдесіп, үлкен кісідей сөйлесіп отырғанына таңқалатынбыз. Жанына жақындап онша жұғыса алмағанмен “осындай боп өз бетімізбен атқа мініп, әжетке қашан жарар екенбіз” деп армандайтынбыз. Ол болса, бізге күле қарап, тымпындап байталын қораға жақын жетелеп, қос қабатқа аяғын сап ерге ырғып мінелі де, мойнына асқан қара дерматин қоржынын бір сипап қойып, Ақан ауылы қайдасың деп тартып тұрады.

Бақсақ, Айғожа төре кеңес өкіметі тұсында сал-серілікті тастап, ауылдың хат-хабарын тасиды екен. Ал біздің ауылда ел “ағажан” атап кеткен атақты шешен Өскенің Ыбырайының баласы, ағайындар “Билиақа” деп қадірлейтін Біләл-ата хат тасушы болатын. Сыйлас-сырлас екі қария өзара келісіп Еленовка селосындағы почта бөлімшесінен хат-хабар, газет-журналды Билиақаң әкеледі де, өз ауылына тиесісін одан Айкең алып кететін көрінеді. Кейде қолы тимей қалса, төре қасындағы үлкен қызы Қалимадан туған жиендерін жіберсе керек. Жанәбілдің біздің ауылға жиі келіп жүретіні содан.

Әдетте ауылдың кез келген кісіге, кез келген ісіне өз бағасы, өз көзқарасы болатыны белгілі. Әлгі тымп-тымп еткен тостаған көз қара бала, көзден таса болар-болмаста ол туралы ойларын ортаға салып күжілдеседі де жатады жұрт.

— Осы бір болғалы тұрған бала. Қасқырдың тұқымы ғой. Темірбек балалары түгел тайлығу дегенді білмейтін сен тұр, мен атайын көкжалдар емес пе еді. Кенжесі Зарап қандай еді шіркін. Он-он екі жасында-ақ осы ауылда бала оқытып, төте оқумен талайдың көзін ашып кетті. Солардың тұяғы енді қайтіп жаман болсын?! Алтынның сынығы ғой және шетінен алғыр дейді, — деп біреуі бастаса болды, екіншісі қостай жөнеледі.

— Бәрі де тегіне тартады ғой. Сегіз жыл Серәлі болыстың піркәшігі болып, бүкіл Шөбек тұқымының шаруасын басқарған Темірбек тегін жан дейсін бе! Оның үстіне аты алты алашқа мәшһүр Ақан серінің өзімен сөз сайыстырған сандақ ақын.

*Дүние-ай, жарда ойнаған лактайсын,
Байыздап қандай жанға тұрақтайсың?..
Қаранды анда-санда бір көрсетіп
Жеткізбей өле-өлгенше жырақтайсың, —*

деп жарықтық дүние-жалғанның алдамшы екенін тап басып, тауып айтқан емес пе, — деп біраз жайдың басын шалып сөз ұғар көкірек болса қыруар сыр құяр еді.

Отыз жетінші жылы республика Орталық партия комитетінің бөлім меңгерушісі болып тұрғанында жазықсыз жазаға ұшырап Зарап атылып кеткен соң ағаларын да жай қоймай абақтыға жапқан. Темірбек ақынның алты ұлының үлкені Жантемірдің тұтқында жүріп дүниеден озғанын да түгендеп шығатын еді әңгімеге еліккен жұрт. Сол Жантемірдің баласы Жанәбілдің соғыс басталған жылы төртінші оқып, бастауыш мектепті бітірген соң мал фермасына есепші болғаны да біздің Жылымды ауылына жырдай боп жететін. Он екі жасар есепші фермадағы жұмысынан қолы босай қалса, нағашы атасының орнына Биліақана келіп, хат-хабар, газет-журналдар алып кетуді қалт жібермейді. Келген сайын нағашы апасына соғып отбасының амандық-саулығын біліп кетуді және кате етпейді. Кербайталдың шоктығына қырғидай қонып, томпылып отыра қалатын қара баланы есік алдынан ұзатып салып: “Осылай қашан өз бетіммен ат жалын тартып мінер екенмін”, — деп армандап мен қаламын.

Осылай жанына жуыспасам да, жастай өнеге тұтып жүрген Жанәбілмен жолғасудың сәті оп-оңай-ақ түсті. Қырық сегізінші жылы Қызылсая орта мектебіне оқуға барсам, ол сонда оқиды екен. Соғыс жылдары әрі қарай оқуға жағдайы келмей, сабағын Жеңістен кейін ғана жалғастырған ол сегізінші класта жүрген көрінеді. Мектеп табалдырығын жасым жетіге еркін толмай соғыс басталған жылы аттаған мен де үзбей оқып, сегізіншіге жетіп қалғанмын. Бірақ Көкшетау қаласындағы қазақ орта мектебінде оқып жүргенде қыстың күні машина қағып кетіп, жетінші класты түгел тауыса алмағанмын. Сондықтан мені жаңа мектепке сегізінші класқа бір ай сынақпен қабылдады. Жас күнімде жанына жақындай алмай жүрген Жанәбіл жазбай танып, бірден бауырына тартты.

— Сарбас, сен осы Жылымдыдағы Әтәйдің (әкем Ақтайды жасы кіші ауылдастары солай атайтын) баласы емессің бе. Бірінші клас-тан-ақ жақсы оқыды деп есіткенмін. Қазір-ақ қатарға қосылып

кетесін, класс жетекшімізбен келістім, менің қасыма отыратын болдың, — деді ол бәрін де алдын ала шешіп қойып. Оқу озаты, мектептің маңдайалды оқушысы болған соң онымен ұстаздар да санасатын сыңайлы. Аяғында бізге таңсық қарақұрым етік, үстінде китель, мойылдай қара шашы мойнына түсіп тұрады. Бұл да оның бір еркіндігі сияқты. Сол күннен бастап қашан онжылдықты бітіргенше екеуміздің жұбымыз жазылған жоқ.

Ауыл мектебі болғанымен Қызылсаяның мұғалімдер ұжымы мықты екен. Қазақ әдебиетінен сол тұстағы тәп-тәуір балалар ақыны Ғазиза Нұртазина, орыс тілінен бұрынғы Кремль комендантының зайыбы, ол кезде айдауда жүрген Евдокия Соловьева сабақ береді. Евдокия Васильевнаның бір ерекшелігі — әдеби шығармаларды түгел жаттатқызатыны. Енді ойлап отырсам, тіл сындырып, орысша дұрыс сөйлеуге үйрену үшін ол таптырмайтын тәсіл екен. Бүгінде бала жасынан өзі зерделеп үйренсін деген желеумен жаттауға жатырқай қарайды. Жасында жаттағының жадында тасқа басқандай мәңгі қалатынын ұмытпасақ қой...

Математика пәнінің оқытушысы кешегі майдангер, қан қатқан жейдесін шешпестен институттағы оқуын жалғастырған Жекен Рыспамбетов сол жылы оқу бітіріп келіпті. Қарулас, курстас досы кейін белгілі ғалым болған Мыңбай Ысқақовтың сөзін сыйлап, туған жері Ақтөбе жаққа бармай, осы Қызылсаяға жолдама алыпты. Талабы тым қатал болғандықтан оны балар қаһар көреді екен. Бірақ өзгеге ұқсамас өзіндік тәсілі бар бұл ұстаз қатал да қайырымды, ымырасыз да мейірімді еді. Осындай жандардың қалтқысыз көмегі, кластас достардың қамқорлық сүйеуі арқасында алғашқы жартыжылдықта-ақ мен сабақ үлгерімі жөнінен класта екінші орынға шықтым. Алда арқан бойы озық Жанәбіл жүрді.

Жалпы, Жанәбіл кластың қосымша жетекшісі, қосалқы ұстазы болды десем, әсте де асыра сілтеу емес. Ол бірде-бір сабаққа жүрдім-бардым дайындалмайды, тапсырманы күнбе-күн мұқият орындап отырады. Өзі ғана әзірленіп қоймай, басқа балаларға әркез көмек береді. Әсіресе математика есептерін интернат жатақханасында жататындарды жинап алып, бірлесе шығарып, тақырыпты ылғи қайта түсіндіріп өтеді. Ал орыс әдебиетінен кластастарына тексті оқи отырып қазақша аударып береді. Шығарманың мазмұнын қазақша білген бала септеу мен жіктеу жағын белден басса да, орысшаны тілі жеткенше айтып беріп, әжептәуір баға алады. Бір ғажабы, ол

диктантты қазақша да, орысша да, немісше де еш қатесіз жазады. Сонысына қайран қалатын балалар:

— Қазақша, орысша қатесіз жазуға болар. Ал немісше қалай бір қате жібермейсің? — деп сұраса:

— Кітаптан көшіріп жазамын да, — деп күле жауап беретін ол қуланyp. — Нанбасаң диктант алғанда қарап отыршы.

Осы әзіліне иланып қалған Зиядден деген досымыз неміс тілінен диктант болғанда қайтер екен деп аңдымай ма? Соны сезіп отырған Жанәбіл партаның астынан басқа бір кітапты алып ашып-жауып, ашып-жауып, түп-тура жасырын көшіріп отырған кісінің кейпіне салады. Аңдып отырған бала досының сол қылығына күлем деп ішегі түйіліп талып қалып, кластың у-шу болғаны бар.

Сондай базасы берік, іргелі білімімен Жанәбіл нақты ғылымдардың бірінің соңына түскенде баяғыда-ақ белгілі ғалым болатыны сөзсіз еді. Осы ойды 1994 жылы “Көкшетау” газетіне жазған естелігінде ұстазымыз Ж.Рыспамбетов та аңғартыпты “Мен орта мектепте соғыстан кейінгі кадрлардың аз кезінде бүкіл жоғары класстарға есепке байланысты пәндерден сабақ бердім. — деп жазады ол. — Сол жылдары есеп сабағын сүйіп оқып, үміт күттірген шәкірттерімнің ішінде Жанәбіл Темірбеков пен Сарбас Ақтаев есімде ерекше сақталып келді. Кезінде екеуі де мектептегі мықты математиктердің алдыңғы сапында болды. Ал мен болсам бұл екеуі күндердің күнінде жоғары білім алып, математика ғылымын қуып, бұл салада жаңалық ашар ғалым болатынына күмәнсіз сеніп жүрдім. Алайда сенім алдаған екен, екеуі де журналист болып кетті”.

Иә, Жанәбіл бар өмірін журналистикамен байланыстырды. Баспасөзде белгілі орны бар каламгер қатарына қосылып, республикалық беделді басылымның бірі — мұғалімдер газетінің бас редакторлығына дейін көтерілсе де, салқын ақыл, сабырлы мінезден гөрі күніне ойы жүз құбылып, жанып-күйіп жүретін жалын жүректі қалайтын журналистикада оның қабілеті бар қырынан ашылмады-ау деген пікір дәйім жадымда жүреді.

Айтып-айтпай не керек, жазмыштан озмыш жоқ, мектепті медальмен бігіріп ол Қазақ университетінің журналистика факультетіне түсті. Ал мен орыс тілінің маманы болып шықтым. Сонда да екеуміз елу сегізінші жылы Көкшетаудың облыстық газетінде қайта тоғысып, қайта табыстық. Екеуміз де әуелі әдеби қызметкерліктен бастап, көп ұзамай ол алқа мүшесі болып, ауыл шаруашылығы, мен

мәдениет бөлімін меңгердім. Алғыр ойлы, бай білімді Жанәбіл сол жылдары қадамы алымды, қаламы қарымды шын мәніндегі әбжіл журналист боп қалыптасты. Әсіресе ауыл шаруашылығы тақырыбын терең зерттеп, жетік білген ол үшін күніне газеттің бір бетін әзірлеу дегенің түкке де тұрмайтын. Орысша түсетін материалды бірден машинкаға айта отырып аударып, әп-сәтте әжептәуір мақала жасайтын. Бәрінен бұрын бас мақала жазуға тез төселді. Ол жазған ойы айқын, саяси сауатты әсем мақалаға редактор қаламы тұрсын, сонаның да тұмсығы батпас еді. Содан екеуміз де бір мезгілде республикалық басылымдарға ауыстық. Ол “СҚ-ның” (“Егемен Қазақстан”) Көкшетау облысындағы меншікті тілшісі боп қабылданды да, мен “Ара-Шмель” журналына қызметке келдім.

Бір жылдан соң астаналық “Жетісу” газеті бас редакторының орынбасары қызметіне шықырылдым да, ол жақсы тілші ретінде аға газеттің аппаратына алынды. Содан екі-үш жылдай “Қазақстан әйелдері” журналының жауапты хатшысы болып, астаналық облыстың газетіне ауысты. Жауапты хатшы, редактордың орынбасары болды.

Жауапты хатшы деген газет шығарудың барлық барысын уысында ұстаумен бірге бүкіл ұжымның ұйытқысы болуы керек. Ол редакторат пен аппараттың арасын жуыстырып, жұғыстырып отыратын дәнекер. Сондықтан одан мәмілегерлік жорға мінез талап етіледі. Бұл мектептен алдырмай, шалдырмай өткен журналистен, сөз жоқ, жақсы редактор шығады.

Жанәбіл Темірбековтың “Қазақстан мұғаліміне” бас редактор боп келгеннен кейін-ақ газеттің беті бірден түлеп сала бергені сондай мектептен сүрінбей, мүдірмей өткенінің жемісі. Бұрын мұғалімдердің әдістемесін насихаттаумен ғана шектеліп келген газет ұзамай ұстаздар өмірінің айнасына айналды. Әсіресе, ауыл мұғалімдерінің тыныс-тіршілігін, тұрмысы мен жұмысын жан-жақты қамтып, олардың шығармашылық талабына да кең өріс ашты. Ұстаздар жазған өлең-жырлар мен әңгімелер көпшіліктің кәдесіне асырылып, жиі жарияланып тұрды. Сөйтіп, ол оқушысы, ақылшысы көп шын мәніндегі оқығылықты газет болды. Әттең, оның басшысы біздің Жәкең өмірден ертерек өтіп кетті.

— Осы екеуміздің бар айыбымыз — бір әке, бір шешеден тумағанымыз ғана. Әйтпесе бірге туғаннан артық болмасақ, кем болған жоқпыз. Интернаттың қара нанын бөліп жеп, қара көжесін бөліп

ішіп, бірге өстік, – дер еді кейде ағынан ақтарылатын ол. – Сол бір таршылық заманда тай-құлындай тебісіп, бір төсекте жаттық. Қазір ғой бірге туған бауырларды бір төсек тұрсын, бір бөлмеге жатқыза алмайсың. Одан бір терінің пұшпағын бірдей илесіп, бірге қызмет істедік. Құдайға шүкір, дәрежеміз де бір мезгілде көтеріліп, көзге де бірге түстік. Балаларымыз да бір-бірімен бауырласып, отбасымыз ішек-қарындай араласып кетті. Жалғыз ғана айыбымыз – бір анадан туған жоқпыз, бір атадан тараған жоқпыз.

Міне, ағынан жарылып, ақиқатын жайып салар осы сөз естілмегеніне де бір жыл боп қалыпты. Домбыраның қос ішегіндей жарысып егіз өріліп келе жатқан өмірдің бір қылы дың етіп үзіліп кеткен секілді!

1995 жылы

ДИҚАН ДАРЫН

Жазушы қашан да газеттің құты ғой. Шығармашылық ұжымдағы шабыттың қанаты да, қуаты да шынында сол емес пе. Көшелі жазушы кез келген басылымның бойына қан жүгіртіп, жан бітіреді. Әдебиетке әуес, қаламға құштар талапкер көбінесе соны төңіректейді. Елуінші жылдардың орта шенінде оқуын аяқтап, арнаулы жолдамамен Көкшетаудың облыстық газетіне келген дарынды ақын Еркеш Ибраһим дәл сондай дара тұлға болды. Ол келісімен бұрын жаттандылыққа бой алдыра бастаған басылымның сөзінің дәмі, бетінің әрі кіріп, бірден түлеп сала берді. Арынды да жалынды жырларына қоса ол ойлы очерктер мен әсем әңгімелер, өткір сықақтар жазып, кейде типті суреттер де салып жүрді. Қаламдастары да одан қалыспауға талпынып, журналистер арасында жарасты бір шығармашылық жарыстың арнасы ашылды. Сөйтіп, ол талапты, талантты жастардың шын мәніндегі еркесі мен серкесіне айналды.

Еркешті алғаш көргеннен-ақ аға тұтқан мен оқып жүрген жылдарымда да каникулға келген сайын кездесіп, өлең жайында, өнер жайында жиі сырласатынмын. Кейде қасына отыра қалып өлең оңдесіп, хат та қорытысатынмын. Сондай сәттердің бірінде ол:

— Кербез Көкше бағзыдан-ақ ән-жырдың бесігі болған емес пе. Талап тұлпарының жалына жабысқан жастар қазір де көп-ақ. Тыңдап қарашы... — деп тартпасынан алып торкөз дәптер парағына айбақтата жазылған әлдебір жыр жолдарын оқи жөнелгені бар.

Тамсанбаймын жұрттан естіп,

Достан естіп дала сырын.

Шаңын да оның жұтқан тершіп,

Қарт диканның баласымын.

— Қырдың тозаңын да қорек қылған қарт диканның баласы-

мын деп тұрғанын көрдің ғой. Өзіндік өрнек деген осы. Ал авторы ма? Авторы, өзі, айтқандай білікті дикан болғалы жүрген ауыл шаруашылық техникумының студенті. Аты-жөні – Нұрмияш Көбенов. Рас, мамандығының ақындыктан ауылы алысырақ. Әдеби білімі де әлі аздау. Бірақ өзі ақын. Және шын ақын, қыр ақыны. Ол үшін қырдын: “Дикан болып сөйлейді жаңбыры да, дикан болып күледі таң нұры да”. Әрине, өлеңдерінің бәрі бірдей төрт аяғы тең жорға емес. Тап басып тауып айта алмайтын, ойын жеріне жеткізбей тапырақтап калатын тұстары да бар. Тілі ұдайы оралымды, ұйқасы жұп-жұмыр мінсіз де бола бермейді. Алайда аздап қырнап, сырлап, мұртын басып жіберсең, кез келген жыры кәдеге жарап кетеді. “Шеберлер соғалы, зергерлер жонады” дегендей, қаламы төселген біздің бұндай дарынды қолтығынан демеп, қанаттандырып жіберу борышымыз ғой. Жалпы, бұл газеттегі қаламгердің пешенесіне жазылған парыз.

Тұлпарды тайынан, дүлдүлді шаңынан танитын көзі қарақты сыншы сияқты Еркеш бар бейілімен құлап, келешегінен көп үміт күткен сол Нұрмияш Көбеновпен мен облыстық газетте қызмет істеп жүрген кезімде алпысыншы жылдың жазында кездестім. Үстінде темекі түстес солдат киімі, белін қынай бұған орта бойлы, талдырмаш, қараторы жігіт екен. Шалқасынан қайырған шашы мойылдай қап-қара. Және өзін мұнтаздай ғып бастырған. Шашы әрі қайратты болса керек, қоландай бірқалпынан қозғалып, қобырау дегенді білмейді. Қара көзі күлімдеп, шуақ төгіп тұрады. Күлгенде әппақ тістері ақсыып, ерке сәбидей мұрнының үсті жиырылып, екі езуі екі құлағына жеткендей. Жазық маңдайына ұп-ұсақ толқындар тізіліп, бет-жүзі түгел күлетін тәрізді. Кәдімгі аузын ашса, жүрегі көрінетін ақкөшек, аңқылдақ адамның риясыз ракат күлкісі.

Тай-құлындай тебісіп, бірге өскен құрбы-құрдастардай бірден бауыр басып, бір-бірімізбен шүйіркелесе жөнелдік. Сол күні кештетіп астанадан келген қадірлі бір қонағымызды алып ауылына барып, ата-анасының қолынан дәм татып та қайттық. Әскерден әкелген бір-екі дәптер өлеңдерін сүзіп, ішінен іріктеп алып, ұзамай біразын газетке шығардық. Қалғанын қайта қарап, шыңдап шымырлай түссін деп өзіне қайтардық.

Осылай арамызда әріптестік ынтымақ орнап, ол жүре келе жанашыр достыққа ұласты. Әскерден келісімен өз ауылына агроном болып орналасқан ол бұрқыратып өлеңді жазады да жатады, жібергенін біз сәл сыптап, тігісін жатқызып жариялаймыз да отырамыз. Күн асқан сайын оның қаламы шыңдалып, қадамы ширай

түсті. Келер жылдары ақындық беті әбден айқындалған кезде оған газетке қызметке кел деп қолқа салып та көрдік. Сондағы алған жауабымыз:

*Ақынмын деп қай қалаға көшемін,
Жазамын ба түзулігін көшенің.
Өзім туған ауыл толы өлең-жыр,
Достарыммен бірге шырқап өсемін, —*

болды.

Алды-артына қарамай құйғып, құйындай ұйтқып өтіп бара жатқан күндер-ай. Міне, оған да отыз жылдан асып кетіпті ғой. Содан бері ол туған ауылынан табан аудармай, дән толқытып, ән шалқытып, жыр кестелеп келеді. Былайынша, егінді алқапты аралай жүріп ой толғайды, жер қыртысын зерттей жүріп өлең өрнектейді. Онысының жемісі де олқы емес. Алпыс төртінші жылы жарық көрген “Тұңғыш кітап” бастаған жеті жыр жинағы бар. Алыс ауылда жатып-ақ, қиян қиырда жүріп-ақ қыруар іс тындырғанының айғағы емес пе бұл кітаптар.

Өз басым Нұрмияштың тапжылмас табандылығына, ақындыққа қалтқысыз адалдығына, кіндік кескен жеріне деген кіршіксіз махаббатына тәнтімін. Кент тұрмысын көксеріп, бақ талайын сынап көргісі келсе, оған жас қала да, бас қала да құшақ ашары анық-ты. Қызмет те, тіпті бак та, тақ та табылатын еді. Қарымды қаламгерге қай газеттің қабырғасынан орын бермес. Бірақ ол шыр етіп дүниеге есігін ашқан жерін шыр айналып, шетке шыққан жоқ. Ақын үшін ағыл-тегіл өлең жырынан асқан атақ-даңқ болмайтынын бастан-аяқ көңіліне берік түйді. Лауазымның лауына мініп, билік бишігін үйіріп жүріп, талантымыздың тамыр тартқан топырағынан, шабытымыздың шымырлаған қайнар көзінен шығандап алыс кетіп қалғанымызды қайсымыз болсын енді-енді түсінгендейміз. Қай шаруаны қолына алса да жанымен жегіліп, жалынымен беріліп атқаратын ақын адам билік тізгінің ұстаса, оны да шырқау биігіне шығармай дамыл, тыным таппасы хақ. Сөйтіп, қара жаны дамыл көрмей, жарғақ құлағы жастыққа тимей, борыш боп жабысқан бейнет соңында жүргенде жардай ғашық жыр көзіне шөп салып алуы да кәдік қой. Қолында бармен көзге ұрып, өзгеден артыламын деп алабұртпайтын салқынқанды, сабырлы мінезі Нұрмияшты, міне, осы дерттен сақтап қалған сияқты.

Даланың дарқандығы мен ауылдың аңғалдығы бойына ана сүтімен сіңген ол қыр ұлының қызығы қырда ғана деп ұғады. Оның өлеңдерінен даланың бұла желінің лебі есіп, лала гүлінің

иісі аңқып, бұлақ сыңғыры, жапырақ сыбдыры естіліп тұрғандай болатыны содан.

*Мен — далалықпын,
Далада өткен базары балалықтың, —*

деп басталатын өлеңінде ол:

*Дала — менің бақытым, дала — тұлғам,
Дауылынан даланың жаратылғам.
Өмірдегі пәктік пен адалдықты,
Оқып жүрмін аққудың қанатынан, —*

дейді.

Әдетте пендешілік дақпырт пен періштелік пәктіктің арасы жер мен көктей. Ал ақтық пен пәктіктің, адалдықтың киесі — аққу. Кәдімгі құс төресі, табиғаттың тәкәппар перзенті аққу. Ендеше, ақын жан-жаққа, ағайын-аумаққа ақ адал болуды сол табиғаттың өзінен үйрен деп үндейді.

*Мен — диқанмын, жап-жасыл жапырақпын,
Гүл құшақтап, нұр сүйген атыраппын, —*

деп оның өзі де табиғатқа айналып. “Кісі бойы егіннің ортасында асқақтайды әлемді таңдандырып”. Сондықтан да оның:

*Мен — диқанмын,
Даладай алып тұлғам.
Күздің түнін күн көзім жарық қылған.
Арманымның ақ құсын аспандатып,
Тіршіліктің тынысын тарықтырман, —*

дегеніне еш шүбәсіз сенесің де. Оның диқан дарынына ден қоясың.

Әлбетте, ақынның маңдайын даланың майда самалы сипап, жібек желі ғана желіп қоймайды. Оның бас-көзге ұрып бет қаратпайтын ақтүтек бораны мен алақұйын дауылы да бар. Құйын мінездес алақүлік адамдар да аз емес арамызда. Олардың көбі өмірді “Ән ғып өткен, сән ғып өткен” ақынның еркелігін есерліктен айыра білмейді. Сырттан сөз сабақтап, өсек шабақтайтындары да ұшырасады. Оған бола ақын мойымайды. “Тоқсан бастық торықтырса да өлеңін тоқтатпай” шабыт тұлпарына тақымын қыса түседі.

*Қиналсам да қиын болды демедім,
Өйткені мен өз күшіме сенемін.
Бір күндері тоқтағанмен тірлігім,
Тоқтамайды өлеңім, —*

деп тоқтамай жұрттың жүрегіне тартқан жолын жалғасыра берер жырларын медет тұтады.

Нұрмияш шадыман шат күндерінің қанатын соғыс өрті шар-

пып, “Балалық бал күндерін егін орған белдерде, сабан үйген жерлерде қалдырып, масақ терген аңызда” жүрек жалғап өскен ұрпақтың өкілі. Оның осы тақырыптағы өлеңдерінде он сегізінде от кешкен ағалардың арманы, майданнан оралмаған жарын кемпір болғанша күткен келіншектердің мұң-зары, келін боп түсіп үлгермей, жат босағаға бұйырған арулардың, соқа соңында салпақтап, масақ терген балалардың тағдыры терең тебіренеді. Осы орайда ол қысқа қайырымды сезімтал, сергек өлеңдермен ғана шектелмей, бірегей балладалар мен шағын дастандар да жазып жүр. Бұл заты лирик ақынның кесек дүниелерге де кібірткітпей бара алатынын көрсетсе керек.

Әйткенмен оның ақындық бет-бейнесін тамылжыған табиғат суреттері, сезім пернесін дөп басар көңіл-күй жырлары айқындайды. Бірде Жекебатыр болып, бірде жасыл айдындағы көгілдір кеме боп кетіп, бірде қырға шөккен бурадай маңқиып жататын жер шоқтығы Көкшенің сан алуан көріністері, суға ғана емес, сұлулыққа толы сексен көлдің, самал келіп сылаңдап, таудан сәлем жеткізсе, бұралып билей жөнелер биші қайындардың кескін-келбеті кімді болсын елең еткізерліктей. Ойды осылай өрнектеп, сөзбен сурет сала білу шын ақынның ғана пешенесіне жазылған сыбаға сый.

Әрине, адам оқумен ғана ақын болмайды. Ешбір оқу орны даяр ақын жасап шығара алмайды. Ақын боп туады, әкім боп қалыптасады. Ал оқу ақын бойына ана сүтімен дарыған дарынды, сүмесіне жаратылысымен біткен білімді үстеп толықтыратын, шыңдап молықтыратын құрал ғана. Жөргегінен ақын болып жаралған тума талант Нұрмияш Көбенов өмірдің өзінен ғана оқып, білімін тұрмыс тәжірибесімен байытып, қабілетін тынымсыз еңбекпен қанаттандырып, өлеңін де, өнерін де өздігінен өркендетіп келе жатқан қаламгер. Сөз жоқ, бұл ұшы-қиырсыз бейнет, ұшан-теңіз еңбек. Қарекеті қисапсыз бұндай бейнетке жүрегі дарқан, жігері диқан дарын ғана төтеп береді.

*О, өмір,
Өзендердің өр үнін бер секірген,
Қиындықты кестіп өткім келеді.
Алтын күздің өнімін бер өтінем,
Асыл маржасан жиып өткім келеді, —*

деп өмірден де, өңірден де, көңілден де інжу-маржан іздеп, жар құлағы жастыққа тимей, оның зейнет екенін де, бейнет екенін де білмей тынымсыз жыр тербейтін — Нұрмияш Көбенов сынды диқан дарын.

1993 жыл.

СЕМСЕР СӨЗДІҢ СЕРІСІ

Атағы алты алашқа аян Ақан сері қайтыс болғанда қабірінің басында қаралы жиын өткізіп, қазақтың тұңғыш кәсіби экономисі Мәмбетәлі Шөбеков: “Мың кісілік Ақан аға-ай, бір кісінің өлімімен кеттің-ау!” деп жылаған екен. Сол сияқты жалғыз өзі жүз журналистке татитын танымал көсемсөз тарланы Нұри Муфтах та бұл жалғаннан бір адамның орнында кете барды. Атыраудың құмында шыр етіп өмір есігін ашқан азаматқа Алатаудың шыңынан топырақ бұйырды. Өзі де тірлігінде қырандай қиялап, қиядағыны шалатын қырғи сөздің шыңына құлаш ұрған қарымды да дарынды қаламгер еді ғой. Оның сол биікке самғауына азды-көпті септігіміз тисе, әріптестің толатын ақылына, қонатын бақытына жол ашып, демеп-жебел жіберуіміздің өзі бір мерей емес пе.

Жетпісінінші жылдардың бас шенінде “СҚ”-ға (қазіргі “Егемен Қазақстан”) Сапар Байжанов — бас редактор, ал мен оның орынбасары болып келген кезде қызметкерлердің дені бір орында тапжылмай бірнеше жыл отырып, араларынан ешкімі де өспей, енжар тарта бастаған екен. Онсыз да ресми материалдары бас көтерпейтін басылымда редакция қызметкерлерінің ең басты міндеті газетті қатесіз шығару ғана деген теріс түсініктің салдарынан қаламы жүйрік, қиялы ұшқыр жігіттердің өзі жарытып ештеңе жазбай, жазса шығара алмай, зар қағатын көрінеді. Сондықтан шығармашылық ұжымға жан кіргізіп, жұмысына қан жүгіртетін тың күш керек болды. Бір ғажабы, бұндағы журналистерде Алматыдан басқа жерде қалам ұстай білетін жөндем адам жоқ деген жалған ұғым етек алған екен. Кәдімгі астаналық астамшылық!

Орталық партия комитетінде ұзақ жыл баспасөз жағын басқарған Сапекең мен облыстық газеттің орынбасарлығынан келген әрі

аймақтардағы әріптестердің аяқ алысын аңдап жүретін маған қай жерде қандай қаламгер бары бесенеден белгілі. Солардың қарымдысы мен шалымдысын шақырып, жоғары жақпен ақылдаса отырып, жұмысы мен тұрмысына жағдай жасасақ, талайдың шырағын тұтатып, шабытына қанат бітірер едік, газеттің де шырайын енгізер едік деген ойымды жақсы пікірге жана түсетін бастығым бірден құптады. Сөйтіп, Торғайдан Қойшығара Салғарин, Қарағандыдан Ақселеу Сейдімбеков, Өскеменнен Тоқтарбек Қызықбаев, Қызылордадан Зұлқарнай Сақиев шақырылды. Бірер жігіт жастар газетінен тартылып, тіпті университеттің соңғы курсынан екі-үш жігіт алынды. Жұмыс жанданып, газет ажарланайын деді.

Сондай күндердің бірінде ертеңгілік Сапекеннің өзі телефон шалып, кабинетіне кіріп шығуымды өтінді. “Адалдығын айтшы, бізде тікелей тек сынмен шұғылданып жүрген журналист бар ма?” — деп сұрады жылыдай қолға алып. “Жап-жақсы сын жазып жүрген жігіттер болғанымен, бірыңғай сынның соңында жүргендері, әрине, жоқ”, — дедім. “Ендеше, ондай қаламгерді мен таптым, ұсынып отырған университет журналистикасының жетекшісі Темкен, яғни Темірбек Қожакеевтің өзі, — деп үстелінің суыrmасынан алып бір папканы қолыма ұстатты. — Танысып шығып, пікіріңді айтарсың. Содан кейін көрейік...”

Танысып шыққан материалдарымның көбі Атырау облыстық газетінде жарияланыпты. Фельетондары басымырақ екен. Арасында батылдауы да, босандауы да бар. Дені жергілікті жердің деңгейінен көп көтеріле қоймаған. Алайда автордың кілең келеңсіздікпен күресіп, бірыңғай сын жазып ұстанған бағытынан қайтпай келе жатқан қайсарлығы ұнады. “Айғыр атқан Әзірбаевтар” тәрізді тақырып қоюы да тәп-тәуір. Осы ойымды айтқанда, Сапекен “Бос орын болса, өзімізге алып жіберетін жігіт екен” деді.

Іздегенге орын табылмай ма, редакция меңгерушісі Мағзұм ағайды қадірлеп, құрметті демалысқа шығарып салып, уақытша соның орнына алдық. Сын мақала шығады-ау деген хаттарды, арызшағымдарды соған беріп отыруға келістік.

Ұзақ жылдар бойы қара қылды қақ жарғандай әділ, алмас қылыштай өткір сын мақалаларымен қазақ баспасөзі қарашаңырағының абырой-беделін көтерген семсер сөздің серісі, сықақ сөздің сойы Нүри Муфтах алғаш осылай газетке редакция меңгерушісі болып келген еді. Техникалық қызмет саналатын редакция меңгерушілігіне сонау Атыраудан кісі алдыруға ұжымда әркім әрқалай қарады. Нартәуекелдің түпкі сырын түсінбегендер оның ас-

тарынан тамыр-таныстық іздеп әуреге түсті. Сондықтан жаңа қызметкерді құшақ жая қарсы алушылардан гөрі, атырынып алая қарайтындар көбірек болды. Солардың бірі бас редактордың бірінші орынбасары Балғабек Қыдырбекұлы еді. Нұри келгенде ол демалыста болатын. Жұмысқа шыққан бойда-ақ оны ай-түй жоқ тікелей телефонмен шақырып алады. Сол сәтін Нүридін өзі қызық қып айтатын.

“Амандық-саулық жоқ, “кел маған!” деген өктем дауыс шықты, — дейтін ол. — Бардым. Алдымда алтындатқан көзілдірік киген тесіле қарайтын жұқалтаң кісі отыр. Естуім бар, өте қатал, қолдаушысы күшті кісі көрінеді. Батыстың қазақтарын жаратпайды деген де сыбыс бар. Сәлем беріп едім, жауап қаптастан:

— Сен осы қайдан келдің? — деп сұрады.

— Гурьевтен.

— Жоқ, қалай келдің деп отырмын.

— Өзім де білмеймін, — деп аяқ астынан шақырылып, келген соң қызметке қабылданғанымды айтып, мән-жайды баяндап бердім.

— Маған сені Байжановтың күйеу баласы деп еді? — деді ол. Мен жұлып алғандай:

— Байжановтың ұлты кім? — деп едім, ол шақырайып бір қарады да:

— Қазақ емес пе?! — деді.

— Ал менің әйелім татар ғой, — дедім”.

Мұндай жауапты күтпеген болуы керек Бәкең қарқылдап күліп жіберіпті. “Баланың жілік алмақ — мінезінен” дегендей, жігіттің бедел алмағы бір өзінен, білігі мен еңбегінен ғой. Соңынан екеуі сыйлас-сырлас болып кетті. Ал ортамызға келуіне аздап қатысым болған мен оның тепкен тасы өрге домалауына мүмкін-қадерінше атсалысуға тырыстым. Жоғарғы Кеңестің сессиясы сайлаған мүшесі ретінде Мемлекеттік бақылау комитетінің мәжілісіне үзбей қатысатын мен бұлтартиас деректерге бай, сындарлы сын шығатын материалдармен ұдайы қамтамасыз етіп отырдым. Олардың кейбірінен өткір сын, кейбірінен уытты фельетон туды. Кейде елең еткізер бір оқиға естісем оны да айтып, арнайы іссапарға шығуына мұрындық болатынмын.

Бірде “Алатау” санаторийінде демалып жатып Оңтүстік Қазақстан облыстық сотының мүшесі Бекет Тұрғараевпен таныстым. Кісіге үйір, әңгіме құмар жас жігітпен әп-сәтте бауыр басып, отбасымызбен мидай араласып кеттік. Халқымыздың жақсы әдебі мен

жаман әдеті итжығыс түсіп жататын қазақылығы мол аймақта былық-шылық белең алып бара жатқаны туралы әңгімелей отырып ол:

— Қалыңмал күшейіп барады, ырым-жырым, киіт деген пәле үшін, құйрық-бауыр жесіп, төс түйістірген құдандалылар аяқ астынан араздасып, ақыр соңы сотпен бітетіні бар. Жақында сондай бір болмашы көдеге өкпелеген бір құда қызымды алғаш зорлап алып кашқан деп күйеу баласын соттатып жіберді, ал қызы “тас түскен жеріне ауыр” деп барған жерінде екіқабат отыр. Шындыққа қарсы күресуге шамам келмей, облсот мүшесі бола тұрып, жазықсыз жігіті қорғап қала алмадым, — деп қынжылды.

— Жазатын оқиға екен, — деп демалыстан оралысымн Нүриденге мән-жайды айтып, Шымкентке шұғыл іссапарға жіберіп, Бекетке көмектес деп телефон соқтым. Сол сапардан ол “Келін үйде, күйеу не күйде?” деген көлемді мақала жазып, күрделі мәселе көтеріп қайтты.

Әдетте оның жазғандары алдымен маған түсетін. Алғашқы нұсқасы менің қолымнан өтіп, қажет жерінде азын-аулақ мұрты басылып, бас редактордың алдына сосын баратын. Түзетулер мен толықтырулар, көркейту мен күшейту керек болса, ол кейбіреулер сияқты әр сөзі үшін салғыласып жатпай, үн-түнсіз алып кетіп, ертеңінде сымға тартылған жібектей есілген жаңа нұсқасын жазып әкелетін. Қолмен жазбай, мақаласын бірден машинкаға өзі басып, ол жазғаны ұнамаса, бетті суырып тастап, нешеме мәрте қайта басып шығуға әсте жалықпайтын. Мәселен, Жамбыл облысынан жазған “Жала мен жаза” деген мақаласының үш күнде үш нұсқасын жасап, үшеуін де жаратпай, жаңадан жазып, төртінші күні ғана ұсынғаны бар. Бұл оның өз қолынан шығып, астына аты қойылатын дүниені әл-дәрменінше жеріне жеткізіп, көңілден шығару үшін маңдай терін сан сыпырып, шыбын жанын қинаудан титтей де танбайтын жауапкершілігін танытса керек. Жанды қинап, жүректі жарып шыққан сөз жүректерге тез жететіні өзелден аян ғой.

Бәлкім, оның осынау жанкешті жауапкершілігі мен ересен еңбеккерлігінің, талмай үйренуі мен тынбай ізденуінің арқасы болар, он жеті жылдан астам жемісті еңбек еткен “Егемен Қазақстанмен” қош айтысқаннан кейін-ақ, құлағын басқа күйге бұраған домбырадай, басқа тілде қалам сілтеп, орысша еркін жазып жүре берді ол. Бір қияндағы қазақ ауылында мектеп бітіріп, комсомол жолдас-масымен Қарағанды шахталарында кенші болған жылдары сорабы

салынған таныс тілді тек шындап, жетілдіру ғана керек болды. Әуелі бір жарым жылдай Шымкентте “Заң және заман” газетін орысша-қазақша шығарып, Бас прокуратураға баспасөз хатшысы болып ауысқан соң, “Казахстанская правддан” бастап орыс тілді газеттердің бәріне дерлік жиі жазып тұрды. Оның қаламының ұшқырлығы, жазуының өніктілігі сондай, ойлы да өткір мақалалары бір аптада бірнеше газеттен жарқ ете қалып жүрді. Әсіресе, өздерін тәуелсіз деп санайтын бертінгі бейресми газеттерде оның қозғамаған тақырыбы, көтермеген мәселесі кемде-кем шығар. Ал қазақ журналистикасының қит етсе, басшылыққа шыбындап, шашбауын көтеріп, жөтеліп қалса, “жәрекімалла” деп мақтай жөнелетін ардагерлерінің алақай дәстүрінен ат тізгінін ерте үзіп, бүгінгі билікке айтарын батыл айтқан батыл қаламгер болды.

Жалпы “Егемен Қазақстан” Н.Муфтахтан бекер айрылды. “Арқада қыс жайлы болса, арқар ауып несі бар” дегендей, қаламын еркін сілтеуіне жағдай жасап, ойын еркін айтуына жол берсе, ол байырғы басылымның байрағын биік көтеріп, өле-өлгенше өнімді еңбек етіп сонда жүре берер еді. Қазір қанға сіңіп бара жатқан бір жаман әдет бар: басшы біткен жасы алпысқа жеткендерден кірпідей жиырылып, әр сөзін түрпідей көріп “әй, сол шалды қойшы” деп қолды бір-ақ сілтейтін секілді. Ал қалам қайраткерлерінің жасы ұлғайған сайын тәжірибесі толығып, ой-өрісі молығып, қабілеті қуаттанып, шабыты шарықтай түседі емес пе. Оның айқын мысалы осы Нұри Муфтах еді.

Алайда ондайларды, әсіресе қаламның қарапайым еңбеккері журналистерді ілтінатқа ілетін билік байқалмайды. Грант, стипендия деген ардагер журналистер үшін аспандағы айдай қолжетпес арман ғана. Мемлекеттік сыйлыққа дейін сұрап алып жатқан заманда ол күні осы уақытқа дейін бірде-бір журналистке бұйырған емес. Жүрт әділеттің ақ семсері деп соттан да, прокурордан да жоғары қоятын, құқық қорғау тақырыбын тамаша игерген, заңға жүйрік те жетік әрі осы саланың бірден-бір білгір қаламгері Нұри Муфтахқа тым құрыса Қазақстан Журналистер одағының лауреаты атағы да берілмеуін қалай түсінуге болады. Әсте әзіліміз жарасып, қатты қалжындасатын оны:

*Әзірге алмасаң да атақ ірі,
Разы ғып жүрсің байтақ отаныңды.
“Өзіміздің Нұри” деп сыйлайды елің,
Семсер сөздің Сүбітай баһадүрі.
Осыдан болмас, сірә, атақ ұлы, —*

деп суырып салып күлкі аралас көңілін жұбатқаным да бар. “Шау тартып шалдықты” деген сол Муфтах соңғы жылдары Атырауда шығатын “Алтын ғасыр” газетінің бас редакторы, Алматыда шығатын “Азат” газетінің бас жазушысы болып екі бірдей ұнпарақты басқарып, басқа да бірнеше басылымдарға тұрақты қатысып тұрған жоқ па! Шау тартып шал болса, сондай-ақ болсын жұрттың бәрі! Оның кейінгі кезде билік орындарының әділетсіздігін шыжғырып бетке басып, ашық айтуының да бір тетігі осы алалауда, еңбекті елемеуде жатқан тәрізді.

Бірақ басшылықты сынау барыспен сүйісу сияқты қатерлі батылдық қой. Кейде содан сақтандырып, ойымды өзіне әркез ірікпей айтатын дағдымен:

— Әй, батырым, пайғамбар жасынан асқанда кез келгенмен айқайласып, кеңірдек жырға бермей, сабаңа түссенші. Билікті сынаймен деп биіктен құлап мерт боларсың, — деп жиі ескертетінмін.

— Айтарын айтып өлген қаламгерде не арман бар!?! “Білеміз ғой, білген соң айтамыз да” деген ғұлама Марғұлан ағамыз сияқты айтарымыз барда айтып қалайық та, — деуші еді марқұм әзілшыны араластырып. Алдында өрт тұрса да алған бетінен қайтпай, қарғып кететін жолбарыстай қайсар еді ғой, сабаз!

Тегінде адам туған топырағына тартады деген дұрыс. Кісінің мінез-құлқынан, болмыс-бітімінен, қарым-қабілетінен, жүріс-тұрысынан, іс-қимылынан, тіпті көзқарасынан да туған жердің белгілері білініп тұрады емес пе. Оның бір жарқын мысалы ардақ досымыз, абзал замандасымыз, алғыр әріптесіміз Нұри Муфтахтың тыныстіршілігі болатын. Мінезі өзінің кәрі Каспийіне ұқсайды десек қателеспеспіз. Бірде шалқыған дариядай досқа да, жатқа да жайдары, ақжарқын. Шалқып қасында отырған жанның санын сипап қойып, әңгіме кілтін ағытып кеп жіберер еді. Жаны сонда көк теңіздей тұнған байлық секілді көрінетін. Жасар жақсылығын, көрсетер көмегін танитынынан да, танымайтынын да аямайды. Көбіне өзін іздеп келетіндер біреуден қиянат көріп, қысымға түсіп, теңдік таба алмай, әділет, араша іздеп жүргендер болғандықтан, олардың арызын тындай сала не телефонға ұмтылады, не шұғыл сапарға шығады. Баяғы “СҚ”-дағыдай тұрақты орны болмаса да, жазғандарын жариялап жүрген бүгінгі бейресми басылымдардың есігін қағып, көмек сұрап келгендердің есесін әпергелі өз қалтасынан қаржы жұмсап, сапарға шығып жүргеніне бертін талай рет куә

болдым. Шындық үшін шыбын жаны шырқырап, орнында отыра алмайтын мінезден бір жаңылмай кетті.

Ал кемшілік пен келеңсіздікті көргенде ол тағы да теңіз мінезіне басатын. Бұл жолы көкжал толқыны көкке шапшып, екпіндете кеп жағаны ұрған, кері шегініп кетіп, екілене ілгері ұмтылған адуын теңіздей буырқанып жолындағының бәрін жапырып кетуге. Әділетсіздік атаулымен арыстанша айқасуға бейіл. Әйтеуір бар арманы — әділетсіздік атымен жойылып, зорлық-зомбылық пен қысастық жер бетінен аласталса екен деген ізгі ниет. Оның қырық жыл бойы жазғандарының бәрінен осы ниеттің лебі есіп тұрады. Семсер сөз серісінің өмір бойы қайтпаған күресінің мұраты да осы.

Сол мұрат Нүри Муфтахтың атын көзі тірісінде-ақ аңызға айналдырған еді. Анау жылдары ол Шымкентке қызметке ауысқанда республикалық газеттердің бірінде оған арналған өлең басылып, онда автор: “Алматыдан кетсең дағы, үмітті үзбейміз де; арыз ап бара қалсақ. Шымкенттен іздейміз де” деген екен. Шынында да, республикалық мекемелердің үстінен арыз айтып, бір адамның оны Шымкентке ізлеп барғаны бар. Ал Жезқазғанға біздің бір қызметкер арыз тексеруге барса, хат иесі: “Сізбен сөйлеспеймін, мен Муфтахов жолдасты шақыртқанмын” депті. Сонда тілші жігіт: “Ол менің бүркеме атым ғой” деп жол тауып кетіпті. Артына айтып жүрер сөз, сайрап жатар із қалдыру деген осы болса керек.

2003 жыл.

V. Кейінгі толқын інілер

Жанайдар Мусин
Есләм Зікібаев
Мамадияр Жақыпов
Бекболат Әдетов
Сауытбек Абдрахманов
Төлеген Қажыбаев
Жанболат Аупбаев
Жабал Ерғалиев

ЗЕРЕК ЗЕРДЕ

Бір жазда біз үшеуіміз облыстық газетке бір мезетте келдік. Жылға жуық ұстаздық еткен орыс әдебиетінің оқытушысы мен қаламды қолға қайта алып, мәдениет бөліміне орналастым. Бір ауылда туып, құлын-тайдай тебісіп тете өскен Нөгербек казак университетінің журналистикасын ойлағыдай бітіріп кеп, насихат бөліміне аға әдеби қызметкер болды. Ал Алматыда оқып жүрген Жанайдар газетте өндірістік тәжірибеден өтпек екен. Үшеуіміз де салт бас, сабау қамшылы, ботатірсек бозбаламыз, арамыздағы он-он бес ай айырмашылық болмаса, жасымыз да шамалас.

Антон Чехов айтқандай, карта ойнауға қалтасы тақыр құмарпаздың айналшықтап ойыншылардың қасынан кетпейтіні сияқты. жас талапкер де әдетте әйгілі әдебиетшіні төңіректен жүреді ғой. Сол секілді үшеуіміз де ұшқыр журналист, арынды акын Еркеш Ибраһимнің айналасынан шықпаймыз. Сол жылы тырнақалды тұңғыш жинағы “Қарлығаш” жарық көріп, оның өзі де қарлығаштай шарықтап казак жырының көгіне бір-ак көтерілген-ді. Газеттер жаппай жарыса жазып, алғашқы кітабына жылы лебіз білдіріп жатты. Өлең десе өзге дүниені ұмытып, әдебиет дегенде ішкен асын жерге қоятын біз үшін, әрине, ол үлкен бедел. Сондықтан талап тұлпарының жалына жармасқан бізге одан асқан басшы да, бас редактор да жоқ сияқты көрінеді. Жас та болса бас болуға бейім Еркештің өзі де жазғанымызға әділ бағасын айтып, ақыл-кенес беруден жалықпайтын.

— Өзір журналистикада үшеуіңнің де деңгейің бірдей, қалам ұшталып, қабілет шыңдала келе, қайсың топ жарып, қара үзіп шығарың ерінбей еңбектенуге байланысты, — дер еді ол кейде көңлденіп отырып көкейіндегісін ірікпей. — Тек газеттің күнделікті

күйбеңіне малтығып қап, қия баса алмай жүрмеңдер. Таптаурын тәсілге бір түсіп шоқтығына шығып, шоқырағына үйреніп алсаңдар, одан жуырманда арылу қиын. Сол себепті бар жанрға барлау жасап, қайсында болсын қаламды өзіңше тербеу керек. Әзір үшеуіңнің де әдебиетке деген ынта-ықыластарың үміт отын тұтатады. Әйтпесе екі жыл бойы осы ұжымда бұл жөнінен жалғыз шауып, жүйрік шыққандай болып, шаманы болжай алмай жүр едім. Қара көбеймей дода қызбайды, бәйге де болмайды ғой. Әйтеуір, әріптес облыстық газеттер жыр жинағыма жаппай пікір білдіріп, шама-шарқымды безбендеп берген сияқты. Пікір болған соң артық-ауыс сын болмай тұра ма. Біреулер “япыр-ау, балтыр қандай, балтыр қандай!” деп тамсанып таңдай қаға беруі ерсі деп салыпты. Мейлі ғой, сын түзелмей, мін түзелмейді, онысына да рахмет.

Қатар-құрбыларына қарағанда әлдеқайда маңғаз, сабырлы да сырбаз Жанайдар әдеттегідей әр сөзін шегелей, баппен байыпты сөйлеп:

— Ераға, “Өлеңге әркімнің-ақ бар таласы” деген жоқ па еді ұлы Абай. Демек, әр адам өлеңге өз өресінің жеткен жерінен қарайды, өз білігінше баға береді, — деді. — Ал, өзіміз осы өленіңізді айтып, алдымыздан өткен талай қыздарды жалт қаратып, жанарынан алғыс шапағын шашыратқанбыз.

*Ұйқыдан жүрегімді оятқандай,
Жарқ еткен жазғы кеште қай ақмаңдай.
Осынау сұлулықты жетелеген
Япыр-ау, аяқ қандай, аяқ қандай!
Жанары бейне толқып көл тұрғандай,
Сезіндім көл қойнында алқынғандай.
Көтерген осыншама сұлулықты
Япыр-ау, балтыр қандай, балтыр қандай!
Кідірші жетер жерге таяп қалмай,
Дедім мен: тілдесейік, ау, ақмаңдай!
Қаракөз төңкеріліп қарап еді,
Аузымда қалды сөзім аяқталмай,—*

дегенде бір дір етпеген қызды көрген емен. Тыңдаушысын елең еткізіп, жатталып қалар жыр қашан жаман болып еді?! Өз басым, өлең жазбаймын, ақындықтың ауылынан аулақпын. Бірақ өлеңжырды сүймей тұрып, сөз қадіріне жетпейтінімізді жақсы білемін.

— Иә, өлең сүймеген жан, өнер сүймейді. Әдебиетті білмеген мәдениетті азамат бола алмайды, — деп Ерекең жанып кететін. — Сондықтан журналистердің дені жыркұмар, әдебиеттің жанашыры болғанға не жетсін! Үшеуің маған, міне, сол үшін ұнайсыңдар. Ал,

біздің жігіттердің бетке түскен өлеңнің ішінде “жүрегі” деген сөздің орнына “жүгері” жүрсе, жібере салатындары да бар. Жақсы журналист ең алдымен әдебиет пен мәдениеттің жанашыры болуы шарт. Онысыз елдің өркені өспейді, ердің көсегесі көгермейді.

Жанайдардың алғашқы мақаласы мәдениет жайында болды. Әдетте белгілі бір жағдайға байланысты арақідік бас сұққанымыз болмаса, мұражай дегенді онша елей бермейміз ғой. Жайшылықта оған кіріп-шығып жүретін жұрт және шамалы. Сондықтан оның не істеп, не қойып жатқанында да ешкімнің шаруасы жоқ сияқты. Жас журналист осындай көзден таса, көңілден тыс тақырыпты толғап, облыстық өлкетану музейі туралы көлемі әжептәуір әп-әдемі мақала жазып, алдымызға қойды. Бақсақ, кілтін тапқанға тақырыптың үлкен-кішісі жоқ екен. Бұрын жұмысы шағын хабармен шектелетін мұражай ұжымының алдында да атқарылуы тиіс келелі міндеттер, шешімін күткен күрмеуі қиын мәселелер аз көрінбейді. Жанайдардың соны жан-жақты зерттеп, оралымды тілмен айшықты ойға орап, жібектің түйініндей ғып жұтындырып бере қойғанына разы болдық.

Мақаланың басталуы да тосын, таптаурын емес. Жергілікті бір суретшінің мұражайда ілулі тұрған Көкше келбетін кестелейтін суретін талдай отырып, туған табиғаттың тамаша сұлулығын көз алдына келтіріп, өнер туындысының әрі мен нәріне бойлатып алады да, оның туу тарихын айтып, қылқалам шеберінің дарын-қабілетін ашып береді. Содан соң өзге де осындай өнер туындыларын топтай атап, мұражайға қойылған, көрермен назарын ерекше аударар бұйымдарға тоқталып, олардың талай-тағдырын, тағылымдық тарихын қысқаша баяндай келіп, музей қызметкерлерінің ой-пікірін ортаға салады. Мұражайдың зәру тосып отырған мұқтаждарын тізіп, басшы ұйымдардың алдына мәселе қояды.

Жасыратыны жоқ, осы мақаланы оқығанда “журналистке жаза білу ғана емес, арнаулы базалық білім де керек-ау, зады” деген бір ой жүрегімді бүлк еткізгендей болды. Жанайдар болса, сол білімі мен білігін ал дегеннен-ақ танытып тастады. Қолхоз бастығының жанды-жақты отбасында тесік өкпе боп өсіп, шаруаның қыры мен сырын жастай жақсы ұққан ол, әсіресе, ауыл шаруашылығы тақырыбына шебер екен. Тәжірибедегі екі-үш айдың ішінде-ақ талдауы терең, толғамы ұшқыр талай-талай мақалалар, ойы айқын, дәлелі дәл сындар, өндіріс озаттары жөнінде жап-жақсы суреттемелер жазып, ауызға ілінді.

Ертерек толғанымен тығыршықтай тұлғасы өзіне жарасып тұра-

тын, қой көзі күлімдеп, толқынданған қоңыр шашы дөңгелек ақсары жүзін аша түсетін сұлу кескінді жігіттің басқаны басып тұратын бір мысы бар сияқты еді. Жер қозғалса қозғалмайтын салмақтылығы ма, әлде жұмысқа бір кіріссе, тапжылмай талай сағат отыратын табандылығы ма, әлде қіршіксіз таза киініп, дәйім мұнтаздай боп жүретін кербездігі ме, әйтеуір оның айналасындағылар айбынарлық бір қасиеті болатын. Сонысынан ба екен, сол кезде ол тәжірибеден өтіп жүрген ауыл шаруашылығы бөлімінің меңгерушісі, бесаспап білікті журналист Қайыркен Сұлтанов:

– Әй, жігіттер имандай сырымды айтсам бар ғой, осы Жанайдарыңа тапсырма беруге батпай, тайсақтай беремін. Бөлімнің бастығы мен емес, сол сияқты көрінеді де тұрады маған, – дер еді. Бәлкім, “қошқар болар қозының маңдай тұсы дөң келер, кісі болар жігіттің арқа басы кең келер” деп аталарымыз айтқандай. оның болашақта басшы азамат болары сол жап-жас жігіт кезінде-ақ белгі берген шығар-ау.

Әлқисса, студент Жанайдар Мусин сол жылы өндірістік тәжірибеден ойдағыдай өтумен бірге, өмір тәжірибесінің де табалдырығын сәтті аттады. Күзге таман курстас досы Өмірсейіт Шәріпов диплом жұмысына деректер жинап, Мәскеу жақтан оралды да, бір күні оны өзі жатқан үйіне қонаққа алып кетті. Онда Өмірсейіттің немере қарындасы бар екенін білетінмін. Жасы он жетіден енді ғана асқан жас қыз бет біткеннің ажарлысы екен. Ертеңгісін жұмысқа келген Жанайдардан:

– Қалай, көрдің бе? – деп сұрадым салған беттен. Жарқылдай бір күліп алды да:

– Көрдім, көрдім. Ғажап! Көнсе, қазір-ақ үйленіп, ертіп кетер едім, – деді ол.

Айтқандай, сол күзде қызды Алматыға алып та кетті. Көңілінің құсы, өмірінің күші болып, тұрмыстың ашы-тұшысын бірге татып, ыстық-суығын бірге кешіп, алысты жақын, жақынды туыс етіп, ағайын-аңдасын айналасына үйіріп алаңсыз жұмыс істеуіне жағдай жасаған жан-жары Райханмен ол 58-ші жылы осылай қосылып еді. Құдай қалап қосса, ерлі-зайыпты екі кеуделе соққан бір жүрек құсап тірлік тынысы да, жүріс-тұрысы да, мінез-құлқы да бір-бірінен айнамай, тұтасып кетеді ғой. Бірден бас сүйісіп, бір-бірін жете ұғысып қосылған олардың қай жердің жерін жерлеп, суын суласа да, сол өңірдің жұртымен әп-сәтте бауыр басып, мидай араласып кететін керемет қасиеті бар-тұғын. Сондықтан сыйлас, қимас

достары әр облыстан-ақ көп болатын. Ал, тағдыр оларға қазақ даласының біраз қиырын көрсетті де.

Баяғы әпербақан Хрушевтің алақүлік саясаты тұсында Арқадағы облыстардың ана тілінде шығатын газеттері жабылып қап, қанша қаламгер қаламын ұстап, қаңғырып кетті. Туған облысының газетінде оп-оңды қызмет етіп жүрген Жанайдар да аудан үнпарағы редакторының орынбасары болып, алдымен Степняк қаласына барып, артынан өлкелік басылымның бөлім бастығы боп, Ақмолаға ауысты. Одан Қостанайдың облыстық газетіне жауапты хатшы болып барды. Араға екі-үш жыл түскенде Талдықорған облыстық газетіне редактордың бірінші орынбасары боп тағайындалды.

Тегінде, туған жерден ірге көтеріп, жырақ кету қайратты азаматтың қабілет-қырын барынша ашып, ал боркемік жігіттің еңсесін басып, берекесін қашырады-ау деп ойлаймын. Сол кезде “Көкшетау” газетінде істеген жігіттердің көбі бірден-ақ көзге түсіп, іле республикалық, облыстық басылымдарға басшы қызметтер атқаруында да сондай бір сыр жатқан секілді. Сол жылдары қабілет қарымы, қаламгерлік дарыны айрықша ашылғандардың бірі әрі бірегейі Жанайдар болды десем қателеспеспін. Қостанайда жүргенде ол Торғай даласын емін-еркін аралап, он алтыншы жылғы ұлт-азаттық көтерілісінің қаһармандары туралы тарихи очерктер жазып, ақпан және қазан төңкерісінің қазақ қырына әсер-ықпалы, орталықтан келген күрес өкілдері жайында қыруар деректер жинады. Онысы кейін “Аманат” атты әйдік романына арқау болды. Талдықорғанда тұрғанда жарық көрген “Үміт” атты алғашқы әңгімелері мен очерктер жинағы кейінгі “Таң нұры”, “Қанат ұшқанда қатаяды” сияқты кітаптарына арнап ашқан арынды бастау бұлақ іспетті еді.

Жетпісінші жылдардың басында облыстық газетке редактор боп Көкшесіне қайта оралған соң, туған жердің тамылжыған табиғаты төтенше әсер етті ме, кім білсін, тағы бір тын творчестволық тынысы ашылғандай Жанайдардың шабыты шарықтап кетті. Туған табиғат туралы публицистикалық толғаулары мен Жер-ана, Диканбаба жайындағы проблемалық мақалалары, облыстың белгілі адамдары жөніндегі бедерлі очерктері өз алдына, прозаның ең күрделі жанрына тайлықпай түрен тартып, “Ақ алаң”, “Туған үйдің түтіні” тәрізді романдар, “Жер шоқтығы Көкшетау” секілді тарихи-танымдық кесек шығарма жазды. Күнделікті газеттің екі аяқты бір етікке тығып, апы кіргізіп, күпі шығарар қарбалас жұмысының қайнаған қазанының құлағын ұстай отырып, әдеби аумақты дүние жасау бері қойғанда жанкештілік, әрі барса ерлік.

Әдебиетті өз өмірінің мәні деп ұғып, зерде түбінде жатқан жиһазды ойды қайтсем де кейінгіге қалдырып кетемін деп түн ұйқысын төрт бөліп, қиял атын қамшылап, қара жанына дамылтыным бермейтін адам ғана осындай нар тәуекелге бел буады. Әйтпесе санаң сағат сайын сан саққа жүгіріп, ойың онға бөлініп, қиялың қырық құбылатын газет басқару ісінің өзі бірегей шұғылдануды талап ететін ерекше шаруа емес пе. Соның бәрін бір арнаға сайып, тізгінін тең ұстап, ұштастыра жүргізу ілуде біреудің ғана қолынан келеді. Өз басым, Жанайдардың сондай жан-жақты қабілетіне, қарымдылығы мен қайсарлығына тәнтімін.

Оның “Ақ алаң” романын оқи отырып, соғыс жылдары алты-жеті ғана жастағы баланың тұрмыс тауқыметін тартқан тылдағы елдің жүдеубас тіршілігінің күллі көрінісін айнаға түсіргендей айнақатесіз сақтаған зерек зердесіне қайран қаласың. Сүйген жарын сұрапыл майданға аттандырып, үміт үзбей ғұмыр бойы күтумен күн кешкен Базаргүлдің абзал азамат Ақжанға деген адал махаббаты тірлік шырағданындай жарқырап, қилы-қилы тағдыр тәлкегінен арандатпай аман алып шығады. Жұдырықтай Марданын медет тұтып, жарының жолына қарап, оның аман келуі үшін жеңісті жақындатуға атсалысып, түн қатып, түс қашып еңбек еткен жас ана арқылы дініне берік, парасаты биік қазақ келіншектерінің қиын кездегі жиынтық бейнесі жасалған десек, артық айтпаспыз. Олар кейінгілер үшін ерлік пен ездіктің ара-жігін ажыратар өнеге өлшемі сияқты. Ал аңқау елге арамза әкім болып, ер азаматтың аз кезінде есебін түгендеп жүрген шолақ белсенді Әйткен, еркектің аузынан жылы сөз шықса, қоғадай майысар көңілшек Айнамкөз сонау сылтауы көп, сұрағы жоқ жылдары әр ауылдан табылған таныс жандар. Оған Қаудыр шал мен дәлдүң бала Рахманды қоссаң, сол бір сормандай заманның белгісіндей бір-біріне ұқсамайтын бейнелер көз алдына кеп тұра қалады...

Ал енді “Туған үйдің түтіні” романы айналадағы ортаны аман сақтап, табиғатты анадай аялау жөнінде азаматтық үн көтерген әдебиетіміздегі тұңғыш көркем туынды. Тек соның таңдамалыларына кіргенде қысқарып кеткеніне көзі тірісінде автордың өзі де қатты опынып жүрді. Дәл осы кезде Орталық Комитеттің маскүнемдікке қарсы қаулысы шығып, көркем шығармалардың арақ-шарапқа қатысты тұстары жөн-жосықсыз сызылып қалғаны бар. “Апыр-ай, ағашты сатқызатын да, орманшыны атқызатын да арақ деген арапшы екенін жұрт қалай білмейді?! Орман қорғау жайында

жазылған шығармадан ондай жерлерін алып тастаған соң не құн қалады?” – деп талай ренжіп, күйінгенін көзіміз көрді.

Жанайдар тақырыпты тез тауып және жедел жазып тастайтын қиялы қанатты, қаламы қуатты жазушы еді. Бірде демалыста жүріп, екеуіміздің менің нағашыларым – Ақан сері ауылына барғанымыз бар. Бір туысымның үйінде отырып, бала күнімде дәл осы үйдің төрінде іш жақта жүрген Мейрам деген көкірегі кеніш бір қариядан Ақан-ағаның “жырымның аузын жалақ, арқасын жауыр етесіндер” деп ешкімге өлең үйретпегенін есіткенімді айттым. Оның дәлелі ретінде сері “Балқадидиша” әнін алға тартады екен.

...Жаздың күні Жыланды баурайындағы жастардың бір жиынында кірпияз ақынның жанына отыруға бір қыздың жүрегі дауаламай Жаулыбай Дүйсендегі Ыбырай дегеннің бойжетіп отырған ажарлы да ақылды қызы Қадидиша шығыпты. Атақты әнші ән салғанда ол бетін жібек орамалмен желпіп қана отырыпты дейді. Бозарып таң атып, жиынның шеті сөгіліп, жұрт тарқап жатқанда Ақанның рұқсатынсыз орнынан қозғалуға батпай иба сақтап отырған қызға келіп екі жеңгесі ым қағады. Соны сезген сері табан аузында әнімен бірге суырып салып:

*Қызы едің Ыбыкемнің Балқадидиша,
Ішінде тамам қыздың хан Қадидиша.
Бір емес, екі жеңгең шақырып тұр,
Рұқсат бізден сізге бар, Қадидиша! –*

депті.

Табанда туған тың ән шырқалғанда әуенге арбалағандай төбеде шырылдап бозторғайлар тұрып алса керек.

– Кей жігіттер сол әнді “Бұралған белің нәзік тал Қадидиша” деп айтатын көрінеді. Жарқыным-ау, талдан қорап жасап, онымен кең-қоқыр төкпеуші ме еді. Ал періштедей Балқадидишаны мен өлсем де талға теңермін бе! – дейді екен Ақан-ағаң.

Осынау әңгімені естісімен оны Балқадидиша ауылынан жинаған деректермен дәлелдеп, тың дүниелермен толықтырып, Жанайдар көп ұзатпай “Балқадидиша” атты әп-әдемі повесть жазып тастады. Былайша айтқанда, бұнысы әпжілдік деуге де, алғырлық деуге де сыярлық қасиет. Жеделдікті, жүйріктікті талап ететін журналистикадан дарыған дағды шығар, бармағын сорғандай бір шығарманы бәлен жыл жазып, ұзақ сонарға салу оған жат болатын. Жариялануы болмаса, жазылуы созылмайтын.

Сөйтіп, бір кітаптан кейін бір кітап дүниеге келіп, газеті бүкіл-одақтық көрмеге қойылып, бәйге алып, өзі журналистердің одақ-

тық сыйлығына ие болғаны кейбір күншіл өнездердің ішін тарғыл мысықтай тырнап жатты. Ай сайын үстінен арыз түсіріп, тоқсан сайын тексеріс шығартып, обком мен екі араға ши жүгіртті. Мәселенің мәніне бойлап, істің байыбына бармаған айғайгөктеу бір облыс басшысы қыр соңынан қалмай құдалап, жиналыс болса-ақ сын бақанын ала жүгіріп, тіпті орнына Атбасар жақтан адам да іздетті. Бірақ ақ иіліп сынбады, аққа қара жүкпады. Алайда қатарынан бірнеше жылға созылған қаңқу сөз, салдарсыз сын, жазықсыз жала жүйкені жұқартып, жүрекке зақым салмай қойған жоқ. Кейінгі кезде жиі ауырып, төсек тартып қалатынды шығарды ол. Сырттай ұйтқытпап сүттей ұйып отырған ұжымға іріткі салу үшін сырқатының өзін сан-саққа жүгіртіп, “әкетіп бара жатқан түгі жоқ, жатып ап кітап жазу үшін тапқан амалы” деп соққандар да болды.

Кейде Алматыда қызмет бабымен іссапарда болғанда арнайы келген жиналысына қатыса алмай, ауырып жатып қалатынын талай көрдік. Мейманханасына дәрігер шақыртып, дәрі ектіріп, үйден ыстық ас апарып, шайын қайнатып беріп күткен кезіміз аз болған жоқ. Тақа болмаса үйге алып келіп бәйек боламыз.

— Алматыға келсем-ақ қаралай сендерді әбігерге салып қоятыныма қысыламын. Әйтеуір, бір дәулет қонды, түбі не ғып шығарын кім білсін! Қысылып қалсам бас сүйер сендердің осында тұрғандарын қандай жақсы болған! — деп мұңаятын.

— Оқа емес, “тұшы ет — ауырмаққа” деген. Ара-тұра ауырып қоймаса, адам денсаулықтың қадірін білмей, тіршіліктің тәтті екенін ұмытып кетеді, — деп әзілге шаптырып, жұбатпақ боламыз біз.

Обком хатшысы болып сайланғаннан кейін оның денсаулығы тіптен құлдырап кетті. Тоқсан бірінші жылдың басында Мәскеуде Кремль ауруханасында жатқан кезінде іздеп бардым. Алдын ала телефондасып алған соң ол аурухана қалашығының кірер аузынан қарсы алды. Сәукеледей селебе қарағайлардың арасындағы жолмен қарды сықыр-сықыр еткізіп келе жатқанда ол:

— Қанша күн от оттап, су ішерімді қайдам, еңсемді басып, бойымды бір көтертпей қойды ғой, бұл сырқат, — деп көзінен ыршып кеткен жасты теріс қарап, қолының сыртымен сілкіп тастады.

— Қой, бұлай босама, жігітке ол жараспайды. “Ауырып жазылған жан олжа, жоғалып табылған мал олжа” дегендей, күні ертең-ақ құлындай ойнап қатарға қосылып кетесің. Мәскеудің ығай мен сығай оқымысты дәрігерлері жазбай жібермейді, — деп жігер берген болдым, бірақ іштей жүрегім жылап тұрды.

Бір бөлмеде Жанайдар Мәскеудің бұрынғы мәрі В.Ф.Промысловпен бірге жатыр екен. Танысып аз-кем әңгімелескеннен кейін Владимир Федорович “сізге бөгет болмайын” дегендей сылтау айтып, сыртқа шығып кетті. Жанайдар екеуіміз әр әңгіменің басын шалып біраз отырдық. Байқаймын, ол ауырып жатса да қолынан қаламын тастамай жаңа бірдеңелер жазып жатқанға ұқсайды. Қобыраған қағаздарының арасынан өлең жолдарын көзім шалып қалды. Анау бір жылдары мені туған күніммен құттықтап, ойын өлеңмен өрнектегені еске түсті.

*Жазушы да, журналист те әрі ақын,
Тәржімада тіл орайын табатын.
“Социалистік Қазақстан” көгінде
Талмай ұшып, қақсын дабыл канатын.
Очерктеріңе сөз мәйегін тандадың,
“Зам” болып-ақ желмаядай зауладың.
Сәке, бүгін сізге тілек тағы да,
Керек енді “сам” болып та самғауың.
Қажырың бар арман таудан аса алар,
Өмір сәні еңбекпенен жасалар.
Қызығын көр Ерлан, Думан, Шынардың,
Ғайнижамал қосағыңмен қоса ағар.
Кемел шағын, қартаймасын жуықта,
Көкіреңді толтыра бер тұныққа.
Астанада ағамыз бол ақеділ,
Бірақ туған Көкшетауды ұмытпа.*

Ұйқас-ырғағы тәп-тәуір, төрт құбыласы тең ол өлеңді Көкше ақындарының біреуіне жаздырып алған шығар деп ойлағам да қойғам. Ал мына жолдарды көрген соң құмарлығым оянып:

— О не, ақын болып кеткеннен амансың ба. Зайыры орман ішінде өлең жазып жатырсың-ау, өзі?! — дедім.

— Қай бір ақындық дейсің. Әлгі немерем Айшамды сағынған соң шатпақтағаным да.

— Сонда немерең Мұхтарыңнан да, Ләззәтіңнен де, Айгүліңнен де асып кетіп отыр ма?

— Оның рас, телефоннан “әтә” деп шырылдағанда өкпе-бауырым езіліп, қолқам үзіліп кете жаздайды. Құйтақандай сәбиді зарықтырып қойған құдайға не шара. Сосын сағыныш шіркін қолға қалам алғызады.

Шынында да, жүректің сағынышын, жаныңның толқынысын жеткізе алатын жыр жарықтық қана ғой.

Қазақтың “көп жасағаннан емес, көпті көргеннен сұра” деуінде

біраз мән бар. Жер шолып, ел танып, көпті көріп, топқа кірген жігіттің төңірегіндегілерге тигізер шарапаты аз болмасқа керек. Біраз жерде болып, талай жұртпен араласқан Жанайдар елге солардың жақсы дәстүрін ала келген еді. Әсіресе, бір өліде, бір тіріде көрінетін ағайынгершілік көмекті ол алдымен өз ұжымында қалпына келтірді. Біреудің кісісі өлсе, жас нәрестесі туса, ұлы үйленіп, қызы тұрмысқа шықса, оны көп боп көтеріп кететін болды. Адамның адамгершілігі де айналасындағылардың қуаныш-қызығына, қайғы-қасіретіне ортақтаса білуімен айқындалады ғой. Тынға топырлап келген тобырдың әсерімен әркім өз қотырын өзі қасып, ұмыт болуға айналған бұл салт-сана халқымыздың бауырмалдылығын паш етер баға жетпес байлығы емес пе еді.

Әкесі Баймырза дүниеден өткенде талдықорғандықтар қоғадай жапырылып шығарып салса, Көкшетаудан қарсы алар тірі пенде шықпай, ауылына бала-шағасымен әупірімдеп автобуспен әрең жеткен Жанайдар елдің ежелгі ең игі әдет-ғұрпын, жақсы дәстүрін жандандыруға сөзімен де, ісімен де көп еңбек сіңірді. Газеттің белді басшы қызметкерлері Жомарт Оспанов пен Кәкімтай Әміров қайтыс болғанда бүкіл жабдығын журналистер ұйымы мен редакция атқарып, қашан екеуіне де ескерткіш орнатылып, басына құлпытас қойылғанша қара жанына дамыл болған жоқ. Менің атам мен әкем қайтыс болғанда да қайғымызды бөлісіп, қасымызда болды.

Айтқандай, әкем дүние салғанда ол төсек тартып үйінде жатыр еді. Мазаламайық деп хабар бермегенбіз. Кенет жерленген күні Райхан екеуінің жетіп келгені ғой.

— Апыр-ай, әтәйға топырақ та сала алмадым-ау! Есіткенім жоқ, түсте газеттен көрдім. Ондағы жігіттер де ештеңе айтпай осында өздері тартып отырыпты. Ал біздің обкомда жөн-жосық білетін мұсылман бар ма? — деп қатты күйініп келді. Өңі өте жүдеу, бұрын денесімен дене болып тұратын киімдерінің бәрі қолбырап қалыпты.

Біздің жақта өлік шыққан үйде үш күн бойы ас пісірілмейтін дәстүр бар. Бір інішектің үйінде ұзақ кеш отырып, ата-аналарды еске алып, өткен-кеткенді айтып, біраз шер тарқатып, іш босаттық. Үркер туа олар көлігіне от алдырып, Көкшетауға қарай тартты. Орманның қылтасынан асып, қараңғылық қойнына кіріп, көзден ғайып болғанша соңынан қарап тұрдық. Наурыздың сол күнгірт кеші соңғы кездесуіміз екенін онда кім білген...

1996 жыл.

ӨРНЕКТИҢ ӨРНЕГІ

Есілдің ерке ағысы екпіндеп келіп қиялай тартатын осы бір қолтықта Арқа өңірінде өсетін ағаш тұқымының төрт көзі түгел табылады десе, әсте артық емес. Қысы-жазы жап-жасыл болып сәукеле киген келіншектің құлпырып тұратын сал қарағайлар, жар-қылдап бұрала билеген бикештей ақжеленді сандал қайыңдар, үп еткен жел тұрса үкідей ұлпасы бүрк ете қалатын көк теректер, зүмірет жапырағы арудың алқасындай төгілген сәмбі талдар, мәуесі шок-шок қып тізген қызыл маржан тәрізді шетен ағаштары қиядан көз тартып, қиялынды қиянға жетелейді. Сол сандал қайыңдар мен алка теректердің етегіне жабысқан сәбидей сынсыған алқызыл ит-мұрын мен күп-күрең шиіе бұталары, сарғыш гүлі танау қытықтаған тобылғы мен жұпар иісі кеңсірік жарған жиде көздің жауын алып, бұра басып бұлтаруға мұраша бермейді. Ал сол тоғайдың ішіне ендеп кірсең, киіздей тұтасқан қалмақ бүлдіргеннің шырынына боялып, аппақ “адидасың” қанға малып алғандай қып-қызыл болып шыға келеді.

Жерұйық секілді аса әсем осы иіннің өріне кеп “Өрнек” ауылының ірге тепкеніне алпыс жылдан асыпты. Алайда оның түндік саны алпыстан асқан емес. Өйткені орталау мектепті бітірген соң күзде қайтқан қаздай тізіліп басқа жаққа білім қуып кететін жастардың ауылға қайтып оралатыны сирек. Қара шаңырақтың түп қазық иесісің деген ұғымды сәби күнінен санасына сіңірген ата-аналардың сүт кенжесі болмаса, қалғандары қызмет бабымен тағдырдың айдаған жағына тартып жүре береді. Бүгінгі өнер-біліміміздің, өндірісіміздің сан саласында еңбек етіп жүрген өрнектіктердің еліміздің әр тұсынан ұшырасатыны да содан болса керек.

Зайыры, туған жердің тамылжыған табиғаты көңіліне жел, зейініне дем беретін болар, өрнектіктердің арасында жалпы қара

жаяуы шамалы. Әсіресе, дерттен де бетер тіл өнерін мұрат тұтқан қиялы қанатты, қаламы қуатты арқалы азаматтары баршылық. “Өрнектің” бір өзінен ғана қазақ баспасөзінің қабырғалы қайраткері, телерадио ісінің ірі ұйымдастырушысы кешегі Кенжеболат Шалабаев бастаған оншақты қаламгердің шығуы осының дәлелі. Солардың бірі – қазақ өлеңінде өзіндік орны бар бүгінгі белгілі ақын Есләм Зікібаев.

Ақын деген туған топырағына жанымен де, қанымен де тамырын терең жіберіп, алтын қазығы – атамекенімен қашанда тұтасып жататын халық қой. Ендеше, Есләмнің өлеңі мен өнері шыр етіп дүние есігін ашқанда кіндік қаны тұңғыш тамған “Өрнекпен” өзектес болатыны тегін емес. Өйткені “Өрнек” ол үшін “шақыратын қол бұлғап, белес-белдер, ата-баба өткен жер, өзі өскен жер”. Сондықтан оның “жаныма жақындығы Өрнегімдей бір ауыл таба алмаспын” дегеніне риясыз сенеміз.

*...Оралған жыл құсындай көктемдегі,
Көңілім сеніменен көкке өрледі.
Өзіңмен өзектесіп жатыр мәңгі,
Аяулы өмірімнің өткелдері, –*

деген жыр жолдарына зер салсаң, сонау сұрапыл соғыс жылдарындағы тауқыметі мол тірліктен бастап, болашақ ақын өмірінің сан алуан суреттері көз алдына келеді. Ақынның өмірбаяны – өлеңі дегенге ден қойсақ, ол аядай ауылы арқылы айдай өлемнің тынысын көрсетіп, басынан өткен жайды ортаға сала отырып, балалық бал дәурені соғыстың от-жалынына тұншыққан тұтас бір ұрпақтың тағдыр талайын алға тартады. Әкеден ерте айырылып, ағасы алған жарымен отыз күн отаспай жатып, майданға аттанған, анасы таңның атысы, күннің батысын білмей жұмыс соңында салпақтап, әпкесі соқаға жегілген өгіз басын ұстап ертеден қара кешке дейін аңызда жер айдаған, ерінің жолына қарай-қарай екі көзі төрт болған жеңгесін көріп көкірегі қарс айырылған “жас болса да кекседей арманы көп” қамкөңіл, жүдеубас бала баршамызға таныс ортақ бейне.

*...Бір үйдің жалғыз ғана еркегімін,
Жараспайды бала боп еркелігім.
Алдымда – аға,
Артымда жеткіншек жоқ,
Ойдың да орманына ерте кірдім, –*

деп өзі айтқандай, өмірі еріксіз ерте есейткен оның зейіні ұшқыр, зердесі тұтқыр. Бала көкірегінде дүрілдеген жас күнінде төрт ауылды шашау шығармай басқарған, қолынан да, тілінен де келетін сөзге ұста, ақылға кең Түкеңнің, техника тілін жетік білмесе де, талабы таудай аңқылдаған аққөшек жас комбайншы Жәкеңнің, бас-

тық болғанының жөні осы екен деп былайғы жұртқа бақан ала жүгіріп, елдің әрі шебер, әрі аңшы, әрі серісі, ауыл боп бетке ұстар қадір тұтар көрісі Бектұрдың сақалынан алған содырлы сойқан Бейсеннің бейнелері қатталып қалған. Бір ғана ауылдың жақсы-жайсаңы мен телі-тентегін көз алдынан өткеріп, тіршілікте итжығыс түсіп, бір-бірін ала алмай келе жатқан жақсылық пен жамандықтың ара-жігін ашуға талпынады ақын. Ақ-қараны ажыратуды қаршадайынан үйреніп, өмірге көзін ерте ашқан “Өрнегі” оған сол үшін де ыстық.

*...Кімдерге бар,
Кімдерге жоқ керегім,
Ойлап кетсем оның салдар-себебін.
Қыс па, жаз ба,
Күн бе, түн бе?..
Бәрі бір —
Туған ауыл!
Жылына бір келемін, —*

дейді ол тебіреніп.

Және жылда бір рет келіп, сайрандап қайтар құсы боп жеткенше аңсап, ән сап келеді. О баста-ақ Алматы мен Өрнектің екі арасын жалғастырар деп туған перзентін ауылы “астанадағы елшісіндей” қарсы алады.

*...Аядай ауылым,
Аяулы ауылым,
Ақ ордам.
Бір жағың — тоғай,
Бір жағың — қалың қара орман.
Алыстан келсе, сәбиге де сәлем беретін
Қарт аталардай шықтың ба бүгін тағы алдан.
Бір басындағы балалық пен даналық
Үйлесіп қалай тұрады екен жаңарып!
Ақын болмауға,
Батыр болмауға қақы жоқ,
Өскен жандардың төсіңнен сенің нәр алып.*

Осынау жолдарды оқығанда туған жерді ақынша сағынып, ақынша сүю керек-ау деп ойлайсың. “Өрнектен” өрбіген жыр өрнектері осындай түйін жасауға тәнті етеді. Шынайы ақындық шабыттан туған жырлар әманда осылай ғой, өзі!

Шын ақын алдымен ақын болып тууға тиіс, ал оның қаламгер болып толысуы қабілет-қарымына, жүрек жалынына, қайрат-қажырына байланысты. Әйткенмен табиғатынан ақын халық қазақтың “әу” деп ауыз ашпайтыны, қиналса бірер шумак өлең шығармай-

тыны некен-аяқ. Солай болғанмен де екінің бірі, егіздің сыңары ақын бола бермейді. Айтуға жарар өлең көп те, айтулы ақын ілуде біреу болатыны сондықтан. Ақындыққа тақтайдай тегіс, даңғырап жатқан даңғыл жол және жоқ. Ол инемен құдық қазғандай аса қиын өнер. Құдайдың құтты күні бейнет шегіп, тер төгіп, еңбек етпесе, тұма таланттың да тұма көзі ашылмай қалып қоюы кәдік. Ақынның әулетін танытып, дәулетін паш етер шабыт та талмай ізденіп, танбай үйреніп, тапжылмай табандап отырып еңбектенгенде ғана келеді. Есләмнің де: “Ақын менен шабыттың жаны бірге, шабыт сөнсе, ақын да өлді дей бер” деуінде осындай мән бар. Оның өзі де бүгінгі мерейлі мерекесіне ақындықтың қияметтің қыл көпіріндей қиын тар жол, тайғақ кешуінен түгел өтіп кеп жетті.

Асылы, Есләм жырға сапары ұзақ созылған ақын. Өлең жазуды ерте-ақ бастағанымен, шын ақын екенін отызды еңсергенде ғана сезіп, жырсыз күні жоқтығына көзі алғашқы жинағы жарық көріп, оқырман ілтипатына ие болғанда барып бір-ақ жетті. Әйтпесе Атығайдың Арыстанбай, Зілқара, Шал сынды атақты ақындарының жыр дастандарын жатқа айтып, өзі де орынды жерінде бірер шумақты суырып салатын зергер әкеге еліктеп, қаршадай күнінен өлең құрастыратын. Одан Алматыдағы атак-даңқы мен мансабын махаббатқа құрбан қып Иранбактай Алатау бауырайынан бір қиыр шеттегі шағын ауылға мұғалім болып келген белгілі ақын Ғалым Малдыбаевтан мектепте дәріс алуы арманы қанатты баланың жүрегіне жыр тамыздығын тастағандай болады.

*Бәрін, бәрін ұмытсам да өңгенің,
Әлі есімде, әлі есімде ол менің,
Қиялымда ақын болсам деп жүріп,
Тұңғыш рет тірі ақынды көргенім, —*

деп қуанған жыр құмар бала елге, жерге деген ұлы махаббаттың не екенін ақын ағаның қарекетінен ұғынып, өлең өнеріне ат қойды.

Ой екшеп, сөз саралап, жалын атып “өлең жазу әрі азап, әрі бақыт” екенін ерте сезінгенімен, Есләмнің ақындыққа бірден ден қойып, басы бүтін беріліп кетпей, жүз ойланып, мың толғанып жүріп қалуының да өзіндік себеп-салдары бар. Әдебиет сияқты қасиетті ғимараттың қақпасын біз келіп қаққан алпысыншы жылдардың басында “дарынды”, “дарынсыз” деген далбаса дырду шығып, тай жарысына қосқан жүйрігін белді атпен келіп демеп жетелеп кететін шабармандай жас ақындардың біразын сәт сапар айтып, қабырғалы қаламгерлер бөліп-бөліп әкетті. Қолдаушысы күшті жастар жыр айдынына періп кетіп, бірден құлаштап жүре берді де, ондай құдіретті қолы жоқтар жағада қалып қойды. Сол

жылдары университет бітіріп еңбек жолын енді ғана бастаған, әлгіндей мейірімнен мақұрым Есләмнің нан тауып жеп жүрген журналистік жұмысын күйттеп, қаламын газет-журналда шыңдауына тура келді. Газет жұмысының отымен кіріп, күлімен шығып, күйш-жанып жүріп қарапайым хабардан бастап, сындарлы бас мақалаларға дейін жазды, тіпті сурет те түсірді. Құдайға шүкір, жұмысы жеміссіз де болған жоқ. Үлкенді-кішілі газеттерде бөлім менгеріп, жеке бір басылымның редакторы да болды. Баспасөз комитетінде бөлім басқарып, баспагерліктің де дәмін біраз татты. Бірақ қайда жүрсе де, қай жерде қызмет етсе де өлеңі есінен екі елі шыққан емес.

Қанатын бер сұңқардың самғайтұғын,

Туяғын бер тұлпардың талмайтұғын.

Қалым бар ұлы өмірдің бәйгесінде,

Бір озбасам құмарым қанбайтұғын, —

деп, ақыры жетпісінші жылдардың басында белді бекем буып ақындыққа бұлтармастай бет бұрды.

Жұртқа шынын айтып, сырын жайып, көлдария көңілді қотару үшін жырды аңсап, шөліккеп келген ол айналасы он-он бес жылдың бағдарында сегіз өлең кітабын шығарып үлгерді, оның біреуі және орыс тілінде жарық көрді. Қай кітабын алып оқысаң да өлеңдерінің өзіндік әуезі мен әуені, ақтарар сыры, айтар ойы бар. Оқырманын жалықтырмай, желпінтіп жетелеп отырады. Ол кейбіреулердей қайтсем жаңалық табамын деп әсіре жаңашылдыққа бармай, тіпті тың тақырыптар да іздеп жатпай, күнделікті тыныс-тіршілігіміздің бір сәтін алып, содан өзіндік ой түйіп, соны пікір туғызады. Әрбір өлеңінен өзіндік әуезі ғана емес, Есләмнің өзіне тән мінезі де мен мұңдалап тұрады. Мәселен:

Сәл сабыр ет, мен десен, қасиеттім,

Ақтарылса тоқтамас тоғандаймын.

Ақ түтек,

Алабүлік борандаймын,

Бір буып басылатын,

Заматта шайдай боп ашылатын, —

деген жолдарында бұрқ ете қап тез қайтатын тетігі тілінде тұратын ақынның өз мінезі андағайлап-ақ тұр.

Ал:

Әлдеқалай ренжисем, егерде,

Бәрін,

Бәрін... былай қойып басқаның,

Сезбесе екен деп тілеймін қас жауым,

*Еңсем түсіп, мерейі өссе олардың,
Аласарып кететіндей аспаным, —*

секілді шумактан арына жанын садақа қылатын намысқой қайтпас қайсар Есләмнің өзін көресің.

Ақын мейлі анасына хат жазсын, мейді әпкесін айтып мақтансын, мейлі жарына жыр арнасын, мейлі ұлына ақыл-кеңес берсін немесе нағашысына базына қылсын, соның бәрінде де сындарлы ой, салиқалы пікір жатады. Оның сырлы сезімге толы жүрек қылын шертетін ойлы-күйлі махаббат жырларының біразына ән жазылып, радиодан айтылып, сахнадан шырқалып жүргені сол қасиетінен де болар. Жалпы, Есләм жинақ сайын өресі биіктеп, жыр сайын өркені өсіп отырған ақын. Әрине, қандай дарын болса да өз дәуірінің перзенті ол. Сондықтан оның шығармаларынан өз заманының лебі еспей тұрмайды.

Ақынның ері оралмай төркініне кетіп қалған сүйікті жеңгесін арада көп жылдар өткен соң астанадағы Жеңіс тойында кездестіруі, Түкеңнің орта мектеп бітірген балаға тіркеуші болып тың көтеріс, жоғары оқуға сонан соң жолдамамен бар деп кеңес беруі, Жанахметтің кейін керемет маман болып кеудесіне алтын жұлдыз қадауы кешегі кеңес дәуіріне тән дәстүр. Оны өлеңнен алып тастағанмен, өмірден жұлып тастай алмайсың. Жақсы болсын, жаман болсын ол бүкіл еліміздің өткен жолы. Бұл үшін ақынды кінәлауға еш болмайды. Біздің бөріміз де жылап жүріп-ақ “бақыттымыз” деп бетбақтырмаған, барға қанағат, жоққа салауат айтқан буынбыз ғой.

Әлбетте, баурайында тұрған таудың биіктігі көрінбейді, жанында жүрген жанның ұлықтығы білінбейді. Биіктіктің де, ұлықтықтың да қадірі алыстағанда ғана. Сол сияқты тай-құлындай тебісіп, тете өскен, әзіл-қалжыңымыз жарасып, жұбымыз жазылмай бірге жүрген Есләмнің де қадіріне мынау мерейлі мүшелі қарсаңында ғана жеткендеймін. Баяғыда Алматының облыстық газетінде ол әдебиет бөлімін басқарып, мен редактордың орынбасары ретінде жетекшілік жасап жүрген кезде мінезі қызбалау, басынан сөз асырмайтын Есләмнің шап етіп шыға келетіні болатын. Сонда редакторымыз Әбекең, кәдімгі Әбдуәли Қарағұлов осылар түс шайысып, бірін-бірі көрмей кете ме деп қауіптеніме: “Айтпады деме, күні ертең екеуің де қазақ әдебиеті мен мәдениетінің ортан қолдай өкілі боласындар. Сондықтан сөзге келмей, бір-бірінді жебеп-желеп, демеп жүрсендерші” дейтін. Көпті көрген көзі қарақты кемеңгер қарияның өзіме қарата айтқаны келген-келмегенін білмеймін, ал Есләмнің қазақ әдебиетінің белді өкілі екенінде дау жоқ. Кейде кейбіреулердің еліміздің солтүстік өңірі орыстанып барады, қазақ мектептері құрып

бітуге таяу, сол себепті одан енді жазушы шығуы неғайбыл деген пікірі қылаң беріп қалады. Бірақ қасиетті орын құр тұрмақ емес. Киелі топырақ талант туғызбай тұра алмайды. Кешегі Мағжан мен Сәбиттің, Ғалым мен Ғабиттің ізбасары сынды бүгінгі Сафуанға серік солтүстіктің дарынды бір перзенті алпыстын асуына енді ғана иек артқан ақын Есләм Зікібаев деуге толық хақымыз бар.

Отыз жылдан астам дәм-тұзымыз жарасып, отбасымыз мидай араласып бірге жүріп, біте қайнасып кеткендіктен Есләмді онша елей бермейді екенбіз. Жана өлендерін оқып бергенде: “О, бәрекемді, дұрыс екен” деп мақұлдағанмен оның тұтас поэзиясын зейін қоя зерделеппіз. Міне, енді мерейтойы алдында бұрын-соңды жазған жырларын қайтадан оқып, ой елегінен өткізгенде оның ақындық деңгейі қаншалық өскеніне, қандайлық азаматтық биікке көтерілгеніне көз жеткізіп, өзім үшін тың бір дарын ашқандай, жаңа бір ақын тапқандай болып отырмын.

Шынында да, Есләмнің еті қызып, тері шыға келе бауыры жазылып, шабысы үдей түсетін жүйріктей, тәжірибесі толысқан сайын шабыты шарықтап бара жатқан тәрізді. Әсіресе, соңғы жылдары оның шығармашылық екінші тынысы ашылғандай көрінеді маған. Қазіргі қоғамды да, адамды да толғаңдырып отырған күрделі мәселелер төңірегінде жиі тебіренетін сияқты. Және жырларының тілі айшықты, ойы айқын, пікірі батыл. Оларды оқи отырып, бүгінгі ауылдың, қазіргі қауымның қалт-құлт еткен кембағыл жай-күйін көріп, ақынмен бірге қабырғаң қайысады. Тағы да көз алдына оның өз “Өрнегі” келеді. “Бауырмал ақ қайындар қол бұлғап шақырғандай боп” жылына бір келетін туған ауылының да тірлігі тамтырап, тынысы тарылып бара жатқандай.

*... Үйімнің шыға беріп іргесінен,
Алқа ілген таң шығынан гүл кешіп ем.
Бұл күнде сол жерлердің бәрі тақыр,
Жалғасқан бабалардың мүрдесімен.
Армандай көзді арбаған жұмақ мекен,
Тағдырдан осы күнді сұрап па екен?
Аяныш халін көріп келген сайын,
Қайтарда ебіл-себіл жылап кетем, —*

деуі тіпті де тегін емес. Қарақан бастың ғана қамын күйттеп, әркім өз құлқын тамағын ғана ойлап, бір-біріне қасқыр көзденіп, бірін-бірі жұтып қоюға құдайдан емес, заңнан ғана қорқып отырған мынау заманда “Адамдар бүгін хайуаннан бетер қауіпті. Тәні жалаңаш. Жаны жалаңаш. Араны аш!...” екені айдай ақиқат қой. Сон-

дықтан да ақынның келешек үшін өзін жауапты санайтын көзі ашық, көкірегі ояу замандастарының атынан:

Ескексіз қайық –

Еркіміз желде, желкенде...

Ойлаған кім бар –

Шынында ез бен ер тең бе?

Бүгін күн өтер бұқпалап ғұмыр кешірген,

Не бетімізбен қарар екенбіз ертеңге! –

деген қиналысына болашақтан ұялып бетімізді басып қол қоямыз. Ертеңгі күнді көз алдыға елестете алмай, болашағың буалдыр тартып бұлдырап бара жатқан аумалы-төкпелі мынау алмағайып кезеңде қол қусырып қарап отырмай, елдің еңсе көтеріп, оянуына атсалысу керек. Өйткені, ақынша айтқанда, “Оянатын еліңнің күні келді, оята алса жарады жырым елді!” Елді оятып, бір жағадан бас бір жеңнен қол шығарып, ортақ іске жаппай жұмылғанда ғана күнөдан пәк келер ұрпақ құлдық дертін сілкіп тастап, біз көрмеген, біз білмеген жақсылыққа шүйгіді. Ақын Есләмнің ой-өрнектері осыған үндейді.

“Ақиқат” журналында қызмет еткен кейінгі жылдары Есләм Зікібаев арынды ақын ғана емес, пайымды публицист екенін де танытты. Қазіргі заман, қоғам және адам жайындағы толғамы терең, талдауы тиянақты публицистикалық мақалалары оқырман жүрегіне жол тауып, жылы қабылданып жүр. Бүгінгі күн тақырыбындағы сондай публицистикалық толғаулары мен замандас қаламгерлер туралы естелік-эсселерінің өзін құрастырып шығарса, қалың бір кітап болғандай. Ол өзінің бір өлеңінде:

...Иә, ағайын!

Бәрі сендер үшін деп,

Бастай бере

Тастап кеткен ісім көп,

Салғырттық па,

Анғырттық па білмедім,

Ал басқа жұрт мұны қалай түсінбек?

Бирақ менен күдер үзе көрмендер,

Тасқындаған бойда бұла күшім көп.

Бір ескерткіш орнатарым ақиқат,

Әлемде жоқ әсемдіктен мүсіндеп, –

деген екен.

Иншалла, ол айтқанын айна-қатесіз орындауға Есләмнің жүрек жалыны да, қалам қарымы да қаптал жететіне кәміл сенеміз.

1996 жыл.

ҚАЖЫМАС ҚАЛАМ ТОРЫСЫ

Сөзстанға сапарын алпысыншы жылдардың алғашқы жартысында бастаған қаламгерлердің тегеурінді бір толқыны бәйге атындай түйдектеліп шықты. Бір-бірінен бірер жейде бұрын тоздырған жас айырмашылығына қарамастан, бәрінің де бел құрдастай әзіл-қалжыңы жарасып, өнер бәйгесіндегі бәсекелестігінен гөрі тілеулестігі басым болды. Алайда жарыстың аты жарыс қой, кейбіреулері бірден қара үзіп шығып, көзге тез түсіп, ерте танылғанымен, табаны тасқа тиген жүйріктей тапырақтап, қаламы тоқырап қалды да, енді бірі қыза келе қарыштап, шабыты үдеп, шабысы түзеліп, екпінінен әлі күнге дейін танған жоқ. Күшін біркелкі жұмсап жүрісінен еш жаңылмай, қайта барған сайын еркін көсіліп, тың қырларымен танымал болған қаламгерлердің қатарына алпыстың асқарына маңдай тіреген Мамадияр Жакыповты қосар едім.

Өз басым, онымен бұдан тура ширек ғасыр бұрын осы “Егемен Қазақстанның” құтты қабырғасында тұңғыш табыстым. Бұрын бес-алты жылдай газеттің Семей облысы бойынша меншікті тілшісі болып, одан Мәскеуде жоғары партия мектебін бітіріп, соның алдында ғана аппаратқа келіп, ауыл шаруашылығы бөлімінің меңгерушісі болып орналасқан екен. Жалпы, оны еңбек жолын осы бас газеттің өзінде бастады десе де болғандай.

Қазақ университетінің журналистика факультетінде оқып жүрген кезінде өндірістік тәрибеден жақсы өткен жігітті оқу бітірген соң редакцияға алып қалып, бір бөлімде бірер ай жұмыс жасап та үлгеріпті. Бір күні қызмет бабымен Орталық партия комитетіне барғанында ол насихат бөлімінің нұсқаушысы Петер Хрушевпен кездесіп қалады. Университетті өздерінен бірер жыл бұрын бітірген, бірақ мұны жақсы білетін ол да шұрқыраса кетеді.

— Иә, сен қайдан жүрсін, Семейге кеткен жоқ па едің? — деп сұрайды ол табан аузында.

— Жоқ, осында “Социалистік Қазақстанға” қызметке алып қалды, — деп бұл шынын айтады.

— Орталық Комитеттің шешімін бұзуға олардың қандай қақысы бар?! Жоқ, жолдама бойынша сен Семей облысына баруға тиіссің, — деп кілт құбылған құрбы жігіт мұны дедектетіп бөлім бастығының орынбасарына алып барады. Ондағы сөз қысқа болады: партия қайда жіберсе, кадр сонда баруы керек.

Партияның ақ дегені алғыс, кара дегені қарғыс болып, аузынан жалын атып тұрған кезі ғой, сөз қайтаруға тіл қысқа. Айтты — бітті, кесті — үзілді, бармасқа амал жоқ. Сөйтіп, Мамадиярдың артына қарай-қарай Семей қайдасың деп тартып тұруына тура келеді. Бірақ көп қиянаттың бір қарымтасы, көп қиындықтың бір қайырымы болмай қоймайды. Алматыны қимай қинала-қинала барған сол Семейде ол табаны күректей он бір жыл еңбек етіп, үлкен өмір мектебінен өтті. Бәрінен бұрын сонда жан серігі — жарын тауып, бала сүйіп, бақыт күшты. Облыстық газетте әдеби қызметкер болып бастаған ол бөлім бастығына дейін көтеріліп, одан қалалық комсомол комитетінің хатшылығына дейін өсті. Алайда ұшуға жаралған құстың аспансыз тұра алмайтыны тәрізді, жазуға жаралған жан да қаламсыз отыра алмайды екен. Ақыры, ол өзі кара шаңырағындай көретін “СҚ”-ға меншікті тілші болып ауысады.

Осы газетке бас редактордың орынбасары болып бекітілгенімде ұжымнан мол мағлұматы бар Орталық Комитеттің нұсқаушысы, танымал тележурналист Максұт Әубәкіров марқұм: “Онда сенісіп, арқа сүйеп жұмыс істейтін жігітіңнің бірі Мамадияр Жақыпов болар. Бес жыл бірге оқыдық, қақ-соқпен жұмысы жоқ, біртоға жақсы жігіт. Өзіне-өзі нық, сөзіне де берік” деген еді. Айтқанындай-ақ, созымды мінезіне, кең пейіліне сай бітім-пішімі де мол, көзі сәл күліп тұратын осынау сарысұр жігітпен тез-ақ бауыр басып кеттік. Алғаш “Осында бұрыннан отырған бізді өсірмей, бұны орынбасар етіп облыстық газеттен әкеп жүрген кім екен?” — деп маған табағына қол салып, сыбағасын тартып әкеткендей алая караған кейбір әріптестерімдей емес, кәсіби білігіне саяси білімі сай, әдеби әзірлігі мол Мамадияр менімен бірден білек біріктіріп жұмыс істеп жүре берді. Аузын ашса аппақ жүрегі көрінетін мейлінше адал, әдетте бас бармағы мен сұқ саусағын түйістіріп, оң қолын сәл билете отырып, бар зейінімен сөйлейтін оның әділдіктің ақ жібінен аттаған сәтін көрген емен.

Не тапсырсаң да тап-тұйнақтай етіп, тыңғылықты атқаратын оны алқа мүшесі ретінде жұмысымыздың жыртығына жамау етіп ұдайы ауыр тапсырмаға жұмсадық десем, әсте артық болмас. Қайда салсаң да қаттыңды қайырып, жұмсағыңды жұмырып беретін оны өнеркәсіп пен құрылысқа көбірек көңіл қойылған кезде сол бөлімге жібердік. Одан газеттің ең басты бөлімі деп партия тұрмысын басқарттық. Қолынан шыққанына мұқият оның қараған материалдарына шұқшиып жатпай көбіне баспаханаға бірден жөнелтетінбіз. Ол нөмірдің кезекшісі болғанда да арқамыз бір босап қалатын. Ұсақ-түйек қателерді, қайталанған тақырыптарды ол алдын-ала түзеттіріп, бет бізге кешкісін дайын, тап-таза болып келетін. Оның осы ұқыптылығы редакцияның жауапты хатшысы болған кезде бұрынғыдан да ширап, шынын айтқанда, редактораттың жұмысы көп жеңілдеген-ді.

Билік тізгіні жұлынғанға емес, бұйырғанға тиетін әдеті ғой. Одан М.Жақып астаналық облыстың “Жетісу” газетіне бас редактор болып кетті. Оның мынадай бір кілтипаны бар.

Бір күні күтпеген жерден бас редакторымыз Бәкең, өзіміздің Балғабек Қыдырбекұлы кабинетіне шақырды. Сәлемдесіп, амандық-саулық сұрасқан соң:

– Бір ұсыныс жасағалы отырмын. Ренжімейсің бе? – деді күмілжіңкіреп.

– Ренжитін несі бар, айтыңыз.

– Айтсам. “Жетісуға” бас редактор болып барар ма едің?

– Жоқ, – дедім жұлып алғандай. – “СҚ”-ның бас редакторының бірінші орынбасары біреу ғана. Ал ондай облыстық газеттің редакторлары республикамызда қырық шақты.

– Бәсе, обкомнан сені сұратқан соң өзім де қинала-қинала айтып едім, – деді ыңғайсызданып отырғанын жасыра алмай.

– Обком баяғыда Әбекеңді құрметті демалысқа шығарғанда сол Қарағұловтың он жылға жуық орынбасары болған мені сонда неғып көрмепті?! Онда орда бұзар отыздың ішіндегі, қарымым да, жалыным да, күшім де дер шағым емес пе еді! Енді жасым өрмек жүзінен ауғанда жылы орнымды суытып, жаңа жұрт іздегенім жараспас. Өздерінде де мен сияқты азаматтар: анау Жанәбіл мен Баймолда отырған жоқ па?..

– Отырғанымен, оларға көңіл тоқыратар емес. Кім болса да бізден біреуді алғысы бар. Кәне, соған біздің жігіттердің қайсысы лайық?

– Көздегендері біздің басшылардың біреуі болса, Мамадияр

дайын тұрған шаппайбер редактор. Әзір жасы елуге келген жоқ, әлі бір он-он бес жыл алансыз жұмыс істеп береді.

– Ә, отыршы онда, шақырып алып сөйлесейік. – деп әдеттегі асығыстығына басып, бірден телефон тұтқасын көтерді.

Мамадияр көп ойланып-толғанып жатпай: “Тәуекел, сенім артса істеп көрейік”, – деді. Жұртты жікке бөліп алалау дегенді атымен білмейтін ол шынында да ұжымына жағымды, жайлы да жақсы редактор болып еді. Аяқ астынан озбырлықтың құрбандығына ұшырады. Желтоқсан дүмпуі жетекшілеріне болған соттан сурет түсіріп, жариялады деген желеумен КазТАГ-тың директоры бас болып орнынан алынған Алматыдағы бес-алты баспасөз басшыларының арасында кетті. Оны қызметінен босатып қана қоймай, партиядан да шығарып, тіпті астанадан ешқандай жұмыс бермей, Қаскелен қаласына күн сайын катынап, аудандық газеттің корректоры болуына мәжбүр етті.

Сол күндері бастығым іссапарға кетіп, газетке қол қойып жүрген менің қалай аман қалғаныма күні бүгінге дейін қайранмын. Қайрат Рысқұлбековтің сотынан жазылған хабарды кезекті нөмірге беріп үлгерген едік. Келесі күні кешкісін оның суреті келіпті. Нөмірге не беріп, не қоюды тамыршыдай дөп басып, жанымен сезіп отыратын Совет Шиманбаев суретті әкеп көрсетіп “хабары бүгін шығып кетті, мынаны тағы да басын деп жіберіпті, бермей-ақ қойсақ қайтеді?” – деп ақыл қосты. “Е, жалғыз жариялап қайтеміз, бермесендер бермей-ақ қойындар”. – дедім. Құдай қағып, мені сол сөзім сақтап қалса керек. Бізге қарап суретті жалаң беруге “Қазправда” да баспапты.

Ертеңіне өзге газеттерден суретті көре сала Колбин қиқу салып шыға келсін. Сол қиқуды естіген Орталық Комитеттің бір жауапты қызметкерінің мені сынамақ болып:

– Соттың суретін неғып бермегенсіңдер? – деп сызданғаны күні бүгінге дейін құлағымда.

– Хабарын кеше жариялағанбыз. Басындар деп бұйырсаңдар, ертең де күн бар ғой, – дедім мен де қитығып.

– Жо-жоқ. Жарияламағандарың дұрыс болған, – деп ол шыр ете қалды. – Сол сурет бүгін шу шығарып жатыр.

Сурет сергелдеңінен аман құтылғаныммен сол Желтоқсан оқиғасының бас кезіндегі қара тізімнің бірінде менің де аты-жөнім жүр ме екен деген ой келеді өзіме. Оқиға басталған күні түнде республика активін үйді-үйінен шақырып алып, мәжіліс құрғанда қазақ газеттерінен бірде-бір басшыны қоспаған-ды. Ертеңіне бөріне

коммунист қызметкерлерін ертіп аупарткомға келсін, алаңға барып жастармен әңгімелесеміз деген нұсқау берілді. Демалыста жүрген бас редактордың орнында қалған мен жігіттерді бастап келсем, жұрт жиналып та қалыпты. Аға халықтың балаларының бәрі жалаң қағып жалт-жұлт етеді. Біздің жігіттердің иіні түсіңкі, еңсесі басыңқы, жүзі солыңқы. Бір орыс азаматтары сау тұрған саябау қоршауын қиратып, сойыл сайлап жүр. “Ау, мыналардың дүп-дұрыс тұрған дүниені қиратып, бүлдіріп жатқаны не?” деп аң-таң болып тұрсам: “Бұнысы бұл ма, бұлардың әрқайсысының қойнында ұшың зауыттан найза қып ұштатқан арматура таяқшалары да бар, сонда біз өзіміздің балалармен төбелеспекпіз бе?” — деді бір жігіт кейістік білдіріп. Осыны естігенде қолымды бір сілтеп аупартком үйінің екінші қабатына қалай көтерілгенімді білмеймін. Бірінші хатшы Н.Әбіқаевтың кабинетіне кіріп барып: “Нұртай-ау, анау бауырлардың бәрі арматурадан таяқ жасатып, қоршаулардың білеу темірін жұлып алып шетінен қаруланып алыпты. Сонда біз балаларымызды сойылға жығып соғыспақшымыз ба? Қазірден ескертіп, қаруларын тастату керек”, — дедім.

Сырттағы жағдайды іштей сезіп өзі де тықыршып отырса керек, дереу ол менімен төменге түсті. Есік алдына шығып, мегафонмен дауыстап: “Жолдастар, біз жастармен ұрыс салып жаусатқалы бара жатқанымыз жоқ, үгіт айтып тарқатқалы барамыз. Сондықтан кімде-кімнің қолында темір таяқшалар мен басқа да сойыл сайман болса, бір жерге әкеп үйсін. Қазір автобуска отырғанда бөріңді де қарап кіргіземіз” деп еді, біздің жігіттердің де еңсесі бір көтеріліп қалды.

Осы қарекет қимылды көзбен көрген Мамадиярдың өзі “сонда ағамыз бір азаматтық жасады” деп мені екі мәрте екі газетке жазды. Қайдам, менің орнымда ол қарекетті жасы үлкендердің қайсысы болсын жасауға тиіс қой деп ойлаймын. Бәрінен бұрын сөзімді екі етпей, есік алдына ере шығып жұртқа жарлық берген Нұртайға мың да бір рахмет дер едім. Ал сол жолы біреулердің көзіне сүйелдей көрініп, қара тізімге ілініп қалдым ба деп секем аламын. Өйткені көпке дейін жоғары жақтың маған деген қабағы ашылмай жүрді.

Сөз орайы келген соң осындай жайды Мамадияр да бастан кешіргендіктен айтып жатқаным ғой. Кәдімгі Қасым ақынның “Өзге емес, өзім айтам өз жайымды” дегеніндей бір сыр, бірақ шын сыр. Басына қандай ауыртпалық түссе де қаламгер шіркіннің еркін қаламына беріп, шерін қағазына төгетін әдеті емес пе? Айбаты да, қайраты да көбіне қаламнан атойлайды. Сол бір қатулы күндер Мама-

диярдың да қаламын ширықтыра түскені шәксіз. Енбек адамдары туралы мөлдіреп тұратын ойлы очерктері мен өмірдің алуан құбылысын қозғайтын проблемалық әңгімелеріне қоса тіршілігіміздің ашы шындығын ашып айтатын әжуа-сықақтары соны бір серпінге ие болған секілді. “Қазақ әдебиеті” газетінің әзіл-оспақ отауында қонақ кәде ретінде жиі көрінетін “Мергенбайдың айтқандары” да нысанаға дөп тийіп, мергендігі барған сайын ұшталып келеді. Ал оның “Абырой”, “Ұстаз” деген атпен жеке-жеке кітап боп жарық көріп, оқырман жүрегіне жол тапқан әңгімелерінің екі жинағы өз алдына бір төбе. Журналист ретінде газет қажетін өтейтін тың да тартымды хабарлар табу жөніндегі талпынысы оның қабілетінің жаңа бір қырын танытқандай. Өз газетінде күн сайын дерлік шығып, әлемнің әр шалғайынан сыр шертетін “Шарайна” топтамасында қаншама көз майы мен маңдай тері жатыр десеңші. Түрлі дерек көздерінен түзіп халықаралық тақырыпқа қалам тербеп қоятыны және бар.

Сонымен, “осы Мамадияр Жақып қаламгердің қайсына жатады: жазушы ма, журналист па? – деп сұрауы да ықтимал бәзбіреулердің. Шынтуайттап келгенде, екі торының өзгешелігі жоқ: журналист дегеніміз де жазушы, айырмашылығы тек жазушыдан көбірек жазады, азырақ алады, жиірек көрінеді, сиректеу қошеметтеледі, көтерер міндеті зор болады, көрер құрметі кем болады. Былайша айтқанда, бейнеті көп, зейнеті аз қаламгер. Осындай бейнеті көп, зейнеті аз мамандықтың туын қырық жылға жуық талмай, тынбай көтеріп келе жатқан Мамадиярды, асылы, қаламның қажымас еңбек торысы деген абзал болар.

1998 жыл.

ҚАЛАМЫ ҚУАТТЫ, ҚИЯЛЫ ҚАНАТТЫ

Алпысыншы жылдардың алғашқы жартысында “Жетісу” газетіне бас редактордың орынбасары болып келген кезімде көбірек арқа сүйегенім екі азамат болды. Олар сол жылдары жас болғанымен, қаламы төселіп, қанаты қатайып қалған, саяси жағынан сауатты, әдеби қарымы әлеуетті қаламгерлер Арыстан Рүстемов пен Рашит Рақымбеков еді. Бірі – насихат, бірі – партия тұрмысы бөлімінің аға әдеби қызметкері. Екеуі де Қазақ университетінің журналистикасына бір жылы түсіп, бірге бітіріп шығыпты. Астаналық облыстың газетіне де қызметке қатар келіпті. Егіз қозыдай жұп жазбай ұдайы бірге жүретін осы екі жігіт әмсе бірін-бірі толықтырып, бірін-бірі молықтырып отыратындай көрінетін. Ойына бір тың тақырып келсе, не қолына қызықты бір хат түссе, екеуі де алдымен маған айтып, маған әкеп ақылдасып отыратын.

Бір күні Арыстан, ансағай бойлы аңкылдақ Арыстан мұрнының ұшы тершіп, жарқылдай күліп кірді де: “Мынаны оқып шығыңызшы, дәл осы кезеңнің тақырыбы” деп бір оқшау алып келді. “Қаз қуған ұстаздар” деген тақырыбына қызығып, бір демнен бөгелмей оқып шықтым. Көтеріп отырған мәселесі Шелек ауданы мектептерінің жаңа оқу жылына әзірлігі. Алғашқы қоңырау қағылуына санаулы күн қалғанымен, ауданға қажетті оқу-күралдары әкелінбеген, сауда орындарында қалам-сия, қарындаш, кітап-дәптер дегендер атымен жоқ. Күні ертең партаға келіп отырар жас бүлдіршіндер сонда қандай жазу құралын пайдаланбақ? Әлде қадым замандағыдай қаздың қауырсынынан қалам жасасамақ па? Онда шәкірт қамын ойлар ұстаздарға қотандағы қаздарды қуудан басқа лаж қала ма? Осы бір болмашы ғана оқиғаны ойнақы оқшау етіп, ойланарлық мәселе етіп көтеріп отыр. Мұртын басып, қырнап жібергендей кедір-бұдыры жоқ, тілі жап-жатық.

— Бұл Бекболат дегенің бұрын көрінбей қайда жүрген? — деп сұрадым. — Қаламы ұшталып, тілі ұстарып қалғанға ұқсайды. Елеусіз нәрседен елді елең еткізер мәселе туғызуына қарағанда көңіл көзі қырағы, зердесі жіті сияқты.

— Оқуды бізбен бірге бітіріп, бұл да алғаш осы газетке қызметке қабылданған. Артынан Алатау баурайы атамекенім ғой, ешқайда қашпас. жер көріп, ел танып қайтайын деп Торғай тыңына тартып отырған.

— Тоқта, тоқта. Ана бір жылы “Тың өлкесі” газетінде бір повесінен үзінді жарияланған Әдетов осы емес пе?!

— Болса болар, әңгімелер жаза бастағанына біраз боп қалды. Ептеп домбыра шертіп, реті келсе ән де шығарып жібереді.

— Бесаспап десейші! Бұндай жігіттен көз жазып қалмау керек. Тапсырма беріп газетке тарта берген абзал.

Сырттай көңілім осылай құлаған қаламдасты сұрастыра келсем, Талғар қаласында туып-өскен жанды-жақты, қарапайым шаруаның баласы екен. Қаланың қазақ орта мектебін үздік бітіріп университеттің журфагына бірден түсіпті. Бір ғажабы, сол жылы түскендердің бәрі дерлік журналистиканы көңіл қанаты, өмір мұраты тұтып, жүрек қалауымен келген кілең бір сайдың тасындай сұрып жігіттер болады. Оның үстіне бірді-екілі болмаса басқалары бір жылы туған төл, тел құрдастар. Араларындағы сәл ересегі бес-алты жас үлкен, әскери борышын өтеп, одан аудандық газетте қызмет істеп, журналистік жұмыстың ыстық-суығын аздап көрген, сол кезде “СҚ”-да (қазіргі “Егемен Қазақстан”) әдеби қызметкер болып жүрген Тәжібай Битаев екен. Қанаты қатпаған көк қауырсын сол өндірілер оны бірауыздан курстың старостасы сайлайды. Содан ол бес жыл бойы үзбей әлгі ботатірсек бозбалалардың әрі ағасы, әрі ақылшысы болып бәріне де оқу бітіртіп шығарады. “Бітіртіп” деудің де себебі бар: ол бес жыл бойы курсқа стипендияны кассадан өзі алып, өз келісімдері бойынша алуға тиісті, тиісті емес екендеріне қарамай оны бәріне тең бөліп беріп отырған. Сөйтіп, қалай оқығанына қарамастан ешқайсысы да тұрмыстан тапшылық көріп университетті тастап кетпей, түгел бітіріп шыққан. Сонан да болар, оны көрсе бәрі “Тәкелеп” тік тұрады, әрі бір анадан туғандай татуақ. Сол сыйластық күні бүгінге дейін жалғасып келеді. Қызық-қуанышта, қайғы-күйіншіште бастары ұдайы қосыла кетіп барлығын бірлесіп атқарып жүргені.

Тәжібайдың телпегі астында өскен Бекболат тіпті көпшіл көрінеді. Астанаға тиіп тұрған Талғардағы оның ата-анасын, ағайіндерін, апа-қарындастарын құрдастары түгел біледі. Қонақжай шаруа шаңырағының дарқан дастарқанынан дәм татпағандары да

кемде-кем болса керек. Ынта қойып, ықылас аударғанымды курстас достары арқылы білген бе, бір күні алдыма Бекболаттың өзі келіп тұр. Орта бойлы, балуан тұлғалы, сәл бұйралау толқынды шашы бар, көзі шуақ шашып күліп тұратын қара жігіт екен. Көзін төмен салып, ойлана сөйлейтін секілді ме, калай.

— Ұлы Пушкиннің ұстазы Державин: “Туған елдің түтін де тәтті” деген емес пе! Ата қоныс болғандікі ме. Алматы бақ аясына тартып ауылға қайтып оралдық. Әйтпесе Арқа елі, әсіресе Торғай төңірегі сөзге, ойлы, өнегелі сөзге, өрнекті орамды тілге тәңірдей табынып, қастер тұтады екен. Сөз ұстаған азаматын алақанға салып аялайды десе артық емес. Онда қаншама қаламдас, қадамдас, сыйлас, сырлас достар қалды, — деп сәл күрсініп, келуін келіп қалғанымен, еңбек жолын бастап елге алғаш танылған жерін қимайтындығын аңғартып қойды. — Алайда ауылға қайтуға тура келді. Қазір Шелек аудандық газетінде редактордың орынбасары боп жүріп жатырмын. Әнеу күні аяқ асты туған бір оқшауыма жылы лебіз білдіріп, жариялап жіберген екенсіз, рахмет! Газеттің аты газет, аудандық болғанымен оның да шаруасы бастан асады. Ылғи да қол тие бермейді.

— Оған сөз бар ма, баспасөздің бастауыш буыны ғой ол. Қоғамдық пікірді алдымен солар қалыптастыруға тиіс.

— Әйткенмен, орталық өктемдігі кейде орынсыз кетіп те жатады-ау. Бір орысы жоқ Торғай ауданында “Жаңа өмір” газетін “Новая жизнь” деген атпен орысша да шығаруға тиіс болды. Қазақша жазғанымызды батпырақтатып орысша аударып беруге тура келді. Жаман-жақсы орысша бірдеңе білеміз әйтеуір, ал білмейтіндердің күні не болмақ. Міне, енді мына ауданда қазақша жазғанымызды ұйғыршаға аударып әлекпіз. Осыдан кейін төл туындыға уақыт тауып көр.

Байқаймын, әр тараптан мағлұматы мол. өрі-қыры бірдей өте сауатты жігіт секілді. Онысын ол газетімізде кейін шыққан ойнақы оқшау, ойлы очерктерімен де танытты. Астаналық газетте осындай орнықты да ұятты қаламгерлер көбірек болса деп армандадым. Ақын-жазушылар жетіп артылады, ал газетке оның отымен кіріп, күлімен шығуға бейім жан-тәнімен берілген журналист керек. Сол талапқа толық жауап берер осы Бекболат болар деп сырттай иемденіп жүргенде ол республикалық “Қазақстан коммунисті” (қазіргі “Ақиқат”) журналынан бір-ақ шықпасы бар ма. Алайда онда да бізбен арақатынасын үзген жоқ. Төлтума, тәржіма әңгімелерін ауық-ауық беріп тұрды.

Күндердің күнінде Әбекен, өзіміздің бас редакторымыз Әбдуәли Қарағұлов ақылдаса отырып беделді бір бөліміміздің меңгерушісі

Сайлаубек Қожамсейітовты “Қазақстан коммунисті” журналы алқа мүшесі етіп бөлімге шақырып отырғанын айтты. “Жасы 40-қа келіп қалыпты, жайлы, тынышырақ жұмысқа жіберсек, жіберейік” деп келісіп қойған сынай аңғартты. “Онда орнына әдеби қызметкер болып жүрген Әдетовті бізге берсін” деп ақыл қостым. “Ол да жөн екен” деп Әбекең ойланып қалды...

“Жетісудың” кеңес құрылысы бөліміне жетекші болып Бекболат осылай келген еді. Оның қалам-қарымына, қабілет-дарынына ден қойғаным да дәл осы бірге қызмет істеген кезең. Ол Арыстан мен Рашидтің бір адам бойына тоқайласқан қоспа-құймасы тәрізді екен. Алғашқы досындай алғыр да қарымды, шапшаң да шалымды, екіншісіңдей не жазса да мөлдіретіп төгілте жазады. Сол жылдары су электр стансасы салынып, Іленің арнасы бөгелгенде өзеннің өзі аттас елді мекенге екеуіміз арнайы барып, көнекөз қариялармен, су алыбының болашақ құрылысшыларымен, инженер-техник мамандармен әңгімелесіп, нәтижесінде екі-ақ күннің ішінде тұтас бір нөмір дайындағанбыз. Кейін жанымызда суретші мен жас журналист Қаржаубай Омаров бар төртеуіміз астана түбіндегі “Төңкеріс” ауылына барып, достық тақырыбына пікір алмасу кешін ұйымдастырып, келесі күні “Бір ауылмыз, бір бауырмыз, біргеміз, граниттен берік біздің іргеміз” деген тағы бір арнаулы нөмір ұйымдастырғанымыз есімде. Ұмытпасам, сол үшін үшеуіміз де Қазақстан Журналистер одағының сыйлығына ие болдық.

“Жетісуда” жүріп Бекболат саяси аудармаға да әбден төселіп алды. Ол тұста астаналық облыста обком пленумдары, облыстық кеңестің сессиялары, басқа да беделді жиындар екі тілде – орысша, қазақша өткізілетін. Ілеспе аударманың міндеті біздің мойнымызға артылатын. Бекболат келген соң сессиялардың аудармасын міндетіне сол алып, одан арқам бір босаған еді. Алайда сол тұста Торғай облысы ашылып, ол облыстық газеттің редакторына бірінші орынбасар болып алғаш еңбек жолын бастаған Арқасына қайта кетті. Онда қанаттас, қаламдас достары құшақ жая қарсы алды. Зиялы қауымның, әдеби ортаның гүліндей боп ол ұдайы алақанда жүрді. Сері мінезді азамат сол сейдін көңілдің әуенімен “Торғай вальсін” шығарды. Торғай тұрғындарының әнұранына айналып кеткен сол вальсті облыс жастары әлі де толқындата толқытып жиі шырқайды. Әріптестерінің, әдебиет, өнер адамдарының ортасына балдай батып, судай сіңіп жүре беретін Бекболат әкімшілік өкілдерімен ортақ тіл таба бермейді. Кәдімгі ашығын айтып ағайынға, турасын айтып туғанына жақпайтынның кері. Кейде сын түзелмей, мін түзелмейді, кемшілікке кеңшілік жасамандар деп журналистерді қайрап қойып, шымбайына батып кетсе қорадағы коқысты сыртқа

шығардыңдар деп кінәлайтындары да бар ғой. Сол сияқты “Суды қайдан ішеміз, суға қайдан түсеміз” деген бір фельетоны үшін обкомның бірінші хатшысының қаһарына ілігеді. Сыннан жан-жақты қорытынды “шығарылып”, обкомға бағына тұрып бас жарылса бөрік ішіндегіні білмеген бірбет орынбасар қуғынға түседі. Осы кезде Алматыдағы әріптестері көмек қолын ұсынып, ол “СК”-ның сол облыстағы меншікті тілшісі етіп тағайындалады да, көп ұзамай редакция аппаратына ауысып, ақпарат бөліміне жетекші болады. Тапжылмай бір орында табандактан тоғыз жыл отырған “Жетісудан” маңдайыма жазылған соқпақпен менің де “СК”-ға орынбасар болып ауысқан шағым еді. Тағы да тізе қосып бұрыннан таныс терінің пұшпағын қайтадан бірге илеуге кірістік. Мұнда да табаны күректей он үш жыл жұп жазбай бірге істеп, жоғарыдағы екі досындай бір-біріміздің толықтырып, молықтырып отырған тәріздіміз.

Бекболат облыстық газеттен күшті ысылып, қаламы бұрынғыдан да қанаттанып, шығармашылық тұрғыдан көп өсіп келген еді. Бөлімнің жұмысын ол ұршықтай үйірді. Тың тақырыптар тауып, жаңа айдарлар енгізді. Ол тұста газетте біраз абырой әперген апталық “Айдын” бетінің ұйытқысы болды. Одан әр айдың басында берілетін “Жыл он екі ай” бетінің де негізгі салмағын мойнына сол алды. Ұлттық әр-нақышын айшықтап, мән-маңызын аша отырып, әрбір ай жайында жазған суреттемелер оның қаламынан туды. Оларды жинақтап бөлек бір кітап шығарса, танымдық мәні тамаша бір дүниелер туар еді. Көп кешікпей ол алқа мүшесі боп жоғарылатылып, насихат бөліміне меңгеруші болды. Еліміздің көрнекті қайраткері жайында келелі ой өрбітетін “Заманына қарай адамы” деген айдар, міне, осы кезде дүниеге келді. Бекболаттың өзі айтулы ғалым, әрі әйгілі ақын Евней Букетов жайында “Қыры – ғылым, ойы – өлең” атты әп-әдемі очерк жазды. Сонда келтірілген бір дерек әлі күнге дейін есімде. Орыстың атақты ақыны Александр Блок биге шорқақ болса керек, сонысын бетіне басып бір бикеш “өлеңдеріңіздің әр сөзінен әуен есіп, күй шертіліп тұрады. Ал өзіңіздің би билемеуіңіз қалай” депті. Сонда ақын саспастан “әуен менің аяғымда емес, жүрегімде ғой” деп жауап беріпті. Осыны мысал ете отырып Евағаң “ғылым – менің миымда, жырым – жүрегімде” деген көрінеді. Осындай есте қалар деталь оның 30 жылдан астам аупарткомның бірінші хатшысы болған Еңбек Ері Баян Жанғалов жөніндегі очеркінде де баршылық болатын.

Жалпы, қабілет-қарымын, жүрек жалынын басы бүтін газет жұмысына арнаған қаламгер көкүр-шүкірді құрастырып кітап шығаруға әуес болмаса керек. Бекболат та көркем әңгімелерінің “Ал-

тынай”, “Бәйшешек” атты небәрі екі-ақ жинағын шығарды. Зерделі зерттеуші табылса солардан-ақ оның қолтаңбасы айшықты екенін ашып берер. Бірақ ол кітап шығаруға құмар әріптестеріне қолұшын беріп, көмектесуге қашанда әзір. Оны “Қайнар” баспасында редакция басқарғанда барынша дәлелдеді де, қаламгерлерге, әсіресе жас әріптестеріне ол әркез қамқор. Қазіргі көрнекті де өнікті жазушы Қойшығара Салғарин мен қабырғалы қалам еңбектері Сабыржан Шүкіровтың “СҚ”-ға қызметке келіп, шығармашылық бағы жанына алғаш себепші болған сол. Бүгінде аттары аталса оқырманы білемін деп бас ізейтін көшелі қаламгерлер Жұмабек Кенжалин, Ержұман Смайылов және Жүнісбек Сұлтанмұратовты өндірістік тәжірибеден өтісімен-ақ аға газетке қызметке алып қалу керек деп алғашқы ұсыныс айтқан да осы болатын.

Демек, Бекболат кісі тани білетін азамат. Кісі тани білетін қасиетімен қатар оның аузының дуасы да бар дер едім. Оған бір мысал мынау. Қазіргі белгілі қаламгер, һәм қайраткер Уәлихан Қалижан еңбек жолын “Жетісу” газетінің қабырғасында бастағанды. Алғашқы кезекшілікке ол осы Бекболат ағасымен бірге барыпты. Бет тез бітсін деп кезекшілердің жүгіріп жүретін әдеті ғой. Ол бұл жолы да алдыма әкеп бер деп корректорларға бұйрықты беріп қойып, жайбарақат отырып алған. Сонда Бекболат “айтпады деме, түбі осы бала дәй редактор болады” депті. Айтқаны айна-қатесіз келіп сол Уәлихан бір кезде балалар мен жастар газетін басқарып, кейін бас газетіміз “Егемен Қазақстанға” қол қойды.

Өзі де бірер газеттің бас редакторы болып, бүгінде алпыстың асқарына шыққалы отырған қаламы жүрдек, қиялы жүйрік қаламгер Бекболат Әдетовтың шығармашылық өмірінде бұндай-бұндай бедерлі сөз, беделді іс аз болмаған. Айтқандай, оның алпысқа келгенін:

*Тайғанақ небір тар тұста,
Тайсалмай кіріп тартысқа.
Алшаңдап жүріп ортанда
Келіп те қаппыз алпысқа, —*

деп жыр жолдарымен жар салған шақыру қағазын алғанда бір-ақ білдім. Бәлкім, бұл баурайында жүрген таудың биіктігі, жаныңда жүрген жанның ұлықтығы білінбейтінінен болар. “Барар жерім Балқан тау, ол да біздің көрген тау” деп:

— Алпыс аға жасы. Арыма, жас-с а, аз-амат! — дегім келеді.

1998 жыл.

БАЯНДЫ БАҒДАР

Кейінгі кезде тележурналистердің көшедегі кез келген кісіге сауал қойып, сұхбат жүргізуі көбейіп кетті ғой және оны табан аузында көгілдір экранға шығара қоятынын қайтерсің.

Былтырлары бір журналист жаңа алаңда серуендеп жүрген үш-төрт қыз-жігітті ұстап алып:

— “Евгений Онегинді” білесің бе? — деп сұрағаны бар.

— Білемін. Жазушы ғой, — деді біреуі.

— Жок, артист болуы керек.

— Пушкиннің қандай шығармасы бар? — деп ежіктеді еріптесіміз.

— Әлгі, қалай еді... Тілімнің ұшында тұрғаны...

— Өздерің оқисыңдар ма?

— Оқығанда қандай, мен университеттің үшінші курсынанмын, болашақ журналиспін, — деп біреуі тақ ете қалғанда теледидар көріп отырған менің маңдайымнан тер бұрқ ете қалып, қарадай жерге кіріп кете жаздадым.

Жасыратыны жоқ, қазір жастардың біразы білімін көтеруді көгілдір экранмен шектеп, көбі киноларды ғана қызықтап, кітапты, әсіресе көркем әдебиетті аз оқиды. Соңғы жылдары әдебиеттер достығы, мәдениеттердің бірін-бірі байытуы мәселесінің күн тәртібінен түсіп қалғаны да көңіл құлазытып, ойды ояз тартқызғандай.

Белді қаламгер, белгілі қайраткер Сауытбек Абдрахмановтың мына бір кітабы сол олқылықтың орнын толтырғандай еді. Оның “Біздің Пушкин” аталуы да жалқау тартқан жүрекке жылы шуақ шашқандай. Кітапта негізінен А.С.Пушкиннің өлеңмен жазылған “Евгений Онегин” романының жазба және ауыз әдебиетіміз дәстүріндегі орны арнайы зерттеліп отыр. Онда қазақтың поэзия аудармасының қалыптасу даму, өрлеу жолдары жан-жақты сипат-

талады. Жақсы аударма тілдің қадір-қасиетін, мүмкіндігін танытудың сенімді жолы екендігі, онда автор мен аудармашы ғана емес, тіл мен тіл сынасатыны, сол арқылы белгілі бір деңгейде ел мен ел өнер жарысына түсетіндей күй кешетіні, түптеп келгенде, тәржіма тілдің тегеурінін, елдің елдігін көрсетудің құралы да болып табылатыны нақты дәлелденеді.

А.С.Пушкин шығармашылығы шегі, шеті көрінбейтін шалқып жатқан дария ғой. Пушкинтану дербес ғылым деңгейіне көтерілген бүгінгі таңда оның түбегейлі зерттелмеген бірде-бір туындысы жоқ десе де болар. Сондықтан ақын “шығармашылығын сөз еткен адамның, зерттеуші атап айтқандай, дәл қазір қаншама талпынып, талмай, танбай тырбанса да, соныдан соқпақ салып, тыннан түрен түсіріп кете қоюы неғайбыл. Тіпті оның шығармаларын әлсін әлі оқи келіп “ақыры, бір тосын ой түйдім-ау” дегеннің өзінде ол ойдың бұған дейін еш жерде, еш елде, еш тілде айтылмағанына кепілдік ету қиын”. Бұл арада автор дәтке қуат ететін бір жәйт бар. Ол – Мұхтар Әуезовтің: “Жұрт айтпаған ойды айту – анда-санда бір ұшырасатын бақыт, ол – ырыс... Ойдың көпшілігі жұрт айтқан ой болуы мүмкін. Бірақ соны басқаша түрде айта білудің өзі қасиет” деген дуалы сөзі.

Бүгінде Пушкин сынды әлемдік ауқымдағы алып тұлғаларға тек өз тұрғымыздан қарап, төл мәдениетімізге тікелей қатысты қырын сараласак қана соны сөз айтылуы ықтимал. Сондықтан зерттеуші күрделі болса да ақынның өлеңмен жазылған атақты романын ғана алып, оның қазақ қырына сонау он тоғызыншы ғасырда-ақ жетіп, ел арасына қалай жайылғанын ғылыми тұрғыдан талдап береді. Н.А.Добролюбов Пушкиннің адамзат алдындағы басты еңбегі “бүкіл әлемге орыстың болмыс-бітімін ашып бергені” десе, ақынның сол еңбегі ең алдымен осы “Евгений Онегин” романынан бар қырымен жарқырай көрінеді. Романның нағыз күдіреті ақынның адам айтқысыз шеберлігі мен зергерлігінде. Сондықтан оны бас салып аударуға анау-мынауын жүрегі дауалай бермейді. Оның орыспен етене туыс беларусь тіліне әлі күнге дейін аударылмауында осындай мән болса керек. Ал Кіндік Азия елдерінде ол өткен ғасырдың орта шенінде ғана қолға алынды. Біз болсақ, ұлы Абайдың күдіретті дарыны арқасында бұл бірегей туындымен анау ғасырдың аяғында-ақ ауыл-үй қондық. Дәл қазір бізде оның әралуан алты аудармасы бар екен. “Евгений Онегиннің” неміс тіліне — он үш, ағылшын тіліне — он, қытай тіліне жеті рет аударылғанын ескерсек, біз ұлы қытай әдебиетшілерімен үзеңгі қағыстырып жүрген болып шығамыз.

Әлбетте, Абайдың тұсында қазақ оқырмандары бұндай бірегей күрделі шығарманы қаз-қалпында қабылдайтын деңгейде емес еді.

Біріншіден, оқырманның әзірлігі жеткіліксіз болса, екіншіден, әдеби дәстүр мүлдем бөлек-ті. Қырдағы тіршілікте қыз бен жігіттің хат алысып, хат берісуінің романтикалық сипатын бек сезіп, дәл түйсінген Абайдың Пушкин шығармасынан хатпен жазылған роман жасауға талпынғаны тегін емес. Асылы, Абай шығарманын жекелеген тұстарын аударып, қазақ ұғымына жақынырақ сарындарды пайдаланды деген ойдың жаны бар екенін мойындай отырып, оның өлеңге түспеген жерін ел арасына таратушылар ауызша айтып, әлқиссалап қара сөзбен баяндап отырғанын ұмытпаған абзал. Сөйтіп, романның мазмұны жұртқа түгел жеткенін зерттеуші тың деректер келтіре отырып дәлелдейді. Абайдан кейін романды ғашықтық жыр-дастан дәстүрінде қазақшалап Әсет Найманбаев жырлады. Әсет дастанында қазақтың халық жырындағыдай үш кейіпкердің үшеуі де ақыр аяғында ажал құшады. Одан соңғы Сапарғали Әлімбаев нұсқасында екі жақ ешбір келісімге келе алмаған соң, тікелей патшаның өзіне хат жазады. Одан араша түсер пейіл табылмай, тағдырды шешу тапаншаның үлесіне тиеді.

Осылайша Пушкин өлеңдері қалың бұқара арасына халық ақындары арқылы да тарап, ол қазақтың төл ақынына айналған. Осыдан келіп Пушкин романын аударманың барлық шартын сақтай отырып, толық күйінде тәржімалау міндеті туды. Бұл міндетті бертін қазақ жырының құлагері Ілияс Жансүгіров жүзеге асырып, “Евгений Онегин” 1937 жылы толық нұсқасында қазақша жарық көрді. А.С.Пушкиннің осынау ұлы шығармасын екі мәрте аударып, отыз жылдай өмірін сарп еткен кешегі Қуандық аға, Қуандық Шаңғытбаевтың еңбегі өз алдына бір төбе. Осы еңбегі арқылы ол қазақ әдебиетіне үлкен олжа қосты. “Көркем сөздің ғажайып зергері Қуандық Шаңғытбаевтың осындай аудармасынан кейін де Абай жасап кеткен үздік үлгілер бәрібір оқшау шың күйінде қала беретіні жаныңды жарық нұрға бөлейді” деп түйеді автор.

Өз басым, осы бір шағын кітапты бір деммен оқып шығып, қисапсыз көп мағлұмат алдым. Осындай ойы ұшқыр қаламгердің, ұстамды қайраткердің ұзақ-сонар шығармашылық жолында иненің жасуындай болса да септігіміз тиген шығар-ау деген сезім жүрегімді желпіп рахатқа бөлейтін секілді. Асылы, алыс сапар алғашқы адымнан басталады ғой. Қаламгердің арыны да, қарымы да сол алғашқы адымынан байқалары хақ. Бірден-ақ белгілі тақырыптың жалынан ұстап, өнер шашбауын көтеріп жүрген жас жігітті тырнақалды туындыларынан танып, газет жұмысына тартқанымыз да күні кеше сияқты еді. Күлгенде көзі сәл шуақ шашып тұратын ашаң жүзді, аққұба ұяң жігіттің ұяла сөйлеп, жазғанын әкеп алдымда отырғаны да күні бүгінгідей көз алдымда. Одан университет бітірісімен еліміздің бас газетіне қызметке шақыртылуының да басы-қасында-

мыз. Жібектей есілген жылы юморы бар. кісі бетіне жел болып тимейтін, бірақ ойын да ірікпейтін ілкімді жас тез-ақ есейді. Қанаты катаяып, қаламы ұшталғанда қызмет бабымен жоғарылап, Орталық партия комитетіне барды. Ол кезде басшы кадрлардың резерв даярлау дәстүрі болатын. Қазіргідей конкурс деп “үкілеп” әкеп, кім көрінгенді басшы қызметке тығып жібермей, лайықты ізбасар әзірленетін. “Социалистік Қазақстан” газеті бас редакторының бірінші орынбасары болып жүрген менің де 1987 жылы Орталық Комитеттің бюросында резерв жөніндегі есебім тыңдалғаны бар. Сонда басы осы Сауытбек Абдрахманов қылып, Қадыр Әлімқұлов, Ержұман Смайыл үшеуіне ізбасарым ретінде жеке-жеке мінездеме берген едім.

Сол құжатты жақында қағаздарымды ақтарып отырып тауып алғаным ғой. Онда ресми болса да Сауытбек жайында былай жазыппын: “Университетте оқып жүріп-ақ ол өнер тақырыбына жиі қалам тартып отырды. Өнер, әсіресе кино мәселесін терең білетіні назарымызды бірден аударып, газетке жаздырып тұрды. Одан оқуды бітірісімен редакцияға тұрақты жұмысқа шақырылды. Ол мұнда 1975 жылдан 1986 жылға дейін істеп, қатардағы тілшіден бөлім меңгерушісіне, редакция алқасының мүшесіне дейінгі өсу жолынан өтті. Редакцияда жұмыс істеген жылдары ол ар-ұяты мол, инабатты қызметкер ретінде танылды. Әдебиет және өнер бөлімінде істей жүріп, республиканың мәдени өмірінен қыруар жақсы материалдар жазды. Сериялы публицистикалық мақалалары үшін 1980 жылы Б.Бұлқышев атындағы сыйлықтың лауреаты болды. Өз басым, онымен қызмет бабымен де, қаламдастық рәсімімен де жиі кездесемін. Ол және әдеби, саяси аударманың екеуіне де шебер. Журналистиканың осынау пайдалы жанрынан жиі тәжірибесі баршылық. Жазушы, аудармашы әрі тәлімгер ретінде қоятын талабым да аз емес. Кездесе қалсақ, аударма мәселесін жиі талқылап, кей жағдайларда пікір таластырып та қоямыз. Сөйтіп, бірімізді біріміз рухани, кәсіби тұрғыдан байытып отырамыз...”

Міне, содан бері де он төрт жыл желдей есіп өте шығыпты. Ақырын жүріп, анық басып алысқа сілтейтін Сауытбек одан бері республика Үкіметі аппаратында жауапты қызмет атқарып, мәдениет министрінің орынбасары, теле-радио корпорациясы басшыларының бірі болды. Қазір еліміздің бас газетін басқарып отыр. Зерделі қаламын зерттеу жұмысына толғап ғылыми атақ қорғап шықты. Арабтың ертегідей оқылатын “Бейбарыс” романын аударды. Лайым, осы бағыты мен бақыты баянды болғай!

2001 жыл.

ЖАЛҒАС ЖЫР, АЛМАС ҚЫР

Қазақ халқының үштен бірін баудай түсіріп, жалмап-жұтып, обып жіберген отызыншы жылдардың басындағы алапат аштық күні бүгінге дейін көркем әдебиетімізде өз көрінісін таппай келе жатқан тақырып. Кезінде қызыл саясаттың аузынан ақ жалын атып, қан шашырап тұрғанына қарамастан бұл тақырыпқа қалам тартып, “Әлі қарттың әңгімесін” жазған жалғыз Жақан Сыздықов қана еді. Айтулы ақынның бұл батылдығын ол тұста біреулер ерлікке бала-са, енді біреулер ессіздік, көзсіздік санап іштей тынып қоя салған. Бірақ ол дастан елімізде еленбегенімен, Батыста үлкен шу шығарды. Қазақ ақынының батылдығы мен батырлығын дәріптеп, шығармасын шетел тілдеріне аударып, “кеңестік өмір шындығы осы” деп, оны социалистік құрылысқа қарсы насихатқа кеңінен пайдаланды. Тіпті Ұлы Отан соғысы жылдары дастанды орыс, неміс және басқа тілдерге аударып, көп данамен басып шығарып, майдан даласына ұшақпен шашты.

Сол сол-ақ екен, астаналық Алматы облыстық газетін басқарып жүрген Ж.Сыздықовтың соңына мемлекеттік қауіпсіздік қызметі шырақ алып түсті. Партиялық қатаң жаза қолданып, жауапты қызметтен босатты. Ұзақ уақыт тыйым салып, жазса да жариялатпай қойды. Әр адымын аңдып, қия бастырмай, қара басы қатаң бақылауда болды. Сөйтіп, төрт аяғы тең жорға жыр дүлдүлі тұтқынға түспегенмен, еркіндігінен айырылып, қайтып бұрынғы шабытына мініп, бұрынғы шабысына түсе алмады. Көркем аудармалары болмаса келісті жырларын ауызға алуға әдеби ортаның жүрегі дауаламады. Басшылық болса, оның еңбегін білсе де білмегенсіп, көрсе де көрмегенсіп, мүлдем елемеуге тырысты. Соның салдарынан көзі тірісінде ол бірде-бір сый-сияпатқа ілінбей, бірде-бір мерейтойы

аталмай кетті. Қадамдас достары қадірлеп, қаламдас шәкірттері қаумалап қошемет көрсеткенімен, ресми орындар көзге де ілмей, омырауына орден тақпақ тұрсын, мақтау қағаз да бергізбеді. Сол қасақана елемей, ұмыт қалдырудың салқыны болар, соғыс жылдары алған сөгісі есеп кітапшасында жетпісінші жылдардың ортасына дейін жүріпті. Аупартком оны партия билетін ауыстырарда ғана байқап, қарт ақынды шақыртып алып, сөгісіңізді алдыру үшін өтініш жазып, құжат әзірлеңіз дегенде:

— Енді мен қанша жасар дейсің?! О дүниеге барғанда қабырғасын өзім қаласқан бұл қоғамнан не алдым деп барамын? Тым құрыса сөгіс алып едім дейін де, — деп жарықтық өтініш беруден бас тартыпты. Басы қара жерге жеткенше қайсарлығынан танбаған қайран сабаз-ай!

Даңғайыр дарынға атақ-даңқ әкелудің орнына, қасірет болып жабысып, қаламын тұсаған осы тақырыпты араға алпыс жыл салып тағы да ақын Төлеген Қажыбаевтың қайта тіріліп, елең еткізер хикаят жазуында тосын көзге байқала бермейтін бір тылсым сыр бар. Автор облыста болған соң орталықтағы енжар сын елемесе де, оның “Аран” повесі тақырыпты терең ашқан, қысқа да болса нұсқа тамаша көркем туынды. Қара сөзбен жазылса да, жырдай оқылып, оқырманын әлбеттен-ақ еліктіріп ерте жөнеледі. Бір деммен оқып шығып кітаптың бетін жапқанда, өз-өзіңнен еріксіз ауыр ойға шомасың, көз алдыңнан қилы суреттер, түрлі бейнелер өтеді. Қандастарымызды қынадай қырған қолдан жасалған алапат ашаршылықтың аждаһа аранын көріп, тұла бойын түршіккендей боласың. Шимандай бір Шақалақ ауылының әудемде шаңырағы ортасына түсіп, опырылған үйлердің жұртына, ақсүйек болып саудырап шашылып қалған өліктердің қорымына айналғанын елестетіп қарадай көңілің күлазиды.

“Теріскейден шұбырған босқындар Шақалақ ауылына шаңдатып кірген жоқ, қандатып кірді”, — деп растайды автор. — Шұбырған ізде ісіп-кеуіп өлгендер қалды. Алапат аждаһадан шошынған жұрт өлгендерін көмуге мұрша таппай, жолындағысын баса-көктей қанды, қаралы көшке ілесіп ілгерілей берген”. Ауылдың өлгендері өліп, қалғандары босып кеткенде, отбасында тапжылмай отырып қалған жалғыз ұлының қолындағы Жауғашты қарт еді. Қапшық түбі қағылып, кебеже түбі тақырланып бірер уыс бидай қалғанына тықыршыған келінін көріп, еті тірі шал қайыршылар мен қарақшылардан қорып, түкпір қораға қамап қойған ала өгізін жегіп, желісі ұзақ жыныс орманының арғы бетіндегі орыс селосында тұра-

тын тамырына тартады. Ақыретке деп арнаған екі кез ақ матасы мен жан серігі жалғыз ауыз мылтығына айырбастап, жарты қап бидай әкеле жатқанда ұялы қасқырларға тап келіп, өгізінен айырылып, өзі аударылып қалған арбаның астына түсіп тірі қап, ертеңіне есін жиған соң бидайын бір қарағайдың түбіне көміп, бірер қадағын аузы буылған жеңіне салып жиырма шақырымдай жерге ашығып әлсіреген қария үш-төрт күн жүріп әрең жетеді. Келсе, аштықтан өлген ұлы беті жабылмай серейіп төрде жатыр. Кішкентай екі немересі аштықтан бұратылып, келіннің беті күлтеленіп ісе бастаған. Соны көрген шал қаны бірден басына шапшып құлап түседі де, содан түні бойы қызуы көтеріліп, сандырақтап таң ата жантәсілім тапсырады. Жылауға көзінде жас та қалмаған, аз күнде шашы ағарып, маңдайын әжім айғыздаған жас келіншек нар тәуекелге мініп, екі сәбиін жетектеп Арал-ағаш қайдасың деп жолға шығады. Жолай кішкентай қызынан айырылып, қаршадай ұлымен жетеді. Сөйтіп, бүкіл бір ауылдан жалғыз ғана жесір келіншек пен оның жетім ұлы аман қалады. Ол да болса тамыр орыстың арқасы. Хикаяттағы қилы тағдырлар, қым-қиғаш көріністер тебіrentпей-толғантпай қоймайды, ондағыдай ауыр да аянышты халді, азапты жолды сонау бір сұрқай сұрапыл жылдары жалғыз Жауғашты қарттың отбасы ғана емес, күллі қазақ елі бастан кешті ғой. Тек ендігі ұрпақ мұндай алапатты көрмесін деңіз. “Наркескен нарық қылпып тұр, қынадай тағы қыра ма?!” деп қауіп айлаған автордың да айтпақ ойы осы. Ал енді екі қаламгердің екі дәуірде, екі жанрда бір тақырыптың пұшпағын илеуінің сыры неде дейсіз ғой. Бұның түп тамырында олардың жан жақындығы ғана емес, қан жақындығы да жатқан тәрізді. Желмая жыршы Жақан кезінде ел адамы атанған Сыздық ақсақалдың бел баласы болса, бүгінгі қарымды қаламгер Төлеген оның туған немересі. Сәбең, кәдімгі Сәбит Мұқанов өзінің “Өмір мектебінде” “Көкшетау дуанында сегіз болыстан Кеңестер жағында қалғаны ақын Жақанның әкесі Төлемістің Сыздығы, өзі саяткер, көкірегі даңғыл, қара сөзге жүйрік адам”, — деп сипаттайтын Сыздық осы.

Одан Жақан, Қажыбай, Қажымұрат, Бердімұрат туған, тұңғышы Бәти атты қыз. Бәрі де өнерге ішкіктің ішкі бауындай жақын болған кісілер. Жақан өз алдына, апасы Бәти жиын-тойда суырып салып өлең шығаратын жап-жақсы ақын болған дейді. Брест батыры Қажымұрат қазақтың қабырғалы аудармашысы. Ал “Аран” авторының әкесі Қажыбай әнші, бір басына жетерлік ақындығы болған сері жігіт екен. Колхоз құрылысының белсенді ұйымдастыру-

шысы болған ол бірнеше ұжымшарға басшылық жасап, бір МТС саяси жетекшісі боп жүріп өз өтінішімен майданға аттанған. Ұзамай Ленинград түбіндегі қанды айқасқа қатысып, 1942 жылдың шілде айында ерлікпен қаза табады. Өзі кеткенде іште қалған баласы Төлеген ол опат болғаннан кейін бес айдан соң дүниеге келген. Оған Төлеген есімі берілуі де осыдан. Әкесін көре де алмай қалған сол сәби бүгінде алпыстың асуына шыққан арынды шайыр. Көп зауалдың бір сауабы бар демей ме бұрынғылар. Әке жанарының шуағын көрмей қалса да, ол ата жүрегінің мейіріміне мейірі қанғанша шомылды. Кезінде болыс болып ел ұстаған, қазақы қара білімі де, кітаби сара білімі де ең шалқар, көкірегі кен Сыздық атаның бауырында өсті. Тұлпарды тұяғынан, сұңқарды қияғынан танитын дана қарт оны қаз тұрып, тәй-тәй басқаннан-ақ қасынан екі елі қалдырмады. Қаптал шапанның өңіріне оранып жатып болашақ ақын ата әңгімесіне құлақ салып, арғы-бергі ел тарихын, алыс-жақын жер тарихын көкірегіне құйып, көңіліне түйіп ер жетті. Былайша айтқанда, ол ана тілінің мәйегін ерте еміп, ауыз әдебиетінің шәрбатын жастай татты. Бұл оның болашақ шығармашылық сапарына сөнбейтін шырағдан болды.

Оны ақынның мерейтойына орай “Елорда” баспасынан шығарған “Жеті желі” жинағы айқын аңғартады. Бұл белгілі қаламгердің әдебиет әлеміне құлаш ұрғаннан бергі кезеңдегі өзі қалам тартқан әдеби жанрларын түгел қамтуға ниет қылған кітабы. Онда ол ақын болып мұңдасады, прозик болып сырласады, публицист болып тілдеседі, драматург ретінде айтарын алға тартады. Абай мен Мағжан поэзиясын ой елегінен қайта өткізіп, тың пікірлер толғайды. Ақан сері әндеріне қайта үңіліп, оларды бұрмалаудан, басқа бірулерге телуден қорғайды. Жақын жүріп жиі араласқан ақын-жазушылар жайында естелік айтып, біразының бейнесін жырмен жасауға талпынады. Сурет, мүсін өнері туралы ой толғап, туған ел, өскен жер жайында сыр шертіп, тозып бара жатқан айналадағы орта, тоналып бара жатқан табиғат жөнінде жанашырлық сөзін айтады. Ұзын сөздің қысқасы, бұл жинақтан оның көркем туындылардан бастап журналистік ой-толғамдарына дейінгі аралықта қалыптасқан қаламгерлік қарым-қабілеті алмастай алуан қырымен көрінеді. Алмас қырлы азаматтың осынау жеті желісіне оның жиналған ортада ән салып, отырысты жандандырып жіберетінін қоссақ, сегіз қырлы, бір сырлы сері талант болып шыға келеді.

Т.Қажыбаев жоғары оқу орнын бітірісімен баспасөзге басымен сүңгіп, газет жұмысының отымен кіріп, күлімен шығып келе жат-

қан журналистиканың жуан тобық еңбек торысы. Ал журналистік алғырлық пен ұшқырлық ақындық жалынмен астасқанда одан асар жүйрік қаламгер табу қиын. Жалпы, ақын-жазушының газет қабырғасында еңбек етуі басылым үшін баға жетпес байлық, қолға түспес құт. Төлеген де ширек ғасырдан астам Көшетау облыстық газетінің ырысы болып келді. Өзі де талмайтын талап, самғайтын қанат берген сол басылымның бейнетін зейнеттей, қиындығын қызығындай қабылдап, өзін онымен егіздей еншілес деп санайды.

*Сен маған азап беріп қинағансың,
Жаныма шуақты нұр жинағансың.
Редактор орындығын қимасаң да,
Ар тұтар ақындықты сыйлағансың, —*

деуі осы ойымыздың айқын айғағы.

Ал ақын қайда болсын ақын. Жеті қат жер астының қазынасын қотарып, кенші болып жүрсе де, жұмыр жердің бір шалғайында ел мен елді жалғастырып, елші болып жүрсе де, журналист болып дерек жинап, апы кіріп, күні шығып жүрсе де шын ақын өлеңін ұмытпақ емес. Оның үстіне олар:

*Такка отыр, мейлі көң шығар,
Ізңе ертең шөп шығар.
Итһип иттей жүргенше,
Қасқыр боп өткен жөн шығар, —*

дейтін, қырық бір-қырық екінің өртіне оранып дүниеге келген “тағасы қанша тозғанмен көк мұзға салса таймайтын тарландай, аузы алмас селебе, азуы қанды арландай” кілең бір көк бөрінің ұрпағы болса, тістеген жерде тісі, ұстаған жерде қолы қалса да, алған бетінен қайдан қайтсын. Көре алмай қалған әкелерінің арманын арқалап, шөлді гүлбаққа, жерді жұмаққа айналдыруды мұрат тұтып, алысты — жақын, ғарышты жайлау еткен, “сойқан соғыс балалығына оқ атқан” осы ұрпақ емес пе. Әйткенмен осынау қанжар жүзді қайсар ұрпақ:

*Салмағы ауыр кетпендей,
Өзектен дәлдеп тепкендей.
Ырысы кашқан мына елді,
Жоқшылық жайлап кеткендей —*

еткен нарық екпініне төтеп бере алмай, есігінен аттап өте алмай басқа ұрған аттай алғаш аңырап тұрып қалғаны да анық. Өйткені Төлеген дөп басып тауып айтқандай:

*Алтынмен аптап моласын,
Толтырып қойма-қорасын.*

*Көсемсіп кеткен көп қиқым,
Ағызды елдің сорасын*

Сондағы жарым көңіл жамиғаттың наласын, лажы құрыған зиялы қауымның назасын, өркенін көре алмай, ертеңіне сене алмай өксіген жұрттың зар-мұңын тек ақын тілі, батыл үні ғана жеткізе алады.

*Ғалым кетті көк базарды жағалап,
Залым шықты сауда маңын сағалап.
Төрт аяқтан түгел сылтып жорғалар,
Жабы келді төрт тұяғын тағалап.
Уақыт жүйірік, жағдай қайсы бөгелер,
Шындар шөгін, тауға айналды төбелер.
Ақынынан әкімі көп бұл елдің,
Қалай ғана көсегесі көгерер.
Торғайы жоқ, тоғайы өрт дала анау,
Күнде масаң мең-зең болған қала анау.
Байтал бөксе сайқал тірлік салды ойран,
“Бесігінді түзе!” деген данам-ау! —*

деп қазіргі кезеңнің бар шындығын жайып салды Төлеген “Мұхтар ағамен мұңдасу” деген жырында. Бұлай тек өзінің ақтығы мен пәктігіне. сөзінің адалдығы мен әділдігіне. ісінің дәлдігі мен мәнділігіне кәміл сенетін ақын ғана айта алса керек. Енді бірде ол:

*Тектілікті басқа теуіп еттілік,
Қайыр сұрап безіп өне кетті үміт.
Ізгіліктің ізін баққан бақастық,
Жауыздық боп жатып алды шеп құрып.
Жатқандай-ақ тас қопарып, тау үгіп,
Құлшынамыз сойыл сілтеп, жауығып.
Жауыздықты ауыздықтау мүмкін бе,
Сана біткен кетпеген соң сауығып, —*

деп ой салады да, ойлануды оқырманның өз сыбағасына қалдырады. Ақиқаттан бұра баспай, ашы да болса ашық айту өскелең де өміршең поэзияның қашанғы үрдісі. Талантты інім Төлегеннің сол үрдісті серік қылып, осы шабысынан танбауын, осы самғасынан жаңылмауын тілер едім.

2002 жыл.

ҰСТАНЫҢ ҰСТА БАЛАСЫ

“Құлыннан қолда өскен тұлпардың тай аты қалмайды” деген бір қазақы қағида бар. Бәлкім, өкшемізді басып, өкпемізді қысып өнер бәйгесіне іркес-тіркес түскен кейінгі толқын інілерді баяғыдай бала көретініміз де содан болар. Бірақ жас өспей, жалын үдемей тұра ма, шабыты шалымды, қаламы қарымды сол талапкерлердің біразы бүгінде өзімізбен үзенгі қағыстырып, кейбірі бір мойын озып келе жатыр. Әйткенмен, бәйге болған соң дүбірге елікпей, долаға қызбай қоясың ба. Сен де талап тұлпарына қамшы көміп, қалың шоғырдан қалмауға тырысасың. Дүбіріне еліктіріп, дүрмектен қалдырмай келе жатқан сондай қуатты толқын қаламдас інілердің бірі бүгінгі белгілі қаламгер қатарына қосылып қалған журналист, жазушы Жанболат Аупбаев дер едім. Көсемсөз бен көркемсөздің тізгінін тең ұстап, өнікті де жемісті еңбек етіп келе жатқан осынау әріптесім туралы толғансам, шабайын деп тұрған пырағының жалынан сипап, жанайын деп тұрған шырағына тамыздық тастаған аға ретінде ойыма болмашы бір оқиға оралады.

Жадым жаңсақ бастырмаса, алпысыншы жылдардың аяғы болуы керек. Онда мен астаналық облыстың қазақ газетінде бас редактордың орынбасары едім. Газеттің күнделік күйбеңімен үйге уақытында бару кайда, бет қарасып, баспаханамен байланысып, мақала өңдеп отырып қаласың. Бірде кешкісін бәз-бір мақаланың үстінен өңдеп шимай-шатпағы көбейіп кеткен соң, қалғанын машинкаға айтып ширатып шықсам, дәлізде есіктердің сыртын сүзе қарап, тостаған көз талдырмаш бір қара бала жүр.

– Жұмыс күні аяқталды ғой. Кештетіп кімді іздеп жүрсің, балақан?

– Мен бе, мен ту сонау Нарынқолдан оқуға түскелі келіп едім.

Журналистикаға жолдамасыз қабылдамайды екен, газеттен міездеме керек деп құжаттарымды қайтарып тастады. — деп бала асығып-аптығып мән-жайын баяндай бастады.

— Ә, олай болса бері жүр, — деп кабинетке ертіп ала кірдім.

— Бізде жарияланған бірдемелерің бар ма еді?

— Төрт-бес дүнием шыққан тәрізді.

— Кәне, көрелік! — деп алдымдағы газет тігіндісін ақтарып, суреттеме секілді екі-үш нәрсесін тауып шолып шықтым да:

— Аудандық газетке жазбаушы ма ең, мінездемені содан неғып алмағансың? — деп сұрадым.

— Мінездеме беріп еді, мөр басылмаған деп қайтарды. Онда өлендерім де жарияланған, — деп ол күйшіге тән сүйрік саусақтары дірілдеп қойнынан газет қиындыларын шығарды. Қолынан бір қиындыны алып көз жүгірткенімде:

Сай-сала, сағым басқан қыр, төбені,

Заңғардан далаға күн нұр төгеді.

Қоңылтақ қоңыр желі табиғаттын

Қаңғып кеп жусандарға сүйкенеді, —

деген жолдарды оқып бүйрегім бүлк ете қалды. “Қаңғып кеп жусандарға сүйкенетін жел” шынында да қаламының желі бар, өзіндік өрнек салуға бейім талапкерден туатын тіркес. Дереву машбюроға қайта барып, мінездемені бастырып әкеп, баланың қолына ұстатып, сәт сәпар тілеп шығарып салдым.

Сонымен, сол бозбаланы қайтып көргенім жоқ. Оқуға түскен-түспегенін де білмедім. Оны ежіктеп сұрастырып жатуға мұрша қайда. Қырықтың бірі қызыр шығар деп жағдайын айтып, жолдама сұрап келгендердің бетін қайтармай талайына мінездеме беріп, тілектестік білдіргенмін. Кейін көбінің аты-жөні есімнен тарс шығып та кетіпті. Ал мына жігіт араға төрт-бес жыл салып жастар газетінің бетінен жарқ еткенде: “Е, сондағы сөз бастарда алдымен жымыып күліп алатын ұяң мінезді ұялшақ қара бала екен ғой”, — деп бірден-ақ сол екенін біле қойдым. Сұрастырып көрсем, осы өзіміздің университетті ойдағыдай бітіріп, “Лениншіл жасқа” қызметке кіріпті. Жарайды, жастар газеті деген жүрегінің оты бар, жаза білер жанның ұшар қанаты, ұшталар қаламы үшін үлкен мектеп қой. Белгілі бір шеңберден шығармай, қиялынды арқандап, құлашыңды жазғызбай қоятын ресми басылымдардай емес, мүмкіндігі мол.

“Қар қылаулап тұр” деген тырнақалды очерктен басталған Жан-болаттын апыл-тапыл қадамы бірте-бірте батылданып, тапырақта-

ған қаламы бірте-бірте төселіп, өзіндік қолтаңба танытуға бой ұрды. Тың тақырып көтеріп, өзіндік өрнек салуға, соны сөз айтуға талпынды. Қазақ журналистикасы ат-тонын ала қашып біреу сәтті дүние көрінсе, көзге ілмей жүрген табиғат тақырыбын қозғап, әдемі этюдтар, әрлі суреттемелер жазды. Кейін онысы “Жанарымда туған жер” деген атпен жеке кітап боп шықты.

Шөп те өлең, шөңге де өлең деп жанарына іліккенді жаза бермей, тақырыпты таңдап, талғап қозғайтын ол жеке адамдар жайындағы очерктеріне кейіпкер етіп кілең бір сирек мамандықтың иелерін алды. Мәселен, “Мынау ғажап дүние” деген кітабының түндігін көтеріп тұрған кейіпкерлеріне көз салайықшы – шетінен ілуде бір ұшырасатын мамандық меңгерген адамдар. Қазақ бұрын заты тұрсын, атын сирек естіген мамандар, антрополог, яғни адамның бас сүйегі арқылы бейнесін жасап беретін Ноэль Шаяхметов, әлемдегі ең биік Эверест заңғарына алғаш шыққан қазақ альпинисі Қазыбек Уәлиев, Антарктидаға барып қайтқан ғалым-физик Данабек Бименов, халықтың зергерлік өнерін қайта жандандырушы хас шебер Дәркенбай Шоқпарұлы, құстар әлемін зерттеуші орнитолог Ернар Әуезов және басқалар. Оның үстіне осылардың алғашқысы мен соңғысы есімдері ісі қазаққа мәшһүр, берісі кешегі кеңес еліне, әрісі айдай әлемге әйгілі қайраткерлер – Қазақстанды ұзақ жылдар басқарған Жұмабай Шаяхметов пен аты жер жүзіне жайылған Мұхтар Әуезовтың балалары. Осындай ойлы очерктерімен оның өзі еңбек ететін жастар газетінің бетін көркейтіп, беделін көтергені, әрине, сөзсіз.

Рас, редакция тапсырмасымен кейде журналистің көңілі қаламайтын тақырыпқа да қалам тартуына тура келеді. Сонда да қаламына адал, талғамына мұқият қаламгер өз соқпағын салып, бұрынғы тақырыбын жалғастырар жаңалық тауып жүреді. Жанболат та дүние жүзі жастарының Мәскеуде өткен XII фестиваліне барып, өнердің сан түрін байытқан әлемнің жас санлақтары жайында мөлтек сыр сияқты миниатюралар, ылғи бір ықшам суреттемелер мен репортаждар жазып, оларды кейін кітап етіп шығара қойды. Газеттің өзі бір күндік болғанымен сөзі мың күндік екенін ескерсек, деректі дүние ешқашан далала қалмаса керек. Тарихымызға үнілер адам түбі оларды бір ақтармай қоймайтыны ақиқат.

Сөйтіп, сырттай қадамын аңдап, қаламын барлап жүрген жігітім бір күні ойда жоқта келіп тұр. Онда мен “СҚ”-да, қазіргі “Егемен Қазақстанда” бас редактордың бірінші орынбасары болатынмын. Баяғы талдырмаш қара бала бүгінде байсал тартқан жігіт ағасы,

қайратты қара шашын оңға қайырып, әп-әдемі ғып мұрт қойыпты. Екеуі де ашаң жүзіне жарасып тұр. Баяғы биязы ұяң қалпынан арылмаған тәрізді. Бір жақ езуінен жымып алды да:

— Аға, баяғыла өзіңіздің жолдаманызбен университетке түсіп едім. Соны ырым етіп, енді Жазушылар одағына өтуге жолдама сұрағалы отырмын, — деп дипломаткасын ашып, төрт кітабын алып алдыма қойды. — Кейбіреуін көрген де шығарсыз. Сонда да өзімнің қолымнан бергелі келдім.

— Иә, “Қазақстан коммунистіне” бөлім бастығы болып келді дейді. Жаңа қызмет құтты болсын! Кәкең ұжымын жасартуға кіріскен ғой, шамасы. Болат Бабақовты да алыпты. “Қалай, кісі танымын ба екенмін?!” деп өзі де оған разы болып отыр еді. Кезінде жастар газетін бір белге көтеріп кеткен Қазыбаев ағаларың журналды да жаңғыртуға тиіс. Ол үшін, әрине, арқа сүйер атпал азаматтар, қағылез қаламгерлер керек...

— Сол сенімін ақтармыз деп келдік қой, аға! Жастар газетіне де рахмет, тәжірибе жинадық, жұртқа танылды, ел көрдік, жер көрдік. Енді сөзі өтімді салиқалы аға басылымда да бақ сынап, ой толғап көрейік.

— Қалай, журналға бұрын жазып, атсалысып тұрушы ма едің?

— Жоқ, мен өзім шыққан тауым биік болсын деп барымды жұмыс істеп жүрген басылымға ғана беремін. Сондықтан журналды қойып, сіздің газетке де бір қалам тартып көрген емеспін, — деп іркіліп қалды ол.

Бұл да бір қаламын қадірлей білетін дегдарлық-ау деген ой келді маған. Өзім де “СҚ”-ға студент кезімде бастырған бір өлеңнен басқа қашан қызметке келгенімше ештеңе жазбаппын. Әйтпесе жазғанының сиясы кеппей жатып, басылым біткеннің бәріне ұсынып, бірнеше жерде бастырып жүретін сұғанақ әріптестеріміз өлі де аз емес қой. Ал нан тауып жүрген салаға жан салып қызмет ету жаман қасиет емес. Осы жолы ашық-жарқын әңгімелесе отырып, оның өмірінен өзіме ұқсас жәйттерді, мінезінен ортақ қасиеттерді тапқандай болдым. Оның атасы 1916 жылғы Қарақара көтерілісіне белсене қатысқан ел ағаларының бірі Абиыр Дөркенбаев 1928 жылы тәркіленіп, үй-шімен Астрахань облысына жер аударылды да, кейін бәйбішесі жеті жасар баласымен туған жеріне әрең жетеді. Ал менің кіші атам тәркіленіп, он төрт жасар ұлымен бірге жер аударылып, өлі-тірісі белгісіз хабар-ошарсыз кетті. Өз әкем 37-нің зұлматында “елу сегізбен” айыпталып, талай жыл Қолымада жүріп келді. Елге оралған соң бұлардың отбасына шолак

белсенділер күн көрсетпей, әжесі ақыры 32-ші жылы жалғыз баласын алып арғы жаққа өтуге мәжбүр болады. Сол жақта ер жетіп, үйлі-баранды болған сол баласының, яғни Әлиханның отбасында 1951 жылы осы Жанболат дүниеге келеді. Қуғын-сүргіннен жүрегі шайлығып әбден зәрезап болып қалған әжесі кезінде баласына да төлқұжатты өз әкесінің атына алған екен. Сондықтан да фамилиялары шолақ белсенділер шошитын Абиыр да, Дәркенбай да болмай, Аупбаев болып кете барады. Өз ісіне мығым, темір ұстасы болғанмен Әлихан оны көп қуынбайды. Оның есесіне 50-ші жылдардың орта шенінде Кенес үкіметі Қытайдағы қазақ ұлысына елге қайтуға рұқсат бергенде алғашқылардың бірі болып ол ата-жұртына оралады.

Ата-жұртын үш жасында көрген Жанболат тай-құлындай тебісіп, тең өскен құрдастарымен бірдей жеті жаста мектепке барады. Қазақ балалар әдебиетінің классигі Бердібек Соқпақбаев дәріс алған Нарынқол орта мектебінің дәстүрінің өзі-ақ тіл өнеріне құштар еткендей ғой. Алайда Жанболаттың журналистикаға деген ынтызарын басқа бір оқиға оятады.

Онда алгебра мен геометрияға алғыр бұл түбі қай мамандықтың жалына жабысатынын түбегейлі шешпеген сегізінші сыныптың шәкірті еді. Көктем шыға “Қазақфильмен” бір топ адам сау ете қалады. Арасында атакты режиссер Сұлтан Қожықов бар. Олар алда түсірілуге тиіс “Қыз Жібек” фильміне жер таңдап, ел аралап, халықтың көне бұйымдары мен жиһаздарының үлгісін жиып жүр екен. Сұлтан келе салысымен ауыл балаларын жинап алып, алдымен солармен әңгіме-дүкен құрады. Сапарының мән-жайын айтқан режиссер әлден сон: “көнекөз дүниеден кімнің үйінде не бар?” деп балаларға сұраулы кейіппен қарайды. Жапа-тармағай жарысып балалар білетіндерін айта жөнеледі. “Ендеше, сол заттарды осында алып келе аласыңдар ма? Сарапшылар көріп суретке түсіріп алады да, өздеріне қайтарып береді”. Көрініп қалуға құмар балалар үйлеріне қарай күстай ұшып әудем болмай қолына түскенін алып келеді. Біреуі ертұрман, біреуі әбдіре сандық, енді бірі ашамай әкепті. Бас қонақ балаларды арқадан қағып мәз ғып қойды.

Содан, не керек, ауыл балаларының сабақтан кейінгі уақыты “Қазақфильм” қызметкерлерімен бірге өтіп, олардың өз адамдарындай болып кетеді. Сұлтан ағасын ақсақалдарға апарып әңгімелестіреді, үйі-үйді аралатып, зергерлік заттар мен текемет-сырмақтарды көрсетеді, табиғаты әсем жер іздеп, тау-тасты аралаған операторлардың кинокамерасын көтеріседі. Ақыры, бір күні

олар Алматыға қайтпақ болып, шатырларын жығып, теңдерін буа бастайды. Аттанар алдында Жанболатты шақырып алып Сұлтан: “Айналайын, адам бала күнінде өз бойындағы қасиетін көп байқай бермейді. Мен кісі танысам, сен біздің жолымызды қууға лайық бала екенсің. Өкінішке қарай, Алматыда кино мамандарын даярлайтын оқу орны әзір жоқ. Қазір ҚазГУ-дің журналистика факультеті жанынан сценаристер әзірлейтін топ ашу жөнінде әңгіме жүріп жатыр. Мектеп бітірген соң соған келуге тырыс. Өкінбейсің. “Қазақфильмнен” кепілдеме алып беру менің мойнымда” дейді. Содан бастап бала қиялында мүлдем жаңа, өзгеше бір әлем ашылғандай болады. Қалам тербеп күні-түн отыратынды шығарады.

– Журналистикаға жолым осылай түскен, аға. Сол арман соқпағы қысылған кезде өзіңізге алып кеп, жолдаманызбен оқуға түскен едім, – деді ол сөзінің аяғында. Менің де мектеп қабырғасында жазып жүрген өлеңдерімді оқып бір аға: “Өзің журналист болайын деп тұрған бала екенсің” деп арқамнан қағып еді. Содан ба екен, басқа оқу оқып, басқа мамандық меңгерсем де, журналистикасыз тұра алмай, от пен суына бірден басыммен сүңгіп кеткенім.

Журналға келген үш-төрт жылдан соң Жанболат редакцияның жауапты хатшысы болды. Жазатын адам да бәйге аты сияқты кіді келеді ғой. Шаужайлай берсең шамына тиіп, шабысы тұрсын шоқырағынан айырылтып аласың. Кәкімжаннан кейінгі жігіттер бабын таба алмады ма, журналдан кетіп ол “Жас алашқа” қайтып барды. Ұша білген қанатқа аспан ашық, жаза білген қаламға басылым баршылық қой, ол кез келген газет-журналдан ойып тұрып орын алатын-ақ еді. Бірақ өзі үйренген жастар газетінде алаңсыз отырып жазамын деп барды-ау деп ойладым. Алайда өзінің жарты жасындағы жастардың арасында қой отарының ортасындағы қара нардай бойы сыяр ма екен деген күдікпен оны мен Қазақстан парламентінің тұңғыш тілі – “Халық кеңесіне” орынбасарлыққа шақырдым. Алғаш ол басшы қызметте байлаулы бұзау сияқты еркін жүріп тұра алмайсың, кең көсіліп және жаза алмайсың, үйренген орында алаңсыз жазуға жақсы деп, келіспеген сыңай танытып еді. “Бір кітабың бірнеше жылға азық болып, бір мақалаң бір ай асырайтын болса, жұрттың бәрі жұмысты тастап жазуға отыраар еді. Қазір ондай қаламақыны кім беріп жатыр. Сондықтан қызмет алдымен отбасың үшін керек. Басшылық жұмыс берекесіздің ғана қолын байлайды. Ал қарымды-қажырлы жанға қуат береді”, – деген соң барып көнді.

Міне, содан бері біз білек біріктіріп, тізе қосып, бір тілек, бір

ниетте үзенгілес еңбек етіп келе жатырмыз және білдірмей ғана жарысып, бір-бірімізді іштей толықтырып, бір-бірімізді рухани байытып келе жатқан тәріздіміз. Соңғы бес жыл бағдарындағы туындыларының, әсіресе “Ғұмыр-дария” жинағына енген очерк-эсселерінің алғашқы оқушысы да, ақылшысы да өзім болдым десем, асырып айтқаным емес-ау деп ойлаймын. Оның басты қасиеті — айналасындағы жолдас-жораларына, әуелгі таңдаған мамандығына, ұстанған бағытына, алған тақырыбына барынша адалдығы. Қашанда ол өз халқына қатысты елең еткізер деректерді, сирек оқиғаларды іздеп жүреді. Оны тарихи романдар топтамасын жазып, қазақ тарихшыларының өз өткеніне көзін ашқан айтулы жазушы Ілияс Есенберлиннің інісі, Мәскеуде тұратын ірі әскери ғалым Раухат, Қытайдағы қазақтардан шыққан генерал Х.Рүстемұлы, Моңғолиядағы қазақ генералы С.Зайсан, 1905 жылы Порт-Артур шайқасына қатысқан жерлесіміз Оспан Көбеев тағдырларының толғандыратыны да солан. Сондықтан да мына кітап кілең бір тағдыры таңғажайып адамдар жайындағы сырлы шежіре сынды.

Ал оның бұрынғы кітаптарындағы Александр Матросовтың ерлігін қайталап, пулемет аузын омырауымен жауып ауыр жараланып, тірі қалған С.Оразалинов, үш рет қара қағаз келсе де кейін еліне аман оралған, яғни үш өліп-тірілген С.Мамыров, әлемге аты әйгілі қарт балуан Қажымұқан өз қаржысына жасатқан ұшақпен жауын жайпаған Қ.Шалабаев, батыр атағы өзін жиырма сегіз жылдан кейін тапқан З.Құсанов сияқты қаһармандар тек тынбай ізденудің арқасында ғана жарық дүниеге шыққанында дау жоқ. Осы жолы ол қазақтың арғы-бергі тарихында тұңғыш армия генералы болған Ұлы Отан соғысының батыры, Халық қаһарманы Сағадат Нұрмағамбетовпен сұхбатында біз білмей келген Кеңес Одағының атакты қолбасшылары Г.Жуков, И.Якубовский және генерал-лейтенант Ф.Сафиулиннің естелік-кітаптарында ерлігі айтылып, есімдері ілтипатпен аталған Қ.Мәденов, Ф.Әділбеков, Қ.Бердібеков тәрізді атпал азаматтарды тағы да жұртқа тұңғыш таныстырып отыр. Түбінде олар өзі толғап жүрген таңғажайып тағдырлар тізбесін толықтырады және шәксіз.

Жанболаттың жақсы көретін және жете игеріп, жаңа өрістерге шығарып жүрген жанры — сұхбат. Кәдімгі кейіпкермен кең отырып кеңесу. Ашық-жарқын бүкпесіз сырласу. Әдетте мұны мерзімдік басылымның бүгіннің төтен тақырыбын ашуға арналған ғұмыры қысқа бір күндік өтпелі айдары деп топшылаушылар бар. Бірақ ол таңдап алған тақырыпқа, сұхбаттасар адамыңның ой-өрісіне, әңгімеге ұйытқы болар автордың тапқырлығына байланысты. Кілтін тау-

ып, әңгімені өрбіте білсең бір сұхбатпен бірқыдыру мәселе қамтуға болады. Кейіпкеріңнің жүрегіне жол тауып, ішкі пікіріңнің пернесін дөп басып, бүгінгінің ғана емес, бұрынғының шежіресінен сыр тарката алсаң, сұхбат тарихи очерк деңгейіне көтеріліп, деректі дүниеге айналады. Жанболаттың жазушы Шерхан Мұртазамен, сәулетші Шота Уәлихановпен, ақын Олжас Сүлейменовпен сұхбатқа құрылған сырласу орайындағы эссе-очерктері осындай дүниелер.

Оның және бір ерекшелігі – шығармаға қажет басты талап оқиғаның желісін желдірте алып жүрумен бірге көтерген мәселенің немесе кейіпкердің болмысын аша түсетін қосымша дерек арқылы, бұрын белгісіз жәйт арқылы екінші бір желіні қатар алып жүруі. Сөйтіп, қысқа қайырым ой түйе қоюы. Бұл тәсілдің туындының толыққанды болып, тақырыптың ойдағыдай игерілуіне көмегі көп екені айтпаса да түсінікті. Мәселен, “Жүрек ұйықтауды білмейді” атты очеркіндегі Рим олимпиадасының күміс жүлдегері, желаяқ Ғұсман Қосанов әскерде жүріп катысқан КСРО халықтарының жазғы екінші спартакиадасынан есінде сақталған бір оқиғасын футболшы Тимур Сегізбаевқа былай баяндапты: “Мен алғашқылардың бірі болып сөредегі сымдай тартылған жіңішке сызықты қиып өтіп, ойқастай бұрылғанымда төрде тұрған электроаблодан “Қосанов – Қазақстан” деген жазу жалт етіп жанды да, іле жалт етіп сөніп қалды. Содан кейін дереу: “Қосанов – Молдавия” деген жазу қайта жарқ етті. Сол сол-ақ екен, бір қазақ жігіті иін тіресіп отырған қарақұрым жанкүйерлердің арасынан сыналай өтіп алаңға жүгіріп шыққанын көзім шалып қалды. Жеңімпаздар тұғырына қарай қаумалай алып бара жатқан маған жете алмасын білген болу керек. ол енді елімізге әйгілі бапкер Токаревтің етегінен ұстады да: “Өлтірмесеніз айтыңызшы, анау Қосанов деген жігіттің Қазақстанға не қатысы бар?” деп енгізе сұрақ қойып жатты. “Қосановтың сенің республикаға қатысы бар, айналайын! Ол Молдавияда әскери борышын өтеп жүрген қазақ жігіті” деп бүкпесіз жауап берді. Міне, бұдан белгілі қаламгер Сейдахмет Бердіқұловтың өжет-өршіл мінезін айна-қатесіз көресің. Кейіпкердің келбетін қосымша детальмен ашу дегеніңіз осы. Ал “Биік шыңда қар жатады” деген эсседегі қарт қаламгер Дмитрий Снегиннің аузымен айтылған: “Мұхтар – ғұлама, Ғабит – зергер, Сәбит – халық дер едім. Ал Бауыржан – ар-намыс” деген ағалар бағасы қандай дәл. Қысқа қайырым тапқыр қисын деп, міне, осындайды айтар болар.

Атап айтатын бір жәйт, Жанболат жазбаларының жағырапиясының кендігі. Ол кейбіреулерге ұқсап, белгілі бір аймақпен шектеліп қалмайды. Жалпы, жершілдік, жергілікшілік деген оған жат. Қазақ-

тың жері мен елінің даңқын шығаратын түймедей дерек көзі болса жетіп жатыр, одан артық ештеңе де оған керегі жоқ. Ғалым Иштыбан Қоңыр, ғарышкер Алексей Леонов, журналист Генрих Боровик тәрізді түрлі ұлт өкілдерімен сұхбат-әңгімелеріндегі диттеген мұраты, көздеген мақсаты негізінен осыған саяды.

Жанболаттың және бір жақсы қасиеті ұстанған принципінен, алған бағытынан танбайтын тапжылмас табандылығы. Белгілі қайраткерлер жайында жұрттың пікірі заманына қарай құбылып, сансаққа жүгіріп жатса да, ол өз ойынан айнымайды. Қайта сондай кезде сырласып, азаматты әр қырынан көруге бой ұрады. Мысалға Әбіш Кекілбаевты алайықшы. Жоғарғы Кеңестің төрағасы болып тұрғанда оған жалпақтаушылар жыртылып айырылды. Ал парламент тарап, орнынан ол түскен кезде көп жұрт одан сырт айналғаны және белгілі. Дәл осы тұста Жанболат оны таудағы үйіне іздеп барып, тағылымды дүние жазды. Сол сияқты заманның жаман кезінде жалындап, ойындағысын айтып сап жүрген арынды ақын Олжас жариялылықтың жақсы кезінде кертартпа, халықтың камын ойламайтын өзімшіл болып шыға келді-міс. Баспасөз одан ат-тонын ала қашып, журналистер жуымай жүргенде бұл барып “Олжас” атты ойлы очерк жазды. Оның ақынның 37-нің зұлматында қайғылы қазаға ұшыраған әкесі туралы дерек сөзінен басталып, сыртта күн бұлыңғыр болып қар жауып тұруы, жазықсыз жапа шегіп, әріптестерінен қисапсыз сөз естіген ақынның жиі-жиі күрсінуді бірден-ақ шығарманың бояуын қалыңдатып, оқиғаға шым батырып жібереді. Жалпы, автор шығармаларының оқшау оқиғадан басталып, күтпеген оқыс оймен аяқталуы және тақырып қоюы шын шеберлік дер едім. “Әлемді шарлаған сурет”, “Маршал мінген ақбозат”, “Үндестік заңы”, “Түйе балуан”, “Могиканның соңғы тұяғы” тақылетті тақырыптар шығарманы оқытпай қоймайды. Оның үстіне тілі әрлі де нәрлі, халықтық құнарлы тіркестерге толы. Тіл — жазушының ең басты құралы, ол барған сайын ұстарып, ұшталып, қырланып, сырланып, жазған сайын бояуы қаныға түсетінін ескерсек, мүмкіндігі мол автордың алда алар әлі де талай асуы бар.

Бірде оған әзілдеп: “Ұстаның ұста баласы”, — дегенім бар еді. Бүгінде оған қол ұстасының баласы сөз ұстасы бол, деп тілек айтқым келеді.

1997 жыл.

ТУҒАН ШАҢЫРАҚТЫҢ ТҮТҚАСЫ

Кездескен жерде іш тартып ізет танытып жүретін, сәлемі түзу түсі игі осы жігітпен оңаша отырып сыр ашып, сырласудың бір реті келмеп еді. Қайдан келсін, Көкшеге атүсті барып қайтып жүргенде былайғылар тұрсын, ағайын-туғанды аралап, амандығын білуге де үлгере алмайсың. Сондай сұхбаттың сәті бұдан сегіз-тоғыз жыл бұрын өз ауылымда, басшылық тізгінін ұстап талай белге көтеріліп қалған, ақыры туған мекенінің мерейін өсіргелі арнайы келген Қалымбек деген інішектің үйінде түскен-ді. Әншейінде қабағы қатыңқы жүретін қалың ерін қара жігіт әңгімеге кіріскенде бір миығынан жымыып қойып, нұрланып кетеді екен. Әңгімесі және жалықтырмайды, мағлұматының молдығымен еліктіріп ертіп отырады.

— Киелі орын иесіз қалмайды ғой, кешегі Жұмағали Саин, Шахмет Құсайынов, Еркеш Ибраһим сынды айтулы ағаларымыз қалам шыңдап, қанат қомдаған қара шаңырақта бір тұтқасы болып жүріп жатқан жай бар. Шөп те шыққан жеріне шығады, былайыша сол ағалардың шұрайын шүйгінді, шырайын сүйкімді етіп кеткен сөз алқабындағы балауса шалғынымыз десек те болады, — деп сөзді тереңнен толғай бастаған-ды ол. — Ал тұқым-тегімді айтсам, аталарым есті де кестелі сөзді қашан да қастер тұтып, қадірлеп өткен сынайлы. Өзіңіз жазатын Науан хазіретті патша үкіметі Үркіт өңіріне жер аударғанда Жанбатыр қажымен Енисей қаласына барып, босатып алып қайтатын Атығай Бабаназар менің ұлы атам. Кәрі құлақ, көнекөз қариялардың айтуына қарағанда, халқымыздың арғы-бергі тарихын терең білген, қазақ-түрік шежіресін түзген ғұлама кісі көрінеді. Бірақ бабамыздың құдай сөзін қастерлеп мол білім алғанының, Алла жолын қуып қажы барғанының бір кезде өз басына, үрім-бұтақ, зәузатына пайдасынан гөрі зияны көп тиді.

Шынында да, кешегі Кеңес дәуірінің бастапқы кезінде шынжыр балақ, шұбартөс байдың тұқымы деп шолақ белсенділер бұл әулеттің төбесінен қамшы үйіріп күн көрсетпесе керек. Мал-мүлікті ортаға түсірумен тынбай, әлдебір әпербақандар қажының қара шаңырағына қол салып, туырлығын тақымға сап ала тартқаны да бар көрінеді. Сонда қажы сыртқа шығып, Балапанның Ысқағы деген белсендіге былай депті:

*Балапан – әкең сенің пақыр еді,
Тірлікте түк бітпеген тақыр еді.
Алдыма ат ойнатып кеп тұрғанын
Бұл да бір заманымның ақыры еді.*

Бес күндік биліктің буына піскен пасық белсенді бұдан кейін тіпті құтырынып, өкімет адамына тіл тигізді деп қиқулап шыға келеді. Жоғары жаққа үсті-үстіне арыз айдайды. Қайтсе де Базаназар тұқымын түздай құртып, ата қонысынан аластамай тынбауға бел буады.

Әйтеуір есебін тауып, алғашқыда жаңа билікке араласып кеткен немере інісі Шәймерден қажы ағасына жағдайды баяндай отырып, іс насырға шауып тақа болмай бара жатқан соң олардың отбасын бір түнде ішжаққа көшіріп жібереді. Ағайындарымен астыртын байланыс жасай отырып, ақыры ол отызыншы жылдардың асыра сілтеуі мен қуғын-сүргіні саябыр тартқан қырқыншы жылдардың басында оларды Түмен төңірегінен туған ауылға көшіріп алуға қам жасайды. Бұл тұста ақар-шақар қажы әулетінен Жұмжұма ғана қалған еді. Азамат болып алды үйленіп үлгерген бес баласымен елге сол ғана оралады. Оралғаннан кейін көп ұзамай Ұлы Отан соғысы басталып, бес ұлдың бесеуі де майданға аттанады. “Зарқұм”, “Салсал” дастандарын сүйіп оқып, жатқа айтатын атасы Ғазреті Ғалидай батыр болсын деп есімдеріне тегіс “Ғалиды” тіркеген Мұхамедғали, Нұрғали, Ерғали, Нәбиғали, Қинаятғалидың төртеуі отан үшін айқаста ерлікпен опат болып, ауылға “бес ғалидың” біреуі-ақ оралады. Бүкіл әулетінің бастан кешкен шерлі шежіресінен сыр шертіп отырған қарымды қалам еңбеккері, жазушы Жабалдың әкесі Ерғали екен бұл.

– Әкем төрт жыл майдан соқпақтарымен салпақтап, ауылға арып-аршып оралғанда қызық қып алдынан құшақ жайып қарсы алатын жары шыға алмай қала жаздапты. Сұрастыра келсе, Үмітжаны тұтқыннан жақында ғана оралған екен. Бәрі баяғы шолақ белсенділердің жымысқы ісі. Жарым күрсак жүріп, түн қатып, түс қашып ертеден қара кешке дейін колхоздың қара жұмысын істейтін жас келіншек қолына қараған қарт ата-енесіне талғажау болсын деп

бірде кодыраннан бір қалта қара бидай үгіп алмай ма. Түп ізіне түсіп андып жүрген суаяқ сыпсықайлар табанда ұстап, тінттіріп, сегіз кило бидай үшін сотқа беріп, үстінен іс қозғатады. Сонда анам сотта айбындай, зіркілдеп қаралап тұрған Зәкіров деген куәға:

Етегі көйлегімнің бисер деймін,

Баласы Зәкіровтің есер деймін.

Қаралап ісімді сен бергенменен,

Әділ сот әділдікпен шешер деймін, —

депті. Әділдік қайда, сот сегіз кило қара бидай үшін сегіз жылға айдапты да жіберіпті. Содан сорлы жас соғыс біткен соң кешірім жарияланып, елге әрең оралыпты. Ол да болса менің көрер жарығым шығар. Жарықтық тұтқында көрген қорлығы мен зорлығын көз жасын көл қып отырып айтушы еді. Ал әжем марқұм қашан көзі жұмылғанша кенжесі Қинаятты күтумен өтті. Әл үстінде жатып та: “Әй, қайсың барсың, жолға шығып қарадыңдар ма, Қинаят-жан көрінбей ме екен, келуі керек еді ғой, құлыным” деп ауық-ауық айтып жатты. Төрт арысының төртеуі бірдей өлді, енді оралмайды дегенге сенбей кетті. Осыларды ой елегінен өткізгенде бір ғана біздің түндіктің астында қаншама тағдыр тоғысып, қаншама сыр сыкасып жатқанына таң қаламын. — деп тәмамдаған-ды әңгімесін жас әріптесім.

Ал мен болсам, әрбір адам ашылмаған айдын тарих, шертілмеген шалқар шежіре екен-ау өзі, — деп ойлағанмын. Оның мысалы алғаш ашылып бір әңгімелескенде төңірегінде талай тұлғалар тоқайласып, талай тағдырлар тоғысып жатқаны аңғарылған мынау жазушы жігіт Жабал Ерғалиев. Сол сәттен бастап мен оның қаламынан шыққан дүниелерінің бәрін іздеп жүріп оқитын болдым. Оның тұңғыш кітабы — “Сөне көрме, жұлдыздардағы” әңгімелері шындықты шып-шырғасын шығармай, боямасыз көрсетуімен өзі өмір сүріп отырған ортаның күнгейі мен көлеңкесін өз айшығымен нақты бере білуімен баурады. Оларды оқи отырып әрқайсысынан өзіне бір етене жақын адамдарды табатын сияқтысын. Ал оның мерзімді баспасөзде жиі жарияланып жүретін бүгінгі күннің көкейкесті мәселелері жөніндегі көсемсөздері өз алдына бір төбе. Әсіресе, нарық пен халық, туған табиғат, айналадағы ортаны қорғау, бүгінгі ауыл тіршілігі, ата дәстүр, батыр бабалар туралы туындылары толғамының тереңдігімен, ойының салмақтылығымен, көтерген мәселесінің маңыздылығымен дараланады. Қай шығармасын алсаң да оның азаматтық үні мен мұңдалап тұрады.

Өз басым Жабалдың қайраткерлік қарымын, басшылық батылдығын алғаш Абылай ханның туғанына 280 жыл толуын атап өту тұсында аңғарған едім. Елдегі бірде-бір басылым тырс етіп үнде-

мей жатқанда, басшылығының бір жақ тізгінін редактордың орынбасары ретінде ол ұстап отырған “Көкшетау” газеті ұлы ханның мерейтойы туралы мәселе көтеріп, ең алдымен мақала беріп, ізінше оны кеңінен атап өту жөнінде жерлес ақын-жазушылар мен қаламгерлердің, мәдениет қайраткерлерінің ашық хатын жариялады. Партияның аузынан ақ жалын атылып тұрған кез ғой, обком бастамадан өрттен бетер шошынып, оны өршітпей табан аузында басып тастауға тырысты. Сол тұста бас редактор сырқаттанып қалып, бар салмақ, күллі ауыртпалық орынбасардың мойнына түсті. Газеттің Жабал бастаған жас қаламгерлері соққының кандайын болсын қайыспай көтеріп, дйттеген мақсатынан танбады. Сол-сол-ақ екен. Абылай ханның абзал есімін құрсаған тарих сені сөгіліп, оны есте қалдыру қамындағы шаралар арнасын тартты. Ақын Құдайберді Мырзабеков Абылай тойына арналған ақындар айтысын ұйымдастырып, қалатком төрағасының орынбасары Бауыржан Рамазановтың ұсынысымен қаланың жаңа бір көшесі Абылай хан даңғылы атанды. Ақыры, ханның қастерлі есімін тұмшалаған тарих бұлты ыдырап, жергілікті бастама жоғары жақтан қолдау тауып, Абылай тойы Көкше жерінде бүкілхалықтық мереке болып атап өтілді. Қазақ елін кезінде батысқа да, шығысқа да тәуелсіз хандық ретінде танытқан Абылай ханның осынау мүшел тойы ел егемендігінің дабыл қаққан жаршысы болып, сол жылы желтоқсан айында республикамыз өз тәуелсіздігін дүйім дүниеге жария етті.

Тәуелсіздік жарияланғаннан кейінгі келесі жылы Елбасымыздың жарлығымен 31 мамыр отызыншы жылдардағы алапат ашаршылық пен сталиндік зұлматтың құрбандарын еске түсіру күні деп жарияланды. Сол күні Көкшетау қаласында болған бір оқиға көпшіліктің әлі есінде.

...Қаланың бас алаңына жиналған жұрт қарақұрым. Отызыншы жылдардың нәубеті шарпымаған отбасы да шамалы емес пе. Сөз берілсе, кез келгені егіліп-төгіліп кеткелі тұрғандай. Мінбеге көтеріліп сөйлеп жатқандар қаншама. Бір кезде кезек облыстық “Көкшетау” газеті редакторының орынбасары Жабал Ерғалиевқа тиеді. Қуғын-сүргіннің не екенін, зұлмат құрбаны кімдер болғанын өз әулетінің тағдырынан жақсы білетін жігіт біраз деректерді ортаға салып, ел назарын аударып алған соң, осы жиын өтіп жатқан орталық алаңнан Ленин ескерткішін алып тастап, орнына Абылай ханның ескерткішін қою керек, ал алаңды Абылай ханның есімімен атау қажет, деп айта бергенде микрофонның үні өшіп қалады. Жиналған жұрт шу ете түседі. Құлдық құлықтан арыла алмай жүрген жерқорқақ қала әкімінің орынбасарына халық жап-

қызып тастаған микрофонын қайта қосқызады. Сонда Жабал микрoфон жалғанғанша мінберде тапжылмастан тұрды дейді. Дауыс күшейткіш іске қосылған соң шешен ойын әрі жалғастырып, әлгі ұсынысын қайталап, қаланың бас алаңын Абылай хан есімімен атаудың қажеттігін жан-жақты дәлелдеп, пікірін деректермен дәйектеп береді. Осы алғашқы ұсыныстың араға жылдар түссе де, жүзеге асқаны қандай ғанибет болды десейші!

Абылай ханның ескерткішін орнатуға да Жабал жанын салып, талайлармен айтысып, тартысып жүріп, қажетті жерінде даудамайға барып “мен білем” дегендердің біразының көмейіне құм құйды. Ұлы баба жерленген Түркістанға барып қабірінен топырақ алып келген де сол. Қасиетті топырақ салынған сол құтыны 1999 жылы қараша айында Абылай ханның ескерткішінің ашылу рәсіміне қатысқан Елбасымыз Нұрсұлтан Назарбаев өз қолымен ескерткіштің етегіне көмді.

Жабалдың топырақ әкелген Түркістанға баруы да қызық. Абылай хан жерленген Қожа Ахмет Йассауи кесенесінен топырақ әкелуге төре тұқымының біреуі баруы керек деп. басшылар жағы бұны жібергісі келмейді. Сонда Жабал: “Бұған төрелердің баруы шарт емес. Абылайды алты қызын беріп адам қылған, ақ киізге салып алғаш хан көтерген Атығай-Қарауыл. Ендеше, жол Атығай-Қарауыл баласынікі! — деп отырғандарды сөзден тосып кетіпті.

Оның қиналғанда жол табатын алғырлығы, қысылғанда сөз табатын тапқырлығы қанға біткен қасиет сияқты. Күні кеше Көкшетау облысы тарап, ұнпарағы иесіз қалғанда оның жалауын жықпай ілгері жалғастырған да Жабалдың алғырлығы мен тапқырлығы. Облыс жабылған соң бас редакторы зейнетке шығып, оның бір орынбасары басқа газетке ауысып, қызметкерлері тұрымтай тұсына тарап жатқанда, бұл ғана тапжылмай қала әкімшілігімен ақылдаса жүріп, ақыры “Көкшетауды” осы төңіректі қамтитын қалалық газет етіп қайта құрды. Сөйтіп, жетпіс жылдай Көкше өңірінің жетістігінің жаршысы, кемістігінің қамшысы болып, жұртшылықты тың істерге бастап, жаңа өрістерге жетелеген рухани ақылшыны аман сақтап қалды. Кезінде айдынын айқындап, айбынын асыруға азды-көпті еңбегім сіңген бұл басылымды өз басым, сөз әлеміне алғаш самғатқан алтын ұям, түлеп ұшқан тұңғыш шаңырағым сияқты сезінемін. Ашығын айтып ағайынға, турасын айтып туғанына жақпайтын бірбет мінезіне қарамастан, оның бүгінгі басшысы мен үшін туған шаңырақтың тұтқасы сынды.

2002 жыл.

МАЗМҰНЫ

I. Асыл сөздің арнасы

Даланың дара данасы	4
Дабылды жырдың даңғылы	10
Терезесі Тагормен тең	19
Дәуір дауылпазы	24
Ұлықталған ұстаз	30
Ақан серінің ақын құрдасы	44
Қиян сапар, қыран самғау	52
Жыр Жақаны	57
Жаңғырған рух	64
Сұнқардай қолдан ұшқан қиядағы	69

II Үлгі-өнеге өрісі

Әліптің алды	74
Алаш ардағы	84
“Бір теңі жоқ, бір кемі жоқ” немесе Болғанбаев кім болған	92
Қыршын кеткен қайраткер	99
Ұрпақпен жалғасып, уақытпен жаңғырар есім	108
Екі елдің тел перзенті	117
Ақын жанды жазушы	123
Жапан даланың жанашыры	126
Табиғаттың тамаша жыршысы	136
Шағылдан шырқаған шабыт	144

III. Алдыңғы толқын ағалар

Ақылман аға	150
Тәкаппар талант	159
Төрт майданнан түйген сыр	166
Уақыт үні	170
Шабыттың шаңқай түсі	177
Жаңғыртқан жеті жаста даланы әнмен	183

Қос батырдың бауыры	190
Әсемдік әуені	204
Keң тыныс, кемел шақ.....	215
Әріптестер еркесі, курстастар серкесі	220
Өлеңмен өрнектелген өмір жолы	224

IV. Қаламдастар, қадамдастар, құрдастар

Көп қырлы қаламгер	234
Мейірім шәрбаты	242
Қос тізгінді тең ұстаған	249
Көргені көп көнекөз	260
Сейдін көңіл, Сейдаш-ай!	267
Егіз өрілген өмір	274
Дикан дарын	281
Семсер сөздің серісі	286

V. Кейінгі толқын інілер

Зерек зерде	294
Өрнектің өрнегі	304
Қажымас қалам торысы	312
Қаламы қуатты, қиялы қанатты	320
Баянды бағдар	326
Жалғас жыр, алмас қыр	330
Ұстаның ұста баласы	336
Туған шаңырақтың тұтқасы	345

Ақтаев Сарбас
АЛТЫН ҚАЛАМ

Бас директор *Б. Қанапиянов*
Редакторы *Б Хабдина*
Компьютерде беттеген *Н Райымқұлова*

Басуға 11 08 2004 қол қойылды
ПШМІ 60x84 1/16 Офсеттік қағаз
Қарп түрі “Таймс”
Есепті баспа табағы 22,0.
Таралымы 2000 дана
Тапсырыс № 122

ISBN 9965-637-37-7

9 789965 637377

“Жібек жолы” баспа үйі
480091, Алматы қаласы, Қазыбек би көшесі, 50.
Тел.: 72-65-31, 61-11-09.